КИЇВСЬКЕ ХРИСТИЯНСТВО KYIVAN CHRISTIANITY

Том XXX

Навчально-дослідна програма
«КИЇВСЬКЕ ХРИСТИЯНСТВО ТА УНІЙНА ТРАДИЦІЯ»

Український Католицький Університет
Гуманітарний факультет
Центр релігійної культури імені Ігоря Скочиляса
Філософсько-богословський факультет

З благословення
Глави Української Греко-Католицької Церкви
Блаженнішого Святослава Шевчука

Видання здійснюється
у рамках публічного проєкту
«Соборна Україна та Київська традиція»
за жертовної підтримки
українських меценатів

Юрій Волошин

ПАРАФІЯЛЬНА СПІЛЬНОТА. ПИРЯТИНСЬКА ПРОТОПОПІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

(соціально-історичний
та історико-демографічний виміри)

Львів 2023

УДК [94:314.1]:271.2-773(477.53-3)"17"
В 68

Рецензенти: доктор істор. наук *Ігор Сердюк*
кандидат істор. наук *Оксана Прокоп'юк*
кандидат істор. наук *Володимир Склокін*

Відповідальний за випуск: кандидат істор. наук *Іван Альмес*

Рекомендовано до друку Вченою радою Гуманітарного факультету Українського католицького університету (засідання 21 лютого 2022 р., протокол № 2)

В 68 Юрій Волошин. *Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри)*. Львів: Український католицький університет 2023. – 420 с. (Серія «Київське християнство», т. 30).

ISBN 978-617-7637-47-8

Монографія присвячена церковно-адміністративній одиниці Київської православної митрополії другої половини XVIII ст. – Пирятинській протопопії. Автор спробував подивитись на її мешканців як на локальну спільноту, об'єднану не лише за військово-політичним принципом (полково-сотенний устрій), а й за релігійним. У книзі розглянуто простір протопопії, вивчаються особливості її церковного адміністрування. Окремо досліджено священно- й церковнослужителів, звертається увага на місцеву бюрократію: протопопа, намісників, канцеляристів. Аналізується складний механізм взаємодій, способи досягнення духовенством власних стратегій, підходи до успадкування парафій, посідання посад. Особлива увага приділена самій спільноті, яка розглядається з огляду на її соціальну структуру й демографічні показники. Вивчаються такі характеристики, як тип домогосподарств, структура й чисельність родини, особливості антропонімічної поведінки. Досліджуються головні елементи природного руху населення – шлюбність, рівень народжуваності та коефіцієнти смертності, з'ясовується очікувана тривалість життя.

ISBN 978-617-7637-47-8

© Український католицький університет, макет, 2023
© Юрій Волошин, 2023

Вінчання, віньєтка з метричної книги церкви Різдва Пресв. Богородиці в с. Пінчуки Васильківського повіту Київського воєводства, *1730–1764 рр.*

Світлій пам'яті Ігоря Скочиляса

ЗМІСТ

Список скорочень 12
Перелік ілюстрацій 13
Перелік карт 16
Перелік рисунків 17
Перелік таблиць 19

ВСТУП 23

Розділ 1. ПРОСТІР 29
1.1. Розташування 29
1.2. Клімат 37
1.3. Рослинний і тваринний світ 42
1.4. Шляхи сполучення 52

Розділ 2. ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНА ОРГАНІЗАЦІЯ 57
2.1. Мережа парафій 57
2.2. Топографія посвят парафіяльних храмів 65

Розділ 3. ДУХОВНЕ ПРАВЛІННЯ 77
3.1. Протопопи 77
3.2. «Присутствіє» 79
3.3. Канцелярія 82

Розділ 4. ДУХОВЕНСТВО 89
4.1. Священнослужителі 90
4.1.1. Священники 90
4.1.2. Спадкування парафій 96
4.1.3. Виборність 105
4.1.4. Винагорода єреям за душпастирську працю 117
4.1.5. Соціальне походження 127
4.1.6. Освіченість 130
4.1.7. Диякони 135
4.2. Церковнослужителі 141

Розділ 5. НАСЕЛЕННЯ 149
5.1. Статево-вікова структура 149
5.2. Соціальна структура 163
5.2.1. «Духовні» 167
5.2.2. Козаки 169
5.2.3. Посполиті 174
5.2.4. Дворові 178
5.2.5. Цехові 183
5.2.6. Різночинці 184
5.2.7. «Богадільні» 186
5.3. Домогосподарство та родина 187
5.3.1. Залюдненість і структура домогосподарств 190
5.3.2. Структура родини 201
5.3.3. Типи родинних домогосподарств 204
5.4. Антропоніміка мешканців 216
5.4.1. Способи іменування 216
5.4.2. Імена 221
5.4.3. Прізвища 224
5.5. Природний рух населення 230
5.5.1. Шлюбність 230
Шлюбна структура населення 230
Вікова різниця в подружжі 240
Шлюбний ринок 242
Свідки шлюбу 249
Сезонність шлюбів 254
5.5.2. Народжуваність 263
Коефіцієнти народжуваності 266
Сезонність народжень 272
Дітність 280
Незаконнонароджені 283
Хрещені батьки 286
Ім'янаречення 293
5.5.3. Смертність 303
Коефіцієнти смертності 305
Дитяча смертність 307
Смертність дорослих 315
Сезонність смертності 321
Середня очікувана тривалість життя 325
5.6. Відтворення населення 330

ВИСНОВКИ 335

ДОДАТКИ

Док. № 1. Урядова інструкція про користь від вирощування картоплі, 1765 р. 343
Док. № 2. Прохання єрея Ісаї Савича про висвячення дияконом своєї парафії сина Павла, 1763 р. 353
Док. № 3. Прохання єрея Івана Андріїва про висвячення на своє місце сина Григорія, 1766 р. 354
Док. № 4. Прохання єрея Миколая Афанасієва про висвячення на половину своєї парафії сина Кирила, 1768 р. 354

Summary 367
Бібліографія 373
Географічний покажчик 385
Именний покажчик 394

Список скорочень

ДАПО → Державний архів Полтавської області
Емінак → *Емінак: Наук. щоквартальник*
КС → *Киевская старина* (1882–1906), *Київська старовина* (з 1992 р.)
ПСЗ → *Полное собрание законов Российской империи*
ЦДІАК України → Центральний державний історичний архів України в м. Києві
PDP → *Przeszłość Demograficzna Polski*

Перелік ілюстрацій

Вінчання, віньєтка з метричної книги церкви Різдва Пресв. Богородиці в с. Пінчуки Васильківського повіту Київського воєводства, 1730–1764 рр. 5
ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 113;
https://cdiak.archives.gov.ua/v_miniatiury.php

Сторінка сповідного розпису церкви Благовіщення Пресв. Богородиці в с. Усівка, 1765 р. 25
ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 78, арк. 1

Печатка канцелярії Київської митрополії, 1771 р. 33
ДАПО, ф. 801, спр. 304, арк. 73

Козацький сотник, друга половина XVIII ст. 39
С. Шаменков. Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків із рукопису О. Шафонского // *Стрій: дослідження з історії одягу* 2 (1) 2020 12

Філіграні на аркушах архівної справи, актові матеріали, 1778 р. 43
ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 589, арк. 2

Автограф і печатка сотенного пирятинського писаря Якова Божка, 1773 р. 51
ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 355, арк. 11

Церква Різдва Христового в с. Вороньки, поч. XX ст. 59
Полтавський краєзнавчий музей, фото Г. Павлуцького

Герб старшинського роду Александровичів, XVIII ст. 63
В. К. Лукомскій, В. Л. Модзалевскій. *Малороссійскій гербовникъ*. Санкт-Петербургъ 1914 (репринт.: Київ 1993), с. 1–2

Леонтій Свічка (бл. 1640–1699), лубенський полковник 71
Стороженки. Фамильный архивъ, т. 6. Кіевъ, 1908 (вклейка наприкінці вступу)

Автограф протопопа Іллі Максимовича, 1763 р. 78
ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 37, арк. 9

Автограф протопопа Григорія Козловського, 1781 р. 78
ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 730, арк. 5 зв.

Печатка Пирятинського духовного правління, 1773 р. 81
ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 355, арк. 23

Автографи членів Духовного правління 1763 р.: протопопа Іллі Максимовича, єреїв Андрія Костецького та Григорія Козловського 81
ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 28, арк. 33 зв.

Канцелярист, друга половина XVIII ст. 85
С. Шаменков. Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків із рукопису О. Шафонского // *Стрій: дослідження з історії одягу* 2 (1) 2020 12

Філіграні на аркушах архівної справи, актові матеріали, 1775 р. 95
ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 454, арк. 5.

Ікона «Розп'яття» з портретом лубенського полковника Леонтія Свічки. Полтавщина, кін. XVII ст. 107
Національний художній музей України

Адвокатське доручення дане Леонтієм Михайловським, 1776 р. 111
ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 524, арк. 5

Філіграні на аркушах архівної справи, актові матеріали, 1774 р. 119
ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 366, арк. 10.

Печатка київського митрополита Гавриїла Кременецького (1770–1783) 131
ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 304, арк. 2

Шляхтич, друга половина XVIII ст. 165
С. Шаменков. Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків із рукопису О. Шафонского // *Стрій: дослідження з історії одягу* 2 (1) 2020 11

Виборний козак, друга половина XVIII ст. 171
С. Шаменков. Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків із рукопису О. Шафонского // *Стрій: дослідження з історії одягу* 2 (1) 2020 13

Автограф і печатка бунчукового товариша Якова Гамалії, 1773 р. 173
ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 355, арк. 11

Селянин, друга половина XVIII ст. 177
С. Шаменков. Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків із рукопису О. Шафонского // *Стрій: дослідження з історії одягу* 2 (1) 2020 15

Міщанин, друга половина XVIII ст. 185
С. Шаменков. Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків із рукопису О. Шафонского // *Стрій: дослідження з історії одягу* 2 (1) 2020 15

Козак підпомічник, друга половина XVIII ст. 189
С. Шаменков. Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків із рукопису О. Шафонского // *Стрій: дослідження з історії одягу* 2 (1) 2020 13

Шляхтянка, друга половина XVIII ст. 203
С. Шаменков. Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків із рукопису О. Шафонского // *Стрій: дослідження з історії одягу* 2 (1) 2020 19

Міщанка, друга половина XVIII ст. 219
С. Шаменков. Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків із рукопису О. Шафонского // *Стрій: дослідження з історії одягу* 2 (1) 2020 20

Селянка, друга половина XVIII ст. 229
С. Шаменков. Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків із рукопису О. Шафонского // *Стрій: дослідження з історії одягу* 2 (1) 2020 21

Вінчання, шмуцтитул метричної книги церкви Успення Пресв. Богородиці в с. Триліси Васильківського повіту Київського воєводства, 1775–1796 рр. 239
ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 418, арк. 68

Народження дитини, віньєтка з метричної книги церкви Св. Михаїла в с. Більчин Острозького повіту Волинської губернії. 1816–1846 рр. 265
ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1418, арк. 11

Похоронна процесія, віньєтка з метричної книги церкви Різдва Пресв. Богородиці с. Пінчуки Васильківського повіту Київського воєводства, 1730–1764 рр. 309
ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 113;
https://cdiak.archives.gov.ua/v_miniatiury.php

Похоронна процесія, шмуцтитул метричної книги церкви Успення Пресв. Богородиці в с. Триліси Васильківського повіту Київського воєводства, 1775 р. 319
ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 418, арк. 52

Перелік карт*

Карта 1. Пирятинська протопопія у XVIII ст. 31
Карта 2. Миколаївські храми Пирятинської протопопії XVIII ст. 66
Карта 3. Богородичні храми Пирятинської протопопії XVIII ст. 67
Карта 4. Господські храми Пирятинської протопопії XVIII ст. 68
Карта 5. Шлюбний ринок парафій Пирятинської протопопії 1780 р. 246

* Опрацював Юрій Волошин; технічне оформлення Дмитро Вортман.

Перелік рисунків

Рис. 1. Навчання дітей духовенства Пирятинської протопопії в 1778 р. 134
Рис. 2. Розподіл церковнослужителів Пирятинської протопопії за віком у 1760-х рр. 144
Рис. 3. Розподіл церковнослужителів Пирятинської протопопії за цивільним станом у 1760-х рр. 145
Рис. 4. Статеве співвідношення населення Пирятинської протопопії на 1758 р. 152
Рис. 5. Розподіл декларованого віку мешканців Пирятинської протопопії в 1758 р. 155
Рис. 6. Статево-вікова піраміда населення Пирятинської протопопії в 1758 р. 160
Рис. 7. Основні типи вікових пірамід 161
Рис. 8. Статево-вікова структура населення України на 1 січня 2018 р. 162
Рис. 9. Соціальна структура мешканців Пирятинської протопопії в 1760-х рр. 166
Рис. 10. Частка «бобилів» серед «поселян» у Пирятинській протопопії 1758 р. 175
Рис. 11. Розподіл слуг за віком у Пирятинській протопопії в 1760-х рр. 182
Рис. 12. Структура домогосподарств Пирятинської протопопії в 1758 р. 190
Рис. 13. Кількість поколінь у родинах мешканців Пирятинської протопопії в 1758 р. 201
Рис. 14. Кількість поколінь у родинах мешканців Пирятинської протопопії згідно зі становим поділом у 1758 р. 202
Рис. 15. Родина козака Івана Самійліва (с. Бубни, 1758 р.) 206
Рис. 16. Родина козака Йосипа Яковенка (с. Приходьки, 1758 р.) 207
Рис. 17. Родина посполитого Микити Бугая (с. Круча, 1758–1777 рр.) 208
Рис. 18. Родина козака Сидора Шинкаренка (с. Харківці, 1758 р.) 210
Рис. 19. Родина козака Опанаса Коценка (с. Білоцерківці, 1758 р.) 210
Рис. 20. Родина козака Нестора Божка (с. Гурбинці, 1758 р.) 211
Рис. 21. Родина вдови Килини Петрівни (с. Остапівка, 1758 р.) 211
Рис. 22. Родина посполитого Трохима Приворотенка (с. Шкурати, 1758 р.) ...212
Рис. 23. Домогосподарство вдови Явдохи Іванівни (с. Гурбинці, 1758 р.) 212

Рис. 24. Родина вдови Анастасії Надобної (с. Кейбалівка, 1758 р.) 213
Рис. 25. Найпопулярніші чоловічі імена в Пирятинській протопопії 1758 р. ...222
Рис. 26. Найпопулярніші жіночі імена в Пирятинській протопопії 1758 р. 223
Рис. 27. Шлюбний стан чоловіків у Пирятинській протопопії 1758 р. 235
Рис. 28. Шлюбний стан жінок у Пирятинській протопопії 1758 р. 236
Рис. 29. Співвідношення станових і міжстанових шлюбів у Пирятинській протопопії 1780 р. 249
Рис. 30. Свідки шлюбу в Пирятинській протопопії 1780 р. 250
Рис. 31. Періоди шлюбних заборон у Пирятинській протопопії 1780 р. 256
Рис. 32. Сезонність шлюбів у Пирятинській протопопії 1780 р. 258
Рис. 33. Вінчання в Пирятинській протопопії 1780 р. за днями тижня 260
Рис. 34. Сезонність перших і повторних шлюбів у Пирятинській протопопії 1780 р. 261
Рис. 35. Сезонність хрещень у Пирятинській протопопії 1780 р. 272
Рис. 36. Порівняння місячної народжуваності в Карпилівці, Мелехах та Овсюках 1780 р. 275
Рис. 37. Хрещення в Пирятинській протопопії 1780 р. за днями тижня 277
Рис. 38. Розподіл хрещень за днями місяця в Пирятинській протопопії 1780 р. 280
Рис. 39. Найбільш уживані при хрещенні чоловічі імена в Пирятинській протопопії 1780 р. 295
Рис. 40. Найбільш уживані при хрещенні жіночі імена в Пирятинській протопопії 1780 р. 296
Рис. 41. Використання імені Іван у Пирятинській протопопії 1780 р. 298
Рис. 42. Використання імен Василь, Михайло та Пилип у Пирятинській протопопії 1780 р. 299
Рис. 43. Використання імен Ірина, Катерина, Мотрона й Параскева в Пирятинській протопопії 1780 р. 300
Рис. 44. Структура смертності в парафіях Пирятинської протопопії 1780 р. ...306
Рис. 45. Дитяча смертність у Пирятинській протопопії 1780 р. 310
Рис. 46. Сезонність народжуваності та сезонність смертності немовлят у Пирятинській протопопії 1780 р. 322
Рис. 47. Сезонність смертності немовлят у Пирятинській протопопії 1780 р. 323
Рис. 48. Сезонність смертності осіб 15–59 років у Пирятинській протопопії 1780 р. 329
Рис. 49. Сезонність смертності осіб, старших 60 років, у Пирятинській протопопії 1780 р. 324
Рис. 50. Сезонність смертності в Пирятинській протопопії 1780 р. загалом ...325

Перелік таблиць

Таблиця 1. Розподіл поселень Пирятинської протопопії за сотнями Лубенського полку в 1760-х рр. 30
Таблиця 2. Храми Пирятинської протопопії, які перебудовувалися або ремонтувалися в 1763–1782 рр. 64
Таблиця 3. Орієнтовний склад канцелярії Пирятинського духовного правління в 1760–1770-х рр. 83
Таблиця 4. Склад клиру в парафіях Пирятинської протопопії в 1760-х рр. 89
Таблиця 5. Співвідношення кількості священників та чисельності дворів і населення в парафіях Пирятинської протопопії в 1760-х рр. 91
Таблиця 6. Вікове співвідношення єреїв та вікаріїв Пирятинської протопопії в 1760-х рр. 93
Таблиця 7. Розподіл синів священнослужителів Пирятинської протопопії за віковими групами в 1778 р. 133
Таблиця 8. Залюдненість парафій Пирятинської протопопії в 1758 р. 150
Таблиця 9. Статево-вікова структура населення Пирятинської протопопії в 1758 р. (на прикладі 17 парафій) 151
Таблиця 10. Декларований вік мешканців Пирятинської протопопії в 1758 р. ...153
Таблиця 11. Скупчення декларованого віку мешканців Пирятинської протопопії в 1758 р. 156
Таблиця 12. Стандарт ООН для вимірювання індексу Віпла 157
Таблиця 13. Розрахунок середнього віку населення Пирятинської протопопії в 1758 р. 159
Таблиця 14. Вікова структура населення Пирятинської протопопії 1758 р. (за біологічним і економічним критеріями поділу) 163
Таблиця 15. Соціальний поділ населення Пирятинської протопопії в 1760-х рр. 167
Таблиця 16. Дворові та служителі в домогосподарствах Пирятинської протопопії в 1760-х рр. 179
Таблиця 17. Цехові ремісники в домогосподарствах Пирятинської протопопії в 1760-х рр. 183
Таблиця 18. Середня залюдненість дворів (Середня I) в парафіях Пирятинської протопопії 1758 р. 191

Таблиця 19. Середня залюдненість дворів (Середня II) в парафіях Пирятинської протопопії 1758 р. 192
Таблиця 20. Середня залюдненість дворів у різних регіонах Гетьманщини в 1760-х рр. 193
Таблиця 21. Залюдненість дворів у Пирятинській протопопії в 1760-х рр. за соціальними станами 194
Таблиця 22. Залюдненість дворів духовенства у Пирятинській протопопії в 1760-х рр. 195
Таблиця 23. Залюдненість дворів козаків у Пирятинській протопопії в 1760-х рр. 197
Таблиця 24. Залюдненість дворів посполитих у Пирятинській протопопії в 1760-х рр. 198
Таблиця 25. Залюдненість домогосподарств різночинців та цехових ремісників у Пирятинській протопопії в 1760-х рр. 199
Таблиця 26. Залюдненість дворів мешканців Пирятинської протопопії в 1760-х рр. 200
Таблиця 27. Типологія домогосподарств за Пітером Ласлеттом 205
Таблиця 28. Структура родин у Пирятинській протопопії 1758 р. 209
Таблиця 29. Типологія родин за становим поділом у Пирятинській протопопії 1760-х рр. (%) 214
Таблиця 30. Типи родин у міських і сільських парафіях на території Гетьманщини в 1760-х рр. (%) 215
Таблиця 31. Уживання антропонімійних іменувань у сповідних розписах Пирятинської протопопії 1758 р. 217
Таблиця 32. Лексичні основи прізвищ мешканців Пирятинської протопопії 1758 р. 226
Таблиця 33. Структура шлюбного стану населення Пирятинської протопопії на 1758 р. 232
Таблиця 34. Структура шлюбного стану населення Пирятинської протопопії на 1758 р. (у %) 233
Таблиця 35. Частка осіб, які залишилися поза шлюбом у Пирятинській протопопії 1758 р. 237
Таблиця 36. Вікова різниця в подружжі вірян Пирятинської протопопії в 1758 р. 240
Таблиця 37. Вибір партнерів відносно території вірянами Пирятинської протопопії в 1780 р. 242
Таблиця 38. Шлюбний ринок Пирятинської протопопії в 1780 р. 244
Таблиця 39. Розподіл шлюбів за станами в Пирятинській протопопії 1780 р. ...248
Таблиця 40. Місячна сезонність шлюбів у Пирятинській протопопії 1780 р. ...254
Таблиця 41. Сезонність шлюбів у парафіях Пирятинської протопопії 1780 р. ...257
Таблиця 42. Коефіцієнт кількості хрещень на один шлюб по парафіях Пирятинської протопопії в 1780 р. 266

Таблиця 43. Коефіцієнт маскулінізації новонароджених у парафіях Пирятинської протопопії 1780 р. 268
Таблиця 44. Сезонність народжень і зачать у Пирятинській протопопії 1780 р. 273
Таблиця 45. Розподіл хрещень за днями місяця в Пирятинській протопопії 1780 р. 278
Таблиця 46. Вибір хрещених батьків у Пирятинській протопопії 1780 р. 288
Таблиця 47. Цивільний стан хрещених батьків у Пирятинській протопопії 1780 р. 292
Таблиця 48. Смертність у парафіях Пирятинської протопопії 1780 р. 304
Таблиця 49. Вікові коефіцієнти смертності в обраних парафіях Пирятинської протопопії за даними 1780 р. 306
Таблиця 50. Вірогідна смертність немовлят у Пирятинській протопопії 1780 р. 312
Таблиця 51. Дитяча смертність у Пирятинській протопопії 1780 р. 313
Таблиця 52. Смертність у Пирятинській протопопії 1780 р. 316
Таблиця 53. Сезонність смертності в Пирятинській протопопії 1780 р. відносно віку 321
Таблиця 54. Сезонність смертності в Пирятинській протопопії 1780 р. загалом 325
Таблиця 55. Розрахунок таблиці смертності чоловічого населення Пирятинської протопопії в 1780 р. 326
Таблиця 56. Розрахунок таблиці смертності жіночого населення Пирятинської протопопії в 1780 р. 327
Таблиця 57. Чисельність населення Пирятинської протопопії через *ч* років за умови сталого природного приросту в 1780 р. (вихідна кількість осіб – 34 071) 332
Таблиця 58. Приріст населення в парафіях Пирятинської протопопії 1780 р. ...333
Таблиця 59. Храми Пирятинської протопопії 1765 р. 355
Таблиця 60. Духовенство Пирятинської протопопії (1760-ті рр.) 357
Таблиця 61. Плата за треби в Пирятинській протопопії (1760-ті рр.) 359
Таблиця 62. Населення протопопії Пирятинської протопопії (1760-ті рр.) 363

ВСТУП

У цій книзі мовитиметься про локальну спільноту, що жила у XVIII ст. на теренах Лубенського полку Гетьманщини. На відміну від досліджених автором раніше (російських релігійних дисидентів – старообрядців, а також міської спільноти Полтави), в основі її єдності не були ані етноконфесійні особливості, ані міська територія й міський спосіб життя[1]. Її об'єднували межі церковно-адміністративної одиниці в складі Київської митрополії – Пирятинської протопопії. Члени спільноти, парафіяни, навряд чи реально відчували цю єдність. Сумнівно, щоб вони ідентифікували себе з протопопією – радше йшлося про самоототожнення, пов'язане з православною релігією, парафією, соціальним станом, належністю до тієї чи іншої сотні Лубенського полку тощо. Вочевидь, ця спільнота була штучним конструктом, що з'явився в процесі модернізації Церкви в Російській імперії XVIII ст. й існував більше на папері та в головах місцевого духовенства. Протопопія як частина адміністративної структури Київської митрополії була тією ланкою, яка сполучала центральні органи управління з клиром і паствою на місцях. Саме через неї реалізовувалися заходи з уніфікації й дисциплінування Церкви шляхом запровадження фіксації здійснення парафіянами сповіді, метричного обліку і т. д. Такі заходи схожі з камералістською практикою «політичної арифметики» (полягала у зборі статистичних даних про колонії), яку так активно використовували в той час нові імперії. Адже в результаті цього Церква отримувала щорічні відомості про чисельність і рух населення. Мало того, облік, що провадився за розробленою в центрі формою, передбачав, по суті, «створення» нових категорій населення, замість традиційно існуючих. А це вже нагадувало більше т. зв. соціальну інженерію, за допомогою якої просвічені монархи намагалися виховати зразкових підданих[2]. Зазвичай до таких практик вдається світська влада, але в Російській

---

[1] Див.: Ю. В. Волошин. *Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект)*. Полтава 2005; Ю. Волошин. *Козаки і посполиті*: *Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст*. Київ 2016.

[2] С. Малкин. Лаборатория империи: политическая арифметика, социальная инженерия и решение «Хайлендской проблемы» Великобритании в конце XVII – первой половине XVIII вв. // *Ab Imperio* 1 (2014) 4–8.

імперії Церква була державним інститутом і перетворення її на дисциплінована синодальну вважалося необхідним елементом побудови добре врегульованої держави[3].

Власне така «політична арифметика» й забезпечила появу джерел, які дозволяють історикам вивчати простих людей, єдиним свідченням існування котрих стали записи в метричних книгах і сповідних розписах. Попри те, що спільнота мешканців протопопії видається штучним конструктом, інформація, зібрана в межах цієї церковно-адміністративної одиниці, дає змогу сформувати більш-менш реальне уявлення і про неї, і про населення Гетьманщини XVIII ст. загалом.

Пирятинська протопопія обрана для аналізу з огляду на низку причин. Перша і, мабуть, найголовніша з них та, що фонд Пирятинського духовного правління в Державному архіві Полтавської області зберігся досить добре. Він містить значну колекцію сповідних розписів, ділової документації, різноманітних справ, що відображають повсякденне життя духовенства й парафій у XVIII ст. Недоліком фонду є лише відсутність у ньому метричних книг досліджуваного періоду. По-друге, географічно протопопія розташовувалася в центральній частині Гетьманщини, на території Лубенського полку, точніше шести його східних сотень: двох Пирятинських, Городиської, Курінської, Чорнуської та Яблунівської. Там не було великих ярмарків чи ремісничих осередків, які обумовили б відмінний від сусідніх регіонів економічний розвиток чи принаймні вид господарювання. Жителі цього терену майже не зазнавали впливу міграційних процесів. Їхня чисельність змінювалася переважно природним чином – унаслідок народжень і смертей. Тобто це було населення закритого типу, яке доволі непогано надається для історико-демографічного аналізу[4].

Отже, за основу джерельної бази взято матеріали згаданого фонду, що нараховують понад 700 справ кінця 1750 – початку 1780-х рр. Серед акумульованих і відкладених у ньому документів – укази імператорів, Синоду, київських митрополитів та Київської духовної консисторії й розпорядження Пирятинського духовного правління. Досить великою є збірка рапортів і звернень священників з проханнями дати дозвіл на спорудження, ремонт чи освячення храмів протопопії.

Справи, що стосуються клиру, включають матеріали про рукоположення єреїв і дияконів, виконання ними релігійних обрядів, їхню освіту, соціальний стан, прибутки та ін. Чимало інформації про їхню діяльність

---

[3] М. Яременко. *Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII ст*. [= *Київське християнство*, т. 4]. Львів 2017, с. 13.

[4] *Демографический энциклопедический словарь* / ред. Д. И. Валентей. Москва 1985, с. 136.

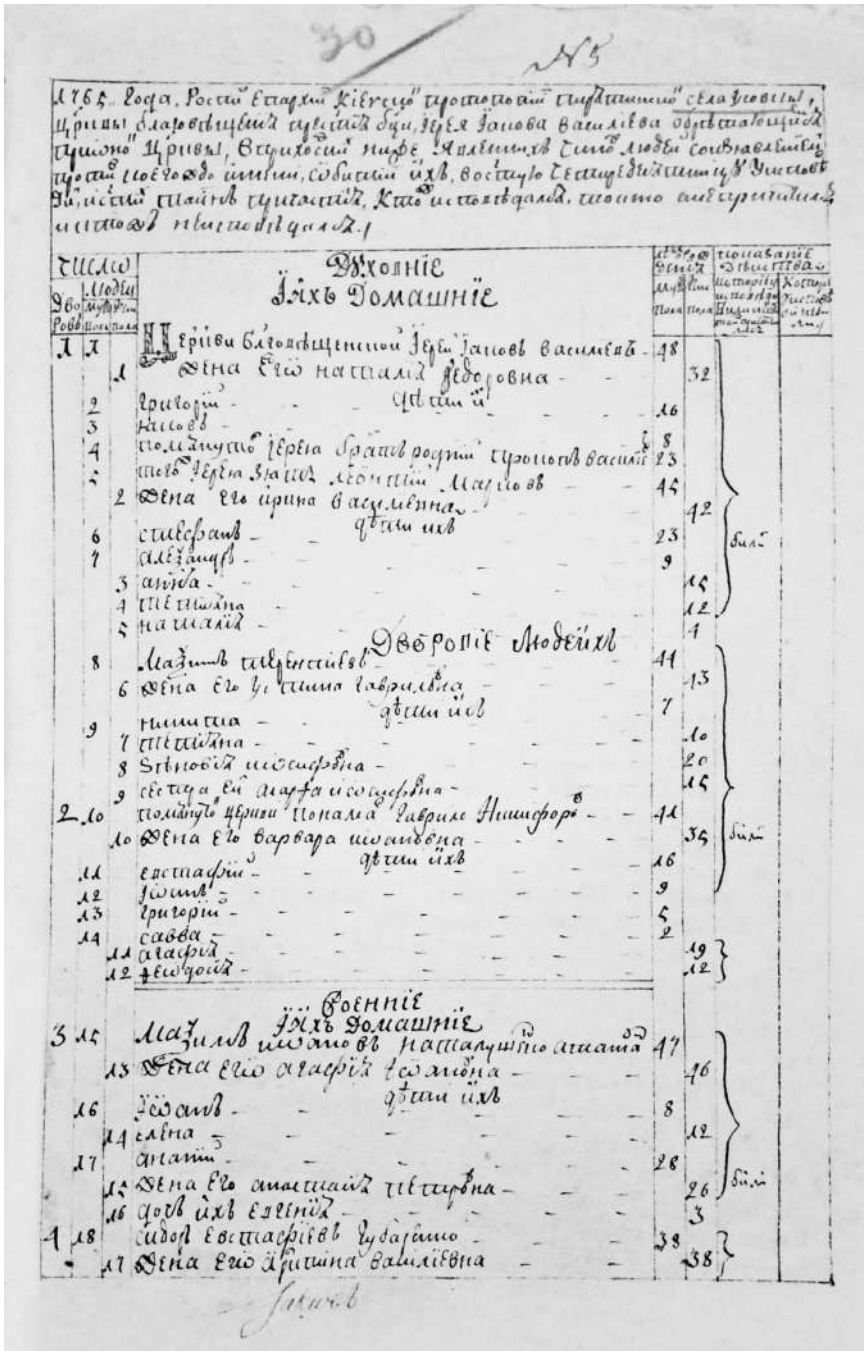

Сторінка сповідного розпису церкви
Благовіщення Пресв. Богородиці в с. Усівка,
1765 р.

на парафіях та стосунки з мирянами. Це скарги й донесення про конфлікти представників духовенства один з одним та парафіянами, майнові суперечки, звинувачення у злочинах та крадіжках і т. п.

У сповідних розписах, які для багатьох парафій збереглися починаючи від 1758 р., можна почерпнути відомості про число мешканців кожної парафії, їхній вік, соціальний та цивільний стан, залюдненість домогосподарств тощо.

Було залучено також документи з Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Найбільш цінною з них виявилася колекція метричних книг Пирятинської протопопії, що уможливлює дослідження природного руху населення.

Композиційно книга складається з п'яти розділів. У першому, найменшому, скориставшись напрацюваннями географії, спробуємо подивитись, як протопопія виглядала в просторі. Розглядатимуться природні умови, у яких жили її мешканці: ландшафт (ґрунтовий покрив, мережа річок), тогочасний клімат, рослинний і тваринний світ, що давали людям засоби для життя. В окремий сюжет виділено шляхи сполучення, які злучили ці терени в одне ціле, а також з'єднували їх з іншими частинами митрополії й іншими регіонами України.

Другий розділ висвітлює опанування цього простору протопопією як церковно-адміністративною одиницею. Йтиметься, зокрема, про те, як на нього накладалася мережа парафій, коли засновувалися та в якому стані були парафіяльні храми, якою була топографія їхніх посвят. Останнє дозволить простежити поширення культів окремих святих і визначити, чи їхня популярність збігалася із загальною тенденцією для всієї митрополії, чи, можливо, у цій протопопії існували якісь локальні особливості.

У третьому розділі описується адміністративна структура, що керувала протопопією, – духовне правління. Оскільки головну роль у ньому відігравали протопопи, то спершу згадаємо тих осіб, які обіймали цей уряд в аналізований період. Певну увагу приділено й т. зв. намісникам, особам з чітко не окресленим статусом, які допомагали протопопам у виконанні їхніх обов'язків. Далі досліджуватиметься духовне правління як установа, з її поділом на дві складові – «присутствіє» та канцелярію, їхній склад і функції.

Четвертий розділ присвячено тим, хто був безпосередньо покликаний до спасіння душ мешканців протопопії, – священно- й церковнослужителям. Спираючись на джерела, з'ясуємо їхню чисельність, а також співвідношення в Пирятинській протопопії практик спадковості й виборності при посіданні єреями парафій. Позаяк при цьому між парафіяльною громадою та кандидатом на душпастиря укладалася угода, яка обумовлювала винагороду за його працю, то спеціально зупинимося й на тому, скільки коштували

послуги панотця його пастві в різних частинах протопопії та які треби обов'язково вносилися до контрактів. Встановлено також, наскільки відповідає дійсності теза про можливість обіймання священницьких урядів вихідцями з інших станів. В одному з підрозділів вивчається освіченість парафіяльних єреїв та дотримання ними вимоги вищої влади про необхідність відправляти їхніх синів до латинських шкіл. У поле зору потрапила й нижча ланка священнослужителів – диякони: їхнє число, соціальне походження, причини, що спонукали до дияконських свячень, отримувані прибутки тощо. Останній параграф розповідає про церковнослужителів – їхню чисельність, походження, вік, цивільний стан, взаємини з єреями.

У фокусі п'ятого розділу – населення протопопії загалом. Завдяки залученню облікових джерел – сповідних розписів, вдалося створити його колективний портрет: проаналізувати статево-вікові показники та охарактеризувати верстви й групи, які його формували. Одночасно розглянуто й суспільно-економічні одиниці, за якими вівся облік парафіян, – домогосподарства (у т. ч. їхню населеність, структуру та типи родин, що в них мешкали). Ще один параграф зосереджується на антропонімічних особливостях спільноти: способах іменування її індивідів та принципах утворення прізвищ.

Головним джерелом для останнього підрозділу став інший вид облікової церковної документації – метричні книги. Їхній інформаційний потенціал дає змогу поглянути на описувану популяцію через призму природного руху населення. Таким чином дослідницькою увагою буде охоплено всі базові компоненти демографічної історії людей – шлюбність, народжуваність і смертність.

Текст монографії доповнюють додатки, до яких увійшли цікаві з наукового погляду документи (їхнє надмірне цитування в основному наративі лише ускладнило б його сприйняття) та великі за обсягом таблиці з відомостями про храми Пирятинської протопопії, склад духовенства, розцінки за треби й загалом склад населення всіх проаналізованих парафій.

Подані в тексті книги цитати з оригінальних архівних джерел наводяться у спрощеній формі: відсутні в сучасній абетці кириличні літери зберігаються; виносні букви, слова, паєрки й лігатури внесені в рядок без спеціального зазначення; титла розкриваються, твердий знак передається так, як в оригіналі; пунктуаційні знаки, поділ на слова, вживання великої й малої літер узгоджено із сучасними правилами правопису. Цитати з опублікованих джерел відтворюються без змін.

* * *

Я, очевидно, ніколи б не взявся за написання цієї монографії, якби не мій дорогий приятель і колега, світлої пам'яті професор Ігор Скочиляс, який

довго переконував світського історика долучитися до програми «Київське християнство». Без Ігоревої переконливості та наполегливості моя мандрівка в Пирятинську протопопію XVIII ст., до якої запрошую й вас, дорогі читачі, ніколи б не відбулася. Саме йому присвячено цю книгу.

Працюючи у відносно новому для мене історичному просторі Київської митрополії, потребував, звісно, фахових консультацій і порад, що їх радо надавали мені Максим Яременко, Оксана Прокоп'юк та Оксана Романова. Моя щира подяка й Наталі Старченко, Наталі Яковенко, Володимирові Склокіну, Володимирові Маслійчуку, Ігореві Сердюку, Олексієві Сокирку, Володимирові Пришляку, Віталію Дмитренку, Вадимові Назаренку – за слушні зауваги щодо висвітлення окремих сюжетів цього дослідження. Дякую також Володимирові Мокляку, який поділився рукописом праці Матвія Астряба «Малороссийский Лубенский полк» і допомагав у підборі ілюстрацій, та Миколі Булді, який дозволив користуватися рукописом його власної книжки.

Безперечно, що автор не справився б із поставленим перед собою завданням, якби не співробітники Державного архіву Полтавської області, котрі завжди відгукувалися на прохання про надання необхідних джерел. Висловлюю велику вдячність Тарасові Пустовіту, В'ячеславові Сушку, Ользі Михайленко, Людмилі Чередник та Петрові Лелюку. Хочу також подякувати своєму аспірантові Богданові Городницькому за допомогу в копіюванні документів у ЦДІАК України, Іванові Альмесу за достатньо оперативне вирішення організаційних питань і Дмитрові Вортману за чудово виготовлені карти.

Так трапилося, що робота над книжкою, а особливо її завершення наклалися на доволі непростий період в особистому житті, тож підтримка моїх дітей була дуже важливою. Сердечно їм за це дякую.

Розділ 1

ПРОСТІР

1.1. Розташування

У другій половині XVIII ст. Пирятинська протопопія була однією з понад двадцяти подібних адміністративних утворень Київської митрополії[1]. Точний час її заснування наразі не відомий, але вона фігурує в першому відомому спискові протопопій 1722 р., а отже, заснована не пізніше того року. Розташовувалася ця територіально-адміністративна одиниця в південній частині митрополії й межувала: на півночі – з Прилуцькою, на півдні – з Лубенською, на сході – з Лохвицькою протопопією, а на заході впиралась у Переславсько-Бориспільську єпархію. 1770 року налічувала 65 парафій[2], локалізованих у містечках та селах північно-західної частини Лубенського полку Гетьманщини. Загальна її площа становила 3 875 км^2 (*карта 1*).

Пирятинська протопопія охоплювала 59 населених пунктів, що належали до обох Пирятинських, Городиської, Курінської, Чорнуської та Яблунівської сотень (*табл. 1*). Її центром було місто Пирятин, яке також виконувало роль адміністративного осердя двох сотень Лубенського полку. Воно розміщувалося посередині протопопії на перетині важливих шляхів сполучення.

Більшість із них входила до Яблунівської та першої Пирятинської сотень – 18 та 17 поселень відповідно. Ще вісім існувало на території Курінської сотні, по шість – на теренах другої Пирятинської та Чорнуської, а решта п'ять – Городиської.

Першу згадку про Пирятин (нині центр Пирятинської об'єднаної територіальної громади Лубенського району Полтавської області) історики

---

[1] За інформацією дослідниці цієї проблеми Оксани Прокоп'юк, на кінець 50-х рр. XVIII ст. митрополія мала 22 протопопії, а на першу половину 80-х – 21 (О. Прокоп'юк. *Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783 рр.)*. Київ 2012, с. 18, 28).

[2] Там само, с. 152.

фіксують у Лаврентіївському літописі 1155 р., в якому повідомляється, що князь Гліб Юрійович, повертаючись з-під Переяслава, «взя град Пирятин»[3]. Імовірно, це було місто-фортеця Переяславського князівства. Пізніше, як припускають – після монгольської навали, воно занепало. Відродження поселення розпочалося наприкінці XVI ст., коли ці землі увійшли до складу Речі Посполитої. У 1592 р. Пирятином заволодів черкаський староста, князь Олександр Вишневецький. Він побудував на місці давньоруського замку новий, назвавши його на честь свого батька Михайловом. Однак ця назва не прижилася – населений пункт і надалі залишився Пирятином[4]. Тоді ж, за привілеєм короля Сиґізмунда III, воно отримало й маґдебурзьке право. Згодом власником поселення став Ярема Вишневецький. Із виникненням Гетьманщини Пирятин був сотенним центром, спершу Кропивенського полку, а потім – Лубенського[5]. У другій половині XVIII ст. місто було головним адміністративним осередком двох козацьких сотень – Пирятинської першої й Пирятинської другої[6].

Таблиця 1

Розподіл поселень Пирятинської протопопії за сотнями Лубенського полку в 1760-х рр.

Сотні / поселення					
I Пирятинська	II Пирятинська	Городиська	Курінська	Чорнуська	Яблунівська
1	2	3	4	5	6
Березова Рудка	Бубни	Вороньки	Бондарі	Гільці	Білоусівка
Білоцерківці	Дейманівка	Городище	Курінька	Ковалі	Городвасильків
Вечірки	Повстин	Крутий Берег	Луговики	Кізлівка	Гурбинці
Грабарівка	Приходьки	Мелехи	Мокіївка	Пізники	Давидівка
Дащенки	Харківці	Поставмуки	Нехристівка	Харсіки	Денисівка
Каплинці	Шкурати		Піски	Чорнухи	Золотухи
Короваї			Сухоносівка		Карпилівка
Круча					Кейбалівка
Кулажинці					Кохнівка
Малютинці					Кроти
Митченки					Круподеринці
Петрівка					Лазірки

[3] *Россия. Полное географическое описание нашего Отечества*, т. 7: *Малороссия* / репринт. изд. Харьков 2008, с. 366.

[4] *Полтавщина: Енциклопед. довідник* / за ред. А. В. Кудрицького. Київ 1992, с. 659.

[5] Г. О. Бажан, О. Г. Бажан. *Пирятин* (http://www.history.org.ua/?termin=Pyriatyn_mst).

[6] *Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.*: *покажчик населених пунктів* / уклад. Л. А. Попова, К. Г. Ревнивцева; ред. І. Л. Бутич. Київ 1959, с. 31–32.

1	2	3	4	5	6
Пирятин					Митлашівка
Сасинівка					Овсюки
Теплівка					Остапівка
Усівка					Перервинці
Яцини					Савинці
					Яблуневе

Джерело: М. Г. Астряб. *Малороссийский Лубенский полк* (рукопис).

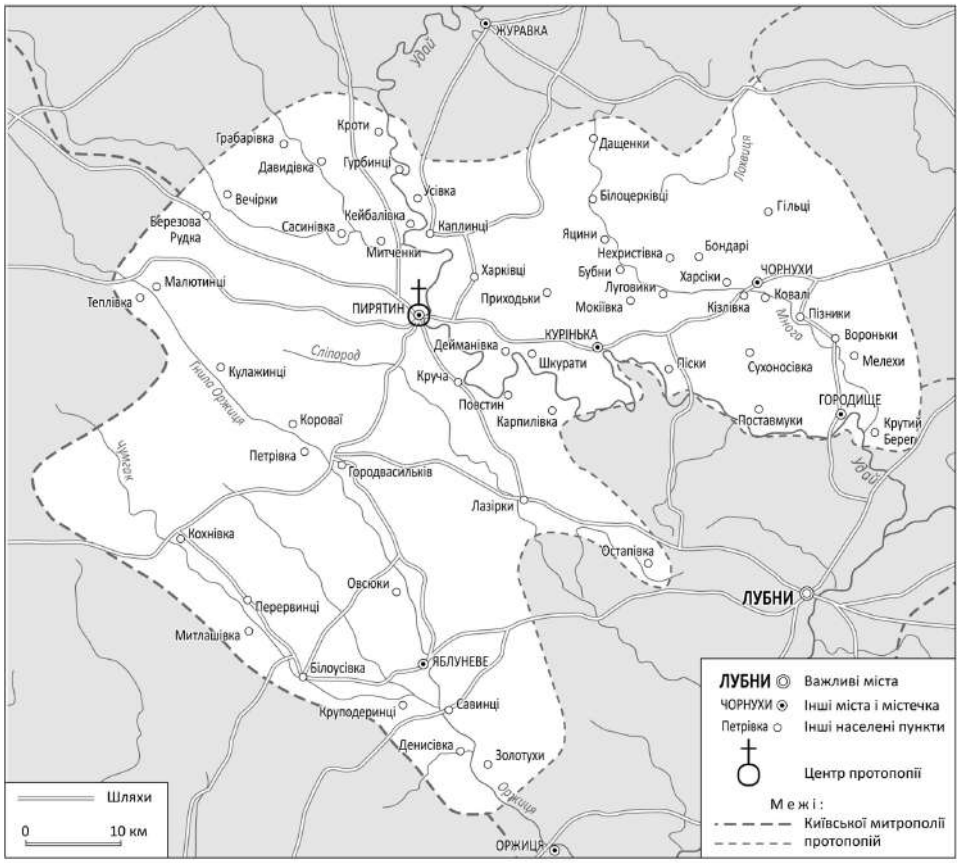

Карта 1. Пирятинська протопопія у XVIII ст.

Про те, як виглядав у тогочассі цей населений пункт, читаємо в описах Київського намісництва: «… город обнесенный земляным валом, с главными предместьями состоит по течению реки Удая и устья речки Перевода, на правой стороне. Окружается из западной стороны степью, а из северной и восточной – показанною рекою и болотными берегами, по которым состоит

небольшим количеством строевой и дровный лес»[7]. Як стверджували укладачі описів, «зданий достопримечательных в нем никаких нет», зосталися тільки руїни фортеці, що свідчили про те, що колись Пирятин був досить укріпленим. Не існувало в ньому в той період і навчальних закладів (за винятком дяківських шкіл при церквах), а також готелів та лікарень. Згідно з «Географічним описом Києва і Київського намісництва 1775–1786 рр.», у місті нараховувалося 783 двори, в яких жило 2 111 осіб, в етнічному плані майже всі вони були «природные малороссияне, кроме тех еще немного грузинцов», і всі православні за віросповіданням[8]. Натомість за даними сповідних розписів кількість цього населення була вдвічі більшою. Так, лише у трьох парафіях – Успенській, Вознесенській і Святотроїцькій – задокументовано щонайменше 3 347 осіб (1 639 чоловіків і 1 708 жінок)[9]. Якщо ж до цього числа додати ще й мирян Преображенської парафії, розписи якої за 60-ті рр. XVIII ст. до наших днів не дійшли, то можна сміливо припустити, що в Пирятині в 1770-х рр. мешкало не менше 4 000 осіб.

Тогочасного мандрівника, академіка Йоганна Ґюльденштедта[10], який відвідав місто наприкінці вересня 1774 р., воно не вразило: «Самый городок очень плох; старая крепость заложенная на низменности на правом берегу Удая, пришла в совершенную ветхость; в ней 2 церкви и на левом берегу реки также церковь с несколькими домами. Правый берег реки с очень незначительною пологостью, на нем около 200 очень плохо построенных домов»[11].

---

[7] *Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.* / упоряд. Г. В. Болотова та ін. Київ 1989, с. 65.

[8] Там само, с. 66. Йдеться про представників Грузинського гусарського полку, розселених у полках Гетьманщини за указом імператриці Анни Йоанівни 1738 р. (див.: *ПСЗ*, т. 10: *1737–1739*. Санкт-Петербург 1830, с. 534). У 1743 р. вони володіли 120 дворами в місті Пирятині. (Л. Розсоха. *Грузини в Україні. Шляхами Давида Гурамішвілі*. Миргород 2005, с. 395.)

[9] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 4, 137, 193. І хоча це дані за 1758, 1767 і 1768 рр., проте, як свідчать розписи, з плином часу чисельність населення лише зростала.

[10] Йоганн Антон Ґюльденштедт (1745–1781) народився в м. Ризі в родині балтійських німців. Вивчав медицину в Берліні та Франкфурті-на-Одері протягом 1763–1767 рр. Після отримання наукового ступеня доктора медицини (1768 р.) запрошений до Санкт-Петербурзької академії наук. Академік від 1771 р. Впродовж 1768–1774 рр. був керівником кількох наукових експедицій, організованих академією. Обстежив витоки Двіни, Дніпра, Волги й Дону, нижню Волгу, Кавказ, узбережжя Азовського моря. У 1773 р. дослідив сучасне Криворіжжя, відвідавши долини річок Саксагань та Інгулець. Уважається, що саме він поклав початок науковому дослідженню Криворізького залізорудного басейну. (Див.: Йоган Антон Ґюльденштедт // О. Вінтоняк. *Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття*. Львів – Мюнхен 1995, с. 21–22; Ґюльденштедт Йоган Антон // Є. Онацький. *Українська мала енциклопедія: у 16 кн.*, кн. 2: *Літери В–Ґ*. Буенос-Айрес 1958, с. 298.)

[11] Л. Синицкий. Путешествие в Малороссию академика Гильденштейна и кн. И. М. Долгорукого // *КС* 3 (1893) 430.

Печатка канцелярії Київської митрополії,
1771 р.

Географічно Пирятинська протопопія містилася в центральній частині сучасної України, на лівому березі басейну Дніпра в межах Придніпровської низовини. Це територія лісостепової природної зони[12] у т. зв. Північнопридніпровській терасовій низовинній області, що має рівнинну ступінчату поверхню, яка знижується до Дніпра з перепадами висот близько 80 м. Уявлення про її рельєф дає географічна характеристика регіону, складена Миколою Григоровичем Кулябком-Корецьким наприкінці XIX ст. Дослідник виділяє Роменсько-Прилуцько-Лохвицьку височину, яка творила собою трикутник між течіями Сули та її притоки – Удаю. Висота вказаної височини сягала 80–90 сажнів[13], а поверхня була густо порізана ярами, балками й руслами річок. «К западу от нея, – зауважує автор, – между Удаем, Сулою и Днепром, идет постепенный спуск к последнему, с более гладкою поверхностью уездов Пирятинскаго, Переяславскаго и Золотоношскаго…»[14].

Ґрунти. Ґрунтовий покрив на території протопопії становлять чорноземи, здебільшого типові малогумусні та слабогумусовані на лесових породах. Щоправда, в окремих місцях, передовсім на східних теренах, трапляються темно-сірі ґрунти й опідзолені та реградовані чорноземи. У долинах найповноводніших річок переважають торфо-болотяні ґрунти й торфяники[15]. Історик Полтавщини першої половини XIX ст. Микола Арандаренко, описуючи регіон, зазначав: «Особенно тучна почва в **Пирятинськом** (тут і далі в цитатах виділення півжирним автора праці. – *Ю. В.*), Прилукском, Роменском, Костантиноградском, Хорольськом и частию в Миргородськом уездах, где значительные пространства покрыты чорноземом, от полуаршина до двух аршин толщиною»[16].

Річки. Територія протопопії була вкрита густою мережею річок басейну р. Дніпро. Як і майже всі ріки лісостепової зони, вони рівнинні й живляться переважно дощовими та сніговими водами. Основу річкової системи формували праві притоки Сули – Удай, Сліпорід та Оржиця. Найбільша

---

[12] У дослідників XVIII – першої половини XIX ст. можна знайти зовсім інші тлумачення. Так, наприклад, автор «Записок о Малороссии» Яків Маркович відносить цю територію до південної – степової – частини Гетьманщини (Я. Маркович. *Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях*, ч. 1. Санкт-Петербург 1798, с. 47).

[13] Сажень дорівнював 2,1336 м (М. И. Грамм. *Занимательная энциклопедия мер, единиц и денег*. Челябинск 2000, с. 187).

[14] *Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 годах*. Полтава 1900, с. 27.

[15] Див. вкладку: Полтавська область. Карта ґрунтів // *Географічна енциклопедія України: в 3 т.* / відп. ред. О. М. Маринич та ін., т. 3: *П–Я*. Київ 1993, с. 80.

[16] Н. Арандаренко. *Записки о Полтавской губернии: составленные в 1846 году: в 3 ч*., ч. 1. Харьков 2011, с. 16. Згідно із сучасною метричною системою, аршин становив 71,12 см, тобто тут це 35,56 см і 142,24 см відповідно.

серед них – Удай, що бере свій початок поблизу с. Рожнівки (на сучасній Чернігівщині), яке в аналізований період належало до Ічнянської сотні Прилуцького полку й Івангородської протопопії. Довжина річки – 327 км, а площа її басейну – 7 030 км^2. Має трапецієподібну долину, ширина якої сягає від 2,5 до 3 км. Заплава річки двостороння, у ті часи сильно заболочена (тепер місцями осушена). За описом Київського намісництва за 1785 р., Удай «течение имеет болотистое и очень много на себе содержит плотин с мельницами»[17]. Річище (русло) цієї ріки – шириною від 15–20 м у верхів'ях і до 20–40 м у пониззі. Глибина – 0,3–1,5 м, подекуди – до 4,5 м[18].

М. Кулябко-Корецький так характеризував Удай нижче Пирятина: «Здесь террасы левого берега, поднимающагося вглубь Лохвицкаго уезда, на площады последняго достигают высот (81, 84, 88 саж.) больших, чем на правом берегу, в Пирятинском и Лубенськом уездах (73–81 саж.). Аллювиальная[19] долина имеет ширину от 3 до 5 верст; река по этой долине пробирается крутыми изгибами, приближаясь то к правому, то к левому берегу и образуя в некоторых местах (у Кручи, Дейманови, Куреньки) широкие розливы в виде постоянных озер. Притоки справа, как и в первой дуге, встречаются только пока река имеет направление с С. на Ю.; таковы речки Рудка и Перевод, впадающыя в Удай в Пирятинском уезде и представляющие из себя ряд болотистых "мочурей" и галов; текут они в широких долинах. После поворота Удая на восток, причем по общему правилу ближайший правый аллювиальний берег сравнивается по высоте з левым, справа долину обрамляют одни высокие кручи, порезанныя оврагами не более 1–2 верст длиною; с левой же стороны притоки делаются длиннее, но ложе их представляет не болотистую торфяную равнину, а расширенный овраг с довольно высокими берегами»[20].

Іншою доволі великою річкою в східній частині протопопії була ліва притока Удаю – р. Многа, яка починається поблизу с. Остапівки на теренах Прилуцької протопопії (тепер Прилуцький район Чернігівської області). Течія річки рухається з півночі спершу на південь, а потім на південний схід, майже повністю перетинаючи Пирятинську протопопію. Впадає в Удай біля с. Крутий Берег. Довжина Многи – 59 км, а площа басейну – 589 км^2.

---

[17] *Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст*., с. 165.

[18] *Географічна енциклопедія України: в 3 т.* / відп. ред. О. М. Маринич та ін., т. 3: *П–Я*. Київ 1993, с. 318.

[19] Алювіальні долини (від латин. *alluvio* – нанос) – долини, сформовані постійними водними потоками, заплавні й надзаплавні тераси річок (*Географічна енциклопедія України*, т. 1: *А–Ж*. 1989, с. 36).

[20] *Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 годах*, с. 21.

Як і в Удаю, у неї є двостороння болотиста заплава, натомість річище вужче – до 10 м[21].

Як бачимо, басейн Удаю займав усю східну частину Пирятинської протопопії (нині це територія Лубенського району Полтавської області). Саме на цій річці, у місці впадіння в неї правої притоки – р. Перевід, і був розташований центр цієї церковно-адміністративної одиниці – м. Пирятин.

На колишніх землях протопопії бере свій початок також інша притока Сули – р. Сліпорід. Її витоки знаходимо в осерді досліджуваного регіону, неподалік сучасного села Сліпорід-Іванівка Лубенського району Полтавської області. Раніше тут був хутір Березівщина, заснований одним з представників місцевого козацького старшинського роду – Григорієм Ограновичем[22].

Річка плине здебільша в південно-східному напрямку. Загальна її довжина – 83 км, а площа басейну – 560 км^2 [23]. Проте основна частина річкової долини пролягає в межах Лубенської протопопії.

Західні терени Пирятинської протопопії – це басейн р. Оржиці та її правої найдовшої притоки – р. Чумгак. Початки Оржиці локалізуються на території сучасного Яготинського району Київської області, що у XVIII ст. входила до однойменної сотні Переяславського полку та до Переяславсько-Бориспільської єпархії.

Ця ріка тече на південний схід, пересікаючи західну ділянку регіону. У Сулу вона впадає вже на землях Лубенської протопопії. Довжина Оржиці становить 117 км, більшість з яких припадає саме на Пирятинську протопопію, площа басейну – 2 190 км^2. Має коритоподібну долину завширшки до 3 км і завглибшки до 15 м. Заплава заболочена й у ширину досягає 600 м[24].

Найсхідніша річкова артерія протопопії р. Чумгак несе свої води від с. Ковалівки в сучасному Золотоніському районі Черкаської області. Рухаючись, як і більшість уже названих річок, на південний схід, вона впадає в Оржицю в районі с. Савинці Лубенського району Полтавської області. Її довжина налічує 72 км, площа басейну – 845 км^2 [25]. Долина Чумгака теж коритоподібна, але дещо вужча, до 2,5 км, а глибина – так само до 15 м. Заплава річки охоплює 500–600 м, середня ширина – 5–10 м[26].

---

[21] *Географічна енциклопедія України*, т. 2: *З–О*. 1990, с. 378.

[22] Це, мабуть, Григорій Григорович Огранович (? – перед 1760), з 1719 по 1751 рр. пирятинський сотник, абшитований бунчуковий товариш із 1752 р. (*Стороженки. Фамильный архив*, т. 6 / передм. А. С[тороженко]. Киев 1908, с. 741).

[23] *Географічна енциклопедія України*, т. 3, с. 201.

[24] Там само, т. 2, с. 465.

[25] *Каталог річок України* / упоряд. Г. І. Швець, Н. І. Дрозд, С. П. Левченко. Київ 1957, с. 109.

[26] *Географічна енциклопедія України*, т. 3, с. 438.

Саме на берегах усіх цих річок розташовувалися містечка, села й хутори Пирятинської протопопії.

1.2. Клімат

Уявлення про клімат, себто багаторічний режим погоди, властивий певній місцевості, формуються на підставі середніх значень таких метеорологічних характеристик, як атмосферний тиск, температура, вологість повітря, режим вітру, опади тощо. Та незважаючи на те, що сукупності всіх цих показників притаманна відносна сталість, вони поступово змінюються[27]. Через це між сучасним кліматом регіону і тим, який був на цих теренах понад 200 років тому, є певні відмінності. У XVIII ст. ще, звісно, не існувало відповідної служби, яка відстежувала б погодні зміни, тож необхідні дані черпатимемо з робіт учених того часу та найближчого до нього XIX ст.

У цих джерелах відомості про клімат стосуються значно ширших територій – або Малоросії в цілому (кінця XVIII ст.), або Полтавської губернії (станом на XIX ст.). Наприклад, Яків Маркович і Микола Арандаренко пишуть про помірний клімат і холодні вітри. За словами Я. Марковича, тут «не имеет такой степени теплоты, как в других, под равною широтою лежащих землях; что происходит, как можно думать, от того, что поверхность в сей стране большей частью ровна и нет в соседстве никаких высоких гор, кои бы защищали ее от северных и северовосточных ветров»[28].

Натомість М. Арандаренко, зауваживши про сприятливість клімату «здоровью жителей и всякого рода произрастениям», нарікає на південно-східні вітри: «открытыя безлесные пространства этой губернии с юго-восточной стороны, зделали ее доступною юго-восточным ветрам, наносящим иногда вред не только произрастениям, но и здоровью жителей»[29]. Як ми щойно переконались, обидва автори вказують на незахищеність регіону від холодних вітрів; щоправда, один вбачає причину цього у відсутності гір, а другий – у недостатній залісненості. Власне через знищення лісів, на думку М. Арандаренка, клімат став суворішим. Це вплинуло й на пори року – коли ліси ще існували, «весна начиналась ранее, а осень продолжалась долее»[30]. Я. Маркович своєю чергою теж констатує зменшення лісів у регіоні порівняно з попереднім періодом, хоча й не пов'язує цього зі зміною клімату. На його погляд, до втрати залісненості спричинилося поширене тут з давніх часів винокуріння[31].

---

[27] Там само, т. 2, с. 166.

[28] Я. Маркович. *Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях*, ч. 1, с. 41–42.

[29] Н. Арандаренко. *Записки о Полтавской губернии*, ч. 1, с. 24.

[30] Там само, с. 26.

[31] Я. Маркович. *Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях*, ч. 1, с. 45.

Цю проблему озвучували й на урядовому рівні. Зосібна, гетьман Кирило Розумовський у липні 1761 р. видав спеціальний універсал, у якому задля припинення масового знищення лісів намагався обмежити винокуріння[32]. Аналогічне розпорядження в 1765 р., вже після усунення гетьмана, дав і президент II Малоросійської колегії – граф Петро Рум'янцев[33]. І все ж, навіть попри такі заходи, нищення лісів продовжувалося. Скорочення площі лісів призводило й до інших негативних наслідків: «мілішали ріки, скорочувалась мережа рівчаків і річок, часто повторювались посухи та суховії»[34].

Рівнинний характер поверхні сприяє циркуляції в регіоні повітряних мас трьох типів: помірних широт (понад 2/3 від річної кількості днів), арктичного (1/10) та тропічного (1/5)[35].

Ще одним, уже частково коментованим кліматичним маркером є зміна пір року. Згідно з твердженням М. Арандаренка, весна на Полтавщині зазвичай розпочиналась із середини березня, а зима – із середини листопада[36]. Подібні, тільки дещо точніші відомості подає М. Кулябко-Корецький: 17 березня і 22 листопада відповідно. Число днів, коли температура повітря перевищувала 0°, становило 250 на рік, а сприятливий для росту рослин період тривав не довше семи місяців[37].

Узимку температура повітря не часто опускалася нижче –15°, а влітку рідко перевищувала +25°. Температурні максимуми, зафіксовані в першій половині XIX ст.: –27° у січні 1828 р. та +28° у липні 1840 р.[38] Вони свідчать про те, що тогочасний клімат був трохи холоднішим, ніж тепер. Згідно з моїми спостереженнями (на основі даних інтернет-порталу *Gismeteo.ua*), за останні 10 років у центрі колишньої протопопії м. Пирятині найнижча температура (січня) була –17°, а найвища (липня) – +34°. Обидва показники датуються 2017 роком.

Безумовно, що у XVIII ст. траплялися як дуже холодні зими, так і посушливі літні періоди. Широковідомою, для прикладу, є т. зв. велика зима 1708–1709 рр., коли арктичне повітря спричинило настільке різке похолодання, що це призвело до вимерзання посівів зернових, садів і виноградників,

---

[32] О. І. Путро. *Розумовський Кирило Григорович* (http://www.history.org.ua/?termin=Rozumovskyj_K).

[33] *Россия. Полное географическое описание нашего Отечества*, т. 7, с. 44.

[34] Е. Острась. *Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст*. Донецьк 2003, с. 11.

[35] *Географія Полтавщини* (http://geo.pnpu.edu.ua/climate.php).

[36] Н. Арандаренко. *Записки о Полтавской губернии*, ч. 1, с. 24.

[37] *Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 годах*, с. 38–39.

[38] Н. Арандаренко. *Записки о Полтавской губернии*, ч. 1, с. 24.

Козацький сотник,
друга половина XVIII ст.

а також до високої смертності населення внаслідок переохолодження, недоїдання та супровідних епідемій[39]. Про надзвичайну суворість тієї зими й на Гетьманщині висновуємо хоча б з того факту, що вона суттєво підірвала боєздатність шведської армії Карла XII[40]. Словацький просвітитель – Даніель Крман, який перебував тоді в обозі шведського короля, у своєму щоденнику так описав лютий холод, який йому довелося пережити: «На недавньому шляху і в цій квартирі ми витерпіли неймовірний мороз, який запам'ятаємо на все життя. Випущена з уст слюна замерзала скоріше, ніж падала на землю. Замерзлі горобці падали зі стріх на землю. Можна було тут побачити скалічених на руках, інших на руках і ногах, деяких – позбавлених пальців, інших із замерзлими вухами, носами, обличчям. Багато повзало на чотирьох на землі, інші тяжко шкандибали через відморожені статеві органи. Всі будинки були заражені, померло більше трьохсот місцевих хворих… Були чутки, що в найближчому лісі замерзло сім тисяч москалів, які готувалися зненацька заподіяти лихо королеві. Було досліджено, що від такого лютого морозу висихають від кореня дерева….»[41].

Сильні холоди бували у XVIII ст. на Лівобережжі й пізніше. Знаємо, зокрема, що дуже суворою (хоча, можливо, й не настільки, як уже описана), видалася зимова пора 1788–1789 рр.[42] До речі, морозною вона була по всьому континенту. Французький учений Емануель Ле Руа Ладюрі так само називає її «великою зимою», тобто такою, коли температура січня падала до екстремально низької позначки[43]. Дослідник українського клімату Іван Бучинський за 1751−1800 рр. нарахував на Полтавщині 13 суворих і снігових зим[44]. Населення часто сприймало їх, як Божу кару. «Подобно карност бог людєм посылает, жє то нестаток зымный великий бывает», – писав мандрівний поет, чернець Климентій Зіновіїв[45].

Літня ж температура повітря не піднімалася до таких позначок, як сьогодні, однак посушливих літніх сезонів також було чимало. Науковці навіть помічають тенденцію до збільшення посушливості у XVIII ст. За все

---

[39] Е. Ле Руа Ладюрі. *Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів. Бесіди з Анушкою Васак* / пер. з фр. А. Рєпи. Київ 2009, с. 63.

[40] О. Сокирко. *Полтавська битва 27 червня 1709 р.: Український Рубікон (Частина І)*. Київ 2008, с. 57.

[41] Д. Крман. *Подорожній щоденник. (Itinerarium 1708–1709)* / пер. зі слов. О. і Г. Булахи; впоряд. і прим. М. Неврлого, вступ. слово І. Дзюби. Київ 2010, с. 57.

[42] Н. Арандаренко. *Записки о Полтавской губернии*, ч. 1, с. 26.

[43] Е. Ле Руа Ладюрі. *Коротка історія клімату*, с. 74.

[44] И. Е. Бучинский. *Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем.* Киев 1963, с. 84.

[45] К. Зіновіїв. *Вірші. Приповісті посполиті* / підгот. тексту І. П. Чепіги. Київ 1971, с. 178.

століття лише 27 років виявилися дощовими[46]. Решту ж часу рівень вологи був або помірним, або й узагалі недостатнім. Так, між 1760 і 1790 рр. задокументовано принаймні два посушливих періоди – з 1766 до 1774 і з 1780 до 1788 рр. Обидва тривали дев'ять років[47]. Нерідко таке бездощів'я супроводжувалося нашестями сарани, що було характерно для жаркого та сухого літа.

Сарана теж сприймалася людьми в апокаліптичному дусі. Про неї згадують у своїх творах козацькі літописці – Самовидець та Величко. Перший нотує про велику шкоду, якої вона заподіяла в перший рік повстання Богдана Хмельницького: «Того ж року саранча великая была и збоже зопсовала, же дорожнета великая была и на хліб, и на соль, и на сіно»[48]. Величко ж трактує масову появу цих шкідливих комах не просто як стихійне лихо, а як один з трьох знаків Божого гніву: «пред войною Хмельницького бувших, і гніва божія обоїм польському і козако-руському народам, скороє наїтіє прознаменовавших». Сарана тут подається в одному ряду з такими знаменнями, як сонячне затемнення та проліт комети[49].

Не оминув цього явища й автор «Історії Русів». Він не пожалів темних барв, малюючи страшну картину спустошення, спричиненого сараною в 1690 р.: «Полет ея представлял страшныя тучи, затмивающія солнце так, что в полдень казалась тьма ночная, и в тех местах, где она опускалась, сьела все произрастающее, даже самые древесные листья и погоны, оставляя землю черною, обнаженною и как бы сильным пожаром опустошенною. В иных местах, где не доставало земного корму, ела людскую цветную одежду, т. е. зеленую, красную и что было сверху крашенное: шапки, поясы и кафтаны. Полет ея сопровождался страшним смрадом, наполняющим воздух на далекое разстояние, а паче по ветру»[50].

У другій половині XVIII ст. відбулося щонайменше шість таких нашесть – у 1756, 1757, 1780, 1781, 1798 і 1799 рр.[51] Це, своєю чергою, призводило до неврожаїв, зростання цін на продукти харчування, епідемій та голоду. Едуард Острась налічив тоді понад 30 маловрожайних і неврожайних років[52].

---

[46] И. Е. Бучинский. *Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем*, с. 85.

[47] Там само, с. 93.

[48] *Літопис Самовидця* / підгот. Я. І. Дзира. Київ 1971, с. 56.

[49] С. Величко. *Летопись событий в Югозападной России в XVII веке: в 4 т*., т. 1. Киев 1848, с. 55.

[50] Г. Кониский. *Исторія Русовъ или Малой Россіи*. Москва 1846, с. 186–187.

[51] И. Е. Бучинский. *Засухи, суховеи, пильные бури на Украине и борьба с ними*. Киев 1970, с. 225.

[52] Е. Острась. *Врожайність зернових культур*, с. 11.

1.3. Рослинний і тваринний світ

Як уже мовилося, територія протопопії була рівнинною. Лісовий покрив на ній був незначний. Невеликі вкраплення лісових масивів існували тільки в західній частині, на високих правих берегах річок Удаю та Многи. Далі на схід, у басейні Оржиці, землі залишалися зовсім безлісі[53]. Укладачі опису Києва й Київського намісництва 1775–1786 рр. зауважили, що мешканці Пирятинського повіту «в лесе на строение и другие надобности имеют недостаток». Вони ж вказували, що там не ростуть ніякі особливі дерева, «равно и травы те же самие, что в других местах Малороссии»[54].

Отже, які ж дерева росли в тих нечисленних лісах і садах протопопії? Виразно домінували листяні породи дерев: дуб, осика, береза, граб, вільха, липа, верба, та різноманітні чагарники: верболіз, терен, шелюга тощо. Із хвойних можна було побачити хіба що сосну. М. Кулябко-Корецький так характеризував лісові дерева цього регіону: «Дуб хотя и здесь преобладает над всеми другими породами, но встречается, повидимому, реже, чем в северных и южных уездах; осина и сосна встречаются почти так же часто, как и в северной полосе, но зато ольха преобладает чаще, чем в других местах; здесь же чаще всего попадается граб; лозы, вербы и протчих родственных им пород имеется больше, чем в северных уездах, но реже попадается орешник»[55].

Фруктові дерева в цих місцевостях розводили не скрізь. У деяких поселеннях, як-от сс. Лазірки[56], Золотухи та Денисівка[57], у дворах мешканців, за інформацією етнографа В. Милорадовича, зовсім не було таких насаджень, бо дерева там росли погано і швидко пропадали. Але в тих місцях, де фруктові саджанці таки приживалися, їхній асортимент був традиційним для регіону – яблука, груші, сливи й вишні[58]. Академік Й. Ґюльденштедт свого часу помітив у м-ку Городищі багато сливових та яблучних садів. Їх начебто орендували російські купці, які експортували городищенські фрукти аж до Москви. Мандрівник розповідав, що на власні очі бачив аж 50 возів, навантажених яблуками й готових до відправлення[59]. Скорочений

---

[53] *Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 годах*, с. 31.

[54] *Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.*, с. 67–68.

[55] *Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 годах*, с. 37.

[56] В. Милорадович. Средняя Лубенщина // *КС* 12 (1903) 525–526.

[57] В. Милорадович. Степная Лубенщина // *КС* 4 (1904) 38, 40.

[58] Н. Арандаренко. *Записки о Полтавской губернии*, ч. 1, с. 63.

[59] Л. Синицкий. Путешествие в Малороссию академика Гильденштейна и кн. И. М. Долгорукого, с. 430.

Філіграмь на аркушах архівної справи, актові матеріали, *1778 р.*

особливий опис Київського намісництва 1787 р. повідомляє, що в Пирятині «имеются також и сади фруктовые, как и в других местах состоящие из яблук, груш и вишен, слив и других фруктов»[60].

Крім дерев, у садах місцевого населення були й розмаїті ягідні кущі: чорна, біла й червона смородина, малина, аґрус, бузина, горобина, шипшина тощо[61].

Рівнинна, вкрита чорноземом територія протопопії добре надавалася до сільськогосподарського обробітку. У географічному описі 1775–1786 рр. перераховуються традиційні для регіону культури: жито, пшениця, ячмінь, овес, просо, гречка, горох, льон та коноплі[62]. У матеріалах Генерального опису Лівобережної України з 1765–1769 рр.[63] відображено їхнє співвідношення та особливості посівів в окремих домогосподарствах.

Скажімо, Корній Назаренко, парафіянин Воскресенської церкви м-ка Курінька, який мешкав у невеликому с. Скибинці Курінської сотні Лубенського полку й був головою доволі великого господарства, щороку засівав п'ятнадцять четвертей жита, п'ять четвертей пшениці, одну четверть гороху, п'ять – ячменю, шість – вівса, одну – проса[64].

Схожими були культури, що їх садили на своїх землях жителі с. Богданівка Яготинської сотні Переяславського полку, яке хоч і лежало поза межами протопопії, однак, розташоване поблизу, перебувало в тих самих географічних умовах, що й частина її парафій «при речке Чумгаку, на ровном степном месте»[65]. Для прикладу, посполитий Яків Цаплієнко щорічно сіяв тут «ржи – 2, ячмень – полтора, пшеницы – 1, гречи – 1 четвертей, проса – 3 четверика»[66], а Яків Омельченко – «ржи – полтори, ячмень – полторы, овса – 1 четвертей, пшеницы и гречи по – 4, а проса – 2 четвериков»[67].

Досить багато інформації про те, що саме вирощували жителі регіону, подає у своєму знаменитому щоденнику дід і тезка автора «Записок

---

[60] *Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.*, с. 307.

[61] А. Шафонский. *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России*. Киев 1851, с. 17.

[62] *Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.*, с. 67.

[63] Про обставини його проведення див.: *Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр.* / упоряд., вступ. ст. і комент. Ю. Волошина. Київ 2012, с. 9–43.

[64] ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 424, арк. 170–172. Згідно з Оленою Сидоренко, загальнодержавний стандарт четверті становив 141,69 кг, четверика – 17,71 кг, гарнця – 2,21 кг (О. Ф. Сидоренко. *Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст*. Київ 1975, с. 158). Відповідно до російської системи мір площі, 1 четверть – це 0,545 га, четверик – 0,07 га (М. И. Грамм. *Занимательная энциклопедия мер, единиц и денег*, с. 194–195).

[65] ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 334, арк. 389.

[66] Там само, арк. 396.

[67] Там само, арк. 413.

о Малоросії», генеральний підскарбій Яків Маркович (1696–1770), який мав маєтності щонайменше у двох селах протопопії – Перервинцях і Сухоносівці. У записі від 9 червня 1737 р., зокрема, читаємо: «о севбе яринной в Перервинцях, что посеяно: овса – четвериков 23, гречки – 12, пшеницы – 6 и путивок – 2, проса – 6 и пут. 1, ячменю – 13 и пут. 2, гороху – пут. 2, семя – четверик 1 и пут. 3, ліону пут. 1 и гарцов 6». Під датою 26 вересня 1739 р. теж наводиться перелік посадженого: «у Сухонос. знято пашне: жита – коп 106, овса – 75, пшенице озимой – 15, а ярой – 16, конопел плоскуне – 3 и пол, а матерки – 5 и пол, ліону – 4; на 1740 год посеяно жита четверяков 39»[68].

Городні культури в Генеральному описі, на жаль, не фіксувалися, хоча населення Пирятина їх точно розводило. З опису цього міста дізнаємося, що «нужные для пропитанія вещи получает каждой от заведенія хлебопашества и скотоводства, имея кроме того у себя огороды. И в оных насевая разные капусту, лук, чеснок, горох, бобы, морковь, пастернак, огурцы, дыни, арбузы и прочее»[69]. Про привезені із Сухоносівки часник, цибулю й петрушку згадує у своєму діаріуші Я. Маркович[70]. Широкий асортимент городини, яка росла тоді в Гетьманщині (і продовжує культивуватися й донині), подає Опанас Шафонський в Описі Чернігівського намісництва 1786 р. Це цибуля, часник, морква, буряк, бруква, редька, ріпа, капуста, огірки, гарбузи, кавуни, дині, боби, горох, квасоля, спаржа, мак, петрушка, пастернак, кукурудза[71]. Є тут і «картофель и земляние яблоки (волоская репа)», проте навряд чи ця найважливіша сьогодні продовольча культура була в ті часи такою ж поширеною. Ймовірно, що в другій половині XVIII ст. її садили тільки в деяких господарствах. І не лише Гетьманщини – як сказано в доповіді комітету Громадського порятунку Французької республіки, «картопля була ще досить рідкісною, щоб вживатися у їжу людьми»[72].

Слід зазначити, що імперський уряд докладав тоді чимало зусиль для поширення цієї культури, в т. ч. й на теренах Гетьманщини. Показовим у такому плані є лист, що надійшов з Київської духовної консисторії до Пирятинського духовного правління 22 грудня 1765 р. «увечіру». Він адресувався протопопові Іллі Максимовичу «с присутствующими в том

---

[68] Дневник Якова Марковича. Том 4. 1735–1740 // *Жерела до історії України-Руси*, т. 22 / вид. В. Модзалевський. Київ – Львів 1913, с. 141, 293. Четверик на території Лубенського полку становив 65,7 кг жита, путівка – 13,36–16 кг, гарнець – 2,21 кг (див.: О. Ф. *Сидоренко*. *Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст*., с. 158).

[69] *Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.*, с. 66–67.

[70] Дневник Якова Марковича. Том 4. 1735–1740, с. 163, 211.

[71] А. Шафонский. *Черниговского наместничества топографическое описание*, с. 17.

[72] Цит. за: Ф. Бродель. *Ідентичність Франції. Простір та історія* / пер. з фр. С. Глухової, кн. 1. Київ 2013, с. 206.

правлении иереями»[73]. До листа додавалося «Наставление [о] разведении земляных яблок, потетес именуемых»[74] (*додаток 1*).

Цей документ складався зі вступу і 16 пунктів практичних порад із вирощення картоплі. У вступі пояснювалася корисність «земляных яблок, которыя и земляными грушами, а в иных местах тартуфелями и картуфелями называются». Автори стверджували, що плоди вказаної культури особливо важливі для сільських мешканців, найбільше там, де хлібні злаки (жито, пшениця й гречка) не родили зовсім або мали вкрай низьку врожайність. Ці бульбоносні рослини менш вибагливі до якості ґрунту й кліматичних умов, тому «во всякой земле, и по нетрудном поправлении оной, свободно растут и так размножаются, что никакая ненастливая погода росту их не препятствует». Ще одним аргументом на користь запровадження картоплі було твердження, що в тих краях Європи, де її стали культивувати (і навіть пекти з неї хліб), «уже бываемой прежде в тех местах частой в хлебе недостаток и дороговизна миновали»[75].

Аби полегшити розповсюдження цієї культури на широкий загал, і були вибрані «из разных экономических книг» практичні поради. У них йшлося про те, які існують сорти картоплі, у яку пору року їх потрібно садити, як готувати землю під посадку, як формувати грядки й висаджувати в землю та з якою іншою городиною поряд, а також як доглядати за рослиною та як використовувати її бадилля. Розкривалися й тонкощі збирання та зберігання цих овочів узимку. Крім того, викладалася технологія випічки картопляного хліба й навіть наводилися його рецепти. Останній блок цих порад був присвячений напрацьованим на той час способам розведення картоплі[76].

«Наставление» розробили в організованій Катериною II в листопаді 1763 р. Медичній колегії. Ідея створення такого документа цілком могла належати першому президентові колегії, випускнику Кембриджського університету, баронові Олександру Черкасову. Він був великим прихильником розведення цього овоча, й, можливо, як переконує російський історик медицини Марк Мирський, навіть «саме він запровадив у Росії посіви картоплі»[77]. Очевидно, шляхом впровадження цієї культури уряд Катерини II намагався вирішити проблему із забезпечення народних мас продовольством.

Чи була вона актуальною для Гетьманщини? Адже сучасники називали ці землі «страною обилия и приятностей»[78], а відомий російський дослідник

---

[73] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 53, арк. 7.

[74] Там само, арк. 8–18.

[75] Там само, арк. 8–8 зв.

[76] Там само, арк. 8 зв. – 18.

[77] М. Б. Мирский. *Очерки истории медицины в России XVI–XVIII вв*. Владикавказ 1995, с. 109.

[78] Я. Маркович. *Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях*, ч. 1, с. 45.

Борис Миронов, вивчаючи ціни на хліб, дійшов думки, що завдяки великій родючості ґрунту «Український район», до якого вчений відносив і територію колишньої Гетьманщини, «завжди мав загальний надлишок хліба»[79]. Щоправда, український історик – Е. Острась менш оптимістичний у своїх судженнях. Він вважає висновок Б. Миронова помилковим, а врожайність зернових низькою: Сам-3–3,5[80]. Вона не покривала навіть елементарних потреб, і більшість селян просто недоїдали[81]. Ситуація ускладнювалася ще й поширенням у регіоні винокуріння, яке не лише спричиняло зниження залісненості, але й суттєво скорочувало запаси збіжжя. Значна частина врожаю зернових використовувалася як сировина для виготовлення горілки. Власне це й стало однією з передумов зернової кризи другої половини XVIII ст.[82]

Отож масове розведення картоплі могло б суттєво покращити забезпечення широких мас населення продуктами харчування. Саме тому, мабуть, Малоросійська колегія й розгорнула відповідну інформаційну кампанію. Отримавши з приводу цього сенатський указ і на додаток 500 друкованих екземплярів «Наставления», колегія ухвалила рішення розіслати їх у всі полки, у Генеральний суд, у канцелярію Генеральної артилерії, до Генерального скарбу й на Запорозьку Січ[83]. Полкові канцелярії, своєю чергою, мали розіслати ці примірники чи їхні копії в усі сотні, у магістрати й окремим власникам. Генеральний суд повинен був відправити по екземпляру земським та підкоморським судам для «роспублікованія».

Як довідуємося з уже згаданого листа, Київська полкова канцелярія це розпорядження виконала: «з оных экземпляров по надлежащему числу во все полку Киевского сотни и магистраты ныне от полковой Киевской канцелярии при указах разослано, а для ведома где надлежит опубликованию ко исполнению»[84]. Один примірник канцелярія надіслала й київському митрополитові Арсенію (Могилянському).

---

[79] Б. Миронов. *Хлебные цени в России за два столетия (XVIII–XIX вв.)*. Ленинград 1985, с. 88.

[80] Одиниця виміру врожайності «Сам» показує співвідношення посіяного та зібраного зерна. Так, урожайність «Сам-3» означає, що зібрали втричі більше ніж посіяли. Такий урожай вважався низьким (близько 30 пудів з десятини); Сам-4 був середнім показником, а вищий за Сам-4 – добрим (див.: *Історія селянства Української РСР: у 2 т.* / відп. ред. В. А. Дядиченко та ін., т. 1: *Від найдавніших часів до Великої жовтневої соціалістичної революції*. Київ 1967, с. 234).

[81] Е. Острась. *Врожайність зернових культур*, с. 45.

[82] О. А. Пивоваренко. *Розвиток винокуріння та шинкування на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук*. Київ 2007, с. 10.

[83] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 53, арк. 7.

[84] Там само, арк. 19.

Церковна влада, вочевидь, підтримувала тоді значно тісніший зв'язок із населенням, ніж світська. Тож духовна консисторія вирішила розповсюдити «Наставление» в усіх протопопіях, звелівши поширити його через місцевих єреїв серед вірян[85].

Тваринний світ цього краю був доволі різноманітним, як і по всій Гетьманщині. Не водилися там лише ті дикі звірі, які жили в лісах, – ведмеді, лосі й олені. О. Шафонський у своєму описі місцевої фауни нотує вовків, лисиць, рисей, диких кіз, зайців, росомах, білок, куниць, ласок, горностаїв, кроликів, бобрів, видр, борсуків, тхорів та диких котів.

Спостерігалося на цій території й велике розмаїття птахів: лебеді, гуси, качки, лелеки, журавлі, дрохви, глухарі, куріпки, рябчики, стрепети, голуби, сови, пугачі, зозулі, чаплі, кулики, орли, яструби, ворони, граки, сороки, галки, горобці, ластівки, солов'ї, шпаки, перепели, жайворонки, чижі, одуди, деркачі тощо[86].

Про те, яких свійських тварин утримували у своїх домогосподарствах парафіяни Пирятинської протопопії, знаємо з матеріалів Рум'янцевського опису, адже він передбачав, з-поміж іншого, й переписування худоби. Спершу планувалося зафіксувати навіть птицю («чаяли по множеству оной, а особо гусей, Малороссии пользу знаменитую в торгу доставить»), однак згодом відмовилися від такої ідеї[87].

Уже названий житель Скибинців Корній Назаренко мав 14 волів, 4 корови і стільки ж телят, 50 овець, 14 коней та 20 свиней[88]. У господарстві посполитого Лук'яна Бондаренка з Богданівки було: «волов рабочих – 2, коров – 6, биков-четвертаков – 7, назимков теличок – 2, биков – 5, овец – 17, лошадей – 7, свиней – 10»[89]. А в його односельця Якова Цаплієнка – «волов рабочих – 2, коров – 6, назимков – 7, биков-третяков – 3, овец – 80, лошадей – 10, свиней – 5»[90]. Таку саму худобу мали й парафіяни Іллінської церкви с. Митченки, що неподалік Пирятина. У домогосподарствах цього поселення (їх задокументовано 19) сукупно налічувалося 33 воли й бики різного віку, 28 корів, 28 коней, 201 вівця та 42 свині[91].

Як випливає з наведених відомостей, найбільш популярними з усіх свійських тварин у регіоні були вівці. Напевно, через те, що їх відносно легко розводити – не вибагливі до їжі, вони швидко плодяться й дають відразу три продукти: м'ясо, молоко й вовну. У Гетьманщині тримали овець

[85] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 53, арк. 19.
[86] А. Шафонский. *Черниговского наместничества топографическое описание*, с. 18.
[87] Д. И. Багалей. Генеральная опись Малороссии // *КС* 11 (1883) 409.
[88] ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 424, арк. 170–172 зв.
[89] Там само, спр. 334, арк. 391 зв.
[90] Там само, арк. 396.
[91] Там само, спр. 436, арк. 116–132.

української, шльонської та кримської порід[92]. Я. Маркович виділяє також волоську породу, т. зв. «валахів»[93]. Автор щоденника подав і загальну статистику, «сколько господарей в полку Лубенском обретается, которые имеют свои собственные овцы». Згідно з цими даними, на 1724 р. у Чорнуській сотні їх було 1 139, а в Пирятинській – 2 344[94].

Другу позицію посідали бики, частину з яких використовували як робочу худобу – волів, а інших вирощували на продаж. За словами автора «Записок о Малороссии» й онука генерального підскарбія, саме на тих теренах (місцевості навколо Лубен, Пирятина й Золотоноші) корови та бики були чи не найкращими, бо саме там було «в достатку кормовых трав»[95]. Місцева худоба призначалася переважно для зовнішнього ринку. Як інформує сучасний науковець Володимир Пришляк, «великі гурти худоби утримували або скуповували на лівобережних ярмарках навесні, випасали їх до червня, а потім за допомогою найманих погоничів-гайдаїв переганяли через Правобережжя і західноукраїнські землі в Польщу, Австрію, німецькі держави»[96]. Шлях, яким переганяли ці отари, отримав назву «Шльонська дорога», бо більшість худоби зазвичай збували на Шльонську (польська назва Сілезії), тобто у Вроцлаві, а також у Ґданську. Така торгівля була досить складною справою. Тому не випадково Іван Котляревський, який застав ті часи, характеризуючи одного з героїв «Енеїди», так підкреслює його життєвий досвід: «Бував і в Шльонському з волами»[97]. Дослідник економіки Гетьманщини Іван Джиджора стверджує, що обсяги збуту волів були дуже значними, а сам процес «може, одиноко між іншими галузями, торгівлі був правильно організований»[98].

Окрім свійських тварин, мешканці протопопії розводили й свійську птицю – гуси, кури, качки, індики. О. Шафонський фіксує навіть павичів, яких, вірогідно, він бачив у дворах старшини[99].

У річках та їхніх численних притоках водилися різні види риби: карась, лин, щука, окунь, лящ, язь та сом[100]. Її, очевидно, було чимало, на що

---

[92] А. Шафонский. *Черниговского наместничества топографическое описание*, с. 18.

[93] Дневник Якова Марковича. Том 4. 1735–1740, с. 161–162, 360–361, 365–366.

[94] *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.): в 3 ч.*, ч. 1: *1717–1725* / за ред. А. Лазаревского. Киев 1893, с. 128.

[95] Я. Маркович. *Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях*, ч. 1, с. 50–51.

[96] В. Пришляк. До питання про міжрегіональний та міждержавний товарообмін в українських землях першої половини XVIII століття // *Записки Наукового товариства імені Шевченка* 233 (1997) 58.

[97] І. П. Котляревський. *Твори: у 2 т.*, т. 1. Київ 1969, с. 85.

[98] І. Джиджора. *Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730-х роках*. Київ 2020, с. 40–50.

[99] А. Шафонский. *Черниговского наместничества топографическое описание*, с. 18.

[100] *Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.*, с. 67.

вказує хоча б той факт, що, наприклад, Корній Назаренко мав щорічний прибуток від продажу риби з Удаю[101].

Були, звісно, в регіоні й інші представники фауни: «третий в Малой России род животных – насекомых и ползающих, и именно пчелы, оси, хрущи, шмели, мухи обыкновенныя и большия, оводами называемыя, которые в жары скот изнуряют; комары, мошки, муравьи, разных родов бабочки, ящерицы, тараканы, жуки, пауки, змеи, из коих одних называют гадюками, а других ужами, лягушки; в реках раковины, улитки и черепахи, и другия насекомыя и ползающие»[102]. Безумовно, що, на відміну від таких комах, як комарі та мухи, які в літню пору часто ставали збудниками й розповсюджувачами різноманітних інфекційних захворювань, дуже кориснимі для мешканців протопопії були бджоли.

Про розвиток бджільництва на цих землях свідчить насамперед Рум'янцевський опис. Той же мешканець Скибинців Корній Назаренко володів великою пасікою – 40 пнів[103]. У позові, поданому 19 листопада 1773 р. до Пирятинського духовного правління, яцинівський козак Іван Василенко звинуватив сільського священника Лук'яна Ісаєва у крадіжці зі своєї пасіки п'яти пнів. Виявивши покражу, Іван шукав своїх бджіл разом із сільським отаманом та іншими козаками «по всем во оном селе и около оного состоящим пасекам»[104]. Звідси випливає, що існування пасіки в господарствах місцевих козаків не було чимось винятковим.

Доволі активно бджільництвом у своїх маєтках Сухоносівці та Перервинцях займався і Я. Маркович. Зокрема, 31 липня 1736 р. він записав у своєму щоденнику таке: «Заездили у пасеку Перервинскую, де было роев 42». Подібний запис за 13 серпня, тільки вже про Сухоносівку: «Осматривали пасеки в Сухоносовце, где старой пчоли было 160, а роев – 83, и велели [часть] убить, чтоб оставит на зиму 230»[105]. Наступного року, 26 червня автор діаріуша занотував, що отримав звістку від «Петра Михайлова з Перервинец, что пчола хороша и роев есть 30»[106]. Судячи з інших згадок, мемуарист мав з цих пасік значний зиск у вигляді меду та воску[107]. З огляду на останнє, можна виснувати, що завдяки розвитку бджільництва парафіяльні громади, мабуть, не мали проблем із сировиною для виготовлення свічок.

---

[101] ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 424, арк. 170–172 зв.
[102] А. Шафонский. *Черниговского наместничества топографическое описание,* с. 18.
[103] ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 424, арк. 170–172 зв.
[104] ДАПО, ф. 801, спр. 363, арк. 2.
[105] Дневник Якова Марковича. Том 4. 1735–1740, с. 82, 85.
[106] Там само, с. 146.
[107] Там само, с. 35, 107, 118, 160, 163–165, 180, 187, 192, 249, 259, 292, 311.

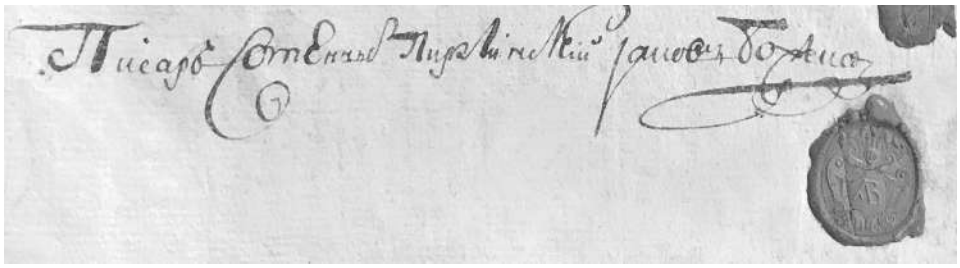

Автограф і печатка сотенного пирятинського писаря Якова Божка, *1773 р.*

1.4. Шляхи сполучення

На завершення цього розділу варто розглянути мережу шляхів, які з'єднували окремі парафії між собою, з центром протопопії та іншими регіонами. Видатний французький історик Фернан Бродель порівняв шляхи сполучення з артеріями, венами та капілярними судинами, що забезпечують функціонування всього суспільства. Вчений розрізняв два їх рівні – верхній і нижній. До верхнього він відносив ті дороги, які проходили регіоном, сполучаючи різні його частини між собою та з іншими регіонами в межах країни (т. зв. артерії й вени). Нижній рівень (т. зв. капілярні судини) – це другорядні внутрішні шляхи й польові путівці між селами чи, у нашому випадку, між селами й нечисленними сотенними містечками протопопії. Попри свою другорядність, на переконання Броделя, сполучення нижчого рівня міцніші, адже «відповідають регулярним повсякденним потребам»[108].

На відміну від Франції, де в середині XVIII ст. було збудовано мережу великих трактів з кам'яним покриттям[109], дороги Гетьманщини залишалися ґрунтовими. А оскільки ґрунти досліджуваного регіону – це переважно чорноземи, то зрозуміло, що ранньої весни й пізньої осені рух цими шляхами на певний час припинявся. Свідченням цього може бути казус, який трапився в Полтавському ґродському суді навесні 1778 р. Два брати, Григорій і Сава Старицькі (полковий осавул та військовий товариш), які позивалися проти козака Полтавської сотні Дем'яна Бабича «за разние пофалки», не змогли прибути на судове засідання нібито «за розлитьємъ по тогдашнєму вєсняному врємени водъ»[110]. Мешкали ж позивачі неподалік Полтави, в с. Івончинці, і жодного водного бар'єру по дорозі до міста там не було.

У визначений період в адміністративному центрі протопопії – місті Пирятині – сполучалося, через нього проходило чи з нього виходило кілька транспортних артерій (див. *карту* 1)[111]. Одна з них пересікала всю протопопію зі сходу на захід. Цей шлях вів з Лохвицької протопопії через м-ко Чорнухи, с. Кізлівку й м-ко Куріньку і на цьому відтинку мав по два відгалуження в південному й північному напрямках.

Перше відгалуження на південь було за п'ять кілометрів східніше Чорнух. Дорога пролягала через сс. Пізники й Вороньки та м-ко Городище, а далі тягнулася за межі протопопії, прямуючи територією Лубенської про-

---

[108] Ф. Бродель. *Ідентичність Франції. Люди і речі* / пер. з фр. С. Глухової, кн. 3. Київ 2017, с. 233.

[109] Там само, с. 238.

[110] ЦДІАК України, ф. 1726, оп. 1, спр. 17, арк. 35 зв.

[111] Дослідження мережі шляхів здійснено на основі мапи: *Гетьманщина у XVIII ст.: Історична мапа (мірило 1:400 000, розмір 162 х 115 см)* / упоряд. Ю. І. Лоза. Київ 2018.

топопії до м. Лубни, яке було ще й полковим центром. Саме цим шляхом восени 1774 р. й проїжджав уже згаданий академік Йоганн Ґюльденштедт.

Друге відгалуження в тому ж напрямку розташовувалося за шість кілометрів від м-ка Курінька. Звідти дорога вела прямо до с. Ороб'ї (сучасна назва – Горобії), де існувала зручна переправа через р. Удай[112], а тоді теж до Лубен.

На відстані не більше кілометра від Пирятина до шляху примикав інший, який вів на північ до с. Харківці і згодом розходився на два – на північний схід сусідньої Прилуцької протопопії, та на захід, до с. Каплинці, а звідтіля знову на північ, до м-ка Журавка тієї ж Прилуцької протопопії.

Від Пирятина цей тракт ішов у північно-західному напрямку, у бік с. Березова Рудка й далі за межі протопопії правим берегом р. Перевід, фактично повторюючи вигини її русла, на територію Прилуцької протопопії. Ще одна дорога лежала дещо південніше – до м-ка Яготина й до міст Переяслава та Києва. Саме тим шляхом, очевидно, й відбувалася комунікація між духовним правлінням протопопії й Київською духовною консисторією. Кандидати на священство мандрували ним до Києва для здавання іспитів і висвячення, а студенти Київської академії – на навчання й вакації. По ньому ж здійснювались і поштові перевезення між Києвом і Полтавою[113]. Третя дорога йшла від Пирятина на південний захід, перетинала р. Гнилу Оржицю в с. Городвасильків[114], далі рухалася до с. Кохнівка, де перетинала р. Чумгак і спрямовувалася поза протопопію – на Переяслав.

Вона також мала три відгалуження, зорієнтовані на південь. Два з них розпочиналися поблизу с. Городвасильків на лівому березі р. Гнила Оржиця: першим рухалися на південний схід до с. Лазірки й до м. Лубни, а другим спускалися попри названу річку через с. Рудку до м-ка Яблуневе.

---

[112] М. Г. Астряб. *Малороссийский Лубенский полк*, с. 212 (рукопис з колекції Володимира Мокляка).

[113] Згідно з «Учреждением о конной почте в Малой России», виданим у 1765 р. за підписом президента Малоросійської колегії графа Петра Рум'янцева, на цьому шляху було влаштовано щонайменше п'ять поштових станцій – у Борисполі, Яготині, Курінці, Лубнах і Миргороді. З Києва пошта відправлялася в понеділок і п'ятницю о 9-й годині ранку, а до Полтави прибувала о 1-й годині по обіді в неділю та середу. У зворотному напрямку її надсилали в ті самі дні тижня о 8-й ранку, плануючи, що до Києва вона надійде через день о 12.00. (ДАПО, ф. 801, спр. 53, арк. 79–89.)

[114] Тепер місто Гребінка Полтавської області. Це село (спершу хутір) було засноване лубенським полковником Леонтієм Свічкою (1640–1699), на честь старшого сина якого – Василя – згодом і назване Городвасильків. У XIX ст. перетворилося на містечко, змінивши назву на Городище. У 1895 р. поблизу нього збудовано залізничну станцію Гребінка. Історик Матвій Астряб писав, що Городище у зв'язку із цим у майбутньому, очевидно, стане значним містом (М. Г. Астряб. *Малороссийский Лубенский полк*, с. 341). Дослідник не помилився: у 1959 р. Гребінці надано статус міста.

Третє ж відгалуження починалося біля Кохнівки й вело за течією Чумгака вздовж лівого берега в південно-східному напрямку через с. Перервинці, так само до Яблуневого. Неподалік с. Білоусівка до цього шляху примикали ще два. Перший, перетнувши Чумгак, тягнувся на південний захід за межі протопопії в сторону м-ка Золотоноші. Інший піднімався на північний схід і, перетнувши р. Гнилу Оржицю, з'єднувався з другою дорогою поблизу с. Високий Горб.

Ще один шлях входив у м-ко Яблуневе зі сходу. Він пролягав від Лубен теренами Лубенської протопопії, у районі с. Савинці пересікав р. Оржицю й провадив у бік Дніпра. На відстані семи кілометрів від Савинців від нього відгалужувався гостинець до Яблуневого. Позаяк усі тракти в західному керунку доходили до дніпровських переправ і прикордонних форпостів, то можемо припустити, що саме ними й транспортували свій крам купці, переганяли на Шльонськ великі стада худоби тощо.

Майже строго на південь (лише з несуттєвим ухилом у східному напрямку) з Пирятина прямувала дорога на Лубни (через сс. Круча й Лазірки). На сьогодні українська історіографія, на жаль, ще не диспонує спеціальними студіями про виникнення цих доріг. Дослідниця шляхів сполучення на Слобожанщині Юлія Коніва вважає, що мережа суходільних комунікацій сформувалася на Наддніпрянщині з часу появи там людності[115].

Поряд з цими відносно великими «артеріями й венами» існували й польові дороги – «капілярні судини», які з'єднували ті парафії, що лежали поодаль від основних трактів, як між собою, так і з центром – духовним правлінням протопопії. Про те, що такі путівці були й активно використовувалися, свідчать, зокрема, щоденникові нотатки Якова Марковича. Наприклад, 2 березня 1735 р. він здійснив подорож між своїми маєтками: «Рано по службе бжой поехал я з Сухоносовки и приехал на обед у Лазорки, а оттоль на ноч через Овсюки и футор Перервинский у Перервинце»[116]. Відстань між Сухоносівкою та Перервинцями по карті становить 51 км. Однак віддаль по реальному рельєфу, безумовно, була дещо більшою, і генеральний підскарбій проїхав у той день не менше 60 км. Імовірно, що спершу подорожник рушив якоюсь польовою дорогою до с. Ороб'ї, де переправився через Удай, а вже звідти до Лазірок. Він міг би їхати й великим шляхом, через сс. Губське й Тарандинці, а потім таким же трактом звернути на Лазірки. Але в такому разі довелося б зробити гак і замість 25 км проїхати 36. Тому цілком вірогідно, що Маркович обрав не позначений на мапі путівець і спокійно до обіду дістався ним до місця призначення. Тим

[115] Ю. Коніва. *Шляхи сполучення Слобідської України (XVIII – на початку XIX ст.)* / наук. ред. В. М. Скляр. Харків 2020, с. 52.

[116] Дневник Якова Марковича. Том 4. 1735–1740, с. 10.

паче, що це був початок березня, ще лежав сніг, день видався холодний, а на вечір взагалі узявся сильний мороз[117]. За таких умов переправи через річки (їх підскарбій мав переїхати дві – Гнилу й Суху Оржицю) ще залишалися вкриті льодом. Та й подорожувати саньми тоді було, мабуть, комфортніше, ніж підводою. Позаяк світлий час доби був значно коротшим, ніж улітку (сонце сідало між 17 і 18 годинами вечора), то мандрівник мусив поспішати. Як відомо, він прибув до Перервинець вчасно. У цьому напрямку, як показує карта, існував шлях через Городвасильків і Кохнівку, але він мав альтернативу – польову дорогу до с. Високий Горб, а звідти через Білоусівку на Перервинці. Тоді б подорожньому довелося проїхати 32 км. Можливо, що з Високого Горба теж вела пряма дорога – у такому разі відстань становила б 26 км. Таким чином, можна зі значною часткою ймовірності припустити, що Я. Маркович, переїжджаючи з маєтку в маєток, користувався не тільки великими трактами.

Інший свій переїзд він здійснив 16 серпня того ж року: «Сего дня рано з Денисовки поехавши приехали на обед у Перервинце, где и ночевали»[118]. Пряма віддаль між цими селами – 23 км. Шляхами, позначеними на аналізованій карті, реально було добратися до Перервинців й іншим маршрутом – через с. Савинці (до нього провадила польова дорога), м-ко Яблуневе та с. Білоусівку, але це майже 38 км, та ще й із трьома річковими переправами. Однак, очевидно, вже в той період існувала й інша – пряма – дорога, яка сполучала села Денисівку з Білоусівкою по лівому березі спершу р. Оржиці, а далі – Чумгака. Переїхавши Чумгак у Білоусівці, мандрівник міг легко дістатися Перервинців. Принаймні така сухопутна комунікація зафіксована на складеній майже через 100 років «Спеціальній карті західної частини Росії Шуберта 1826–1840 рр.».

Із Денисівки, як пише автор щоденника, виїхали рано, на самому світанку. Оскільки тоді не запроваджували літнього часу, то сонце 16 серпня 1735 р. зійшло близько шостої. Отже, щоб приїхати до Перервинців в обід, у Марковича було 6 годин. Швидкість його коляски навряд чи перевищувала 6 км/год., на що, серед іншого, впливали й погодні умови, адже «день бил сперва хмарний, холодний и з дожчем»[119]. Тож виглядає на те, що подорожники не користувалися довшим шляхом, який вів через Яблуневе, бо інакше вони б не встигли до обіду. Правдоподібно, що до переправи через р. Чумгак у Білоусівці вони їхали прямою польовою дорогою.

Усі ці шляхи сполучення були важливою частиною інфраструктури протопопії й, безсумнівно, частково детермінували розвиток парафіяльної

[117] Там само.

[118] Там само, с. 34.

[119] Там само.

мережі. Вони хоча й з'єднували окремі парафії між собою та з центром протопопії, проте їхній стан, особливо напровесні та пізно восени, мало сприяв активним контактам між цими церковними осередками. Можна навіть висловити гіпотезу, що така ситуація стимулювала мешканців деяких сіл та їхніх власників клопотатися про будівництво власних церков і заснування парафій, позаяк у певні періоди року відвідування богослужінь у сусідньому селі перетворювалося на непереборну проблему.

Розділ 2

ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНА ОРГАНІЗАЦІЯ

2.1. Мережа парафій[1]

Як і по всій Київській митрополії, кількість парафіяльних храмів Пирятинської протопопії в досліджуваний період не була сталою, але мала тенденцію до зростання. На думку Оксани Прокоп'юк, на це впливало два фактори – «бажання представників козацької старшини увіковічнити себе у храмовому будівництві» та збільшення, внаслідок чергової міграції з Правобережжя, чисельності населення[2]. За даними дослідниці, у 1770 р. протопопія нараховувала 65 церков, у 1780 – 67, а в 1783 – 68[3]. Інший український історик – Віталій Дмитренко, у спеціальній розвідці, присвяченій храмам Пирятинської протопопії, стверджує, що на 1758 р. там налічувалося 43 церкви[4], а, згідно з підрахунками Віктора Курдиновського, на час чергової зміни кордонів єпархій у 1799 р. їх було 80[5]. Поставлені в хронологічний ряд, усі ці дані засвідчують постійне зростання числа святинь, а отже, й парафій протопопії в другій половині XVIII ст.

---

[1] Під поняттям «парафія» розуміємо найнижчу церковно-адміністративну одиницю, що об'єднує вірних, – релігійну громаду, згуртовану навколо одного храму під опікою парафіяльного священника (Н. Пуряєва. *Словник церковно-обрядової термінології*. Львів 2001, с. 92). У використаних у цій монографії джерелах також часто вживається термін «парохія», «парохіяни» (ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 119, арк. 26; спр. 176, арк. 13 зв.; спр. 272, арк. 2 зв. і т. п.).

[2] О. Прокоп'юк. *Київська митрополія: топографія посвят*, с. 34–35.

[3] Там само, с. 152. У т. зв. «Сказках» про кількість духовенства, поданих до Пирятинського духовного правління 1782 р., як показали обчислення, теж зафіксовано 68 храмів (ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 745).

[4] В. А. Дмитренко. Православні храми Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття // *Література та культура Полісся* 12 (2019) 144.

[5] В. Курдиновский. Генеральное размежевание епархий Малоссийскаго края в конце прошлого (восемнадцатаго) столетия // *Полтавскія епархіальныя вѣдомости* 24 (1899) 939.

Зрозуміло, що парафії розміщувалися на території протопопії нерівномірно, адже були прив'язані до конкретних населених пунктів. Зазвичай в одному поселенні – селі чи містечку – існувала одна церква, парафіянами котрої могли бути також мешканці сусідніх хуторів та поблизьких менших сіл. Лише в місті Пирятині, містечку Чорнухах і селі Вороньках їх було засновано більше. У найзалюдненішому Пирятині, який, як пам'ятаємо, виконував одночасно функції головного міста протопопії й адміністративного центру двох сотень Лубенського полку, було чотири храми, а відповідно й діяли чотири парафії. Головна церква – собор Успення Пресв. Богородиці, збудований ще в 1690 р. лубенським полковником Леонтієм Свічкою. Крім неї: Преображенська, яку звели 1741 р., Святотроїцька, споруджена в 1754 р., і Вознесенська, що постала 1767 р.[6] Інше сотенне містечко – Чорнухи, друге після Пирятина за кількістю жителів (у 1766 р. там мешкало 2 417 осіб[7]), мало три храми: Воскресенський, Миколаївський (собор) і Покровський. Точна дата заснування цих святинь не встановлена, проте цілком можливо, що в XVII – на початку XVIII ст. вони вже існували. На це вказує метрична книга за 1730–1731 рр., яка зберігається в ЦДІАК України[8].

У великому, мабуть, найбільшому в протопопії за чисельністю населення – 2 195 осіб (на 1770 р.)[9] , с. Вороньки було дві церкви – Різдва Пресв. Богородиці та Різдва Христового. Перша з них, згідно з висновками дослідників, побудована ще в 1660-х рр., а друга, «дерев'яна, трибанна, тридільна, крита гонтом», – у 1733 р. (коштом переяславського і бориспільського єпископа Арсенія (Берла))[10]. Церкву Різдва Христового поставили, ймовірно, на початку XVIII ст. Відомо, що вона була «дерев'яна, трибанна, тридільна, крита гонтом»[11].

Інші 56 поселень мали по одній такій святині. Усі ці сакральні споруди були дерев'яними. Мурувати храми у протопопії почали щойно в останні десятиліття XVIII ст. Наразі виявлено лише два приклади, які до того ж виходять за хронологічні межі цієї праці: церква Різдва Пресв. Богородиці

---

[6] *Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст*., с. 66.

[7] Підраховано за: ДАПО, ф. 801, спр. 9–11.

[8] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1014, спр. 16.

[9] Підраховано за: ДАПО, ф. 801, спр. 257, арк. 57; спр. 258, арк. 73. Прикметно, що в сотенному містечкові Городищі тоді було вдвічі менше жителів – 1 072 особи (Там само, спр. 259).

[10] В. О. Мокляк, В. А. Павленко. Вороньки с., Чорнухинський р-н. Православної Церкви (з 1990-х – УПЦ МП) громада. Різдвяно-Богородицька церква // *Полтавіка. Полтавська енциклопедія: у 12 т.* / голов. ред. О. А. Білоусько, т. 12: *Релігія і церква.* Полтава 2009, с. 140–141.

[11] Там само, с. 141.

Церква Різдва Христового в с. Вороньки,
поч. XX ст.

в Пирятині, яку власним коштом звів полковий осавул Андрій Ільченко в 1781 р.[12], та Св. Йоана Богослова в с. Круча, яку парафіяльна громада вирішила перебудувати на мурована (з відповідним проханням її представники зверталися до духовного правління в серпні 1798 р.[13]).

Питання про те, з якого часу в тих чи тих селах існували парафіяльні храми, видається доволі складним через брак потрібних джерел. Однак, якщо уважно проаналізувати справи про ремонт старих чи спорудження нових церков, збережені у фонді Пирятинського духовного правління, то можна принаймні зробити певні припущення. Загалом там є щонайменше 60 таких справ, що датуються періодом з 1763 до 1783 р. Вони стосуються 35 святинь, тобто охоплюють понад половину діючих тоді парафій. Парафіяльні громади, єреї або власники поселень клопоталися перед духовним правлінням про дозволи на збір пожертв для реконструкції чи реставрації сакральних споруд (5 випадків), освячення побудованих храмів (9), ремонт існуючих (20) чи побудову нових (26).

Скажімо, настоятель Покровської парафії с. Приходьки Григорій Леонтіїв у липні 1765 р. прохав керівництво протопопії видати йому дозвіл на ремонт церкви[14], з аналогічним запитом у квітні 1767 р. звернувся й парох храму Різдва Христового с. Вороньки о. Федір Множинський[15] і т. д.

У травні 1763 р. священники Симеон Гавриїлів та Антоній Голубовський із Миколаївської церкви с. Остапівка поклопоталися про грамоту на зведення нової святині[16]. Подібне побажання висловила й парафіяльна спільнота Дмитрівського храму с. Савинці, очолювана о. Григорієм Михайловим, у березні 1765 р.[17]

Фінансове забезпечення для реалізації цих проєктів відбувалося переважно за рахунок добровільних пожертв. На все це церковна громада мала одержати санкцію київського митрополита, посередником в отриманні якої виступала протопопія. Про таку підтримку просили духовне правління, зокрема душпастир і віряни Святотроїцької церкви с. Шкурати (вересень 1763 р.)[18], парох Воскресенської церкви сотенного містечка Курінька

---

[12] *Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст*., с. 66. Андрій Микитович Ільченко (1722 – після 1787) службу розпочав 10 березня 1736 р. Писар 1-ї Пирятинської сотні (1736–1751), значковий товариш (з 1751), возний Лубенського повіту з 1763 р., лубенський полковий осавул (1766–1769). (В. В. Кривошея. *Козацька старшина Гетьманщини*: *Енциклопедія*. Київ 2010, с. 383–384.)

[13] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 1343, арк. 1.

[14] Там само, спр. 83.

[15] Там само, спр. 169, арк. 1.

[16] Там само, спр. 29, арк. 1.

[17] Там само, спр. 86, арк. 1.

[18] Там само, спр. 31, арк. 17–17 зв.

о. Яків Петрановський разом зі своєю паствою (у травні 1775 р.)[19], парафіяни Преображенської церкви м. Пирятина (грудень 1777 р.)[20] та ін.

Показово, що такі прохання надходили до керівництва протопопії не тільки від місцевого клиру і парафіяльних спільнот вірних, але й від представників козацької еліти, які дбали про спасіння своїх душ та душ своїх підданих. Так, зосібна, у лютому 1763 р. значковий товариш Олексій Самойлович[21] питав дозволу збудувати власним коштом дзвіницю Миколаївського храму в с. Мокіївка[22]. У травні 1770 р. лубенський підкоморій, бунчуковий товариш Іван Александрович[23] просив дозволити ремонт ним же спорудженої церкви Св. Йоана Богослова[24]. Такий самий запит, лише щодо Покровської святині в с. Карпилівка, у березні 1774 р. подав і значковий товариш Семен Савич[25]. У травні того ж року поміщики с. Пізники – Степан Милорадович[26] та Іван[27], клопоталися про санкцію на зведення у своєму

[19] Там само, спр. 469.

[20] Там само, спр. 554.

[21] Імовірно, Олексій Іванович Самойлович, значковий, а згодом бунчуковий товариш, лубенський полковий комісар, який мав володіння в с. Мокіївка (В. В. Кривошея. *Козацька старшина Гетьманщини*, с. 638).

[22] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 32.

[23] Іван Ілліч Александрович (1720–1790) – значковий товариш (з 1738), бунчуковий товариш (з 1748), підкоморій Лубенського повіту (з 1764). Згідно зі сповідним розписом Успенської церкви м. Пирятина за 1767 р., мав дружину Фросину Григорівну, уроджену Огранович (37 років), та семеро дітей: двох синів – Порфирія (7 років) і Варфоломія (3 роки), а також п'ятеро доньок: Уляну (13 років), Феодосію (9 років), Параскеву (8 років), Ганну (6 років) та Анастасію (2 роки). (В. В. Кривошея. *Козацька старшина Гетьманщини*, с. 184; А. М. Лазаревский. Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутовых судах // *Отчет комитета по присуждению премий, учрежденных Харьковским земельным банком в память двадцатипятилетия царствования Императора Александра II при Императорском Харьковском университете*. Харьков 1898, с. 79; ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 137, арк. 2 зв.).

[24] ДАПО, 801, оп. 1, спр. 263.

[25] Там само, спр. 374, арк. 1.

[26] Степан Михайлович Милорадович (1699/1703 – перед 1776, с. Пізники) – виходець із Сербії. Сотник Сенчанської сотні (? – після 1716), гадяцький наказний полковий осавул (1725), сотник Опішнянської сотні (1726), бунчуковий товариш (з 1735). У 1718 р. отримав гетьманський універсал і царську грамоту на с. Пізники Чорнуської сотні Лубенського полку. Абшитований бунчуковий товариш з 1756 р. (В. Л. Модзалевский. *Малороссийский родословник*: *в 4 т*., т. 3: Л–О. Киев 1912, с. 516; В. В. Кривошея. *Козацька старшина Гетьманщини*, с. 515.)

[27] Імовірно, Іван Степанович Милорадович (молодший) (1731 – перед 1798), один з молодших синів Степана Милорадовича, мешканець с. Пізники (В. Л. Модзалевский. *Малороссийский родословник*, т. 3, с. 519; М. І. Булда. *Над Многою і Удаєм. З історії Чорнуської, Городиської та Куріньської сотень Лубенського полку*, с. 35 (Рукопис)).

селі нового Вознесенського храму[28]. У грудні 1776 р. до духовного правління звернувся роменський підкоморій, бунчуковий товариш і колишній полковий обозний Василь Кулябка[29]. Він виявив бажання спорудити церкву на хуторі Миколаївка, де раніше не було такої святині. На цю справу суддя збирався офірувати доволі значну суму – 1 500 руб.[30]

Як з'ясував В. Дмитренко, будівництво нового храму тривало близько двох років, а основними будівельними матеріалами стали дуб і сосна. Для прикладу, на спорудження Миколаївської церкви в с. Лазірках громада витратила 52 дубові та 117 соснових колод, а також 116 соснових різаних плашок і 69 дощок-шалівок[31]. У зв'язку з цим виникає питання: чи вистачило грошей, які заповів роменський підкоморій для того, щоб у Миколаївці з'явилася своя святиня? На жаль, архівна справа не містить ні розцінок на закупівлю деревини, ні суми оплати за роботу майстрам. Тому візьмемо за основу ті дані, які використав Максим Яременко для розрахунку вартості церкви в с. Калинівка Роменської протопопії: дубова колода коштувала 15 коп., соснова – 11, а шалівка – 10 коп.[32] Що ж до плашок, ціна яких не з'ясована, то припустимо, що вони коштували так само, як і соснові колоди, – 11 коп. Отже, весь будівельний матеріал мав би вартувати 46 руб. До цієї суми потрібно додати видатки на гонорар будівничим.

Розцінки за таку роботу, вочевидь, не були сталими й залежали від регіону, розмірів сакральної споруди й інших факторів. Наприклад, під час зведення храму Різдва Христового у Вороньках, майстрові, «по контракту», заплатили 60 руб.[33] За інформацією М. Яременка, будівельникам церкви Покрову Пресв. Богородиці в нещодавно згаданій Калинівці планували дати 200 руб.[34] (проте можливо, що тут йшлося про більший обсяг робіт).

---

[28] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 368, арк. 1.

[29] Василь Григорович Кулябка (бл. 1717 – бл. 1778/79) – випускник Києво-Могилянської академії (1737–1739), військовий канцелярист (з 1739), бунчуковий товариш (з 1750), полковий обозний Лубенського полку (1761–1763), підкоморій Роменського повіту (1763–1778/79?) (В. В. Кривошея. *Козацька старшина Гетьманщини*, с. 450; *Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.*: *Енциклопед. вид.* / відп. ред. В. С. Брюховецький, упоряд. З. І. Хижняк. Київ 2001, с. 302; А. М. Лазаревский. Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутовых судах, с. 80).

[30] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 500.

[31] В. А. Дмитренко. Православні храми Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття, с. 148.

[32] М. В. Яременко. Плата за спасіння: церковно-релігійне життя у Роменській протопопії другої половини XVIII ст. у світлі грошових витрат (за матеріалами НМІУ) // *Науковий вісник Національного музею історії України* 6 (2020) 74.

[33] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 272, арк. 2 зв.

[34] М. В. Яременко. Плата за спасіння, с. 74.

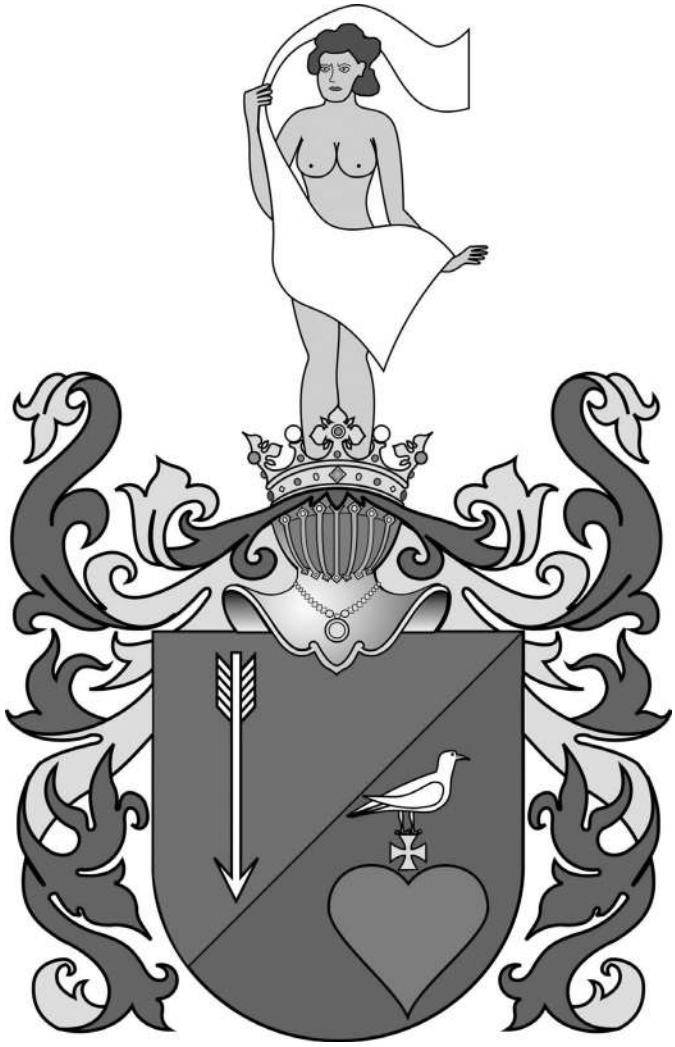

Герб старшинського роду Александровичів,
XVIII ст.

Таким чином, за дуже приблизними підрахунками, вартість спорудження храму становила 250–300 руб. Та не слід забувати, що у випадку хут. Миколаївки маємо справу не з перебудовою вже існуючої святині, а з побудовою зовсім нової. Звідси й неможливість використати частину цілком придатного матеріалу, що залишився від попередньої споруди[35], а також необхідність витрат на іконостас, церковне начиння, богослужбові книги тощо. Отож загальна ціна могла бути в декілька разів вища, але навіть у такому разі грошей, які пожертвував Василь Кулябка, було цілком достатньо.

Таблиця 2

Храми Пирятинської протопопії, які перебудовувалися або ремонтувалися в 1763–1782 рр.

Перебудовувалися			Ремонтувалися		
№	поселення, церква	рік	№	поселення, церква	рік
1	Білоусівка, Покровська	1765	1	Березова Рудка, Святотроїцька	1770
2	Білоцерківці, Введенська	1766	2	Білоусівка, Покровська	1768
3	Вечірки, Успенська	1781	3	Каплинці, Святотроїцька	1778
4	Вороньки, Різдва Христового	1769	4	Карпилівка, Покровська	1774
5	Давидівка, Юріївська	1776	5	Ковалі, Михайлівська	1765
6	Кроти, Варваринська	1782	6	Круча, Йоано-Богословська	1770
7	Кулажинці, Миколаївська	1766	7	Кулажинці, Миколаївська	1778
8	Курінька, Воскресенська	1781	8	Малютинці, Йоано-Предтеченська	1774
9	Лазірки, Миколаївська	1782	9	Мокіївка, Миколаївська	1775
10	Луговики, Успенська	1775	10	Нехристівка, Святотроїцька	1778
11	Миколаївка, Миколаївська	1779	11	Овсюки, Святотроїцька	1774
12	Мокіївка, Миколаївська	1763	12	Пирятин, Преображенська	1775
13	Нехристівка, Святотроїцька	1780	13	Піски, Михайлівська	1779
14	Остапівка, Миколаївська	1766	14	Приходьки, Покровська	1765
15	Пізники, Вознесенська	1774	15	Чорнухи, Покровська	1775
16	Повстин, Михайлівська	1774	16	Яцини, Михайлівська	1766
17	Поставмуки, Покровська	1772			
18	Приходьки, Покровська	1779			
19	Савинці, Дмитрівська	1765			
20	Сасинівка, Покровська	1780			
21	Чорнухи, Покровська	1782			

Джерела: ДАПО, ф. 801, спр. 29, 30, 32, 83, 84, 86, 120, 121, 123, 125, 126, 169, 237, 263, 264, 285, 322, 323, 369, 371, 372, 374–376, 378, 467–473, 500–506, 553, 554, 596, 598–600, 601, 655–657, 658, 687, 689, 690, 719–721, 760–762.

Подібні приклади можна наводити й далі, оскільки в другій половині XVIII ст. церковні громади активно ремонтували й перебудовували вже

[35] М. В. Яременко. Плата за спасіння, с. 74.

існуючі храми. Лише у вибраний для аналізу двадцятилітній період у 21 населеному пункті парафіяльні церкви зводилися наново і ще 16 ремонтувалися (*табл. 2*).

Отже, внесені до таблиці церкви на той час були вже не новими. За спостереженням В. Дмитренка, у категорію несправного храм потрапляв десь після 25–30 років свого існування. Якщо святиня не підлягала ремонту, її будували наново[36]. Тобто всі ці храми вже існували в першій половині XVIII ст. Деякі з них, імовірно, вперше постали ще в XVII ст. Стосовно ж точних дат заснування кожної з діючих у той період церков протопопії варто погодитися з О. Прокоп'юк, що їх встановити майже нереально[37].

2.2. Топографія посвят парафіяльних храмів

Для окреслення кола посвят окремих храмів та з'ясування популярності й особливостей поширення культів тих чи тих святих на території Пирятинської протопопії використано перелік її храмів станом на 1760-ті рр. Тоді протопопія нараховувала 65 церков (*додаток 3, табл. 1*).

Ранжування за титулатурою показує, що найбільше – 10 храмів (15,3 %), було названо на честь св. Миколая (*карта 2*), другу позицію посідали храми, присвячені архангелові Михаїлу, – 8 (12,3 %), а третю – Пресвятій Трійці – 7 (11 %). Далі йшли церкви Покрову Пресв. Богородиці – 6 (9,2 %), Різдва Пресв. Богородиці – 5 (7,7 %), та Успення Пресв. Богородиці – 4 (6,2 %), Св. Юрія Побідоносця та Преображення Господнього – по 3 (4,6 %), Введення у храм Пресв. Богородиці, Вознесіння Господнього, Воскресіння Христового, Св. Іллі пророка й Св. Йоана Богослова – по 2 (3,1 %). По одному разу трапляються храми Благовіщення, Різдва Христового, Св. Варвари, Св. Димитрія, Зіслання Святого Духа, Св. Йоана Хрестителя, Св. Параскеви, Свв. Петра й Павла Св. Стефана Первомученика.

Цей перелік засвідчує, що як і в усій Київській митрополії[38], найпоширенішою в протопопії була богородична титулатура – 18 (27,7 %) церков (*карта 3*). Серед них переважали Покровські – 6 храмів (у сс. Білоусівка, Карпилівка, Поставмуки, Приходьки та м-ку Чорнухи[39]). П'ять святинь мали посвяту Різдва Пресв. Богородиці (у сс. Бубни, Вороньки, Кізлівка, Крутий Берег і Круподеринці[40]), чотири – Успення Пресв. Богородиці (у сс. Вечірки

[36] В. А. Дмитренко. Православні храми Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття, с. 147.

[37] О. Прокоп'юк. *Київська митрополія: топографія посвят*, с. 34.

[38] Там само, с. 50.

[39] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 16, 76, 111, 158, 195, 210, 225.

[40] Там само, спр. 56, 65, 199, 216.

й Луговики та м-ках Пирятині й Яблуневому[41]), дві (у сс. Білоцерківці й Перервинці) – Введення в храм Пресв. Богородиці. Ще одна, в с. Усівка, іменувалася Благовіщенською[42].

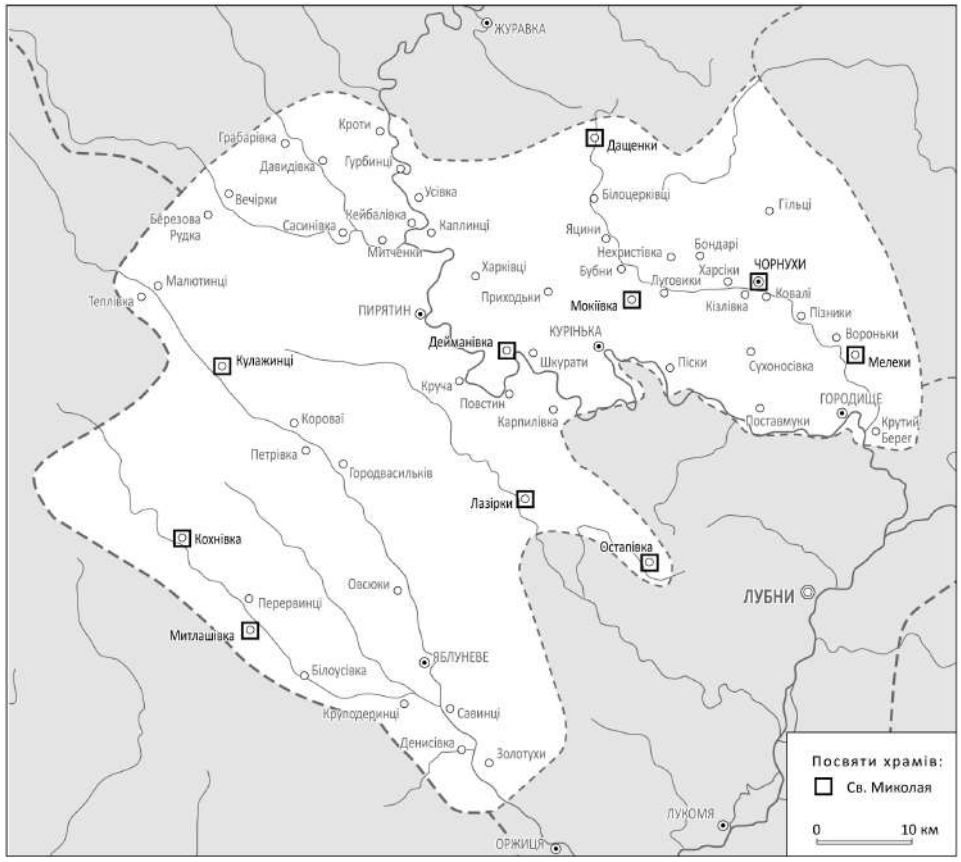

Карта 2. Миколаївські храми Пирятинської протопопії XVIII ст.

Таке масове вшанування Пресв. Богородиці в ранньомодерній Україні було спричинене її перебуванням у складі Речі Посполитої й інтенсивними контактами з католицькою традицією, з її надзвичайно розвинутим марійним культом[43]. Як слушно зауважує О. Прокоп'юк, «у XVII–XVIII ст. активними промоторами шанування Богородиці виступають козаки, які з особ-

[41] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 3, 198, 219, 234.

[42] Там само, спр. 78.

[43] Про вплив західнохристиянської традиції на іконографію Пресв. Богородиці в ранньомодерній Україні див.: С. Плохій. *Царі та козаки. Загадки української ікони*. Київ 2018, с. 37–49.

ливим пієтетом розвивають Покровський культ. У XVII ст. свято стає одним з найголовніших на Запорозькій Січі, далі, разом з домінуванням в економічному, політичному, культурному та релігійному житті козаччини, поширюється в Гетьманщині, розквіту набуває у XVIII ст.»[44].

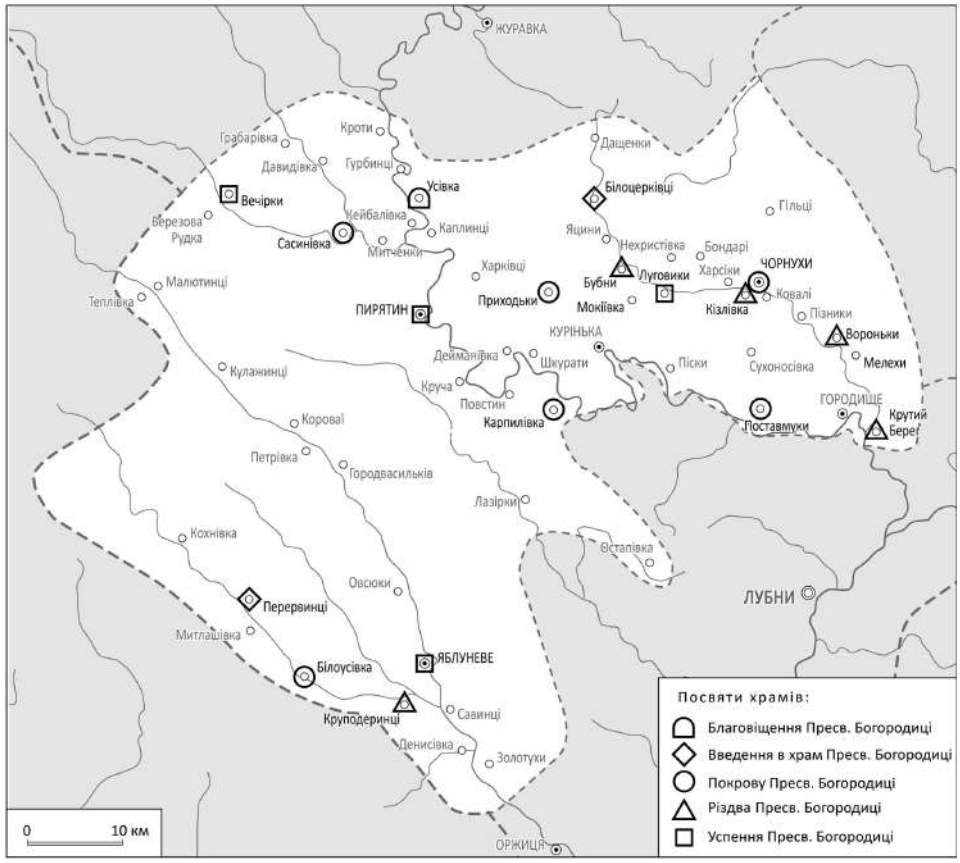

Карта 3. Богородичні храми Пирятинської протопопії XVIII ст.

Якщо зважити на те, що найчисленнішу групу населення протопопії становили козаки, а представники їхньої еліти часто були жертводавцями Православної Церкви[45], то домінування богородичних посвят храмів виглядатиме цілком закономірним.

Характерно, що храмів з христологічними посвятами зафіксовано майже на половину менше – 8 (12,3 %). Внутрішній розподіл так само повторює динаміку всієї митрополії – превалювали Преображенські храми.

[44] О. Прокоп'юк. *Київська митрополія: топографія посвят*, с. 55.

[45] С. Плохій. *Царі та козаки. Загадки української ікони*, с. 37.

Загалом їх було три: у сотенному містечку Городищі, с. Харсіки та м. Пирятині[46]. По дві святині мали своїм храмовим празником Воскресіння Христове (м-ка Чорнухи й Курінька[47]) і Вознесіння (м. Пирятин і с. Пізники[48]), а одна була освячена на честь Різдва Христового (с. Вороньки[49]) (*карта 4*).

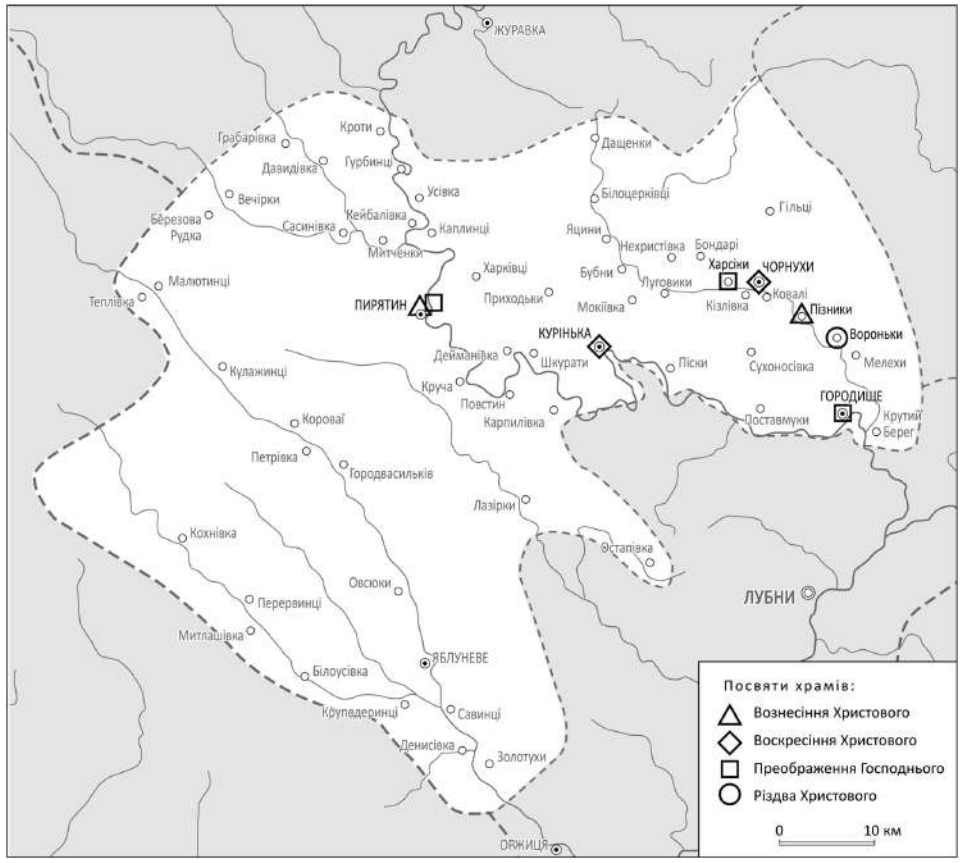

Карта 4. Господські храми Пирятинської протопопії XVIII ст.

Досить розповсюдженим у протопопії був троїцький культ – сім храмів на честь Пресвятої Трійці (сс. Березова Рудка, Гільці, Каплинці, Нехристівка, Овсюки, Шкурати й м. Пирятин[50]) та один – Зіслання Святого Духа (с. Теплівка[51]). Дослідники припускають, що поміж факторів, які цьому

[46] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 98, 259, 745.
[47] Там само, спр. 110, 215.
[48] Там само, спр. 157, 193.
[49] Там само, спр. 56, 258.
[50] Там само, спр. 4, 16, 70, 73, 102, 140, 200.
[51] Там само, спр. 77.

сприяли, була й діяльність католицьких чернечих орденів, єзуїтів та домініканців, котрі активно пропагували таке почитання[52].

Як уже сказано, серед місцевих церков виразно домінували названі на честь святителя Миколая Мирлікійського. Всі вони розміщувалися на території протопопії майже рівномірно: чотири – у східній частині (сс. Дащенки, Мелехи, Мокіївка й м-ко Чорнухи[53]), три – у центральній (сс. Дейманівка, Лазірки й Остапівка[54]), та ще три – у західній (сс. Кулажинці, Кохнівка й Митлашівка[55]) (*карта 2*). Отож св. Миколай, культ якого своїм корінням сягав ще часів Давньої Русі[56], глибоко шанувався вірними всієї протопопії в досліджуваний період.

Про неабияку популярність цього святого промовляє, вочевидь, і той факт, що єдиною в протопопії чудотворною іконою, довкола котрої сформувався народний культ, була власне ікона св. Миколая з церкви с. Лазірки. Коли саме той образ з'явився в селі, достеменно не встановлено. На думку дослідниці цієї проблеми Оксани Романової – ймовірно в середині XVII ст.[57] За однією з легенд його з «польського походу» привіз лубенський полковник Леонтій Свічка[58], який був осадником Лазірків, а за іншою – полковий лубенський писар Максим Троцький[59]. Ікона нібито походила з церкви білоруського міста Бихова, яке козаки захопили спільно з московським військом. Уже тоді образ уважався чудодійним. На його честь і звели в селі Миколаївський храм[60].

Жодних зображень ікони до нас не дійшло, маємо лише опис, зроблений членами слідчої комісії, спеціально створеної в 1765 р. для вивчення її чудодійності при Лубенському Мгарському монастирі. Описана святиня доволі неприваблива: «в шату сребраную и венец сребропозлащеній убраная, ис коей шати лице страшилищное, и руки, правая благословящая, а левая

---

[52] О. Прокоп'юк. *Київська митрополія: топографія посвят*, с. 60.

[53] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 39, 67, 109, 204.

[54] Там само, спр. 74, 144, 218.

[55] Там само, спр. 61, 64, 68.

[56] О. Прокоп'юк. *Київська митрополія: топографія посвят*, с. 62–63.

[57] О. Романова. Ареал паломників та механізм поширення інформації про чудотворну святиню (на прикладі чудотворної ікони Святителя Миколая в с. Лазорки Пирятинської протопопії) // *Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів* / відп. ред. В. Смолій. Київ 2014, с. 180.

[58] Там само, с. 190.

[59] Там само, с. 180.

[60] О. Романова. Особливості формування «народних» культів чудотворних святинь (на прикладі ікони Святителя Миколая в с. Лазірки Пирятинської протопопії) // *В орбіті християнської культури. (Матеріали наукової конференції до 1030-річчя хрещення Русі; Київ, 25–26 жовтня 2018 року): Наук. зб.* / за ред. І. Скочиляса та М. Яременка [= *Київське християнство*, т. 21]. Львів 2020, с. 84.

к корпусу пригибленая, необычно безобразно написанные. А когда оную шату отняли от оной ікони, то и вся оная изображеніем весма странным ужасно безобразно самими простими красками богомазно или по обичаю расколническому написанная без всякой должной пропорциі, полущенная, до коей и прикладатся зазорно, и почитать недочего»[61]. Якщо вірити цьому текстові, ікону намалював котрийсь із народних майстрів, мало обізнаний з правилами іконопису, можливо, російський старовір-розкольник. Остання гіпотеза пов'язана з тим, що неподалік Бихова розташовувалася велика старообрядницька колонія Вєтка, відома ще й як центр іконописання[62]. Щоправда, іконописцями вєтковські майстри були достатньо вправними, тож навряд чи вони не знали пропорцій.

Неприваблівість образу, згідно з висновком комісарів, жодним чином не впливала на його популярність серед вірян. Існував стійкий культ ікони, який підтримувався місцевими мешканцями та духовенством з початку і до 70-х рр. XVIII ст. Від 1705 р., першої документальної фіксації, й до останнього запису в «книзі чудес» 1771 р. лазірська ікона св. Миколая явила 31 чудо[63]. Географія паломників, котрі приходили на поклоніння, здебільша локалізується поближніми з Лазірками селами та хуторами, а також поселеннями в межах Пирятинської й Лубенської протопопій. Деколи чуда ставалися і з мешканцями віддаленішого регіону – сусідньої Переяславсько-Бориспільської єпархії, які прибували з околиць Хоролу, Миргорода й Полтави[64].

Як з'ясувала О. Романова, унікальність лазірської ікони полягала в тому, що серед зцілених чисельно домінували представники козацької еліти, переважно з Лубенського полку – Савичі, Троцькі, Ограновичі, Александровичі та ін. Натомість пересічних посполитих у переліку тих, хто зазнав Божої ласки за посередництва цієї святині, не знаходимо взагалі[65]. Можливо, місцеві єреї просто не записували таких чуд або й самі оздоровлені селяни не повідомляли про це офіційно.

Відповідь на питання, від яких недуг зцілював чудодійний образ, дає реєстр «вотив» – срібних привісів до ікони у вигляді металевих табличок із зображенням ніг, рук, очей тощо. Вотиви з лазірської ікони вказували на чудесне одужання від хвороб очей, голови, обличчя, ніг, рук, вух, носа, губ,

---

[61] Цит. за: О. Романова. Ареал паломників та механізм поширення інформації про чудотворну святиню, с. 180.

[62] Г. Г. Нечаева. *Ветковская икона.* Минск 2002, с. 260.

[63] О. Романова. Ареал паломників та механізм поширення інформації про чудотворну святиню, с. 183.

[64] Там само, с. 184.

[65] Там само, с. 184–185.

Леонтій Свічка (бл. 1640–1699), лубенський полковник

горла, жіночих грудей, серця і т. д.[66] Ці привіски відігравали важливу роль у процесі явлення Божої сили. Так, за словами бунчукового товариша Івана Александровича, всі чуда з ним трапилися саме після того, як пообіцяв виготовити для образа відповідну вотиву. Цікаво, що перше чудо стосувалося не стану здоров'я, а віднайдення його служниць, що втекли з викраденими трьома срібними чарками. Дізнавшись про крадіжку, Александрович вирішив замовити для ікони «бляшку срєбраную вѣсомь такь, какь оніє въворованниє чарки важат». Святиня, на переконання бунчукового товариша, почула його прохання, і «служителки того жъ дни з уворованними чарками сискани». У двох інших випадках чуда теж відбувалися після аналогічних обіцянок. Обидва стосувалися Іванової доньки Уляни, яка в 1757 р. «хворовала на правой глазъ, на которому и бѣлмо было», а наступного року в неї почалися проблеми з губами, «которіє струпились і гнили». Обох недуг дівчина позбулася тоді, коли батько дав слово, що викує вотиву – спершу срібне око, а потім срібні губи[67].

Проте не всі, хто сподівався на чудо, належали до еліти панівного стану й мали змогу пожертвувати коштовні підвіски. Йдеться, зосібна, про служницю відставного полкового лубенського осавула Павла Огановича – Горпину. Як довідуємося з архівної справи, присвяченої лазірській іконі, на прохання вже згаданої слідчої комісії, Горпина була допитана про чудо, яке з нею сталося, у Пирятинському духовному правлінні 15 жовтня 1775 р. Жінка повідомила, що «какого имєнно года спомни*т* по простотѣ нє можєтъ, но точию на праздни*к* вєликомучєника Дими*т*рия октября 26 *д* ввєчєр8 нєвєдомо с како*й* причини в ног*ах* обоѣ*х* под колѣна*ми* жили сомкнуло так, что и ходи*т* она, Агрипина, нє могла. И будучи в болѣзни в Лазорки єя Агрипину возили, и тамо в цєркви просила уго*д*ника бжия Николая, даби єя о*т* болѣзни освободилъ. І та болѣзнь продолжалась в нєя с того ж числа до праздника святитєля Христова Николая, декабра до 6. А прєд тѣмъ праздніко*м* ночу пред свѣто*м*, какъ ужє до цєркви стали звонить, явился єй Агрипинѣ во снѣ нѣякийсь чєловѣкъ *и про*говори*л*, что дє ти нє лєжала бъ, да ишла до цєркви, і приказивалъ да би она обещала*с* угоднику бжию Николаю Лазорскому на свѣчку проси*т*. И очнувшись, она, Агрипина, почувствовала, что тая болѣзнь о*т* ногъ єя минула и точно о*т* той болѣзни исцѣлєниє получила о*т* икони Ститєля Николая Лазорско*го*»[68].

Але повернімося до аналізу посвят. Церков, названих іменами інших святителів, – Трьохсвятительських, Василівських чи Золотоустівських

[66] О. Романова. Ареал паломників та механізм поширення інформації про чудотворну святиню, с. 188.

[67] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 3661, арк. 140 зв. – 141.

[68] ДАПО, ф. 801, спр. 300, арк. 6.

у протопопії не існувало. Наступними ж у рейтингу після Миколаївських були храми, посвячені архистратигові Михаїлу. Загалом їх налічувалося вісім (у сс. Грабарівка, Гурбинці, Золотухи, Ковалі, Піски, Повстин, Харківці та Яцини)[69]. З урахуванням густоти поселень, вони відносно пропорційно розподілялися по всій протопопії: чотири – у центрі й на сході, один – на заході (як видно з мапи 1, у західній її частині було значно менше парафій, ніж у центральній та східній).

В аналізованій тут титулатурі церков деякі науковці помічають явище контамінації – змішування / поєднання в народній свідомості культів св. Миколая й архангела Михаїла[70]. А отже, як висновує О. Прокоп'юк, поширення культів обох святих мало б відбуватися взаємозалежно[71]. Майже рівна кількість храмів, освячених на їхню честь, і схоже розміщення, ймовірно, можна трактувати як підтвердження тези про контамінацію. Крім того, в суспільстві з переважно козацьким населенням популярності архангелу Михаїлу додавав, очевидно, і його образ святого воїна.

Церкви протопопії, що носили імена великомучеників, також не порушували тенденції, яка простежувалася по цілій митрополії, – фігурували тільки св. Юрій та св. Димитрій. Святоюріївських храмів було три (у сс. Бондарі, Городвасильків і Давидівка[72]), а Дмитрівська – одна (у с. Савинці[73]). Надання переваги св. Юрію в козацькому суспільстві цілком закономірне, адже цей великомученик – воїн, змієборець. Радянський дослідник Борис Успенський писав, що в Україні, на території колишнього Київського князівства, св. Юрія шанують більше, ніж св. Миколая, який нібито вважався чужим, «московської породи»[74]. Як аргумент учений наводить опубліковане Михайлом Драгомановим народне вірування, що «як прийдемо на той світ, то за москалів буде Микола, а за нас Юрій»[75]. Однак розглянута щойно топографія посвят протопопії не підтверджує цієї тези, до того ж процитоване повір'я було записане в іншому регіоні, на Слобожанщині.

Так само двома постатями – св. Варварою та св. Параскевою – представлені в протопопії й великомучениці. Першій з них була посвячена церква в с. Кроти[76], а другій – у с. Сухоносівка[77]. Говорити про домінування

---

[69] Там само, спр. 57, 59, 72, 108, 141, 214, 234.

[70] Б. А. Успенский. *Филологические разыскания в области славянских древностей*. Москва 1982, с. 20–22.

[71] О. Прокоп'юк. *Київська митрополія: топографія посвят*, с. 64–65.

[72] ДАПО, ф. 801, спр. 55, 58, 162.

[73] Там само, спр. 75.

[74] Б. А. Успенский. *Филологические разыскания в области славянских древностей*, с. 32.

[75] М. Драгоманов. *Малорусские народные предания и рассказы.* Киев 1876, с. 194.

[76] ДАПО, ф. 801, спр. 63.

[77] Там само, спр. 106.

культу котроїсь із них тут не доводиться, на відміну від загальної ситуації в митрополії, де переважала св. Параскева[78].

На честь святих апостолів у протопопії було три храми: два – в ім'я св. Йоана Богослова (у сс. Круча й Денисівка[79]) та один (у с. Короваї) – в ім'я апостолів Петра й Павла[80]. Вибір св. Йоана Богослова у покровителі парафій зазвичай пояснюється пропагандою його образу як «зразкового» апостола самою Церквою та великою популярністю на теренах Гетьманщини в той час імені Іван[81]. Що ж до Кручі, то в цьому випадку, мабуть, існував ще один, вочевидь вирішальний, фактор – цей храм збудовано стараннями бунчукового товариша Івана Ілліча Александровича, небесним патроном якого був згаданий святий[82]. Цілком вірогідно, що подібна історія з вибором назви місцевої святині була і в Денисівці, адже від 1709 р. цим селом володів сотник першої Лубенської сотні Іван Корнійович Огранович[83].

Одна церква, у с. Кейбалівка, носила ім'я святого первомученика й архидиякона Стефана. За припущенням О. Прокоп'юк, поява в митрополії храмів з таким титулом зумовлена відповідними «ініціативами київського чернецтва»[84].

Ще три храми в протопопії названі на честь святих пророків – Іллі та Йоана Хрестителя. Іллінські церкви стояли в сс. Митчинки та Петрівка[85], а Предтеченська – у с. Малютинці[86]. Тут знову бачимо відхилення від загальної тенденції – Іллінських храмів більше, ніж Йоано-Предтеченських[87].

Таким чином, можна констатувати, що:

- Основна частина парафій протопопії була заснована в XVII ст., невдовзі після виникнення поселень, у яких вони існували. Достеменно з'ясувати, коли саме в тому чи іншому населеному пункті постала церква, за браком джерел практично неможливо.
- Упродовж досліджуваного періоду всі храми протопопії були дерев'яні, через що неодноразово ремонтувалися й перебудовувалися.

---

[78] О. Прокоп'юк. *Київська митрополія: топографія посвят*, с. 71.

[79] ДАПО, ф. 801, спр. 66, 296.

[80] Там само, спр. 62.

[81] О. Прокоп'юк. *Київська митрополія: топографія посвят*, с. 76.

[82] В. В. Кривошея. *Козацька старшина Гетьманщини*, с. 184.

[83] Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // *Український архів*, т. 4 / упоряд. К. О. Лазаревська. Київ 1931, с. 24, 47, 147.

[84] О. Прокоп'юк. *Київська митрополія: топографія посвят*, с. 77.

[85] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 69, 105.

[86] Там само, спр. 154.

[87] О. Прокоп'юк. *Київська митрополія: топографія посвят*, с. 81.

- Найчастіше парафіяльні храми протопопії освячувалися на честь Богородиці, що свідчить про значне поширення Її культу серед місцевого населення. Дуже популярним був у регіоні також св. Миколай. Ікона цього святителя з однойменної церкви с. Лазірки набула слави чудотворної. Навколо неї сформувався цілий народний культ із фіксацією в книзі чуд й практиками паломництва.

Розділ 3

ДУХОВНЕ ПРАВЛІННЯ

3.1. Протопопи

Найвищою посадовою особою, очільником досліджуваної тут церковно-адміністративної одиниці, як і решти аналогічних на території Київської митрополії, був протопіп. Його обирали всі священники протопопії більшістю голосів, а потім затверджував митрополит[1]. Відомо про трьох осіб, які були пирятинськими протопопами у XVIII ст. Це парафіяльний єрей Успенської церкви Пирятина Максим Федорович, його син Ілля Максимович, який спільно з братом Єлисеєм ділив батьківську парафію до 1775 р.[2], а після смерті Іллі – настоятель Вознесенської церкви того ж міста Григорій Козловський[3]. Період урядування Максима Федоровича встановити не вдалося. Знаємо лише, що він помер за кілька років до висвячення його молодшого сина Єлисея в 1742 р. Старший син Ілля вже на той момент був протопопом, успадкувавши цей уряд разом з половиною парафії від покійного батька (у той час спадкування протопопій, так само як і парафій, хоча й не віталося церковною єрархією, але було доволі поширеним явищем і досить надійним шляхом до влади)[4]. Ілля Максимович виконував свої обов'язки до кінця життя, тобто до 25 вересня 1775 р., коли й відійшов у кращий світ у віці 76 років. Отже, на цій посаді він перебував близько 35 років[5].

На відміну від свого батька о. Ілля не передав протопопії в спадок ні рідному братові, тоді вже 64-річному, ні синові, який обрав світську кар'єру. Син пирятинського протопопа Іван Ілліч Максимович з 1762 р.

---

[1] О. Б. Прокоп'юк. *Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721–1786 рр.).* Київ 2008, с. 102.

[2] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 452, арк. 1.

[3] Там само, спр. 497, арк. 74 зв.

[4] О. Б. Прокоп'юк. *Духовна консисторія*, с. 106.

[5] Згідно зі сповідними розписами, у 1758 р. вік протопопа становив 59 років, а в 1767 р. – 68 (див.: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 3, арк. 1; спр. 137, арк. 1).

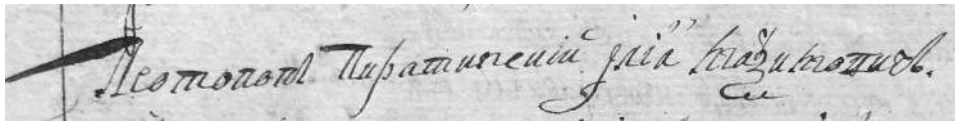

Автограф протопопа Іллі Максимовича,
1763 р.

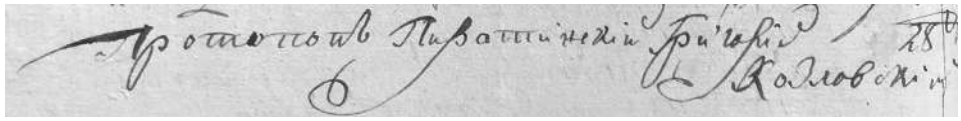

Автограф протопопа Григорія Козловського,
1781 р.

був значковим товаришем Лубенського полку, з 1779 р. – військовим товаришем[6], а в 1786 р. отримав чин титулярного радника[7].

Наступним протопопом став 48-літній священник сусідньої Вознесенської парафії Григорій Козловський[8]. Свого часу він навчався в Київській академії в класі філософії[9]. Козловський двічі номінувався на намісника – у 1765 і 1775 р. Перший раз його ім'я було серед чотирьох кандидатур, поданих на затвердження митрополитові. Однак тоді владика обрав іншого єрея – Власа Яновського із с. Бондарі, як найбільш освіченого (чотири роки вивчав богослов'я)[10]. Удруге, у серпні 1775 р., о. Григорій сам звернувся з проханням дати йому чин намісника за «долговременную, безпомкновенную заслугу»[11]. Цього разу він, імовірно, здобув би цей чин, якби невдовзі не посів протопопії.

Слово «намісник» у тогочасній Київській митрополії побутувало у двох значеннях: очільник *намісництва* – невеликої (декілька парафій) адміністративної одиниці у складі протопопії, або ж особа, яка допомагала в управлінні протопопією[12]. Митрополит Арсеній Могилянський так окреслив коло обов'язків намісника: «в єпархіи нашєй во многіхъ протопопіях имєтся при протопопах намстники для вспомощєствованія протопопамъ в ихъ правлєніях и добропорядочного в засѣданіи в дховних правлєніях дѣлъ

[6] В. В. Кривошея. *Козацька старшина Гетьманщини*, с. 515.

[7] В. Л. Модзалевский. *Малороссийский родословник*, т. 3, с. 335.

[8] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 193, арк. 1.

[9] Там само, спр. 52, арк. 38 зв.

[10] Там само.

[11] Там само, спр. 449, арк. 1.

[12] Слід зауважити, що в Унійній Церкві слово «намісництво» вживалось у тому самому значенні, що й «протопопія» та «деканат» (див.: І. Скочиляс. *Галицька (Львівська єпархія) XII–XVIII століть*: *організаційна структура та правовий статус*. Львів 2010, с. 463–469).

слѫчающихся нємєдлєннаго о*т*правлєнія опрєдѣлєныє»[13]. У Пирятинській протопопії намісники, вочевидь, призначалися саме з такою метою, інших адміністративних одиниць, ніж парафії, в її межах джерела не фіксують.

Загалом у джерелах згадуються п'ять священників, які мали цю посаду. Це вже названий пирятинський намісник, єрей Юріївської церкви с. Бондарі Влас Яновський[14]; яблунівський намісник, настоятель Покровської церкви м-ка Чорнухи Йосип Котляревський[15]; пирятинський намісник, єрей Преображенської церкви м. Пирятина Леонтій Якубовський[16]; чорнухівський намісник, настоятель Миколаївської церкви м-ка Чорнухи Кирило Мстиславський[17] та ще один чорнухівський намісник, настоятель Воскресенської церкви м-ка Курінька Павло Петрановський[18].

3.2. «Присутствіє»

Разом з протопопами виконавчу владу на місцях здійснювали духовні правління. На цей орган покладалося досить широке коло завдань. По-перше, саме духовне правління ознайомлювало парафіяльне духовенство з указами, що надходили з Київської духовної консисторії, впроваджувало їх та наглядало за виконанням. По-друге, воно вирішувало поточні проблеми – організовувало вибори священників і клопоталося перед митрополичою катедрою про їхнє рукоположення, виступало посередником між парафіями та митрополитом у питаннях про надання дозволу на будівництво нових чи ремонт старих храмів тощо. По-третє, відповідало за подавання до консисторії різноманітних відомостей і звітів, а також ведення метричної та сповідної документації. По-четверте, виконувало роль судової інстанції нижчого рівня – розглядало справи про конфлікти між окремими священниками, священниками та мирянами, різні побутові конфлікти тощо[19].

Організаційно духовне правління ділилося на дві частини – «присутствіє» (зібрання членів, які обговорювали та приймали ухвали) і канцелярію. Всі питання «присутствіє» вивчало колегіально, під головуванням протопопа (за присутності щонайменше двох членів правління)[20]. На жаль, інформація про режим роботи цього органу церковної влади не збереглася, проте, за аналогією з іншими протопопіями (наприклад Глухівською) можна

[13] Цит. за: О. Прокоп'юк *Київська митрополія: топографія посвят*, с. 22.
[14] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 52, арк. 38 зв.
[15] Там само, спр. 87, арк. 7 зв.
[16] Там само, спр. 261, арк. 2.
[17] Там само, спр. 597.
[18] Там само, спр. 119, арк. 13.
[19] О. Б. Прокоп'юк. *Духовна консисторія*, с. 60–64.
[20] Там само, с. 72–73.

припустити, що його засідання відбувалися принаймні двічі на тиждень, не рахуючи невідкладних випадків[21].

Згідно з джерелами, у Пирятинському духовному правлінні «присутствіє» складалося з чотирьох осіб. Станом на 1775 р. до нього входили: протопіп Ілля Максимович, о. Влас Яновський, парох Михайлівської церкви с. Харківці Андрій Костецький та о. Григорій Козловський. Попри те, що в уже цитованій постанові митрополита Арсенія Могилянського прямо сказано, що в роботі духовного правління протопопам повинні допомагати намісники, жоден з них у «присутствії» не засідав (на це вказує, зокрема, відсутність їхніх підписів на документах, засвідчених іншими членами правління). А призначений у духовне правління указом митрополита у квітні 1765 р. пирятинський намісник Влас Яновський не часто долучався до його діяльності. Щоправда, тим же розпорядженням владики, з огляду на віддаленість Бондарів від Пирятина, цьому єреєві було дозволено прибувати туди тільки «во врємя о*т*лучки либо блѣзни тамошного протопопа, или в случаи важни*х* дѣлъ, такожъ и когда єму Яновскому удобно будєтъ»[22]. Та, напевно, панотцеві не зовсім було «удобно» відвідувати засідання духовного правління, а можливо, що не було й великого бажання. І все ж час від часу він таки брав участь у цих зібраннях. Так, його підпис, поряд з підписами інших членів духовного правління, стоїть на ухвалі про платню писареві правління Михайлові Кавенському, датованій 19 грудня 1765 р.[23]

Натомість інший намісник – Йосип Котляревський – таке бажання мав. У березні того ж року він скаржився в духовне правління, що хоча в грамоті митрополита Тимофія Щербацького про призначення Котляревського намісником «мєжд҃ протчи*м* написано, чтобъ мнѣ в д҃ховно*м* пралєніи засѣданіє имѣть», його з 1760 р. перестали кликати на засідання. Дізнавшись про те, що духовенство протопопії вибрало нового кандидата в намісники, о. Йосип просив «тотъ выборъ о*т*ставить, а мнѣ писмєнно обявить число, на которое мнѣ в оное правлєніе для о*т*правлєнія должности моєй ꙗвится»[24]. Але безрезультатно – його підписи (як третього члена «присутствія») з'являться аж тоді, коли протопопом стане Григорій Козловський. Причиною ігнорування того клопотання могли бути якісь проблеми в стосунках з Іллею Максимовичем або й просто намагання протопопа підбирати таких членів духовного правління, з якими йому комфортніше працюватиметься.

Судячи зі згаданого указу Арсенія Могилянського, духовне правління на намісницький уряд запропонувало о. Андрія Костецького, який на той час

[21] О. Б. Прокоп'юк. *Духовна консисторія*, с. 158.
[22] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 52, арк. 38 зв.
[23] Там само, спр. 87, арк. 36.
[24] Там само, арк. 7–7 зв.

Печатка Пирятинського духовного правління,
1773 р.

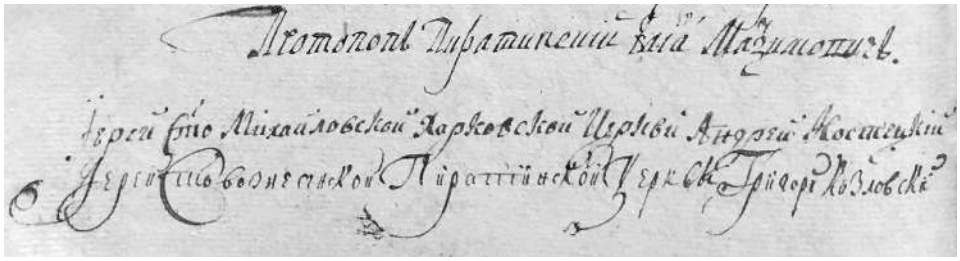

Автографи членів Духовного правління 1763 р.:
протопопа Іллі Максимовича,
єреїв Андрія Костецького та Григорія Козловського

нібито вже аж 14 років був членом цього керівного органу[25]. Однак, як згодом довідались у Київській духовній консисторії, на виборах, на котрих були присутні понад 20 єреїв протопопії, за нього проголосували тільки 18. Оскільки одностайності не було, а під час елекції називалося ще три кандидатури – оо. Григорія Козловського, Кирила Мстиславського і Власа Яновського, владика вирішив сам обрати найдостойнішого. За критерій було взято рівень освіти, тож, як уже зазначалося, намісником став Влас Яновський, а не Андрій Костецький, який, на відміну від свого конкурента, вивчав богослов'я тільки один рік[26]. Цікаво, що митрополит компенсував Костецькому втрату цього звання, дозволивши йому залишати собі кошти за вінчання[27].

Після смерті о. І. Максимовича склад «присутствія» закономірно змінився. Його місце посів о. Г. Козловський, а на засідання почали запрошувати й намісника Й. Котляревського[28].

3.3. Канцелярія

Штат канцелярії духовного правління в Київській митрополії був невеликий і, як стверджує О. Прокоп'юк, яка провадила спеціальні студії цього питання, здебільшого складався з писаря й одного-двох писців[29]. Використовуючи матеріали відповідного фонду Державного архіву Полтавської області, я доповнив створену дослідницею таблицю новими відомостями про канцеляристів Пирятинського духовного правління в аналізований період (*табл. 3*).

Керував канцелярією писар. На посаду його обирало духовне правління, яке потім зверталося з проханням затвердити вибрану кандидатуру до архиєрея. По конфірмації писар мав скласти присягу, після чого йому видавався контракт. Таку угоду укладали зазвичай на рік, з можливістю продовження[30].

---

[25] Це число або помилкове, або свідомо завищене. Річ у тім, що за сповідними розписами о. А. Костецькому в 1758 р. було 35 (див.: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 17, арк. 1), а в 1766 р. – 43 (Там само, спр. 108, арк. 1). Тобто 1765 р. цьому священнослужителеві мало б виповнитися 42, а якщо він справді засідав у духовному правлінні впродовж 14 років, то мав висвятитися у 28 років. Крім того, видається малоймовірним, щоби щойно рукопокладеного священника ввели до складу духовного правління.

[26] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 52, арк. 38–38 зв.

[27] Там само, арк. 39.

[28] Там само, спр. 497, арк. 4 зв.

[29] О. Б. Прокоп'юк. *Духовна консисторія*, с. 88.

[30] Там само, с. 142–143.

Таблиця 3

Орієнтовний склад канцелярії Пирятинського духовного правління в 1760–1770-х рр.

№	Ім'я	Вік, р.	Походження	Освіта	Посада	Платня, руб.	Дата
1	Михайло Кавенський	32	—	—	писар	30 руб	1764–1770
2	Іван Бутенков	—	з козаків	—	писар	20 руб	1770–1772
3	Максим Баглаєвський	17	з козаків	руська грамота	писець		26.06.1765
		24			писар	30 руб	1772–1777
4	Василь Сіренков	20	посполитий	—	писець	—	24.01.1772
5	Федір Баткевський	18	з духовних	—	писець	—	15.05.1773
6	Прокіп Павельський	29	посполитий	руська грамота	писець	6 руб	13.08.1773
		34			писар	30 руб	28.01.1778
7	Павло Петрановський	32	з духовних	—	писець	—	1776

Джерела: О. Б. Прокоп'юк. *Духовна консисторія*, с. 244; ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 87, арк. 28, 36; спр. 321, арк. 3; спр. 498, арк. 3 зв., 9; спр. 523, арк. 23; спр. 524, арк. 6; спр. 589, арк. 2.

Джерела зафіксували тільки дев'ять осіб, які почергово працювали в канцелярії того часу: чотири писарі й п'ять писців. Першим у цьому списку значиться Михайло Кавенський. Із його донесення до духовного правління 4 листопада 1765 р. дізнаємося, що писарем він став 10 серпня 1764 р. «по ꙋговорꙋ прєзидєнта дꙋховнаго правлєнія гпдна о*т*ца протопопа» з платнею 26 руб. щорічно. У своєму зверненні цей урядник інформував, що минуло вже понад рік, а належних йому коштів він усе ще не одержав[31]. На той момент Михайлові Кавенському виповнилося 33 роки. Його дружина Тетяна Михайлівна була молодшою на чотири роки. Дітей подружжя не мало, але наймало двох слуг – Максима Григоріїва (15 років) та Уляну Василівну (12 років)[32]. Тобто, крім дружини, очільник канцелярії утримував ще двох людей, працю яких, вочевидь, ще й мусив оплатити.

Через затримку грошей Михайло потрапив у досить скрутне матеріальне становище, яке до того ж ускладнювалося тогорічним неврожаєм хліба. Як свідчив писар, він відчував «в прокор*м*лєнієи і в снабдѣніи нєдостатокъ» і побоювався, що «за ꙋмножающимися жъ по дꙋхов*н*омꙋ правлєнію разними дѣлами мнѣ самомꙋ бєз пища в ісправлєніи дѣлъ нємалая трꙋдность слѣдова*т* можєтъ»[33]. Аби уникнути такої ситуації, Кавенський

[31] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 87, арк. 28.

[32] Там само, спр. 137, арк. 1 зв.

[33] Там само, спр. 87, арк. 28.

прохав «присутствіє» видати йому 30 руб., себто більше умовленої суми, щоб він міг найняти собі помічника[34].

Духовне правління відреагувало на це клопотання позитивно й на своєму засіданні 19 грудня постановило продовжити контракт із писарем ще на рік – до 10 серпня 1766 р., виділивши йому необхідні кошти: «чтобъ онъ сєбѣ писца ради помощи моглъ на чємъ содєржать»[35]. Михайло Кавенський працював у цій установі до липня 1770 р.[36] Причини його звільнення й подальша доля поки що не з'ясовані – можливо, набравшись досвіду в писарській справі, він перейшов до іншої канцелярії на більш дохідне місце.

Наприкінці 1770 р. в установі з'явився новий писар – Іван Бутенков. Він перебував на своїй посаді лише один рік: з 18 грудня 1770 р. до 18 грудня 1771 р. Члени «присутствія» були не в захваті від роботи цього канцелярного працівника. На одному зі своїх зібрань вони зазначали, що Іван Бутенков «многажды бєз вѣдома дх̑овнаго правлєнія в домъ от̑лучался і хотя врємєнємъ когда и явится к должносты, однакъ ничєго нє исправляючи в домъ от̑єздитъ и никакихъ дѣлъ по єго должносты чрєзъ вєсь почти годъ нє исправлялъ», а крім того, у «зборѣ катєдралной суммы и в протчємъ подлогы подєлалъ». Цілком закономірно, що по завершенню терміну його контракту члени «присутствія» «ѡпрєдѣлили рєчєнномх̑ Ивану Бутєнкову ѿ той писарской должности ѿказать»[37].

Показово, що й річна грошова винагорода в цього писаря була меншою, ніж в інших, – 20 руб. Та й ту видали не повністю. Вже після звільнення з посади Бутенков звернувся в духовне правління з проханням доплатити решту – 2 руб. 30 коп.[38]

Після нього канцелярію очолив Максим Баглаєвський. На відміну від його попередників і наступників, свідчень про нього у фонді Пирятинського духовного правління відклалося чи не найбільше. Його історія може слугувати прикладом доволі успішної соціальної мобільності амбітної молодої людини в ранньомодерному суспільстві.

Як вказано в рапорті, поданому єреєм Троїцької церкви с. Шкурати Федором Петрановським до духовного правління 11 травня 1776 р., Максим народився 13 серпня 1748 р.[39] Він був третім – наймолодшим – сином козака Григорія Баглая. Сповідний розпис цієї парафії за 1758 р. фіксує, що Григорій на той час мав уже 68 років і був удівцем. Окрім Максима, у нього

[34] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 87, арк. 28 зв.
[35] Там само, арк. 36.
[36] Там само, спр. 321, арк. 2.
[37] Там само, арк. 3.
[38] Там само, спр. 292, арк. 29.
[39] Там само, спр. 498, арк. 9.

Канцелярист,
друга половина XVIII ст.

було ще двоє синів – дев'ятнадцятилітній Корній і дванадцятилітній Яків. В одному дворі разом з родиною Баглая мешкала сім'я його племінника – Олексія Бойченка. Вона теж складалася з чотирьох осіб: Олексій (55 років), його дружина Уляна (39 років) і дві доньки: Килина (12 років) та Максимова ровесниця Уляна (9 років)[40].

Достеменно невідомо, у якому віці найменший Баглаєнко покинув батьківську оселю й де він «обучался русской грамоты» (а саме про такий рівень його освіти пише у своєму дослідженні О. Прокоп'юк[41]) – можливо, в місцевого священника чи дяка, а можливо, й деінде. У сімнадцятирічному віці, наприкінці червня 1765 р., якраз після отримання Михайлом Кавенським коштів для оплати роботи писця, Максим був прийнятий «к писмѣнимъ ѡного правлѣния дѣламъ». Щоправда, за словами самого юнака, він «находился в ономъ дѹховномъ правлѣніи бѣзъ отлѹчно до 769 года мця іюля бѣз и малѣйшѣго награждѣнія» і лише вже відтоді – «по контракту бившего писара Михайла Кавѣнскаго»[42]. Схоже на те, що перші чотири роки Баглаєвський працював у Кавенського «длꙗ изучѣния писарскомѹ майстѣрствѹ бѣз заплати», тобто тільки за харчі (як це практикувалося в учнів ремісників[43]), і щойно з 1769 р. писар почав оплачувати послуги свого помічника.

Сума такої грошової винагороди, ймовірно, не була чітко визначена. Можна припустити, що вона встановлювалася за угодою сторін: писаря та майбутнього писця. Як пам'ятаємо, М. Кавенському духовне правління, для того щоб він міг найняти собі помічника, підвищило «жалування» з 26 до 30 руб. Звідси випливає, що перша платня М. Баглаєвського становила 4 руб. У джерелах фігурує ще одна сума зарплати цієї категорії канцелярських працівників – 6 руб. (стільки одержував, зосібна, Прокіп Павельський)[44].

Після звільнення Кавенського (з 1 липня 1770 р.) й до призначення Бутенкова (18 грудня т. р.) Максим виконував писарські функції. З появою нового писаря він «за оговорѣнную цѣнѹ» ще цілий рік був писцем. Посадова недбалість Івана Бутенкова стала для молодого писця доброю нагодою показати себе. І той свого шансу не втратив: часто виявляв ініціативу і брався до тієї роботи, що була в компетенції його начальника. Це не пройшло повз увагу членів «присутствія»: вони констатували, що за частих

[40] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 16, арк. 2.

[41] О. Б. Прокоп'юк. *Духовна консисторія*, с. 244.

[42] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 321, арк. 2.

[43] Пор. формулювання в: *Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр*., с. 178, 184, 223, 235, 249, 309 та ін.

[44] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 523, арк. 23.

відлучень Бутенкова та його небажання займатися канцелярськими справами «єжєли *б* указни*х* и дрꙋгихъ по дꙋховному правлєнїєю точащихся дѣлъ ѡной Баглаєвскій самъ нє исправлялъ, тобы въ о*т*правлєніи таковихъ дѣлъ нємалоє мєдлѣніє и остановка слѣдовать могла»[45]. Відповідно, коли постало питання про нового писаря, вибір керівництва впав саме на перспективного працівника. Його призначили писарем Пирятинського духовного правління 20 лютого 1772 р., з платнею 30 руб. на рік[46].

Цю посаду Баглаєвський обіймав майже чотири роки й зарекомендував себе якнайкраще: «в жити*и* своє*м* вєдє*т* сєбє чєстно и постоянно в штрафа*х* и подозрєнияхъ нє бивалъ»[47]. Очевидно, що це не була вершина його кар'єрного зростання. Молодий чоловік, мабуть, мріяв стати священником і в 1776 р. помітно наблизився до втілення цієї мрії: 24 липня його висвятили в диякони Успенської церкви в Пирятині[48]. Уже рукоположений, він ще певний час продовжував виконувати й обов'язки очільника канцелярії[49]. На документах того періоду трапляються підписи на кшталт: «писаръ **діаконъ** Маѯимъ Григориєвъ»[50].

Із січня 1778 р. Баглаєвського на писарському уряді змінив Прокіп Павельський. Про нього знаємо, що як і його попередник, раніше навчався «руської грамоти», мав красивий почерк, у 1774 р. був 29-літнім і вже одруженим[51]. Службу в канцелярії Пирятинського духовного правління «при писмєннихъ дєлахъ» Прокіп розпочав 13 серпня 1773 р.: був копіїстом чи писцем із щорічною платнею 6 руб., які йому виплачував Максим Баглаєвський. Після висвячення писаря в диякони Павельський і далі числився на тій самій посаді, але став виконувати й основну частину писарських функцій. Головну винагороду йому Баглаєвський збільшив. Як повідомляв Прокіп у донесенні духовному правлінню 4 січня 1778 р., «прошє*д*шой 777 годъ з они*м* Баглаєвски*м* на половинѣ я жалованія проживалъ». Проте це його не влаштовувало, адже обсяг роботи суттєво зріс, а оскільки він «ту писарскую должность исправлять самъ єдинственно состоятєлє*н*», тому і прохав призначити його писарем з відповідним підвищенням «жалування»[52]. На засіданні «присутствія» 28 січня 1778 р. його члени розглянули й задовольнили це прохання[53].

---

[45] Там само, спр. 321, арк. 3.
[46] Там само, арк. 3 зв.
[47] Там само, спр. 498, арк. 8 зв.
[48] Там само, арк. 4.
[49] Там само, спр. 589, арк. 1.
[50] Там само, спр. 595, арк. 21 зв.
[51] О. Б. Прокоп'юк. *Духовна консисторія*, с. 244.
[52] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 589, арк. 1.
[53] Там само, арк. 2–2 зв.

Якщо з писарями більш-менш зрозуміло (принаймні вдалося реконструювати послідовність чотирьох із них), то зі службовцями канцелярії нижчого рівня дещо складніше. Найвірогідніше, що писарі Пирятинського духовного правління утримували тільки по одному помічникові. До такого висновку спонукають хоча б протоколи його засідань, на яких ухвалювалися рішення про розмір платні новообраному писареві. У цих документах підкреслено, що сума в 30 руб. встановлюється для того, щоб він мав змогу взяти собі на допомогу писця. Слово «писець» у всіх трьох випадках ужите в однині[54]. Цікавий штрих: Прокопові Павельському рекомендували найняти не простого, а «порядочного» писця[55].

У таблиці 3 налічуємо п'ять таких працівників канцелярії. Двоє з них – Максим Баглаєвський і Прокіп Павельський – згодом стали писарями. Ще двоє – Василь Сіренков та Федір Баткевський – напевно перебували на цій посаді короткий час і помітного сліду в діяльності своєї установи не залишили. Виглядає на те, що їх наймав Максим Баглаєвський на початку своєї писарської кар'єри і, можливо, вони його не задовольнили. Згідно із джерельною інформацією обидва були не одружені, Баткевський мав 18 років, а Сіренков – 20. Перший походив з духовного стану, а другий – із посполитого.

Останній із зазначених у цій таблиці писців – Павло Петрановський. Вочевидь, саме він і був тим «порядочним», якого взяв собі в помічники Прокіп Павельський (позаяк інших свідчень, крім підпису під двома актами 1776 та 1778 рр., наразі ще не віднайдено). Щодо його особи можемо висловити хіба що низку припущень. Цілком імовірно, що Петрановський був також духовного походження й належав до священничої династії з м-ка Курінька, як син настоятеля Воскресенського храму, намісника Павла Петрановського. Принаймні у сповідному описі цієї церкви за 1768 р. серед дітей єрея названий і син Павло, якому тоді виповнилося 26 років. Можливо, не маючи шансів отримати парафію, але володіючи щонайменше «руською грамотою», він пішов заробляти на життя в канцелярію духовного правління. Така життєва траєкторія доволі типова для молодого поповича, адже, як висновує О. Прокоп'юк, «канцелярії духовних правлінь комплектувалися, передовсім, за рахунок вихідців з білого духовенства»[56].

[54] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 87, арк. 36; спр. 321, арк. 3 зв.; спр. 589, арк. 2 зв.

[55] Там само, спр. 589, арк. 2 зв.

[56] О. Б. Прокоп'юк. *Духовна консисторія*, с. 244.

Розділ 4

ДУХОВЕНСТВО

Кожну окремо взяту парафію очолював парох – настоятель парафіяльного храму. Він же керував і всім клиром. Як бачимо з табл. 2 додатка 3, склад парафіяльного духовенства та причету не був стандартизованим – у досліджуваний час існувало щонайменше 11 різних його варіантів (*табл. 4*).

Таблиця 4

Склад клиру в парафіях Пирятинської протопопії в 1760-х рр.

Варіант №	Клирики					Кількість	
	єрей	диякон	дяк	псаломник	паламар	парафій	%
1	+	–	+	–	+	21	32,3
2	+	–	+	+	+	15	23,1
3	+	–	+	–	–	10	15,4
4	+	–	+	+	–	5	8
5	+	+	+	–	+	4	6,1
6	+	–	–	+	+	4	6,1
7	+	+	+	+	+	2	3
8	+	+	–	+	+	1	1,5
9	+	+	+	+	–	1	1,5
10	+	–	–	–	+	1	1,5
11	+	–	–	–	–	1	1,5

Найчастіше – 21 випадок (32,3 %) – траплялися ті парафії, в яких були священник, дяк і паламар. У 15 (23,1 %) служили єрей, дяк, псаломники й паламар, у 10 (15,4 %) – тільки єрей і дяк, у 5 (8 %) – єрей, дяк і псаломники. Чотири парафії (6,1 %) мали єрея, диякона, дяка й паламаря, а ще чотири (6,1 %) – єрея, псаломника і паламаря. Лишень у двох (3 %) – Успенській соборній церкві м. Пирятина[1] та Покровській с. Сасинівка[2] – джерела нотують

[1] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 137, арк. 1–2.

[2] Там само, спр. 76, арк. 1.

усіх щойно перелічених клириків, серед яких і єреї, і диякони, і дяки, паламарі та псаломники. Михайлівську парафію с. Ковалі обслуговували священники, диякон, псаломник і паламар[3], Покровський храм у м-ку Чорнухи – священники, диякон, дяк і псаломники[4], Благовіщенський с. Усівка – священник і паламар[5], а в Миколаївському с. Мокіївка весь клир складався тільки з двох отців – єрея Леонтія Даниліва та вікарія Петра Мартиніва[6].

4.1. Священнослужителі

4.1.1. *Священники*

Як випливає з табл. 2 додатка 3, у 1760-х рр. у протопопії священників було значно більше, ніж самих парафій: 98 душпастирів на 65 парафіяльних храмів. У більшості з цих церков – 37 (57 %) – служило по одному єрею, у 23 (35 %) – по два, а в 5 (8 %) – узагалі по три.

На підставі розпорядження Київської духовної консисторії, розісланого в духовні правління 22 жовтня 1778 р., можемо виснувати, що число духовенства в парафіях регламентувалося цілою низкою синодальних постанов та імператорських указів, виданих у першій половині XVIII ст. Згідно з ними, «а ґдѣ за вєликостію прихода двумъ священникамъ и справится нєвозможно, та*и* и трємъ чєловѣкам быть, токмо с такимъ опрєдѣлєниємъ, дабы болшє трєхъ сотъ дворовъ и *в* вєликомъ приходѣ нєбыло, но числилося бъ в такомъ приходѣ, ґдѣ одинъ священникъ 100 дворовъ или 150, а ґдѣ два – тамо 250, а при трѣх щислялося бъ до трєхъ сотъ дворовъ и при толикихъ попах болше двухъ діаконовъ нєбыло бъ. А причѣтникамъ быть по препорціи поповъ, тоєсть оди*н* попъ, одинъ дячокъ и одинъ пономарь»[7]. Тобто кількість священників та інших представників клиру в конкретній парафії залежала від чисельності дворів.

У Пирятинській протопопії, в тих парафіях, де душпастир тільки один єрей, число дворів зазвичай не перевищувало вказаної норми. Натомість там, де було по два або й три отці, дворів часто налічувалося менше, ніж того вимагали приписи (*табл. 5*).

Таким чином, 17 (65 %) з усіх зазначених у таблиці парафій охоплювали понад 100 дворів. Найбільше їх – 177 – нараховувалось у Юріївській парафії с. Городвасильків. І тільки одна з тих парафій, де правили три отці, – Воскресенська м-ка Чорнухи, мала менше сотні – лише 80[8].

---

[3] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 214, арк. 1–1 зв.
[4] Там само, спр. 111, арк. 1–2.
[5] Там само, спр. 78, арк. 1.
[6] Там само, спр. 39, арк. 1–1 зв.
[7] Там само, спр. 571, арк. 25–25 зв.
[8] Там само, спр. 110.

Таблиця 5

Співвідношення кількості священників та чисельності дворів і населення в парафіях Пирятинської протопопії в 1760-х рр.

№	Парафія	Кількість		
		священників	дворів	населення
1	Березова Рудка	2	122	1 251
2	Білоусівка	3	113	1 255
3	Бондарі	2	93	835
4	Вороньки (Різдва Христового)	2	149	939
5	Вороньки (Різдво-Богородична)	2	161	1 208
6	Гільці	2	80	1 206
7	Городвасильків	2	177	1 428
8	Гурбинці	2	75	780
9	Давидівка	2	62	868
10	Дащенки	3	107	1 126
11	Ковалі	2	112	1 298
12	Кроти	2	51	636
13	Курінька	2	144	1 603
14	Лазірки	2	103	1 474
15	Малютинці	2	140	1 748
16	Мелехи	2	149	959
17	Мокіївка	2	51	638
18	Остапівка	2	30	340
19	Пирятин (Вознесенська)	2	169	1 531
20	Пирятин (Преображенська)	2	101	1 015
21	Пирятин (Успенська)	3	129	1 266
22	Савинці	2	70	1 070
23	Сасинівка	3	124	1 114
24	Харківці	2	120	1 358
25	Харсіки	2	120	945
26	Чорнухи (Воскресенська)	3	80	1 018
27	Чорнухи (Покровська)	2	80	1 079
28	Яцини	2	88	999

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 39, 55, 57, 63, 67, 74–76, 98, 108, 110, 111, 137, 140, 154, 162, 193, 195, 199, 200, 204, 214, 215, 218, 234, 258, 734.

У дев'яти парафіях (35 %) число домогосподарств виявилося нижчим від нормативного. Найменшими серед них були: Миколаївська с. Остапівка – 30 дворів[9], Миколаївська с. Мокіївка та Варваринська с. Кроти – по 51[10].

В одинадцяти – Бондарях, Гільцях, Городвасилькові, Гурбинцях, Давидівці, Дащенках, Мелехах, Мокіївці, Пирятинських Вознесенській та Успенській, а також Покровській м-ка Чорнухи, поряд з парохами служили ще й вікарії[11] (*табл. 6*). Вікарії – це священники-помічники, які допомагали настоятелям храмів, виділяючи їм переважно третину або четвертину від власних прибутків[12]. Як стверджував Микола Шпачинський, вони були єреями без прав, «и не смели никогда возвышать своего голоса перед прихожанами»[13]. Загалом в описах цих парафій згадується 11 вікаріїв. У розписі Миколаївської церкви с. Дащенки вказано аж два: діючий – Гордій Негрієвич (47 років) та колишній – Петро Матвіїв (59 років)[14].

Цей же дослідник зауважив, що вікаріїв брали собі на допомогу ті парохи, які були вже дуже старі або виконували ще й інші обов'язки (протопопа, намісника тощо)[15]. Знаємо, зокрема, що настоятель Пирятинської Успенської церкви, який одночасно був і протопопом, Ілля Максимович не тільки ділив свою парафію з рідним братом Єлисеєм (т. зв. половинним єреєм), але й наймав вікарія – Федора Антоніїва[16].

Про те, що літний вік був поважною причиною для призначення вікарія, свідчать опрацьовані мною відповідні звернення парохів до духовного правління протопопії в 1760−1770 рр. Зосібна, настоятель Миколаївського храму с. Дащенки, прохаючи у травні 1764 р. призначити йому за вікарія Гордія Негрієвича, наголошував на своїй «глубокоѝ старости» і на тому, що «в здравіѝ слабость ѡщѹтилась»[17]. Панотцеві на той час уже виповнилося 70 літ[18], і, як визнавав сам, «ꙗкъ въ єжєчастомъ свꙗщєнослужєніѝ, такъ и въ прєподаяніѝ прихожанамъ трєбъ христиꙗнскихъ поисправитись самому мнѣ слѣдѹєтъ с нуждєю»[19]. За схожих обставин у 1756 р. рукопокладено

[9] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 74.

[10] Там само, спр. 39, спр. 63.

[11] Там само, спр. 39, 55, 57, 67, 111, 137, 162, 193, 200, 204.

[12] Е. М. Крыжановский. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке // його ж. *Собрание сочинений*, т. 1. Киев 1890, с. 425.

[13] Н. Шпачинский, свящ. *Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757–1770 г.)*. Киев 1907, с. 296.

[14] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 204, арк. 1.

[15] Н. Шпачинский, свящ. *Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757–1770 г.)*. Киев 1907, с. 297.

[16] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 137, арк. 1–1 зв.

[17] Там само, спр. 43, арк. 3.

[18] Там само, спр. 294, арк. 1.

[19] Там само, спр. 43, арк. 3.

вікарія й у Миколаївську парафію с. Мелехи[20]. Місцевому єрєєві, о. Василеві Квачовському тоді було 62 роки[21].

Таблиця 6

Вікове співвідношення єреїв та вікаріїв Пирятинської протопопії в 1760-х рр.

№	Парафія	Ім'я священника	Посада	Вік, р.	Родинні зв'язки між єреями
1	Бондарі	Власій Іонівський Захарій Стисневський	єрей вікарій	27 60	немає
2	Гільці	Іван Климентіїв Андріян Доброгорський	єрей вікарій	46 44	немає
3	Городвасильків	Ілля Ольшанський Григорій Павлів	єрей вікарій	56 61	немає
4	Гурбинці	Василь Іваницький Ісидор Марків	єрей вікарій	33 45	немає
5	Давидівка	Іван Андріїв Іван Бурковський	єрей вікарій	77 38	зять
6	Дащенки	Григорій Гаврилів Гордій Негрієвич Петро Матвіїв	єрей вікарій колишній вікарій	74 47 59	немає
7	Мелехи	Василь Квачовський Кирило Данилевський	єрей вікарій	71 39	зять
8	Мокіївка	Леонтій Данилів Петро Мартинів	єрей вікарій	50 52	немає
9	Пирятин (Вознесенська)	Григорій Козловський Костянтин Єреміїв	єрей вікарій	40 65	немає
10	Пирятин (Успенська)	Ілля Максимович Єлисей Максимович Федір Антоніїв	протопіп половинний єрей вікарій	68 54 46	брати немає
11	Чорнухи (Покровська)	Йосип Котляревський Ярема Яковлів	єрей вікарій	42 62	немає

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 39, 55, 57, 67, 111, 137, 162, 193, 200, 204.

Траплялися випадки, коли вікаріїв номінували на певний період, до повноліття прямих нащадків, себто поки ті не досягли 30-річного віку[22]. Так

[20] Там само, спр. 82, арк. 5.

[21] Там само, спр. 67, арк. 1.

[22] Якщо єреїв мали б висвячувати в 30 років, то дияконів – із 25 (див.: Е. М. Крыжановский. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке, с. 424).

сталося, наприклад, у Йоано-Предтеченській парафії с. Малютинці. У травні 1768 р. там помер половинний єрей Павло Суходольський. Його вдова Параска Гаврилівна залишилась одна з трьома неповнолітніми синами: Марком (17 років), Стефаном (14 років) і Павлом (6 років)[23]. Двоє старших тоді вже навчалися в Київській академії (у класах «синтаксими» та «граматики») – «в ту надєжду, что*б* по совершєніи учєнія которому ныбудь с ны*х* удостоитись на оставшоєсь по отц*ѣ* ихъ мєсто сщенства»[24]. Оскільки колишня попадя «по убожєству своєму» не могла утримувати дітей, вона звернулася до митрополита Арсенія Могилянського з проханням «выдать єй концєссъ на взыманіе съ оставшєйся по мужу є*и* парохіи половинной части доходовъ, съ дозволені*ем* при цєрквѣ свѣчи продавать єй само*ю*». Крім цього, вдова клопоталася про те, щоб до закінчення навчання й повноліття синів на місце їхнього батька не ставили жодного священника, тільки вікарія, яким вона бачила місцевого диякона Івана Данилевського[25]. Той, зі свого боку, обіцяв половину отриманих від служіння прибутків віддавати попаді з дітьми «для прєпитанія»[26]. Вочевидь, ця стратегія спрацювала й через деякий час старший син посів-таки батьківську частину парафії. Принаймні в ревізькому реєстрі духовенства Пирятинського повіту 1782 р. другим єреєм записаний «Марко, Павлов син Суходлскій». Поряд з ним, крім дружини та дітей, названа й мати, котрій тоді вже було 59 років, та дев'ятнадцятирічний молодший брат о. Марка Павло, студент Київської академії[27].

У п'яти парафіях: Бондарях, Городвасилькові, Гурбинцях, Вознесенській м. Пирятина та Покровській м-ка Чорнухи, вікарії були старшими за єреїв, а у двох – Гільцях і Мокіївці – фактично їхніми ровесниками (*табл. 6*). Отож логічно припустити, що в цих поселеннях призначення священників-помічників спричинене чимось іншим, ніж потребою передати парафію. Впадає у вічі й те, що тільки у двох з них, згідно з цитованими приписами, мусив бути другий єрей, а родинні зв'язки між єреями та вікаріями, принаймні на перший погляд, не простежуються.

Тут, очевидно, маємо справу з відхиленнями від норми, які офіційно допускалися. Так, указом Синоду від 29 жовтня 1725 р. в малих парафіях, якщо вони об'єднували кілька віддалених між собою сіл, було дозволено мати другого священника – «дабы приходскія люды в принадлєжащихъ священныхъ требахъ никакой нужды о*т*нюдь нє имѣли»[28]. У Городвасилькові

[23] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 154, арк. 1.
[24] Там само, спр. 236, арк. 1.
[25] Там само, арк. 1 зв.
[26] Там само, арк. 8.
[27] Там само, спр. 745, арк. 19 зв.
[28] Там само, спр. 571, арк. 25 зв.

Філіграні на аркушах архівної справи, актові матеріали,
1775 р.

та Гільцях, для прикладу, необхідність вікарія обґрунтовували тим, що «приходъ лѣжи*т* на разніе дєрєвни в о*т*далєнности состоящіє»[29].

4.1.2. *Спадкування парафій*

Отже, вікарій часто призначався не лише для допомоги правлячому єрєєві, але й для того, щоб забезпечити спадковість в управлінні парафією – передати її синові або зятеві. Як добре показав у своїй останній монографії М. Яременко, спадкування в досліджуваний тут період було важливим фактором номінування на парафію і, попри спроби митрополита Рафаїла Заборовського зупинити цей процес, воно спостерігається ще й наприкінці XVIII ст.[30] Згідно з підрахунками вченого, у 1772 р. в Пирятинській протопопії були «успадкованими» чи «осімейненими» 15 (23 %) парафій[31]. Оскільки наше дослідження, за незначними винятками, ґрунтоване на сповідних розписах 1760-х рр., спробуємо верифікувати наведені щойно дані за цими джерелами, а також окреслити варіанти успадкування парафій. У разі відсутності в тих документах прямих вказівок на успадкованість парафії, до уваги братимемо контекстуальні, зауважені в інших матеріалах фонду Пирятинського духовного правління. Пізніше джерело – «Ревізькі реєстри церковнослужителів Пирятинського повіту» 1782 р.[32] – містить більше інформації про долі дітей священно- чи церковнослужителів. Це дає змогу розглянути проблему з двох сторін: по-перше, з'ясувати, скільки таких випадків занотовано в опрацьованих мною сповідних розписах та хронологічно близьких до них актах духовного правління; і по-друге, встановити, на основі даних ревізії 1782 р., скільки з тих парафій перейшло у спадок. Питання вивчатиметься на матеріалі 64 парафій (з раніше аналізованих 65-ти, які були в складі Пирятинської протопопії станом на 1770 р.[33], одну виключено з огляду на те, що найдавніший зі збережених описів Преображенської церкви м. Пирятина датується 1782 роком).

У другій половині 1760-х рр. (коли й з'явилося більшість сповідних розписів) успадкованими виявилися 25 парафій, або 38 %. Ситуація, коли син ставав єреєм на батьковому місці, зафіксована в шести з них: Різдва Христового с. Вороньки[34], Преображенській м-ка Городище[35], Михайлівській с. Золотухи[36],

---

[29] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 571, арк. 29 зв., 30.
[30] М. Яременко. *Перед викликами уніфікації та дисциплінування*, с. 123–124.
[31] Там само, с. 116.
[32] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 745.
[33] О. Прокоп'юк. *Київська митрополія: топографія посвят*, с. 152.
[34] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 258, арк. 58.
[35] Там само, спр. 259, арк. 1.
[36] Там само, спр. 50, арк. 1.

Троїцькій с. Нехристівка[37], Покровській с. Приходьки[38] та Михайлівській с. Харківці[39]. Ще в п'яти – Овсюках[40], Савинцях[41], Сасинівці[42], Харсіках[43] і Воскресенській церкві м-ка Чорнухи[44] – літні батьки правили разом із синами. Натомість у с. Піски місцевий священник Миколай Афанасіїв був єреєм, а його син Кирило – дячком[45]. У червні 1768 р. о. Миколай просив Пирятинське духовне правління поклопотатися перед митрополитом про єрейські свячення Кирила[46]. Справа завершилась успішно – станом на 1782 р. саме він посідав цю парафію[47].

Загалом практика висвячення старшими батьками на половину власної парафії своїх синів, аби згодом ті успадкували її, вже цілу, була досить поширеною в протопопії. Наприклад, у вересні 1766 р. до духовного правління звернувся парох Михайлівської церкви с. Золотухи 59-річний Іван Андріїв. Спершу він, традиційно для таких звернень, поскаржився на старість, часті хвороби й неможливість надалі здійснювати богослужіння та відправляти треби, а тоді попрохав церковне керівництво «о видачи за они*м* сином моѣм Григориєм к єго яснє в бгу Прєос*в*ященствѳ о рукоположєніи єго в помощь мнѣ по смєрть мою на половиннѳю час*т* парохіи, а по смєрти моєй и на всю оную парохию во иєрея за цѣлопарохияльно*го* настоятєля милостивоє разсмо*т*рєниє і опрєдѣлєниє учинить»[48].

Настоятель Михайлівської парафії с. Грабарівка Федір Данилів спочатку, у 1772 р., домігся висвячення свого сина Лук'яна, студента класу риторики Київської академії, на диякона («ради жъ помочи сєбѣ в священнослужєніє»[49]), а через чотири роки – на священника[50]. Численні факти служіння на парафії поряд зі старими єреями їхніх дітей є яскравою ілюстрацією такої тенденції.

Відомі також випадки, коли сини не успадковували духовні посади батьків, але залишалися при своїх парафіях церковнослужителями. Для

[37] Там само, спр. 70, арк. 1.
[38] Там само, спр. 225, арк. 1.
[39] Там само, спр. 108, арк. 1.
[40] Там само, спр. 74, арк. 1.
[41] Там само, спр. 75, арк. 1.
[42] Там само, спр. 76, арк. 1.
[43] Там само, спр. 98, арк. 1.
[44] Там само, спр. 110, арк. 1.
[45] Там само, спр. 223, арк. 1.
[46] Там само, спр. 235, арк. 2.
[47] Там само, спр. 745, арк. 14 зв.
[48] Там само, спр. 117, арк. 2.
[49] Там само, спр. 320, арк. 1.
[50] Там само, спр. 494, арк. 1–6.

прикладу, після смерті в 1765 р. єрея, половинного настоятеля церкви Різдва Пресв. Богородиці с. Вороньки о. Стефана Михайліва його син Семен не зміг посісти батькове місце. Причиною цього було те, що «оной Сімєонъ за силѣ указовъ нє обѣчался для проповѣдиванія людємъ слова Бжія, почємѣ и к томѣ сєбє здѣлалъ нєспособнимъ, слѣдовательно и настоятелского мѣста нє достойнымъ»[51]. Попри це, і Пирятинське духовне правління, і духовна консисторія не заперечували, щоб він номінувався на вікарія, представивши відповідні презенти. Однак «оной поповичъ Сімєонъ о прописанной промоціи досєлѣ и малєйшаго старателства за ѣбожєствомъ єго нєимѣєтъ, и чтобъ когда тѣ промоцію надлежитъ имѣлъ, надєжди нє прєдвидится»[52]. Тобто цей попович не мав ні належних знань, ні, вочевидь, бажання ставати священником. Сповідний розпис 1768 р. фіксує його дячком на вітцівській парафії[53].

Аналізовані розписи занотували чотири випадки успадкування батьківської парафії братами. Йдеться передовсім про Успенську церкву Пирятина, парохом котрої був протопіп Ілля Максимович. Свій парафіяльний уряд він ділив з рідним братом Єлисеєм, який був «половинним настоятелем»[54]. Останній так описував історію «осімейнення» цієї парафії: «Ѿцъ мой протопоп Пиратынскій Маѯімъ Ѳеодѡровичъ, былъ цєлопарохіялнымъ настоѩтєлємъ въ цєркві Пиратінской Успєніѩ Бгоматєрє, а по умєртвіи єгѡ швагеръ мой покойный ієрєй Іліѩ Барщевскій, да брат мой Пиратинской *жє* протопоп Іліѩ Маѯімовичъ половинными настоѩтелѩми посщєнни были. По умєртвіи же помѩнѣтого швагра моєго ієрєѩ Ілій Барщєвскагѡ на убылоє тоє мѣсто рѣкоположєн ѩ»[55]. Цікаво, що старший син успадкував по батькові не лише половину парафії, а й цілу протопопію.

Другий випадок, коли священниками на парафії стали рідні брати, виявлено в с. Яцини. Проте на відміну від першого, де Максимовичі були єреями, а решта осіб – вікарій, диякон та дяк не належали до їхньої родини, тут т. зв. осімейнення мало всеохопний характер[56]. Як видно зі сповідного розпису 1767 р., Михайлівська парафія цього села була розділена між двома отцями – Лук'яном і Павлом Ісаєвичами. Двоє інших їхніх братів, Федір та Іван, були відповідно дячком і паламарем[57].

Історія посідання Ісаєвичами своєї парафії є чудовим зразком забезпечення батьками-священниками майбутнього своїх дітей. Батько братів

[51] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 118, арк. 2.
[52] Там само, арк. 2 зв.
[53] Там само, спр. 199, арк. 1.
[54] Там само, спр. 137, арк. 1–1 зв.
[55] Там само, спр. 452, арк. 1.
[56] Там само, спр. 137, арк. 1 зв. – 2.
[57] Там само, спр. 234, арк. 1.

Ісаєвичів – Ісая Савич – був єреєм Михайлівського храму с. Яцини. За інформацією В. Дмитренка, на парафію о. Ісаю номінували в 1720-х рр. Разом зі своєю дружиною Агафією Тимофіївною панотець мав шістьох синів: Лук'яна, Івана, Павла, Федора, Кирила й Олексія[58]. Четверо з них зосталися при парафії, посівши всі головні посади священно- та церковнослужителів. Ще в 1758 р. Ісая Савич домігся висвячення собі на допомогу (на половину парафії) старшого сина Лук'яна, якому на той час уже минуло 30 років. Потім, у листопаді 1763 р., коли інший син – Павло, «в Академіи Кіевской ученіє по филозофіѣ проходівшій», став «в таки*х* ужє лѣтє*х*, в каких в дияко*н*ски*й* чинъ правилно промоватися должно», батько попрохав духовне правління про рукоположення цього молодшого Ісаєвича в диякони «для полєґкости моєй». У тому званні Павло мав перебувати до батькової смерті, а тоді перебрати другу половину парафії, ставши єреєм[59]. У такий спосіб відносно невелика церковна громада – 88 дворів – була розділена між братами, забезпечивши майбутнє їм та всім іншим членам родини[60].

Наступні два випадки спадкування братами парафії, душпастирем у якій був їхній батько, помічено в с. Бубни (Різдво-Богородична) та с. Перервинці (Введенська). У цих селах парафії залишалися неподіленими – ділилися тільки посади: старші брати (Максим Григоріїв (52 роки) у Бубнах і Василь Кияшка (32 роки) в Перервинцях) були єреями, а молодші (Кирило Григоріїв (32 роки) та Іван Кияшка (26 років)) – дяками[61].

Останній з віднайдених прикладів спадкування парафії за чоловічою лінією пов'язаний із сотенним містечком Яблуневе. У місцевому Успенському храмі, після смерті у вересні 1764 р. половинного єрея Стефана Василіїва, з'явилася вакансія, яку тривалий час не вдавалося заповнити. Наглядати за цією частиною парафії доручили іншому половинному настоятелю, о. Микиті Вакуловському.

Однак він не задовольняв парафіян покійного душпастиря, «понежє оной ієрей Вакѹловскій самъ sa обшырности парохіи̑, а временємъ и sa болѣзнію єго, пачє жъ sa всегдашнымъ пянствомъ и нєрадѣніємъ своєй должносты, неточію во всемъ Яблуновскомъ прыходѣ, но и своєй половынной часты парохієи̑ по надлєжащомѹ досматрывать и трєбъ хрыстіянскыхъ

[58] В. Дмитренко. Священики Ісаєвичі: спроба реконструкції історії сім'ї парафіяльного духовенства XVIII ст. за матеріалами облікових джерел церковного походження // *Наукові записки*: *Зб. праць молодих вчених та аспірантів* 19 (1) (2009) 399.

[59] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 27, арк. 11.

[60] Більше про цю священничу родину див.: В. Дмитренко. Священики Ісаєвичі: спроба реконструкція історії сім'ї парафіяльного духовенства XVIII ст. за матеріалами облікових джерел церковного походження, с. 398–406.

[61] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 56, арк. 1; спр. 71, арк. 1.

безупѡщенія преподавать нє можєтъ»[62]. Наступного року, у «свтѡю четыродєсятницѣ», віряни поскаржилися на Вакуловського митрополитові, висловивши бажання, щоб їм висвятили нового єрея. Не отримавши відповіді, наприкінці січня 1766 р. вони звернулися вже до сотенної канцелярії, прохаючи посприяти в цій справі, і запропонували поставити вікарієм на частину парафії дячка тієї ж церкви Кіндрата Іваніва[63].

А за рік, 13 лютого 1767 р., на це місце з'явився ще один претендент – студент богослов'я Петро Федорович. Він намагався отримати від Пирятинського духовного правління презенту на ту саму половину парафії, оскільки був онуком померлого о. Стефана Василіїва[64]. На жаль, ми не знаємо, як церковне керівництво зреагувало на клопотання мирян про висвячення дячка, але прохання богослова задовольнили – і 29 квітня того ж року він був рукопокладений в єреї на половину Яблунівської Успенської парафії[65]. Важливість родинного зв'язку опосередковано засвідчує грамота митрополита Арсенія Могилянського, у якій сказано, що висвячується Петро Федорович на «половинную часть умершого дѣда єго парохіи»[66]. Отже, вища церковна влада фактично визнавала спадковість однією з основних підстав для отримання єрейських свячень.

У семи селах – Білоусівці, Березовій Рудці, Давидівці, Кротах, Кулажинцях, Мелехах і Мокіївці – наступниками літніх священників були їхні зяті, себто передавання парафій відбувалося за жіночою лінією. Так, настоятель Білоусівського Покровського храму 60-річний удівець о. Григорій Симеонів, не маючи синів, лише двох доньок – Ганну та Анастасію, розділив свою парафію між зятями. Саме через це у сповідному розписі церкви за 1768 р. фігурують аж три єреї: сам о. Григорій, чоловік старшої дочки Хома Савицький (44 роки) та чоловік молодшої – Григорій Іллецький (43 роки)[67]. Число ж дворів указує на те, що для цієї церковної громади достатньо було й двох священників (*табл. 5*).

У Варваринській парафії с. Кроти, яка нараховувала всього 51 двір, співслужили двоє: о. Іван Федорів та його 36-річний зять о. Стефан Ісаєвський[68]. Імовірно, другий з них був висвячений на допомогу своєму тестеві через поважний вік останнього – 72 роки. Цілком можливо, що певний період Ісаєвський був тут у ролі вікарія, як це спостерігаємо в Юріївській

[62] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 42, арк. 3.
[63] Там само, арк. 2.
[64] Там само, спр. 166, арк. 1–1 зв.
[65] Там само, арк. 13.
[66] Там само, арк. 14.
[67] Там само, спр. 195, арк. 14–14 зв.
[68] Там само, спр. 63, арк. 1.

парафії с. Давидівка, де місцевий єрей Іван Андріїв «по старости своихъ лѣтъ длꙗ помочи мнѣ принꙗлъ на тꙋ парохію зятꙗ своєго Іоанна Бꙋрковского». Щоправда, бажаного результату це не дало, бо Бурковський невдовзі помер, не залишивши нащадків. Тож панотець змушений був просити духовне правління «о видачи на ту парохію концеса» своїй онуці – Устині, позаяк «нє остаетсꙗ дрꙋгихъ к помꙗнꙋтой парохіи болшє правильнихъ наслѣдниковъ»[69]. Не відомо, чи була позитивною відповідь «присутствія» на прохання о. Івана й чи діждався він її взагалі, адже на момент подання, у лютому 1771 р., старенькому душпастиреві було вже 83 роки[70].

Так само вчинив і половинний настоятель доволі великої (149 дворів) Миколаївської парафії с. Мелехи о. Василь Квачовський. Цей єрей висвятив на вікарія свого зятя Кирила Данилевського[71], аби після своєї смерті «вишєрєчєнномꙋ иєрєю Кирилꙋ Данилоувскомꙋ бить на всєй половинной части Мєлєховской парохіи половинним настоятєлемъ»[72]. Така сама ситуація склалася й у с. Кулажинці, де на клопотання священника Миколаївської церкви Кирила Онисиміва в липні 1763 р. його зятя Михайла Вербовського номінували вікарієм. Коли ж незабаром, у лютому 1765 р., о. Кирило помер, Вербовський став настоятелем цілої парафії[73].

У двох випадках документально закріпленою умовою отримання парафій було одруження з доньками єреїв. Зокрема, після смерті у квітні 1754 р. священника Троїцького храму в с. Березова Рудка Якова Іваніва парохію розділили на дві частини. На одну поставили половинного єрея Федора Григоріїва, а на другу видали т. зв. концес попаді Катерині, вдові померлого пароха, яка зосталася сама з трьома малолітніми доньками. Діти були ще зовсім маленькими: Марії виповнилося 9 років, Феодосії – 6, а Тетяні – 3. «Концес» давав змогу жінці наймати вікарія на свою частину парафії й у такий спосіб утримувати родину. Цим же документом попаді наказувалося з досягненням повноліття старшою дочкою віддати її заміж за «учитєлного чєловѣка», якого можна було б висвятити половинним єреєм. Вікарія вдова найняла, ним став Федір Антоніїв. Що ж до нареченого для доньки, то, як стверджувалося в указі духовної консисторії, хоча мати «во исполнєніє старатєльство и имѣла, но по крайнєму дє єи убожєству, и что на половінную точію часть парохіи в маломъ числѣ дворовъ состоящую и сєльскую, из учитєлних в Академіи єго прєосвящєнства людей к дочери єи никто нє сискался»[74].

[69] Там само, спр. 292, арк. 4.
[70] Там само, спр. 58, арк. 1.
[71] Там само, спр. 67, арк. 1.
[72] Там само, спр. 82, арк. 3.
[73] Там само, спр. 115, арк. 2.
[74] Там само, спр. 80, арк. 2–2 зв.

Усе змінилося в 1765 р., коли Федора Антоніїва перевели вікарієм Успенського собору в м. Пирятин, а Катерині звеліли майбутнього свого зятя «искать въ самой скорости»[75]. Досить швидко вона таки знайшла кандидата, згідного після одруження стати половинним єреєм Березоворудської церкви. Це був 31-річний канцелярист митрополичої канцелярії Іван Самарський[76]. У липні 1765 р. митрополит дозволив йому висвячуватися на березоворудського єрея, але тільки «по бракосочѣтаніи̑ с дочерью оной вдовствующей попади Катерини по обосторонному ихъ къ тому жѣланію і согласію»[77].

Схожі обставини склалися 1767 р. в Миколаївській парафії с. Мокіївка. Місцевий священник Леонтій Данилів, який душпастирював тут з 1743 р., мав лише одну дитину – п'ятнадцятилітню Мотрону. Самому Леонтію було тоді 50 років, що за тодішніми мірками вважалося доволі поважним віком (хоча, як дізнаємося з табл. 6, у протопопії часто правили й значно старші єреї). На сьогодні вже важко встановити, чи справді панотець «по старости лѣтъ своихъ и слабости здоровля пришолъ въ нємалоє бѣзсиліє», чи просто вирішив, що настав час видати дочку заміж і подбати про її майбутнє, але саме власною неміччю він обґрунтував своє прохання у травні 1767 р. призначити на його місце молодого душпастиря. Умовою передавання парафії, як і в попередньому випадку, було одруження з попівною: «по бракосочѣтанію зъ дочєрью єго за цѣлопарохіалного настоятєля промоватись»[78]. На момент появи цього документа кандидат на Мотронину руку вже існував. Ним виявився удвічі старший за дівчину 30-літній Іван Чижевський, який з підліткового віку (з 1749 р.) служив при «домѣ» київського митрополита Арсенія Могилянського «с надєждою полꙋчєнія священничєскаго мєста»[79]. Умови було дотримано, і 15 серпня 1767 р. вже пошлюбленого Івана рукоположено священником Мокіївського Миколаївського храму. Так о. Леонтій влаштував майбутнє доньки, а Іван Чижевський нарешті обійняв омріяну духовну посаду. Чи задовольняла ця угода юну Мотрону – питання риторичне: найвірогідніше, що її думки ніхто й не питав. У ревізькому реєстрі духовенства Лубенського повіту Київського намісництва вона, тридцятирічна попадя, фігурує разом з чоловіком і п'ятьма дітьми: чотирма хлопчиками й однією дівчинкою[80]. Можливо, саме так і бачилося особисте щастя попівни у XVIII ст.

---

[75] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 80, арк. 4 зв.
[76] Там само, арк. 4.
[77] Там само, арк. 4 зв.
[78] Там само, спр. 163, арк. 1–1 зв.
[79] Там само, арк. 12 зв. – 13.
[80] Там само, спр. 702, арк. 35.

Привертає увагу ще один факт: у дозволі київського митрополита на рукопокладення Івана Чижевського зазначено, що на той час йому «явилось» 30 років[81], а в укладеному через 15 років переліку духовенства – лише 41 рік[82]. Якщо правильний перший запис, тоді в другому маємо справу зі звичайною опискою писаря; якщо ж коректною є інформація 1782 р., то можемо запідозрити свідоме маніпулювання віком задля отримання бажаного в період одруження.

З усього щойно викладеного випливає, що традиція успадкування парафій була міцно вкоріненою серед клиру протопопії в 1760-х рр. Батьки-священники намагалися передати свою парафію синам або ж зятям, аби забезпечити майбутнє доньок. Виглядає на те, що парафіяльні єреї були твердо переконані, що це не тільки їхнє право, але й обов'язок перед власними дітьми.

Ревізія духовенства 1782 р. показала зростання, порівняно з попередньою вибіркою, числа спадкових парафій, яких тепер налічувалося 30, або 47 % від загальної кількості. В одинадцяти з них священники співслужили із своїми синами (у Білоусівці, Гільцях, Городищі, Денисівці, Золотухах, Короваях, Крутому Березі, Курінці, Усівці, Харсіках та Яцинах). Навіть більше – вісім із цих парафій виявилися повністю обсаджені представниками однієї родини. Наприклад, увесь клир Білоусівської Покровської церкви складався з єрея та диякона, якими були Григорій Іллецький (58 років) та його син Іван (28 років)[83]. У Преображенській парафії м-ка Городище, парохував Стефан Батієвський (60 років), а його сини Іван (30 років) та Йосип (17 років) обіймали посади диякона й дяка відповідно[84]. Так само було і в Усівській Благовіщенській парафії, де правив о. Яків Зубко (65 років), його старший син Григорій (36 років) став дияконом, а молодший, Яків (26 років) – дяком[85]. У Денисівці єреєві Петрові Голубовському (45 років) теж допомагав син, дячок Павло (29 років)[86]. Аналогічна ситуація спостерігалася й у Михайлівській парафії с. Золотухи, де священником був Григорій Чернишов (53 роки), а дяком – його син Мусій (20 років)[87]. Петропавлівський храм с. Короваї обслуговувало три покоління однієї родини: парох Яків Матвіїв (83 роки), його 56-річний син Дем'ян, який виконував обов'язки другого єрея, і Дем'янів син Олексій (27 років), котрий дякував[88].

[81] Там само, спр. 163, арк. 2.
[82] Там само, спр. 702, арк. 35.
[83] Там само, арк. 63.
[84] Там само, арк. 8.
[85] Там само, арк. 21 зв.
[86] Там само, арк. 15 зв.
[87] Там само, арк. 16.
[88] Там само, арк. 19.

У м-ку Курінька настоятелем Воскресенської церкви став о. Яків Петрановський (60 років), другим єреєм – його син Олександр (31 рік), а дячком – брат Андрій (56 років). Лише диякон цього храму Стефан Юрчевський (54 роки) не був їхнім родичем[89] (принаймні жодних кревних зв'язків між ними джерела не фіксують).

Проте найпоказовішим прикладом осімейнення й подальшого спадкування парафії в обох реєстрах – 1768 і 1782 рр. – є с. Яцини. Отець Лук'ян Ісаєвич, на 1782 р. уже 73-літній, усе ще залишався єреєм. Попри те, що в нього були дорослі сини, спадкоємцем о. Лук'яна й другим єреєм значиться його зять, чоловік доньки Марфи – Федір Миргородський (32 роки), а паламарем – молодший брат Олексій Ісаєвич (36 років)[90]. Ісаєвичі взагалі належали до тих священницьких династій, які правили на своїй парафії досить тривалий час, майже все XVIII ст.[91]

Різдво-Богородичну парафію с. Круподеринці обслуговували брати Данилевські: о. Іван (48 років) як священник, Матвій (32 роки) як дячок[92]. У Преображенській церкві с. Харсіки служили двоюрідні брати: о. Максим Андрієвський та дячок Яків Андрієвський[93].

У Вечірках, Грабарівці, Малютинцях, Митченках і Нехристівці єреї успадкували свої посади від батьків[94]. У Яблуневому, як пам'ятаємо, спадкоємцем став онук померлого пароха[95]. Настоятель Троїцької парафії в Пирятині Семен Бойчевський перебрав цей уряд після свого брата Андрія[96]. Священники Миколаївських храмів у Мелехах і Остапівці та Параскевинського в Сухоносівці здобули свій статус завдяки вдалому одруженню[97].

У реєстрі 1782 р. нараховуємо 32 дияконів, дяків і паламарів, які були дітьми священнослужителів, що спостережено у 25 парафіях (39 %). Шестеро з них перебували при своїх батьках та, ймовірно, готувались у майбутньому їх замінити (на той момент ці молоді люди переважно ще не досягли священницького віку або ж досягли його тільки щойно, як-от у Городищі й Усівці). Ще п'ятеро були здебільшого молодшими синами померлих священників і допомагали на парафіях своїм братам-єреям. Найвищі шанси стати парохом, успадкувавши батькову посаду, мав, очевидно, 32-річний Яків Данилевський із с. Круподеринці, оскільки в його старшого брата,

[89] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 702, арк. 38.
[90] Там само, арк. 22.
[91] В. Дмитренко. Священики Ісаєвичі, с. 404.
[92] ДАПО, ф. 801, спр. 702, арк. 61.
[93] Там само, арк. 5.
[94] Там само, арк. 20–21 зв., 28, 31, 61.
[95] Там само, арк. 5.
[96] Там само, арк. 57.
[97] Там само, арк. 11, 14 зв., 15 зв.

о. Івана не було синів[98]. Щоправда, парафія могла перейти зятеві єрея, як це, для прикладу, сталося в Яцинах, де з ініціативи о. Лук'яна Ісаєвича на місцевого священника був рукоположений саме його зять, а не один із синів чи брат[99]. Решта, мабуть, не мали змоги стати священнослужителями й задовольнялися посадами дячків і паламарів у тих парафіях, де їхні батьки колись були або настоятелями, або вікаріями.

Загалом же можемо зробити висновок, що передавання парафії в спадок своїм дітям залишалося важливою частиною життєвої траєкторії парафіяльного духовенства й на початку 1780-х рр.

4.1.3. *Виборність*

Крім спадковості, суттєву роль у процесі призначення священників на парафії в досліджуваний період відігравав також принцип виборності. Дослідник історії Церкви Юхим Крижановський вважав, що обидва принципи діяли незалежно один від одного: якщо єрей мав дітей чоловічої статі, тоді вони спадкували парафію; якщо ж ні, тоді громада обирала іншого кандидата[100]. Ця теза дуже довго сприймалася істориками як незаперечна істина, і лише нещодавно її підважив М. Яременко, який на емпіричному матеріалі довів некоректність такого поділу, зауваживши, що «навіть за т. зв. "спадкування" парафії діяв принцип вибору пароха вірянами»[101].

Досліджені автором монографії, яку читач тримає в руках сьогодні, справи про висвячення єреїв у 1760–1770-х рр., збережені у фонді Полтавського духовного правління[102], також дають підстави стверджувати, що позиція місцевої церковної громади бралася до уваги і в тих випадках, коли парафія передавалася у спадок. Власне, це передбачала сама процедура висвячення. Кандидат на священство (аколіт)[103] повинен був подати до «присутствія» рекомендації – «презенти» від парафіяльної спільноти й від

---

[98] Там само, арк. 61.

[99] В. Дмитренко. Священики Ісаєвичі, с. 402.

[100] Е. М. Крыжановский. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке, с. 408.

[101] М. Яременко. *Перед викликами уніфікації та дисциплінування*, с. 130.

[102] Загалом опрацьовано 34 справи, у яких ішлося про висвячення священнослужителів: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 24, 27, 28, 40–43, 80, 82, 115–118, 163–166, 235, 236, 260, 318–320, 347, 348, 366, 454, 456–458, 494, 495, 497, 498.

[103] У католицькій церковній термінології (латин. *akolythus* – супутник, помічник), звідки, вочевидь, і відбулося запозичення, – клирик або мирянин, який допомагає під час богослужіння (див.: О. І. Предко. Аколіт // *Велика українська енциклопедія* (https://vue.gov.ua/Аколіт). Натомість у практиці Київської митрополії, як випливає із залучених у монографії джерел, це слово використовували для позначення кандидатів у священники.

власників села. На законодавчому рівні цю норму закріплено відповідним указом Синоду 1735 р.[104]

Судячи з перелічених справ, у Пирятинській протопопії в цілому дотримувалися встановленого в Київській митрополії порядку висвячення. Виглядав він приблизно так: якщо виникала така потреба (правлячий єрей, через старість чи хвороби, відчував, що вже не справляється зі своїми обов'язками, або ж у разі його смерті), зацікавлені сторони – парафіяни, власники, парохи чи й самі претенденти – зверталися до духовного правління з відповідним клопотанням. Складалося воно за більш-менш стандартною схемою й зазвичай називалося «покорное доношение».

У цьому документі повідомлялись обставини, за яких виникла необхідність поставити нового священника на ту чи ту парафію. Якщо «доношение» писали парафіяльні єреї, які клопоталися про висвячення сина або зятя собі в допомогу, то вони спершу скаржилися на літній вік, погане здоров'я й нездатність священнодіяти. Зосібна, яцинівський парох Ісая Савич жалівся, що «по прєстарѣлостє лѣтъ моихъ слабъ здравіємъ, такъ что ужє иногда і священодѣйствова*т* нє смагаю…»[105]. Подібно написане й звернення настоятеля Михайлівської церкви с. Піски, о. Миколая Афанасіїва: «Понєжє я при *с*тароc*т*и лѣтъ моихъ будꙋчи, єжєча*с*то в болѣзни нахожꙋсь и чрезъ то далѣє священнослꙋженіє імѣть і трєбъ християнскі*х* іспра*в*ля*т* крайнє нє могу…»[106]. Далі в таких документах обґрунтовувалася потреба мати помічника для належної служби Богові та пастві й викладалося прохання до духовного правління поклопотатися перед київським митрополитом про єрейські чи дияконські свячення (залежно від віку) сина або зятя (*додаток 2*).

Церковні громади виступали ініціаторами появи в них нового душпастиря здебільшого або в разі кончини попереднього, або за неналежного виконання половинним єреєм покладеного на нього обов'язку тимчасового адміністрування тією частиною парафії, де помер настоятель. Зокрема парафіяни Дмитрівської церкви в с. Савинці у своєму листі до духовного правління, надісланому в січні 1775 р., бідкалися, що після відходу в кращий світ у травні минулого року їхнього священника «в прєодаяніи̑ намъ, прихожанамъ, хрістіянскихъ трєбъ ми узнаємъ в случаи̑ остановку»[107].

Такий самий аргумент висувала й спільнота вірян Троїцького храму с. Каплинці: «а какъ оная цєрковь Каплинская остається о*т* прописанно*го*

[104] Детальніше про це див.: М. Яременко. *Перед викликами уніфікації та дисциплінування*, с. 124–125.

[105] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 27, арк. 11.

[106] Там само, спр. 235, арк. 2.

[107] Там само, спр. 457, арк. 2.

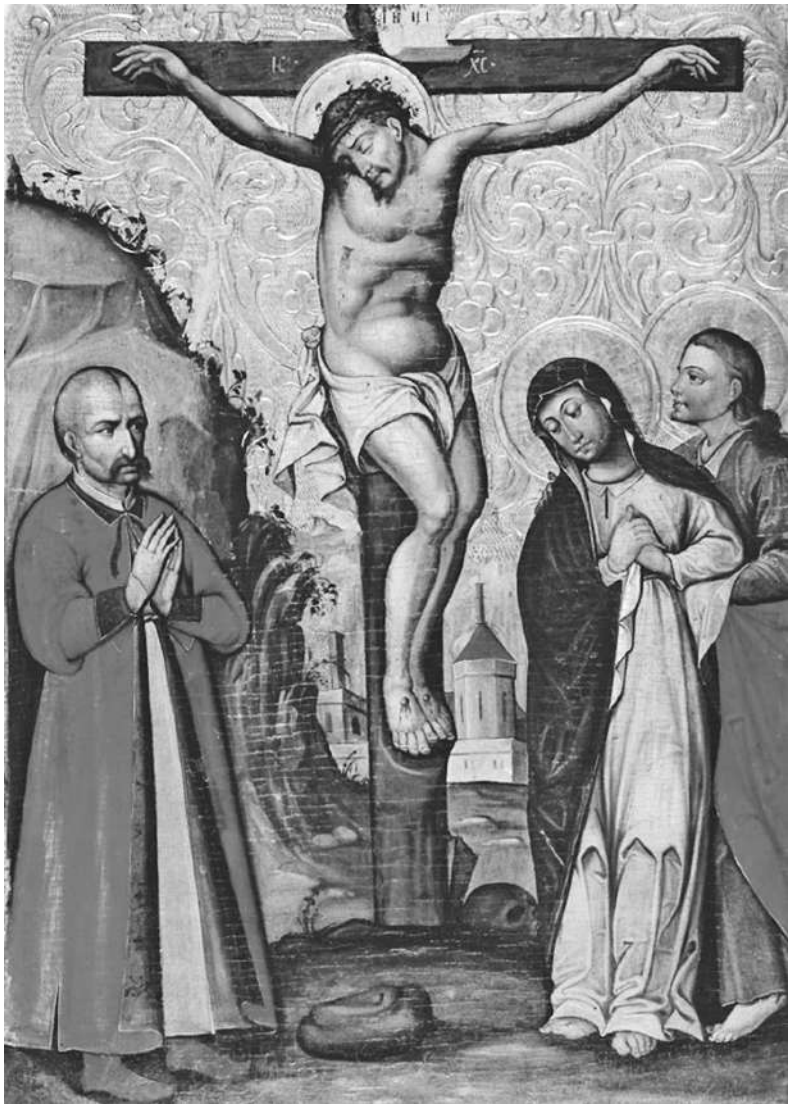

Ікона «Розп'яття»
з портретом лубенського полковника Леонтія Свічки,
Полтавщина, кін. XVII ст.

года бѣз настоящаго священника, и в прѣподаяній намъ, парохіянамъ, трѣбъ хрістіянскихъ в крѣщеній, погрѣбеній мєртвихъ тѣлєсъ и дрꙋгихъ нужнихъ потрѣбностяхъ происходятъ немалія нужности»[108].

Призупинення у відправлянні треб непокоїло також мешканців половини Яблунівської Успенської парафії. Як уже мовилося, по смерті в 1764 р. половинного настоятеля Стефана Василіїва цю частину парафії віддали під опіку другому єреєві – Микиті Вакуловському. Отець Микита був п'яницею й до здійснення своїх функцій ставився абияк: «чрѣзъ каково єго пянство и нєрадѣнієє и безстрашіє єжє часто в господскіє, богородичніє, воскрєсніє и инихъ нарочитихъ і стихъ дни в приходской нашєй цєрквѣ священнослꙋжєній вєчєрнєго и утрєднєго, и литꙋргій пѣній чрезъ нєꙋправлєніє нимъ Вакуловскіимъ мы, нижайшіє, лишаємся, з чєго намъ яко сꙋщимъ хрстіянамъ нєсносная обида послѣдовала»[109].

Нерегулярність богослужінь і складність отримання треб спонукала подбати про висвячення ще одного єрея й парафіян с. Денисівка. Тогочасний їхній священник, о. Петро Голубовський, зосереджувався більше на вирішенні власних проблем і домашніх клопотах, ніж на піклуванні про душі ввіреної йому пастви. Через це «в случаяхъ исповѣдать и причащать болныхъ, родившихся крєстить, и ꙋмершихъ погрєбать, з дрꙋгихъ приходовъ священниковъ привозить и отвозить надокучило»[110]. До звернення як додатковий аргумент було навіть додано перелік нехрещених дітей і померлих без сповіді та причастя односельців[111].

Іноді справу висвячення єрея у своїх володіннях брали у власні руки господарі поселень. Як приклад наведемо клопотання, яке подала до Пирятинського духовного правління власниця с. Пізники, вдова бунчукового

---

[108] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 366, арк. 1.

[109] Там само, спр. 42, арк. 5–5 зв.

[110] Там само, спр. 165, арк. 1–1 зв.

[111] «Кто прихода Динисовского житєлы какъ бѣз крєщєнія малыє, такъ без исповѣди и причастія святихъ тайнъ старіє умєрлы.

Дѣтєй двоє без крєщєнія.

Жєна Данила Китєнка, бѣз причастія.

У школѣ жившая жєнщина бѣз причастія и погрєбєнна самимы толко дячкамы.

Девка удовы Нєсыхы, бѣз исповѣды и причастыя.

Кондрат Голота без исповѣды и причастыя.

Иванъ Хоменко бѣз причастыя.

У хуторѣ Назарчєнка дытя и многыє старые и малые, коѝ в годъ, мсцъ і полгода ужє пєчатанни /: з коѝхъ і нєпєчатанни іннѣ чрезъ пят годъ єсть :/ много погрєбєнни, а хто имєнно мы здєсь показат нє можємъ.

К сєму рєстрꙋ отъ общества Динисовскогo житєлы Лєско Тєслєнко, за коєго і сєбє Грицко Горбєнко саоєрꙋчно подписал» (ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 165, арк. 2).

товариша Марія Милорадович[112] у серпні 1764 р. Оскільки Вознесенський храм цього села після відходу в засвіти місцевого єрея понад рік лишався без настоятеля, вона прохала протопопа видати презенти для номінації на цю вакансію вікарія – о. Гаврила Бороховича[113].

Такі клопотання ініціаторів переважно підтверджувалися й іншими зацікавленими особами. У випадку єрея ними ставали парафіяни та власники поселення. Ще однією характерною рисою всіх цих подань було пропонування кандидатури аколіта. Інколи, щоправда, у текст вставлялася ритуальна фраза про необхідність вибору й конкуренції, як це зробили пирятинські віряни. 15 травня 1764 р. вони заявили, що потрібно було б «на мѣсто уволнѣнно*го* о*т* С[вя]то-Троєцко*го* Пирятин*с*ко Зарѣцкого прихода иєрея Иоанна Прокоповича, к той С[вя]то-Троєцко*й* цєрквѣ, по с*д*щей справ*ѣд*ливости, дво*х* или тре*х* кандидатовъ нѣмѣдлѣнно вибра*т* из учителни*х* людей». Проте намагання громади їх віднайти нібито завершилися невдачею: «по наше*му* старатєлств*д* в то*т* свѣщѣническ*ий* чинъ к Троицко*й* нашєй цєрквѣ нѣточію з учителни*х*, но и с нєучителни*х* людєй никто нє сискался»[114]. Тож вони запропонували єдино можливого, на їхню думку, кандидата, котрий усіх влаштовував. Ним виявився місцевий «з нєучитєлних» – Андрій Євтихіїв, який при тому храмові займав «дячковскую должно*ст*»[115].

Одержавши клопотання, духовне правління видавало спеціальний «ордер», або «прєдложеніє», яким скеровувало до парафії своїх представників – як правило, «чесних єреїв», настоятелів інших парафій. Хоча кандидат був уже визначений, документ зобов'язував від делегованих вивчити опінію громади на місці. Наприклад, коли в червні 1763 р. «присутствіє» відправило до Савинців делегацію в складі оо. Стефана Василіїва (яблунівський єрей), Григорія Іллецького (білоусівський) та Петра Голубовського (денисівський), їм звеліли докладно розпитати парафіян, чи дійсно вони хочуть мати своїм душпастирем названого в документі кандидата. У цьому конкретному випадку йшлося про місцевого священничого сина – Андрія Святогора. Отже, навіть тоді, коли парафія передавалась у спадок, позиція вірян усе ж мала значення. Іншим завданням делегації було проведення (хоча, можливо, й цілком формальне) виборів – «по*д*лєжащєй в *д*казни*х* обстоятєлств*ах* выборъ сочиня», а потім звітування перед духовним правлінням

[112] Марія Михайлівна Милорадович (у дівоцтві Гамалія – донька генерального осавула, дружина бунчукового товариша Степана Михайловича Милорадовича (бл. 1700 – 1756) (В. В. Кривошея. *Козацька старшина Гетьманщини*, с. 515).

[113] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 41, арк. 3–3 зв.

[114] Там само, спр. 40, арк. 2. Інколи ще однією причиною, чому «з учителних» ніхто «нє сискался», ставало те, що парафія була в селі й туди ніхто не хотів їхати (див.: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 80, арк. 2–2 зв.).

[115] Там само, спр. 40, арк. 2–2 зв.

у формі спеціальної доповідної записки, що називалася «доєздное доношєніє» про результати своєї місії[116].

Скажімо, оо. Петро Ненандський (із Харківців), Яків Зубко (з Усівки) та Мокій Григоріїв (з Кейбалівки), які 27 червня 1774 р. вивчали бажання парафіян Троїцької церкви с. Каплинці прийняти єреєм зятя померлого священника, у своєму звіті зазначили: «явилось, что ониє прихожанє прєдписанного Ивана Иосифова во єрєя за цѣлопарохиялного настоятєля принять жєлают, а пороковъ на нєго Иосифова прописанниє прихожанє намъ по запросѣ нашємѣ нє показалы»[117]. Інформувалося також про досягнення між кандидатом і громадою згоди щодо оплати душпастирської праці.

Таких документів можна цитувати багато, але всі вони майже однакові за змістом і формою й відрізняються між собою тільки датою, місцем події та іменами священників, які їх складали. Типова доповідна змальовувала фактично ідеальну картину: парафіяни завше одностайно обирали кандидата в єреї, який неодмінно виявлявся людиною чесною, без жодних «пороків». Усе це наштовхує нас на думку, що такі записки були радше формальними актами, що узаконювали вже заздалегідь вирішене.

Реальність, звісно, далеко не завжди була настільки ідеальною, як описувалося в тих донесеннях. Серед матеріалів духовного правління трапляються справи, з яких видно, що кандидати на єрейство деколи зовсім не імпонували вірянам. Одним з таких був Леонтій Михайловський, старший син пароха Іллінського храму с. Митченки Михайла Василіїва. Зі смертю батька саме він мав успадкувати парафію. Проте Леонтій не відзначався добропорядністю, про що свідчить хоча б позов «козака села Митчинок Артема Илляшенка о нанесении ему оскорблений и побоев сином священника Михайловским». Як повідомляли духовному правлінню сільський отаман Антон Чиркун та війт Грицько Прядка, попович часто сварився з односельцями, бився, пиячив і безпідставно позивався на сусідів до суду. Сам конфлікт з Артемом Ілляшенком стався у березні 1776 р., коли, згідно з ордером «присутствія», до Михайловського прибула делегація священників, щоб розслідувати справу «о прижитіи якоби они*м* Михайловскимъ з служанкою своєю блудно дитини»[118]. Серед присутніх там парафіян перебував і майбутній позивач. Леонтій, «выдя себе обличаєма бранилъ на*с* с нєпристойнимъ крикомъ, всѣ*х* називая каналѣями, шєлмами и дураками, с нємалими погрозками, и нє толко что бранилъ, но с насъ Артема Іляшєнка вдарилъ в шоку такъ, что о*т* того вдарѣ око кровью обагрилось, а Антона Чиркуна, такъ же бранячи, вдарилъ в грѣди, о*т* которого вдарѣ єдва могъ

[116] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 24, арк. 2 зв.
[117] Там само, спр. 366, арк. 2.
[118] Там само, спр. 524, арк. 8.

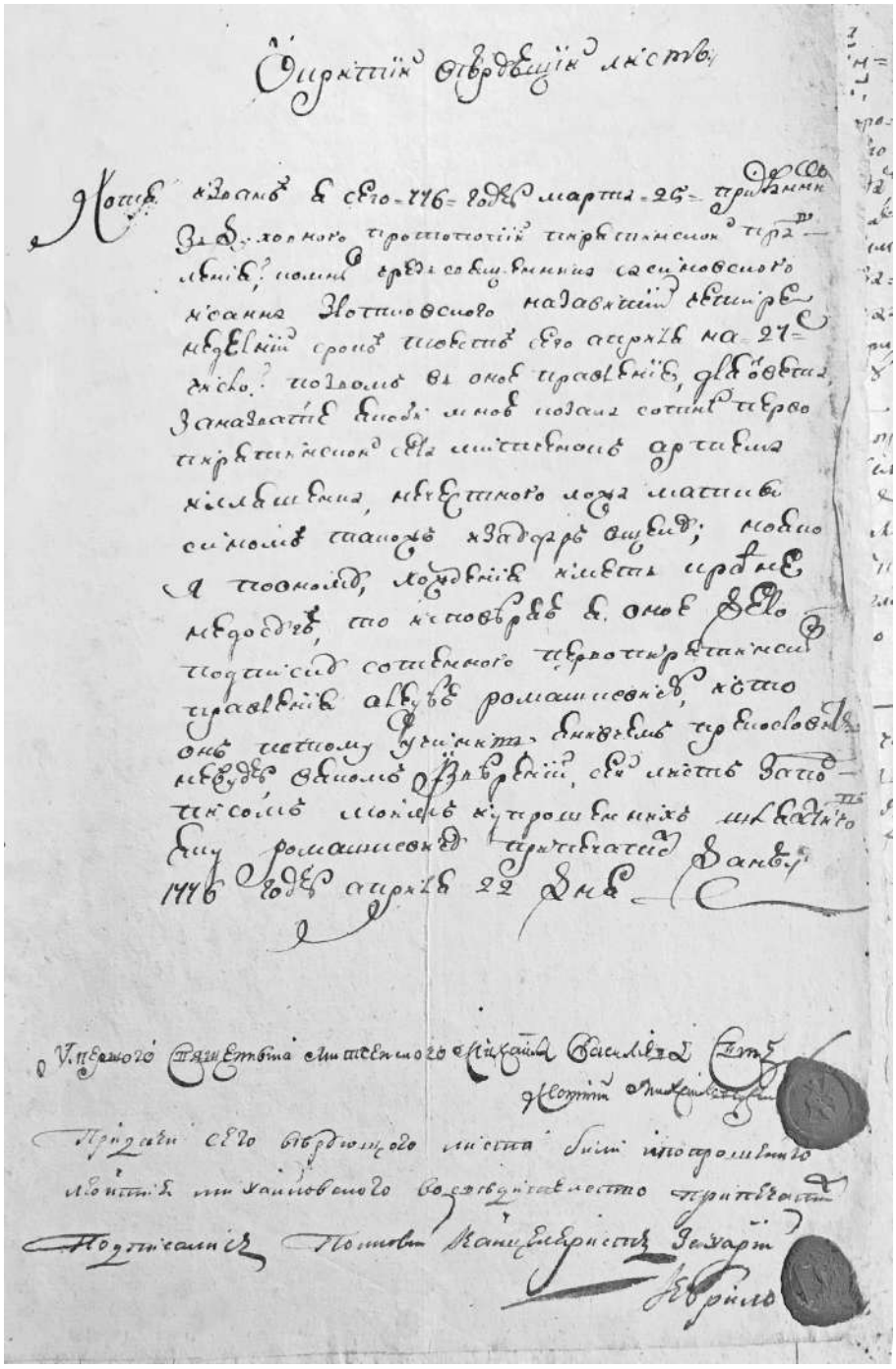

Адвокатське доручення дане Леонтієм Михайловським,
1776 р.

на ногах задєржаца». Обурені таким розвитком подій, люди попросили членів делегації доповісти про все побачене в духовне правління. Але ті цього не зробили «за руководство*м* одного с ни*х*, священика Малютинского Жураковского, который нє столко просто, ско*л*ко по латинѣ с нимъ Михайловски*м* разговоривалъ, выдно согла*с*ниє *с ним*, рѣчи»[119]. Тобто прибулі отці, за словами сільського отамана й війта, у цьому конфлікті відразу стали на бік Михайловського, приховавши зміст розмови з ним за зрозумілою лише для них мовою.

Зі свого боку, представники громади переконували духовне правління «Михай*л*овскому о*т* священства вовся отказать», адже «нєпристойно бо єму и кромѣ блуда, чрез самие толко ссори и драки вст*ѵ*па*т* в чинъ священичєски*й*»[120]. Однак керівництво протопопією, правдоподібно, не поділяло цієї опінії, і незабаром Леонтій Михайловський таки став місцевим парохом. Його висвятили на парафію, можливо, ще в тому ж 1776 р. або в наступному. На момент ревізії 1782 р. він залишався її очільником, уже був одружений і спільно з дружиною Уляною Семенівною виховував доньку Феодосію[121].

Документи про висвячення цього єрея до нас не дійшли, тому й не знаємо, що було написано в «доєздном доношєніи». Чи він також, як і інші аколіти, справи яких вціліли, був визнаний «непорочним»? І як саме відбувалися вибори і чи озвучувалася там загальна позиція парафіян з приводу особи їхнього майбутнього єрея? Найвірогідніше, що в цьому конкретному випадку бажання чи небажання вірян великої ролі не відіграло. Вирішальними були якісь інші, не залежні від них чинники, в т. ч. й корпоративна солідарність духовенства.

Цікаво, що о. Леонтій так і не покаявся. Нестримна вдача зробила його учасником ще кількох судових позовів, у яких він фігурував уже як панотець[122]. Першу із судових скарг подав його рідний брат Микита Михайловський у січні 1778 р. «за немилосердний бой и увечье», яке священник завдав його дружині Парасці[123].

Та повернімося до процедури висвячення. Після з'ясування думки парафіян щодо того чи того кандидата й домовленості про оплату «за дѣло служєнія» духовне правління представляло («презентувало») обрану кандидатуру духовній консисторії Київської митрополії. Порушення цього правила (якщо хтось із єреїв звертався до митрополії в обхід духовного

[119] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 524, арк. 9.
[120] Там само, арк. 9 зв.
[121] Там само, спр. 702, арк. 58.
[122] Там само, спр. 610, 612, 614, 620.
[123] Там само, спр. 610, арк. 1.

правління) каралося штрафом (10 руб.). Так, зосібна, було покарано священника Пирятинської Преображенської церкви Леонтія Якубовського, який без відома «присутствія» намагався висвятити диякона[124].

У презенті (офіційно цей документ іменувався «По титлѣ Архіерейской всєнижайшоє доношєніє») докладно викладалася суть справи. З-поміж іншого вказувалося, коли і хто ініціював висвячення. Як-от: «По доношєнію ієрєєм Сто Михайловской Яциновскоѝ цєрквы Ісаѝєю Савичємъ прошлого 1763 года ноября 16 д»[125] чи «Сєго 1772 года априля 20 д вѣдомства протопоіѝ Пир цєрквы Живоначальнія Тройци сєла Шкуратовъ Прихожанє»[126] і т. п. Повідомлялася також причина – старість, недуга, а то й смерть єрея, як це було в Шкуратівській парафії, де «цѣлопарохіяльній настоятєль ієрєй Мартинъ Филиповъ сєго года априля зъ 14 противъ 15 числъ волєю Божією умрє»[127]. Далі називався кандидат на посаду й давалася йому характеристика, що зазвичай формулювалася приблизно так: « … яко онъ нє піяница, нє убийца, нє прєлюбодѣйца, нє сварливъ, нє клєвєтникъ и в домостроєніѝ своємъ нє лѣнивъ, но во всємъ чєстноє, постоянноє и доброобходитєлноє имѣєтъ житиє, и ни в каких подозрѣнияхъ чрєзъ всє єго в приходѣ их житиє нє бивалъ»[128].

Потім переповідалися деталі відрядження до парафії представників духовного правління й проведених ними виборів, а також резюмувалася угода, укладена між громадою та кандидатом щодо його утримання й оплати треб. Завершувалася презента проханням протопопа до митрополита про дозвіл на висвячення аколіта. Для прикладу, поданий у листопаді 1763 р. документ цього типу, що стосувався Івана Федоріва як майбутнього єрея Покровського храму в с. Поставмуки, закінчувався так: «Того ради по всѣмъ вишєпрописаннимъ ѡбстоятєлствамъ, Я, нижайшій протопопъ, с правлєніємъ показанного акколѣта Іѡанна Фєодорова [чтобъ болѣє вишписанная С[вя]то-Покровская Поставмѹцкая церковъ бєз настоящого священника прєбывати причини нєимѣла] при сємъ доношєніѝ к вашємѹ яснє в бгу Прєѡсвященствѹ прєдставляя, о рѹкоположєніѝ єго к оной С[вя]то-Покровской Поставмѹцкой церквѣ [при коєй по исповѣдной сєго 1763 года росписѣ імѣєтся всѣх приходскихъ дворовъ 71 да бєздворних 10 хатъ] во ієрєа за цѣлопарохіялного настоятєля всєнижайшє прошу»[129].

Відтак справа переходила до архиєрейської катедри, де, як з'ясувала О. Прокоп'юк, «ставленика мав "по обыкновению слушать и свидетельствовать

[124] Там само, спр. 261, арк. 4.
[125] Там само, спр. 27, арк. 4.
[126] Там само, спр. 318, арк. 6.
[127] Там само.
[128] Там само.
[129] Там само, спр. 28, арк. 33 зв.

по правилам святым" архиєрей, а після проходження випробування належало "изучить книжицы о вере и законе христианском", скласти присягу, і лише після цього дозволялося висвячувати претендента»[130]. Таким чином, кандидат на священство вирушав до Києва для навчання та випробування. Цей іспит не був безкоштовним – за нього сплачувався грошовий внесок: для священників – 15 руб. 65 коп., а для дияконів удвічі менше – 7 руб. 82 коп.[131]

Там, при архиєрейському дворі чи найближчому монастирі, аколіт мав прожити близько трьох місяців, вивчаючи «буквар, катехізис, Божі заповіді, Апостольські послання, церковне передання з тлумаченням Священного писання і все інше, що потрібне священикові»[132].

Далі кандидата, «всяким первее опасним истязанием прилежно испитавше», висвячували в єреї чи диякони. Найголовнішим з «опасних істязаній» слід, мабуть, вважати екзамен з читання. Вміння читати було визначальним для подальшої діяльності, тож митрополит Арсеній навіть видав спеціальну постанову, що забороняла приймати презенти від ставлеників доти, доки ті не пройдуть випробування в читанні. Тих, хто його не витримував, мали відправляти назад до протопопії. Якщо ж хтось не проходив цього іспиту вдруге, тоді з духовного правління належало «за всякую такову присилку брать штрафу по 5 руб.», а кошти передавати «на подчинку школъ»[133].

Проте, як доводять джерела, ці грошові кари було перекладено на плечі аколітів, принаймні в Пирятинській протопопії. До такого висновку спонукають розписки, які претенденти на духовний стан давали під час отримання презент у духовному правлінні. Серед досліджених автором справ про висвячення збереглося сім таких розписок. Це були відносно короткі тексти, у яких кандидати запевняли духовне правління, що в разі накладення штрафу вони сплатять його самі. Наприклад, уже згаданий син священника із с. Яцини Павло Ісаєвич залишив по собі такий документ:

> 1763 года ноября 27 *д.*
> Ѣа, нижєподписавшийся, даю сію в дх҃овноє протопопій Пирятинскоій правлєніе подписк҃ в том, что єгда я пачє чаѣніа при рк҃оположєніи мєнє во діакона в чтєніи либо в чємъ др҃гом нєисправєнъ явится моглъ і за то на дх҃овноє правлєніє какоій штрафъ наложєнъ

[130] О. Прокоп'юк. Навчання/екзаменування «по-кафедральному» (до питання освіти/освіченості білого духовенства в Київській митрополії XVIII ст.) // *Київська Академія* 15 (2018) 123.

[131] Там само, с. 124.

[132] Там само.

[133] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 3665, арк. 1 зв.

бить імѣетъ, то я самъ тотъ штрафъ ѳплати*т*, си*м* обовязѳясь, по*д*писа*л*ся. Павєлъ Ісаєвичъ[134].

Решта «подписок» були майже ідентичними цій. Дещо різнилися вони хіба що набором причин, через які кандидат міг виявитися «неісправєн». Екзамен з читання був спільним для всіх страхом, що, безумовно, ще раз засвідчує його складність і важливість[135]. Крім нього, аколіт Кирило Миколаїв з Пісків боявся також випробування зі співів та штрафування за те, що не навчався в Київській академії[136], а богослов Петро Федорович з Яблуневого – за те, що «в нєѳказни*х* лѣтє*х* явился»[137].

Імовірно, Федорович побоювався недарма, адже це була його друга спроба отримати єрейські свячення. Першу він здійснив роком раніше, у червні 1766 р. Тоді цей аколіт звернувся до митрополита Арсенія Могилянського з проханням дати йому дозвіл «промоватись» на половину Яблунівської парафії, вакантної після смерті в 1764 р. його діда – о. Стефана Василіїва. Однак Київська духовна консисторія дозволила Петрові «до исполнєнія правилныхъ лѣтъ» висвятитися лише в диякони[138]. Богослов не став дияконом, а «учинил справку» зі своїми рідними: «съ бабкою моєю, ѳдовствующєю попадєю Курѣнскою єкатєриною Андрєєвою, синомъ єи̑ а моимъ дядєю ієрєємъ Курѣнскимъ Яковомъ Пєтрановскимъ, такожъ удовствующєю попадєю Яблуновскою єфросиниєю Стєфановою, бабкою жъ и крєстною маткою моєю» та іншими яблунівськими мешканцями, у результаті чого «явилось», що «насправді» він народився 15 січня 1738 р.[139] Оскільки тепер його вік був «правильним», Петро Федорович став знову клопотатися про висвячення в єреї. Це, очевидно, й було підґрунтям його побоювань, бо встановлених законом вікових обмежень для висвячення в диякони та священники таки дотримувалися.

---

[134] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 27, арк. 10.

[135] Там само, спр. 28, арк. 34; спр. 40, арк. 9 зв.; спр. 166, арк. 12 зв.; спр. 235, арк. 15; спр. 260, арк. 11 зв.; спр. 318, арк. 2 зв.

[136] Там само, спр. 235, арк. 15. Про те, що ці штрафи таки стягалися, свідчить квитанція, отримана аколітом Григорієм Йоанівим у лютому 1768 р.: «Присланныя от протопопа Пирятинского Ілі̑ѩ Маѯимовича, съ ієрея сєла Золоту*х* церкви Михайловской Іоанна Андрєєва за нєимѣніє нимъ должнаго о обучєні̑ѩ в академі̑ѩ єго прєосвящєнства сына своєго Григорія старатєлства, в штрафъ на академію взысканныє три рѳбли дєнги в катєдрално*й* єго яснє в бгу прєосвященства канторѣ кѣмъ подлєжало приняты, в пріємѣ коихъ и сия квитанция дана 1768 года, фєвраля 26. Катєдралной митрополіи Кіевския канцеляріи подканцеллярист Міхайло Макаровский» (ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 117, арк. 11).

[137] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 166, арк. 12 зв.

[138] Там само, арк. 16 зв.

[139] Там само, арк. 1–1 зв., 9 зв. – 10.

Як відомо, на початок 1760-х рр. у Київській митрополії все ще існували проблеми з регулярним веденням метричного обліку[140]. У цих умовах встановити точний вік аколітів деколи було просто неможливо. Це, своєю чергою, відкривало простір для певних маніпуляцій з метою ранішого посідання парафій. У джерельних матеріалах відклалася інформація щонайменше ще про два випадки, коли вік засвідчувався очевидцями. У травні 1764 р. в такий спосіб було підтверджено вік Андрія Євтихіїва, який номінувався в єреї Троїцької церкви Пирятина, а в червні 1773 р. – Романа Стефаніва, котрий збирався посісти батькове місце в с. Вечірки. Згідно зі сповідними розписами Успенського храму, аколітові явно не вистачало кількох років для рукоположення. Але «по справки» з матір'ю та двома старожилами «явилось, что точно я въ 743 году іюля 24 *д* родился, з чє*го* разумѣется, что мнѣ о*т*родꙋ ужє слєдꙋє*т* 30 годъ», а неправильно зазначені в метриці «ѡніє лѣта прєдсимъ бившими і єжєго*д*но пєрємѣняючимись дячкамы по нєзнанию, либо по н*є*брєжєнию пропущєнны»[141].

Для вирішення цього непорозуміння з віком Романова мати, вдова-попадя Ганна Григорівна та двоє вечірських старожилів – Семен Лютар і Кирило Цибаненко – мусили прибути до духовного правління й дати особисту розписку, що вони й зробили 15 червня 1773 р.[142] Абшитованому військовому товаришеві Андрію Щербакові, можливо через соціальний статус, для засвідчення віку майбутнього троїцького священника достатньо було подати письмове «Ізвєстіє». У цьому документі військовий товариш розповідав, що «когда я з козаками со*т*нѣ Пєрво Пирятинской з полского похода в вишеписа*н*номъ 1734 году в мцѣ декабрѣ в домъ свой прибилъ, то, будучи случайно в оного євтихиєва о*т*ца домѣ, вѣдѣлъ єго євтихиєва в томъ годѣ *ужє* рождєнного»[143]. Очевидно, що таких підтверджень було достатньо. Принаймні в усіх цих випадках аколітів таки висвятили.

---

[140] В. Дмитренко. *Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело вивчення соціуму Гетьманщини XVIII ст*. Полтава 2016, с. 43.

[141] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 348, арк. 2. Аналогічний аргумент у дуже схожій ситуації – коли для висвячення в диякони не вистачало, якщо вірити сповідному розписові (Там само, спр. 154, арк. 1), щонайменше чотири роки, висував у 1772 р. і Марко, син померлого малютинського єрея Павла Суходольського. У своєму зверненні до духовного правління М. Суходольський писав, що «хотя жъ въ исповѣдніхъ роспісяхъ лѣта мнѣ и нєполніє написанни, однакъ тє лѣта єжєчасто пєрємѣняючимись дячка*ми* пропꙋщєнни і нєзнаніємъ написанны» (Там само, спр. 319, арк. 2 зв.). Цікаво, що обидва аколіти були учнями школи риторики, тільки Роман навчався в Переяславській семінарії (Там само, спр. 348, арк. 1), а Марко – у Київській академії (Там само, спр. 319, арк. 2 зв.).

[142] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 348, арк. 7.

[143] Там само, спр. 40, арк. 7.

Після закінчення навчання та успішного проходження всіх випробувань відбувалося рукопокладення, яке здійснював або сам митрополит, або уповноважений для цього єпископ. Декілька єреїв були висвячені єпископом «Далма*т*цкимъ Симєономъ Концарєвичємъ, оставшимся на житіє въ Кіевѣ»[144]. Тоді видавалися спеціальний указ на ім'я протопопа й духовного правління, в якому вказувалося, коли і ким був рукоположений цей кандидат, і митрополича ставлена грамота. Цю грамоту необхідно було «в *ду*ховномъ Пирятинскомъ правлєніи̑ впрєдь для вѣдома в книгу записать и означєнной цєркви прихожанамъ и кому єщє слѣдꙋєтъ по надлєжащємꙋ обявивъ, ємꙋ ієрею отдать»[145]. Аж тепер нововисвячений священник міг братися до виконання своїх обов'язків.

Як бачимо, процес посідання парафії детермінувався обома чинниками – і спадковістю, і виборністю. При цьому не варто забувати й про третій – право патрона, бо в усіх без винятку справах одну з трьох презент мали давати власники села. Нерідко їхня позиція у виборі духівника була навіть вирішальною (як-от у Мокіївці, де і клопотанням, і підбором кандидатури єрея займалася місцева поміщиця Марія Милорадович, чи в Троїцькій парафії Пирятина, де за Андрія Євтіхієва клопоталися представники впливового старшинського роду Ограновичів, чи в м-ку Яблуневе, де подібну активність виявили представники сотенного правління). Найімовірніше, однак, вибір кандидата на священство був результатом складного переплетіння різноманітних зв'язків, домовленостей, корпоративної солідарності між учасниками процесу тощо. Розглянуті джерела не розкривають деталей перебігу цього процесу та реального впливу власників поселень на призначення єреїв. Тож багато чого ще належить з'ясувати.

4.1.4. *Винагорода єреям за душпастирську працю*

Наданню парафіяльною громадою презенти кандидатові на уряд пароха передувало підписання спеціальної угоди, що визначала умови його утримання. Цей документ встановлював фіксовані норми платні за виконання різних видів священницьких «послуг». В опрацьованих справах нараховано 20 таких контрактів, які стосувалися 17 парафій у 1763−1776 рр. (*додаток 3, табл. 3*).

Типова домовленість між громадою та претендентом на місце єрея виглядала приблизно так, як та, що її уклали з майбутнім настоятелем 26 вересня 1764 р. парафіяни Вознесенської церкви с. Пізники:

---

[144] Там само, спр. 117, арк. 10 зв.; спр. 118, арк. 8. Симеон (Концаревич (Кончаревич), бл. 1690 – 1769), єпископ Сербської Православної Церкви у Венеційській Далмації впродовж 1750–1753 рр. У 1753 р. венеційська влада вигнала його з катедри, а 1757 р. він емігрував до Російської імперії. Деякий час жив у Києво-Печерській лаврі.

[145] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 163, арк. 16–16 зв.

Ми, нижє подписавшиєся, даємъ о*т* себє чєстно*мѹ* ієрею Гаврилѹ Бороховичѹ роспискѹ в том, что по ѹсиновлєніи̑ єго к то*и̑* Позницкой цєркви цѣло парохияльнимъ настоятєлємъ, імѣємъ ми за дѣло служения єго бєзудєржно о*т*давa*т* доходи, слѣдѹющіє, а имєнно роковщини в годъ о*т* тяглого хати, єжєли нє под одною кровлєю – по пол чєтвєрика пашни жита, а в случай нєдородѹ, то взимать по 8 копѣєкъ.
Роковщини о*т* пѣшого – по 4 копейки.
О*т* пєрвобрачного за вѣнчанє – по 12 копѣєкъ.
О*т* второбрачного – по 20 копѣєкъ.
За вводини в цєрковь – по 5 копѣєкъ.
За крєщєниє дитини – о*т* кѹма і кѹми по 1 копєйки.
За сорокоѹстъ – 2 рѹбля.
За сѹбѣтникъ – 40 копѣєкъ.
За погрєбєниє вєликоє – 10 копѣєкъ.
За малоє погрєбєниє – 5 копѣєкъ.
За обѣдъ здоровний – 10 копѣєкъ, а за помєрший 10 жє копѣєкъ.
За освящєниє дом*ѹ* – 10 копѣєкъ, и за освящєниє колодязя – 5 копѣєкъ.
За исповѣдь о*т* старого – 1 *ко*[п.] а о*т* младєнца – єдна дєнга.
За молебенъ – 10 копѣєкъ.
За панахидѹ вєликѹю – 8 копѣєкъ.
За маслоос[в]щєниє – 30 копѣєкъ.
За освящєниє пасхи всякого прихожанина – по 1 копєйки.
К сєй росписки прихожанє Свято-Вознєсєнской Позницко*й* цєркви подписались[146].

Зазначена тут першою т. зв. роковщина згадується майже в усіх контрактах, за винятком двох, підписаних у Троїцькій парафії Пирятина в 1764 та 1776 рр.[147] Це була щорічна плата зерном або грошима. Її розмір диференціювався залежно від заможності домогосподарств кожної конкретної парафії. Наприклад, в угоді з Покровською церквою с. Поставмуки 1764 р. було визначено такий обсяг: «о*т* двора хто пашє*т* на єдно*го* вола – єднѹ, а на парѹ – двѣ коробки, а хто на чєтирѣ і на ше*ст* – то два чєтвєрики пашнѣ Городиско*й* мѣри, а о*т* пѣши*х* – по двѣ копєйки повсєгодно»[148]; парафіяни ж Різдво-Богородичного храму с. Вороньки в 1766 р. зобов'язувалися давати о. Іванові Ялиновському «в годъ о*т* двора могущого – чєтвєрикъ, от єдного вола – коробку, от пѣшого чєловѣка – по двѣ копєйки»[149], натомість миряни Троїцької парафії с. Каплинці в 1774 р. домовилися платити майбутньому

[146] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 41, арк. 10.
[147] Там само, спр. 40, арк. 16; спр. 497, арк. 1–1 зв.
[148] Там само, спр. 28, арк. 10 зв.
[149] Там само, спр. 118, арк. 18 зв.

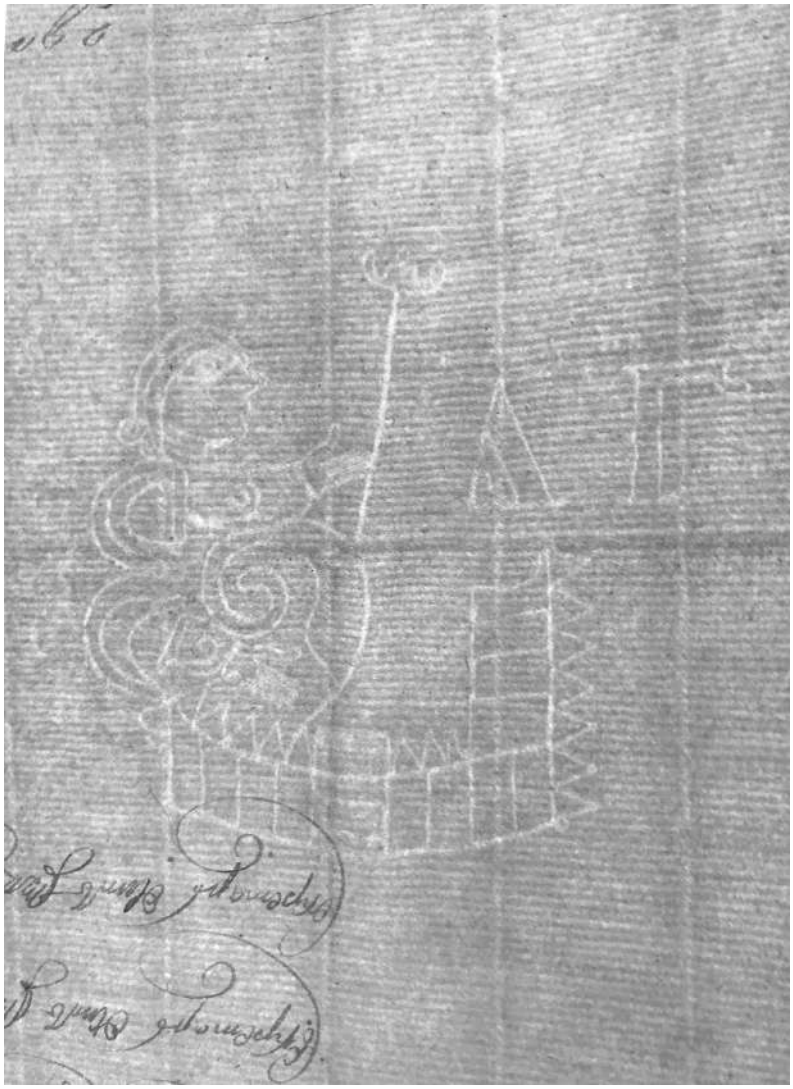

Філіграмь на аркушах архівної справи, актові матеріали, *1774 р.*

священникові Івану Іосифову «со всякой хати – по чєтвєртинни коробки жита, имѣющихъ воли, а о*т* пѣшихъ, нєимѣющихъ воловъ – по чєтири копєйки»[150] і т. п.

М. Шпачинський ототожнював роковщину з іншою статтею утримання єреїв – ругою: «Обыкновенно руга выдавалась хлебом, зерном в известной мере или деньгами и, притом, на определенный строк (ежегодно). От этого она еще называлась роковщиной»[151]. В аналізованих контрактах термін «руга» вживається вісім разів. Контекст свідчить, що під нею розуміли не хліб і зерно, а орні землі та сіножаті. В угодах з чотирьох парафій – Дмитрівської с. Савинці, Покровської с. Поставмуки, Успенської м-ка Яблуневе та Троїцької с. Шкурати обумовлено, що за браком вільних земельних ділянок кандидат не отримає руги. Тому, зокрема, в Савинцях претендент на парохування мав задовольнятися «вмѣсто руги, зємли і сѣнни*х* покосовъ, поступленнимы о*т* онихъ прихожанъ доходами»[152]. У Поставмуках констатували, що хоча згідно з духовним регламентом громада й повинна її надати, «однакъ таково*й* руги опрєдѣлить у насъ откуда нє имѣєтся»[153]. Яблунівські віряни теж визнали, що в них «такой руги опрєдѣлять нєимѣєтся и отомъ вмѣсто руги оной нижєслѣдующиє доходи»[154]. Ненадання о. Федорові Петрановському орної та сіножатної землі в ругу також аргументували «нє имѣниємъ в дачахъ сєла Шкуратовъ»[155].

В інших чотирьох парафіях такі договори передбачали передавання землі в ругу. Так, у контракті парафіян Миколаївської церкви с. Кулажинці, укладеному з аколітом Михайлом Вербовським у 1766 р., сказано, що після номінації його місцевим священником власниця села, поміщиця Тетяна Марковичева[156], виділить йому ругу[157]. В угоді мешканців Теплівки з єреєм Олексієм Стефанівим, що датована тим самим роком, теж йдеться про надання землі в ругу відразу після призначення отця настоятелем[158].

Якщо в коментованих щойно документах лише інформується про виділення руги, то у двох інших мовиться й про те, які саме наділи одержить аколіт по висвяченні. Іван Йосифів, зосібна, після рукопокладення мав

---

[150] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 366, арк. 3.

[151] Н. Шпачинский, свящ. *Киевский митрополит Арсений Могилянский*, с. 359.

[152] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 24, арк. 6.

[153] Там само, спр. 28, арк. 10.

[154] Там само, спр. 166, арк. 7.

[155] Там само, спр. 318, арк. 5 зв.

[156] Напевно, йдеться про Тетяну Василівну Маркович, уроджену Кулябко, дружину бунчукового товариша Андрія Івановича Марковича (1747–1788) (В. В. Кривошея. *Козацька старшина Гетьманщини*, с. 383–384).

[157] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 115, арк. 15.

[158] Там само, спр. 116, арк. 14.

одержати в Троїцькій парафії с. Каплинці «з руги опрєдѣлєно сѣнокосу о*т* сєла Усовки кутъ з бєрєгомъ и болотомъ в сєрєднєй руки, прозиваємоє озєро Поповскоє, пока издрєвлє владѣємо било священіками, и протчєє полє пахатноє в ругѣ прєдками нашими священікамъ опрєдѣлєноє»[159]. Ще точніше розміри такого наділу вказали парафіяни Пирятинського Троїцького храму, коли 1776 р. обрали собі в єреї Семена Бойчевського. Громада дала йому «приличной при цєрквѣ дворъ, пахотногѡ днєй на двадцять поля, да сєнокосу на сто копєнъ»[160].

Перелік статей і розміри платні за окремі треби в різних парафіях були не одинакові, тобто якогось чіткого набору «послуг» і фіксованої ціни за них не існувало. М. Яременко, який порівнював контракти з Роменської протопопії та решти регіонів Гетьманщини, так само помітив відмінність цих статей, як і ступеня їхньої деталізації[161].

Щоправда, окремі – базові – пункти наявні в усіх тих угодах. Це передовсім роковщина, плата за хрещення, вінчання, похорон, сповідь, сорокоуст і вписування до пом'яника.

Джерельні дані доводять, на деякі треби ціни таки були уніфіковані по всій Пирятинській протопопії. Для прикладу, вартість хрещення майже повсюдно становила 2 коп. Винятком є хіба що два такі договори – церковної громади із с. Вороньки (храм Різдва Богородиці) з Іваном Ялиновським 1766 р., де здійснення цього святого таїнства коштувало 3 коп.[162], та парафіян Миколаївської церкви с. Мокіївка з Іваном Чижевським 1767 р., якому за це мали платити аж 4 коп.[163] В інших протопопіях вартість хрещення істотно не відрізнялася[164].

Плата за вінчання була помітно диференційованішою й залежала від порядковості шлюбу: для тих, хто ставав під вінець уперше («первобрачних») – найнижча, для пошлюблених удруге – дещо вища, а для одружених третій раз – найвища. Найдорожче ж весільна церемонія обходилася молодятам з іншої парафії. Скажімо, контракт парафіяльної спільноти у Шкуратах з Федором Петрановським 1772 р. фіксував такі розцінки: за перший шлюб – 10 коп., за другий – 20, за третій – 50 , а за «сторонних имущєствєнних» аж по 3 руб.[165] З огляду на таку величезну різницю в ціні єреї здійснювали

[159] Там само, спр. 366, арк. 3.

[160] Там само, спр. 497, арк. 1 зв.

[161] М. В. Яременко. Плата за спасіння, с. 77. Див. також: Л[учицкий] И., Рклицкий С. Договоры прихожан с священниками в Старой Малороссии (По поводу договорного акта 1789 г.) // *КС* 1 (1901) 121–145.

[162] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 118, арк. 18.

[163] Там само, спр. 163, арк. 11.

[164] М. В. Яременко. Плата за спасіння, с. 81.

[165] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 318, арк. 5 зв.

це таїнство для мешканців не своїх парафій навіть тоді, коли усвідомлювали, що наражаються на відкритий конфлікт з тамтешніми панотцями[166]. Якщо ж узагальнити дані з усіх цих угод, то з'ясується, що зазвичай у протопопії перший шлюб коштував 10 коп. Саме такий розмір плати визначали 14 (74 %) з 19 контрактів[167]. Значно більше мусила сплачувати лише громада Троїцької церкви Пирятина: в обох їхніх договорах (за 1764 і 1776 рр.) стоїть однакова сума – 30 коп.[168] Натомість парафіяни Миколаївського храму с. Мокіївка (у 1767 р.) та Троїцького с. Каплинці (у 1774 р.) зобов'язувалися давати за вінчання 20 коп.[169], а Вознесенської церкви с. Пізники (у 1764 р.) – 12 коп.[170]

Другі шлюби оцінювалися не настільки однотипно, як перші. Найчастіше – сім випадків – священник отримував за них по 20 коп., п'ять разів – по 25 коп., два рази (обидва в Пирятинській Троїцькій парафії) – по 40 коп., а раз (у Святодухівській с. Теплівка в 1766 р.) – аж 50 коп.[171] Ще в чотирьох контрактах ціна окреслювалася як договірна. Плата за третій шлюб прописана в тринадцяти угодах. У деяких (сс. Золотухи, Грабарівка та Бубни) вона була такою ж як і за другий[172], а ще в чотирьох – договірною[173]. Найбільше, по 60 коп., брали у Троїцькому храмі Пирятина й у Теплівці[174]. У Березовій Рудці та Шкуратах вартість здійснення обряду обчислювалася 50 копійками[175].

Вінчання т. зв. сторонніх переважно не мало чітко встановлених розцінок. Здебільшого про плату домовлялися в кожному конкретному випадку. Тільки в Теплівці, Шкуратах і Бубнах вона була фіксованою. Хоча й у контракті теплівських селян з о. Олексієм Стефанівим теж немає точної суми, лише приписано вимагати «с постороннєго жє нє вишє двохъ рѣблєй и нє нижє одного рубля»[176]. У Шкуратах, як уже знаємо, ціна цієї послуги була найвищою – 3 руб., а в Бубнах чи не найнижчою – 50 коп.[177]

---

[166] Як стверджує Віталій Дмитренко, більшість конфліктів між єреями (33 %) виникали через здійснення ними треб, передовсім чину вінчання, для «чужих» парафіян (докладніше див.: В. Дмитренко. Причини конфліктів між парафіяльними ієреями Пирятинської протопопії у другій половині XVIII ст. // *Емінак* 2 (26) (2019) 22).

[167] У контракті парафіян Вечірської церкви за 1773 р. з Романом Стефанівим плата за вінчання взагалі не обумовлена (ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 348, арк. 6).

[168] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 40, арк. 16; спр. 497, арк. 1.

[169] Там само, спр. 163, арк. 11; спр. 366, арк. 3.

[170] Там само, спр. 41, арк. 10.

[171] Там само, спр. 116, арк. 14.

[172] Там само, спр. 117, арк. 5 зв; спр. 457, арк. 9 зв.; спр. 494, арк. 3.

[173] Там само, спр. 115, арк. 15; спр. 163, арк. 11; спр. 235, арк. 10 зв.; спр. 366, арк. 3.

[174] Там само, спр. 40, арк. 16; спр. 116, арк. 14; спр. 497, арк. 1.

[175] Там само, спр. 80, арк. 10; спр. 318, арк. 5 зв.

[176] Там само, спр. 116, арк. 14.

[177] Там само, спр. 495, арк. 8.

Ще одним пунктом, який стосувався вінчання і який виявляємо тільки в одному контракті, є унормована плата за пошлюблення сиріт. Парафіяни Дмитрівської церкви с. Савинці, укладаючи угоду з Андрієм Святогором у червні 1763 р., постановили, що панотець має брати «за обвѣнчаніе оставшихся по о*т*ца*х* и матєра*х* молодика и дѣвици по дєсят жє копѣєкъ»[178].

Найбільш уніфікованою, визначеною в усіх 20 контрактах і сталою впродовж тривалого часу була вартість похорону. Кожен з тих документів розрізняє «великий похорон», за який вносили 10 коп., і «малий похорон» – 5 коп. Під цими формулюваннями криються, вочевидь, поховання дорослих і поховання дітей. У п'яти угодах про це говориться прямо: «за умєрших вєликі*х* – по дєсяти копѣєкъ, а малі*х* – по 5 копѣєкъ» (Яблуневе)[179]; «за погрєбъ жє во*з*раст имѣющи*х* – по 10 *ко*[п], а за малолѣтни*х* – по 5» (Грабарі 1770 р.)[180]; «за погрєбєніє мєртви*х* тѣлєсъ, за вєлики*х* – по 10 *ко*[п], а за младєнчєски*х* – по 5 *ко*[п]» (Шкурати)[181]; «за погрєбєніє прєстарѣлого – дєсять копѣєкъ, малолѣтного пять копѣєкъ» (Вечірки)[182]; «за пог*р*ебєниє стари*х* – дєсять копєєкъ, младєнцовъ – пять копєєкъ» (Грабарівка 1776 р.)[183]. А от у чотирьох випадках (Савинці 1763 і 1775 рр., Поставмуки 1763 р. і Пирятин 1764 р.) «великому» похорону протиставлений не «малий», а «младєнчєский»[184]. При цьому в жодному з контрактів «малий» і «младєнчєский» похорони не фігурують одночасно під різними пунктами, як це було в ситуації, описаній М. Яременком[185].

Такі самі гроші платили віряни й за велику та малу панахиди, ймовірно, прирівняні до «великого» й «малого» похоронів[186]. На відміну від чину поховання, вони згадуються не скрізь: велика панахида – у 16 угодах, а мала – в 11-ти. Лише раз, у договорі між єреєм Гаврилом Бороховичем і парафіянами Вознесенського храму с. Пізники, датованому 26 вересня 1764 р., записана менша ціна – 8 коп. Можливо, вона була знижена у процесі узгодження контракту, бо цифра «8» наведена по витертій «10»[187].

У 13 документах обумовлено також вартість заупокійного обіду, що коливалася від 5 до 25 коп. У шести угодах – це 10 коп., у чотирьох – 5 коп., і по одному разу – 15, 20 і 25 коп. Найвищу плату встановили парафіяни

[178] Там само, спр. 24, арк. 6.
[179] Там само, спр. 166, арк. 7.
[180] Там само, спр. 260, арк. 6.
[181] Там само, спр. 318, арк. 5 зв.
[182] Там само, спр. 348, арк. 6.
[183] Там само, спр. 494, арк. 3.
[184] Там само, спр. 24, арк. 6; спр. 28, арк. 10; спр. 40, арк. 16; спр. 457, арк. 79 зв.
[185] М. В. Яременко. Плата за спасіння, с. 77.
[186] Там само.
[187] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 41, арк. 10.

церкви Святого Духа в Теплівці для о. Олексія Стефаніва. Щоправда, там такі поминки передбачали ще й відправлення малої панахиди[188]. Тим часом у Мокіївській парафії заупокійна трапеза з панахидою, але вже великою, була дешевшою – 15 коп.[189] У контракті, підписаному представниками Троїцької парафіяльної громади Пирятина з о. Андрієм Євтихіївим у 1764 р., поминальний обід подано в парі з панахидами: якщо відправлялася велика панахида, то він коштував 10 коп., а якщо мала – тоді 5[190].

Наступним пунктом договорів, який зазвичай прописувався поряд із заупокійною трапезою, був «заздоровний» обід. Його знаходимо у 12 документах, причому в такій же ціновій категорії, що й заупокійний – 5–10 коп. Правило порушують хіба що угоди із сіл Поставмуки 1763 р. та Грабарівка 1770 р., де за нього сплачували по 20 коп.[191]

Визначеною в усіх без винятку контрактах є оплата заупокійного богослужіння, яке правили на 40-й день після смерті людини. У більшості парафій вона складалася з двох частин – грошей і хліба. Під хлібом мали на увазі пшеницю, і лише в с. Мокіївці з 1767 р. миряни приносили священникові борошно[192]. І те, і те всі мусили давати по одному четверику. Відхилення від цієї норми спостерігаємо тільки в с. Золотухи, де 1766 р. громада Михайлівської церкви домовилася з аколітом Григорієм Іванівим, що за сорокоуст він братиме пів четверика пшениці[193]. У перерахунку на сучасну метричну систему четверик дорівнював близько 65,7 кг (рахуємо в лубенських мірах (адже це була територія Лубенського полку)[194], хоча, як свідчать джерела, на теренах протопопії діяли й інші міри – зокрема, в обох угодах із Дмитрівського храму с. Савинці конкретизований четверик пирятинської міри)[195].

Грошова частина сорокоуста в 10 випадках становила 2 руб., у чотирьох – 3 руб., у трьох – 4 руб., у двох – 2 руб. 50 коп., і ще двічі – 1 руб. 50 коп. Там, де ціну визначили в 3 руб., не було натурального датку. Тільки в обох договорах Троїцької парафії Пирятина уточнено, що це «за сорокоустъ шєстонєдєлний»[196]. Цікаво, що парафіяни Троїцького храму с. Шкурати

---

[188] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 116, арк. 14 зв.

[189] Там само, спр. 163, арк. 11.

[190] Там само, спр. 40, арк. 16.

[191] Там само, спр. 28, арк. 10 зв.; спр. 260, арк. 6.

[192] Там само, спр. 163, арк. 11.

[193] Там само, спр. 117, арк. 6.

[194] Див.: О. Ф. Сидоренко. *Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст.*, с. 158.

[195] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 24, арк. 6; спр. 457, арк. 9 зв.

[196] Там само, спр. 40, арк. 16; спр. 497, арк. 1 зв.

платили за таку требу 2 руб., а мешканці розташованого за 1,5 км с. Скибинці удвіче більше – 4 руб.[197]

Разом із сорокоустом до контрактів включали й запис до поминальника (пом'яника) – суботника, який вели в кожній парафії[198]. Цей пункт містять усі проаналізовані документи, і занотована в ньому сума всюди однакова – 50 коп.

Натомість сповідь, яка належала до обов'язкових таїнств і яку віряни мали відбувати принаймні раз на рік, згадана лише в 13 контрактах. У них це таїнство поділене на сповідь дорослих і сповідь дітей. У першому випадку вона коштувала копійку, а в другому – «денежку», тобто 0,5 коп. А от яблунівським парафіянам вдалося домовитися зі своїм майбутнім єреєм Петром Федоровичем про те, що він отримуватиме «за исповѣдь бѣз вимѳгатєлства, хто що положитъ»[199].

Освячення дому теж належало до тих треб, які регламентувалися угодами. Цей пункт є у 18 з виявлених джерел. Ціни на таку послугу варіювалися, залежно від парафії, у межах від 5 коп. (Михайлівська парафія с. Золотухи, 1766 р.[200]) до 50 коп. (Троїцька м. Пирятин, 1764 та 1776 рр.[201]). Настоятель Успенського храму с. Вечірки пропонував своїй пастві два варіанти: тільки саме освячення – 10 коп., з обідом – 30 коп.[202]

У 12 договорах наводиться і плата за молебень, яка становила зазвичай 10 коп. Єдиним винятком був контракт із парафії с. Бубни, де священникові давали за це 5 коп.[203] Одинадцять разів траплялися пункти про читання над померлим Євангелія. У трьох – з Вечірків, Грабарівки 1776 р. та Бубнів – таких позицій по дві:

> За прочтєніє над помєршимъ євангєлія о*т* столпа двадцять копєєкъ.
> За прочтєніє над помєршимъ проходнихъ євангєлій о*т* зачала пять копєєкъ[204].

Очевидно, йдеться про два різні за обсягом фрагменти Євангелія. Більший – «от столба» (ймовірно, «стовпця») чи, як записано в угоді парафіян Пирятинської Троїцької церкви з Андрієм Євтихіївим 1764 р., «о*т* єдно*го*

---

[197] Там само, спр. 318, арк. 5 зв.

[198] Пом'яник / поминальник (у джерелі «суботник») – це «книжечка, зошит або записка, у яку вписують імена живих та померлих осіб для поминання на Літургії, а також померлих осіб для поминання на панахиді тощо» (Н. Пуряєва. *Словник церковно-обрядової термінології*, с. 102).

[199] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 166, арк. 7 зв.

[200] Там само, спр. 117, арк. 6.

[201] Там само, спр. 40, арк. 16; спр. 497, арк. 1 зв.

[202] Там само, спр. 348, арк. 6.

[203] Там само, спр. 495, арк. 8.

[204] Там само, спр. 348, арк. 6.

столба»[205] – читався довше, тож це коштувало дорожче – 20 коп. Вартість прочитання меншого – «от зачала» – оцінювалася значно меншою сумою – 5 коп., а в Різдво-Богородичній парафії с. Вороньки, Дмитрівській с. Савинці 1776 р. й Різдво-Богородичній с. Бубни – взагалі 2 коп.[206]

Цей ритуал вважався не обов'язковим, його здійснювали за бажанням родичів покійного. Зокрема в контрактах між церковною громадою Михайлівського храму с. Золотухи з Григорієм Іванівим та парафіянами однойменної церкви с. Піски з Кирилом Миколаївим так прямо й писалося: «при погрєбєнїєи мєртвих тѣлєсъ єжєли хто євангєліє проводноє читат пожєлаєтъ»[207]. Цілком можливо, що це була така собі «статусна річ», покликана підкреслити заможність родини чи поважність небіжчика. Насмілюся також припустити, що читання Євангелія над померлими було регіональною практикою, обмеженою теренами Пирятинської протопопії або й усієї Київської митрополії. Попри заборони церковної влади, вона зберігалася досить довго. Набагато пізніше, у 1891 р., полтавський і переяславський єпископ Іларіон видав спеціальний указ, у якому наголошувалося, що «в Полтавской епархии почти нет обычая читать Псалтирь в домах над умершими; существует напротив неправильный обычай читать над почетными мирянами Евангелие, каковое чтение положено только над архиереями и священниками»[208].

У половині з проаналізованих документів передбачалася плата за «вводини пєрвобрачнихъ лицъ в цєркоѵ по 5 копѣєкъ»[209]. Розцінки на це в усіх парафіях були одинакові, лише віряни Дмитрівської парафії с. Савинці змогли домовитися з Петром Митрадським у листопаді 1774 р. про ще меншу суму – 4 коп.[210]

Серед інших пунктів є також: освячення колодязя – 4 випадки, маслосвяття (єлеосвячення)[211] – 4 випадки, свячення паски – 11 випадків. В одному контракті – парафіяльної спільноти храму Різдва Пресв. Богородиці с. Бубни з аколітом Стефаном Романівим – зафіксовано й оплату за освячення ікон (2 коп.)[212].

---

[205] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 40, арк. 16.

[206] Там само, спр. 118, арк. 18; спр. 457, арк. 10; спр. 495, арк. 8.

[207] Там само, спр. 117, арк. 6; спр. 235, арк. 11.

[208] О чтении псалтири над умершими мирянами, взамен неправильного обычая читать над ними Евангелие // *Полтавскія епархіальныя вѣдомости* 17–18 (1891) 673.

[209] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 24, арк. 6.

[210] Там само, спр. 457, арк. 10.

[211] Таїнство зцілення душі й тіла хворої людини, яке відбувається шляхом помазання частин людського тіла святим єлеєм під час богослужіння (див.: Н. Пуряєва. *Словник церковно-обрядової термінології*, с. 127).

[212] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 495, арк. 8.

В обох договорах, що їх укладали парафіяни Троїцької церкви Пирятина (у 1764 р. – з Андрієм Євтихіївим, а в 1775 р. – з його братом Семеном Бойчевським), окремою позицією подана ще й плата «за грамотки поминалниє в вєликий пост по дєсять копѣєкъ»[213].

Коротко підсумовуючи викладене, зазначу, що на той час не існувало якогось чіткого переліку треб, які вносилися до контрактів. Обов'язковими для всіх договорів уважалися тільки ті пункти, які охоплювали головні події в житті парафіян – хрещення, вінчання, похорон, сповідь тощо. Визначення решти треб залежало від бажання церковної громади та претендента на посідання парафії. Тому набори духовних послуг, як і ступінь деталізації пунктів, що їх стосувалися, у різних парафіях істотно відрізнялися між собою.

Ціни на ці послуги так само варіювалися залежно від волі громади, а деколи й від статусу населеного пункту. Невипадково, наприклад, більшість треб в обох угодах із Троїцької церкви Пирятина коштували дорожче, ніж по селах. З іншого боку, ціни на більшість основних духовних послуг по всій протопопії були більш-менш однаковими. Вони корелювалися з аналогічними позиціями в договорах з інших протопопій, що дозволяє висновувати про універсальність договірних практик на території Гетьманщини[214]. Те, що вибрані для аналізу контракти підписувалися в різні роки, дає підстави думати, що ціни в той період майже не змінювалися. Можна, вочевидь, погодитись із твердженням В. Дмитренка, про те, що вони регулювалися радше традицією, ніж адміністративними приписами[215].

4.1.5. *Соціальне походження*

В українській історіографії усталилася думка, що практика виборності сприяла поповненню лав парафіяльних священників вихідцями з інших станів – козаків, міщан, посполитих, а інколи навіть нової шляхти[216]. У Пирятинській протопопії теж трапляються випадки висвячення представників цих верств населення. Та наскільки поширеним було це явище і як часто єреями чи дияконами ставали особи не зі священницьких родин? Авторові вдалося ідентифікувати соціальне походження 28 номінантів на парафії. З огляду на те, що загальна чисельність священнослужителів у протопопії становила 106 осіб, можемо назвати цю вибірку цілком репрезентативною (26 %).

---

[213] Там само, спр. 40, арк. 16; спр. 497, арк. 1 зв.

[214] М. В. Яременко. Плата за спасіння, с. 77.

[215] В. А. Дмитренко. Оплата треб у ранньомодерному соціумі Гетьманщини: законодавче регулювання та регіональна політика // *Молодий вчений* 8/1 (48/1) (2017) 12.

[216] З. Когут. *Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830.* Київ 1996, с. 44–45.

Якщо пригадати все сказане про спадкування парафій, то абсолютно закономірним виявиться той факт, що більшість аколітів – 21 особа (75 %) – були дітьми священників. Лише четверо (14 %) походили з козацтва, один (4 %) – з міщан, і ще двоє (7 %) – із посполитих. Таке співвідношення виразно вказує на те, що нащадки духовних осіб значно частіше ставали єреями. Цьому сприяв принцип спадковості, який торував для них набагато легший шлях посідання парафій.

Представники інших станів йшли до своєї мети помітно складнішим шляхом. Так, для прикладу, виходець з козацтва – Андрій Євтихіїв, панотець Троїцької церкви Пирятина, перш ніж стати єреєм у 1764 р., «дячковскую должнос*т* о*т* давни*х* годовъ исправлялъ»[217]. До того ж він мав впливових покровителів з місцевої еліти – військового товариша Григорія Ограновича та вдову полкового лубенського осавула Уляну Огранович, які й клопоталися про єрейські висвячення Євтихіїва[218].

Та незважаючи на це, разом з презентами від власників і парафіян він, згідно з імператорським указом від 8 серпня 1734 р.[219], повинен був надати духовному правлінню ще й спеціальний атестат від полкової канцелярії про звільнення від козацької служби. Без такого документа козацькі діти не могли претендувати на духовний сан[220].

Другий випадок рукоположення козака, щоправда вже на диякона, зафіксований 1766 р. у Воскресенській церкві м-ка Чорнухи. Половинний єрей того храму Яків Климанович зі своєю паствою «ради услужєния трєбъ христия*н*скихъ» прохав висвятити їм нового диякона, оскільки попередній постригся в ченці. Бажання посісти це місце висловив «совѣсти доброй и постоянства» городовий козак Данило Булдовський[221].

Ще одним представником козацтва був диякон Пирятинської Успенської церкви Максим Баглаєвський, життєвий шлях якого вже аналізувався. До своїх дияконських свячень у 1776 р. він декілька років виконував обов'язки писаря Пирятинського духовного правління[222]. Як випливає зі справи, висвятитися його вмовив о. Єлисей Максимович після того, як церква залишилася без такого священнослужителя[223]. Напевно, статус диякона собору, а можливо, й платня були вищими, ніж у писаря.

Четвертим вихідцем з козацького стану був Семен Бойчевський. У той час, коли його старший брат Андрій Євтихіїв «промовався» в єреї, Семен

---

[217] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 40, арк. 1 зв. Імовірно, з 1755 р. (Там само, арк. 3).
[218] Там само.
[219] *ПСЗ*, т. 9: *1733–1736*, с. 397–398.
[220] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 40, арк. 13 зв.
[221] Там само, спр. 119, арк. 28 зв., 33.
[222] Там само, спр. 321, арк. 2–3 зв.
[223] Там само, спр. 498, арк. 8.

Євтихіїв Бойченко (таким, імовірно, було родове козацьке прізвище братів) «службу по о*т*цу своєму козачую о*т*правлялъ и нинѣ в оной состоя при сотєнной Пєрво Пирятинской канцєляріи у писмєннихъ дѣл находится»[224]. Пізніше він нібито був дячком у тому ж Троїцькому храмі, а після смерті брата в 1776 р. посів його місце[225]. Однак тут йдеться радше про спадкування парафії за братом, ніж про звичайний вибір кандидата з козаків.

Батьків-міщан мав диякон Пирятинської Преображенської церкви Василь Тарасевич. Його, уродженця м. Прилуки, рукоположили 20 березня 1770 р. за наполяганням настоятеля цього храму, пирятинського намісника Леонтія Якубовського та вірян[226], які потребували диякона.

Єреї Іван Самарський із Троїцької парафії с. Березова Рудка та Іван Чижевський з Миколаївської парафії с. Мокіївка походили з посполитих. Самарський, «сынъ о*т*ца званія посполитого», народився 1765 р. в м-ку Ічня Прилуцького полку. Після відходу у вічність матері й батька подався до Києво-Печерської лаври, де з 1758 до 1763 р. був канцелярським служителем, а в серпні 1763 р. перейшов до канцелярії київського митрополита. Дізнавшись про вакансію священника в с. Березова Рудка, на яку по шлюбі з донькою померлого пароха «позволєно промоватісь во ієрея за настоятєля, кто сищєтся изъ обучавшихся въ академіи изъ канцєлярскихъ єго прєосвящєнства служителєй», захотів «при той цєрквѣ быть священникомъ» та отримав благословення митрополита. А тоді «к законному супрѣжеству с оною умєршого ієрєя дочєрью должній, с кимъ подлєжѡло, договоръ учинилъ»[227].

Про іншого вихідця з посполитого стану – Івана Чижевського, який став мокіївським єреєм у 1767 р., відомо значно менше. З архівної справи довідуємося, що на час висвячення йому виповнилося 30 років. Із 1749 р. він був келійним слугою київського митрополита «с надєждою получєнія священничєско*го* мѣста». Саме там його знайшов настоятель Мокіївської парафії о. Леонтій Данилів і заручив з ним «дочь свою к виходу в замужьє способною»[228].

Отже, обидвоє посполитих піднялися соціальними сходами виключно за допомогою вдалого шлюбу. Об'єднує їх і те, що шлях до вершини їхньої кар'єри пролягав через служіння київському владиці. Тобто і Самарський, і Чижевський фактично вийшли з посполитого стану ще до того, як стали священниками.

---

[224] Там само, спр. 40, арк. 8–8 зв.
[225] Там само, спр. 497, арк. 1–1 зв.
[226] Там само, спр. 261, арк. 11.
[227] Там само, спр. 80, арк. 2 зв. – 3.
[228] Там само, спр. 163, арк. 2–2 зв.

4.1.6. *Освіченість*

Вимога щодо освіти дітей духовенства з'явилася вже в перші десятиліття XVIII ст., а з ухваленням Духовного регламенту 1721 р. вона перетворилася на обов'язкову[229]. Попри те, що й київські архиєреї регулярно нагадували про цю вимогу своїми постановами[230], парафіяльні священники не поспішали посилати своїх дітей до Київської академії. За підрахунками М. Яременка, на 1772 р. тільки 41 (43 %) священнослужитель Пирятинської протопопії з 95 був із «учителних», себто відвідував навчальні заклади. Та лише восьмеро (20 %) з них закінчили «богослов'я», тобто пройшли всі щаблі навчання. Найбільше – 16 (39 %) – налічувалося тих, хто осягнув рівень «філософії», ще 12 (29 %) – «риторики». Були в цій групі й ті, хто покинув свої студії на початкових етапах: двоє (5 %) довчилися до «піїтики», а троє (7 %) обмежилися класом «синтаксими». Однак більша частина духовенства – 53 (56 %), у школах не навчалася й опанувала тільки «руську грамоту», тобто їхня освіченість зводилася до вміння читати та писати[231].

В опрацьованих мною 35 справах про висвячення рівень освіти претендентів на посади зазначений щодо 11 осіб. Один з них – Петро Федорович з м-ка Яблуневе – опанував богослов'я[232]; троє: Павло Ісаєвич із с. Яцини, Іван Ялиновський із с. Вороньки та Петро Мітрадський із с. Савинці – філософію[233]; ще троє: Марко Суходольський із с. Малютинці, Лук'ян Федорів із с. Грабарівка та Роман Стефанів із с. Вечірки – риторику[234]. Про двох аколітів – Івана Федоріва із с. Поставмуки та Петра Яременка з Вознесенської парафії Пирятина повідомлено, що вони «обучались русской грамоти»[235].

Один аколіт – Андрій Святогор із Савинців – в академії навчався, але з джерел не відомо, як далеко він просунувся в «заправлянні науками»[236]. Натомість про Григорія Іваніва, який претендував у 1766 р. на батьківську парафію в с. Золотухи, знаємо достеменно, що до академії він не вступав. І власне за це й був оштрафований під час перебування на митрополичому дворі для рукопокладення на єрея. І хоча це не стало перепоною для священичої хіротонії, з Григорія, а також із його батька, який до навчання сина

---

[229] М. Яременко. *«Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст.* Харків 2014, с. 368.

[230] Там само, с. 369–370.

[231] Там само, с. 382.

[232] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 166, арк. 1 зв.

[233] Там само, спр. 27, арк. 11; спр. 118, арк. 2; спр. 457, арк. 2.

[234] Там само, спр. 319, арк. 2 зв.; спр. 320, арк. 1; спр. 348, арк. 1.

[235] Там само, спр. 28, арк. 33; спр. 347, арк. 1.

[236] Там само, спр. 24, арк. 6 зв.

Печатка київського митрополита
Гавриїла Кременецького (1770–1783)

«должного старанія нє имѣлъ», стягли по 3 руб. на ремонт академічних шкіл[237].

Ще двоє кандидатів – Іван Самарський із с. Березова Рудка й Семен Бойчевський з Пирятинської Троїцької парафії, ймовірно, мали якусь, бодай елементарну освіту, адже до свого висвячення були канцеляристами[238]. Можливо, що так само як і писар духовного правління Максим Баглаєвський, вони свого часу навчалися «руської грамоти»[239]. Згадок про освіту решти претендентів у джерелах немає, але якщо серед них і не було «учительних», то принаймні читати й писати вони, мабуть, уміли, адже, як пам'ятаємо, всіх їх випробовували «опасни*м* истязаниємъ» при митрополичій катедрі.

На жаль, дані, на основі яких вдалося б простежити динаміку чисельності дітей духовенства протопопії, відданих у «латинські школи», практично відсутні, а тому важко сказати, наскільки успішним було там «освітнє дисциплінування» парафіяльних єреїв. Припускаємо лише, що вона зростала пропорційно до зростання частки вихідців з духовного стану серед студентів Київської академії, яке виявив М. Яременко[240].

Слід зауважити, що Київська митрополія регулярно вживала заходів для підвищення освітнього рівня парафіяльного клиру. Так, 19 серпня 1772 р. вийшов указ митрополита Гавриїла Кременецького, який зобов'язував священників відсилати своїх синів, від 10 років і старших, на навчання в Київську академію[241]. Консисторія намагалася контролювати виконання цього розпорядження, вимагаючи, щоб духовні правління збирали відповідні свідчення по парафіях. 29 липня 1776 р., наприклад, вона звеліла Пирятинському духовному правлінню щороку у вересні подавати такі відомості[242]. Завдяки цьому збереглася інформація про дітей духовенства, які здобували освіту в академії, а також про тих, хто «в дома*х* за малолѣтство*м* по другимъ причина*м* ѡстались, и чєго ѡни ѡбучаются» за 1778 р.[243]

Згідно з моїми підрахунками, того року були зібрані свідчення з 56 парафій про 141 сина священнослужителів. Записували дітей різних вікових категорій – і однорічних, і тих, кому було вже за 30 (*табл. 7*). Крім віку, також вказували, де й чого вони навчалися.

---

[237] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 117, арк. 10 зв.
[238] Там само, спр. 40, арк. 8–8 зв.; спр. 80, арк. 2 зв.
[239] Там само, спр. 498, арк. 8 зв.
[240] М. Яременко. *«Академіки» та Академія*, с. 375, 444–445.
[241] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 595, арк. 22.
[242] Там само, арк. 19–29 зв.
[243] Там само, арк. 22 зв.

Таблиця 7
Розподіл синів священнослужителів Пирятинської протопопії за віковими групами в 1778 р.

Вік	1–4	5–9	10–14	15–19	20–24	25–29	≥ 30	Не з'ясовано	Разом
Кількість	19	38	30	25	19	4	4	2	141

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 595, арк. 5–6 зв., 8–9, 11–12 зв., 14–15, 17–18.

Про багатьох із цих синів парафіяльного духовенства, переважно наймолодших вікових груп, або зазначали: «нє обучается за малолєтством»[244], або не писали нічого. Таких виявилося 34 особи. 24 з них – це малолітні діти (від одного до п'яти років). Четверо були шестирічними, один семирічний, трьом виповнилося по вісім років, одному – дев'ять, а ще одному – десять.

Інші 11 внесених до цього списку не навчилися з певних причин. Вісімнадцятилітній син єрея Лук'яна Ісаєвича з с. Яцини Іван – через те, що був незрячим[245], сини панотця з Митлашівки Федора Василіїва Іван (19 років) та білоусівського священника Івана Раковського Лев (13 років) – так само через недугу (у документі не уточнювалося, чим саме вони хворіли[246]). Троє інших, у т. ч. і старший брат щойно названого Лева, сімнадцятирічний Хома, не вчилися «по неспособности к наукам»[247]. Про двох молодших синів короваївського єрея Дем'яна Яковліва – Григорія (19 років) і Петра (16 років) – у відомості занотували без жодних пояснень: «неграмотен», про старшого ж Олексія читаємо, що він не перебуває в академії, бо служить дячком[248]. Ще один син о. Лук'яна Ісаєвича Кирило (20 років) не опановував наук, бо так само не мав відповідних здібностей: «по непонятию русской грамоти»[249]. Промовистою є й характеристика старшого нащадка померлого єрея Троїцької церкви с. Каплинці Мануїла Громенського Гаврила: «в домѣ нє находится, а обучатся в акадѣміи нє жєлаєт, лѣтъ єму 20»[250].

Отже, якщо вірити тій інформації, яку подали до духовного правління парафіяльні єреї, то 96 (68 %) синів представників духовного стану «заправлялася науками» різного рівня, а більшість тих, хто не входив до цієї групи, просто не доросли до неї за віком. Далі розглянемо, які ж саме «науки» вивчали сини священників.

[244] Там само, спр. 595.
[245] Там само, арк. 5 зв.
[246] Там само, арк. 8 зв., 14 зв.
[247] Там само, арк. 8 зв.
[248] Там само, арк. 11.
[249] Там само, арк. 5 зв.
[250] Там само, арк. 6.

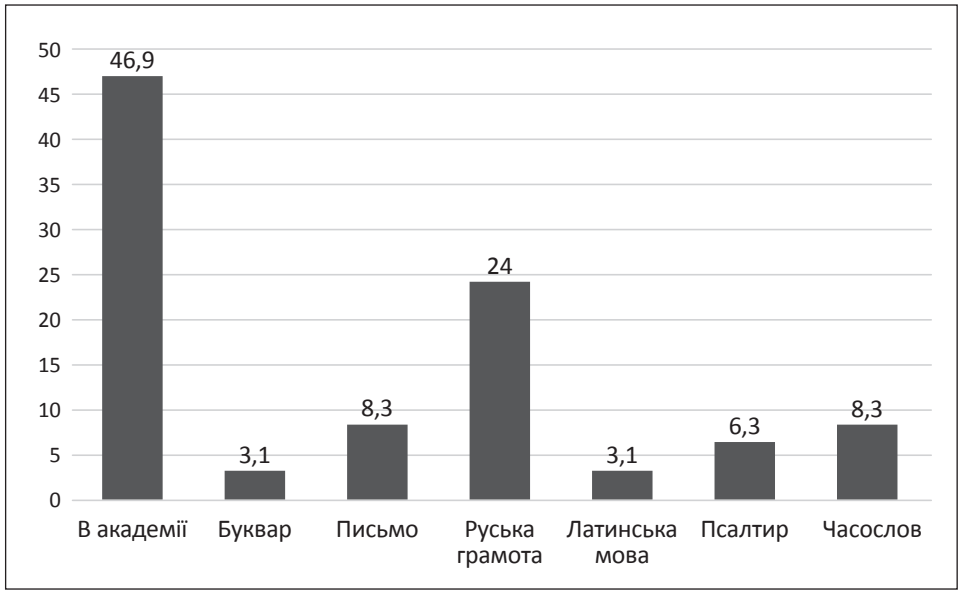

Рис. 1. Навчання дітей духовенства Пирятинської протопопії в 1778 р.

Як бачимо з діаграми (*рис. 1*), майже половина – 46 (46,9 %) осіб, зі згаданих у цих відомостях, були студентами Київської академії. Тільки 32-річний син о. Лук'яна Ісаєвича Омелян перебував «в училищах в Чєрнѣговѣ в філозовій»[251] (вочевидь, мовиться про Чернігівський колегіум).

Щодо 17 з них задокументовано також, у яких «школах» вони навчалися. Зокрема, четверо – син диякона Покровської церкви м-ка Чорнухи Михайло Нелебет (17 років), Іван Множинський (15 років) та Стефан (14 років) і Василь Ялиновські (12 років), діти єреїв у с. Вороньки, опановували інфіму[252]. Синтаксиму студіював тільки один – Андрій Кадянов (19 років), попович із с. Ковалі[253]. Поетику вчили четверо пирятинських «академіків»: Семен Множинський (18 років) та Кас'ян Нелебет (20 років), старші брати названих учнів школи інфіми – Стефан Батієвський (26 років) з Городища й Андрій Стефанів (20 років) з Чорнух[254]. Стільки ж вивчало й риторику: Данило Ісаєвич (35 років) з Яцин, Іван Чернецький (22 роки) з Кізлівки, Іван Петрів (22 роки) з Нехристівки і найстарший з братів Множинських – Стефан (21 рік)[255]. Крім згаданого Омеляна Ісаєвича, філософією «заправлялися»

[251] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 595, арк. 5 зв.
[252] Там само, арк. 8 зв., 17.
[253] Там само, арк. 8 зв.
[254] Там само, арк. 8, 17–17 зв.
[255] Там само, арк. 5 зв., 8 зв., 17.

Андрій Борзаковський (25 років) з Гільців, Павло Кадянов (30 років) із Ковалів та Григорій Нелебет (24 роки) з Чорнух[256].

Наголосимо, однак, що загальна чисельність «академіків» у цьому джерелі виглядає суттєво завищеною. Можливо тому, що до відомостей внесли не лише тих, хто навчався в той період, але й тих, хто студіював науки раніше, а також тих, кого обіцяли послати в академію з вересня. Принаймні дані за наступні роки (з інших документів) значно скромніші. Для прикладу, в «Сказках» про духовенство протопопії 1782 р. подана інформація про 23 синів священно- й церковнослужителів, які стали студентами академії[257], а в донесенні духовного правління Київській духовній консисторії від 24 січня 1785 р. їх 28[258].

Друга, дещо більша частина синів єреїв (53,1 %), як правило – молодшого віку, навчалися вдома. Першість серед них посідали ті, хто здобував знання з «руської грамоти» (24 %). Дві рівні групи опановували письмо та часослов (по 8,3 %), трохи менше (6,3 %) було тих, хто вивчав псалтир. Троє (3,1 %) вчили буквар і стільки ж – основи латинської мови. Як сформульовано в одній з відомостей стосовно поповича із с. Луговики Василя Стефановича (13 років): «латинско*го* діалєкта заправля*єт*ся»[259] (за іншим джерелом – «обучается началамъ латинского язика»[260]).

Таким чином, ситуація з освітою в середовищі духовенства не була зовсім безнадійною. Чимало їхніх дітей, хоча й не отримували системної освіти, проте елементарними навичками читання й письма, очевидно, таки оволодівали. Дбаючи про подальшу долю синів, батьки все частіше стали посилати їх на навчання в академію. У разі обрання молодими людьми духовної кар'єри вони як майбутні священники перед висвяченням проходили також відповідне навчання й екзаменування при митрополичій катедрі.

4.1.7. *Диякони*

Представників нижчого ступеня священства – дияконів – на всю протопопію було тільки вісім (*додаток 3, табл. 2*): Гнат Тарасіїв (церква Різдва Христового с. Вороньки)[261], Григорій Кадянов (церква Архистратига Михаїла с. Ковалі)[262], Стефан Юрчевський (церква Воскресіння Христового м-ка Курінька)[263],

[256] Там само, арк. 5 зв., 8–8 зв.
[257] Там само, спр. 745.
[258] Там само, спр. 822, арк. 11.
[259] Там само, арк. 3.
[260] Там само, арк. 9.
[261] Там само, спр. 258, арк. 58 зв.
[262] Там само, спр. 214, арк. 1 зв.
[263] Там само, спр. 215, арк. 1 зв.

Іван Данилів (церква св. Йоана Хрестителя с. Малютинці)[264], Марко Совега (церква Успення Пресв. Богородиці м. Пирятин)[265], Дем'ян Семионів (Святодмитрівська церква с. Савинці)[266], Іван Василіїв (Покровська церква с. Сасинівка)[267] та Петро Михайлів (Покровська церква м-ка Чорнухи)[268]. Тут, очевидно, варто прийняти пояснення Ю. Крижановського щодо нечисленності дияконів: «в ряду сельской приходской иерархии они считались совершенно лишними». Цей сан, за словами дослідника, аж ніяк не підвищував шанси кандидатів на священство, до того ж утримання ще одного священнослужителя передбачало додаткові видатки. Здобути потрібні на це кошти можна було або скоротивши прибутки решти причету, або збільшивши пожертви з парафіян. Тож диякон «был в приходе роскошью, щегольством и находился только в таком приходе, в котором кто-либо обязывался содержать его на собственном иждивении»[269]. Загалом же число таких священнослужителів у Пирятинській протопопії відображало тенденцію, притаманну всій Київській єпархії, де 1757 р. на 1 690 єреїв припадало лише 175 дияконів[270].

Опрацьовані справи висвячення дияконів[271] дозволяють дійти обережного висновку про те, що дияконський сан був для священницьких дітей додатковою можливістю закріпитися на батьковій парафії. Маємо кілька таких прикладів. У листопаді 1763 р. єрей із с. Яцини Ісая Савич клопотався перед владою протопопії про рукоположення дияконом на його половину парафії свого сина Павла. Це прохання панотець традиційно аргументував старістю та слабкістю здоров'я, а ще тим, що Павло «в таки*х* ужє лѣтє*х*, в каки*х* в дияко*н*скій чинъ правилно промоватися должно находи*т*ся», а також вчиться в Київській академії в класі філософії[272]. Згідно зі сповідним розписом, тогоріч цьому студентові мало б виповнитися 30 років[273], тобто його можна було б висвячувати й на вікарія. Однак Ісая Савич вважав за краще рукоположити сина в диякони, і тільки по смерті батька Павло

[264] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 154, арк. 1 зв.
[265] Там само, спр. 137, арк. 2.
[266] Там само, спр. 75, арк. 1.
[267] Там само, спр. 76, арк. 1.
[268] Там само, спр. 111, арк. 2.
[269] Е. М. Крыжановский. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке, с. 397–398.
[270] Н. Шпачинский, свящ. *Киевский митрополит Арсений Могилянский*, с. 309.
[271] У фонді Пирятинського духовного правління їх збереглося не багато. За обраний для аналізу період – лише сім таких справ. Див.: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 27, 164, 261, 347, 454, 456, 458.
[272] Там само, спр. 27, арк. 11.
[273] Там само, спр. 234, арк. 1.

мав успадкувати його частину парафії й висвятитися на єрея[274]. Чому саме такий шлях було обрано для передавання батькової посади, сказати важко – можливо, через те, що парафія була невелика (88 дворів) і вже мала двох священників. Як пам'ятаємо, в іншій її частині душпастирював старший син яцинівського настоятеля – Лук'ян. Як би там не було, але така стратегія виявилася вдалою й Павло таки посів батькове місце. Сповідний розпис 1768 р. зафіксував його другим єреєм[275].

Натомість син померлого малютинського священника, учень школи риторики Київської академії Марко Суходольський у вересні 1772 р. сам прохав духовне правління скласти йому протекцію перед митрополитом, щоб той дав йому дозвіл на дияконське свячення[276]. Своє рішення стати дияконом на батьківській половині парафії «до приспѣянія к священству правильних лѣтъ» він обґрунтовував тим, що висвячений на вікарія для опіки над цією частиною парафіяльної громади о. Іван Данилевський «по жєланію єго в полки отправлєнъ». Проте, як свідчить сповідний розпис, у тому році Маркові виповнився лише 21 рік[277], що було явно недостатньо для рукоположення. Проте школяр, зі свого боку, наполягав, що «тє лѣта єжє часто пєрємѣняючимись дячками пропѳщєнни і нєзнанієємъ написанны»[278]. Клопотання було підтримане як парафіянами, так і власниками Малютинців[279]. Мабуть, це була ще одна спроба юного Марка утримати батьківську парафію. І, як з'ясувалося, таки успішна.

Іншого студента школи риторики – Лук'яна Федоріва – просив рукопокласти на диякона єрей Михайлівської церкви с. Грабарівки Федір Данилів у травні 1772 р. Підставою для цього душпастир також називав старість та хвороби: «пришєдши в старость лѣтъ єжєчасто болѣзнію одєржимъ нахожусь»[280]. Щоправда, якщо вважати достовірними дані сповідного розпису 1767 р., о. Федору тоді мало бути 54 роки. Та хоча він і не був ще занадто старим, але цілком міг хворіти і тому намагатися убезпечити сина від втрати парафії. Оскільки Лук'ян, згідно з тим же розписом, мав 22 роки[281], ставати священником йому ще було зарано. Не вистачало трьох років і до диякона. Однак у своєму зверненні до духовного правління батько написав, що син має «лѣта правилніє»[282]. Духовне правління не стало, вочевидь,

[274] Там само, спр. 27, арк. 11.
[275] Там само, спр. 234, арк. 1.
[276] Там само, спр. 319, арк. 2.
[277] Там само, спр. 308, арк. 17 зв.
[278] Там само, спр. 319, арк. 2 зв.
[279] Там само, арк. 3–9.
[280] Там само, спр. 320, арк. 1.
[281] Там само, спр. 141, арк. 1.
[282] Там само, спр. 320, арк. 1.

ретельно перевіряти вік претендента. Опитані його представниками парафіяни повідомили, що «они прєдявленого поповича Лукяна Федорова при Грабаровской цєркви диякономъ имѣт желают…»[283], і мети було досягнуто. Принаймні через чотири роки, коли о. Федір подає чергове прохання до протопопії, тепер уже про рукоположення сина на священника, той фігурує там як диякон[284]. Незважаючи на те, що кандидатові знову замало років, він отримує єрейські свячення. На час ревізії 1782 р. він уже настоятель парафії. У тому реєстрі о. Лук'янові 35 років[285], хоча мало би бути 32. Імовірно, й у цьому разі вік переплутали дячки.

Дияконські посади існували не тільки для забезпечення успадковування парафій. Задокументовані випадки, коли потреба в дияконі пояснювалась іншими причинами. Для прикладу, у грудні 1766 р. клирики й парафіяльна громада Чорнухинського Воскресенського храму переконували духовне правління в необхідності клопотатися перед київським митрополитом про висвячення «во услужєніє к священнікамъ» диякона. Ним мав стати «совѣсти доброй і постоянства» Данило Булдовський[286].

У січні 1770 р. преображенський єрей Пирятина Леонтій Якубовський зі своєю паствою («разного званія люди числомъ сорокъ чєтыри») безпосередньо звернулися до владики Арсенія Могилянського з проханням висвятити диякона. Основним аргументом на користь такого рішення була зайнятість Якубовського, який попри своє парохування виконував також обов'язки намісника. І хоча тоді на парафії служив ще й другий єрей, вікарій Стефан Акапський, однак священники самі не справлялися через велике число парафіян[287] та фізичний стан о. Стефана, який часто хворів. Особливо це відчувалося «по*д* часъ праздничныхъ и высокотрожєствєнныхъ дній в священнослужєній для церковной церємоній состоитъ в діакону самокраинѣйшая надобность»[288].

Кандидатом на дияконство, «по согласію всѣхъ тоєй церквы прихожанъ», був обраний уродженець м. Прилуки Василь Тарасевич – «обхождєніемъ чєстній и добропорядочній чєловѣкъ, такожъ де и въ чтеній писанія дѣйствитєлно моґущій, и лѣта правилніє»[289]. Василь тоді вже мав 26 років, що цілком відповідало дияконському чину[290]. Рукоположення відбулося

[283] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 320, арк. 2.
[284] Там само, спр. 494, арк. 1.
[285] Там само, спр. 702, арк. 37.
[286] Там само, спр. 119, арк. 33.
[287] Насправді парафія була не така вже й велика – у 1782 р. вона нараховувала 101 домогосподарство (67 дворів і 34 бездвірні хати) (див.: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 734).
[288] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 261, арк. 2.
[289] Там само, арк. 2 зв.
[290] Там само, арк. 3.

20 березня того ж року в Києво-Печерській лаврі[291]. Проте дияконував цей священнослужитель недовго. Уже через п'ять років у сповідному розписі він записаний як «тоей же церкви священник Василій Тарасевич»[292].

1776 року було висвячено диякона в іншій пирятинській парафії – Успенській. Григорій Зубко, який перебував на тій посаді з жовтня 1772 р., виявив бажання перейти на парафію свого батька, який правив у Благовіщенському храмі с. Усівка. Головною причиною, що спонукала молодого диякона залишити головну святиню протопопії й повернутися в рідне село, була нестача засобів до існування. Він не мав у Пирятині ні орної землі, ні власного житла, а тієї платні, яку йому давали в церкві, для утримання родини не вистачало. Вимушений був жити, «таскаясь почти єжемѣсячно в наємниє изби и чрезъ то привєлъ сєбѣ в такѳю бедность, что нєточию днєвного прєпитанія сєбѣ, жєнѣ и дѣтя*м*, но нижє обогрѣвания и цдѣяния нєимєєтъ»[293]. Кандидатом на місце Григорія запропонували писаря духовного правління Максима Баглаєвського, який хоч і походив із с. Шкурати, але, на відміну від свого попередника, мав нерухомість у Пирятині[294]. Його висвятили 24 липня 1776 р.[295]

За спостереженням М. Шпачинського, парафіяльна громада не укладала з дияконами таких контрактів, як з єреями, а їхнє забезпечення здійснювалося зазвичай коштом «доброхотных дателей», тобто на пожертви вірян[296]. Та як зрозуміло із заяви Григорія Зубка, цього не завжди вистачало на прожиття, тим паче якщо у священнослужителя була ще й родина. Своє невдоволення платнею висловлював також Іван Данилевський, диякон Йоано-Предтеченської церкви с. Малютинці. Він, з-поміж іншого, зазначив, що був рукоположений «в 1755-*м* году во діакона на доброхотноє подаяніе, и находясь дє тамо діаконо*м*, нє получая и малѣйшаго доходу, кромѣ доброхотного подаянія, в нємалую нищєту и скудность пришєлъ»[297].

Однак досить часто траплялися відступи від цього правила і джерелами прибутків ставали не тільки добровільні датки. Найчастіше так бувало тоді, коли на дияконській посаді опинялися сини або зяті діючих єреїв. Попри відсутність спеціальних угод, обсяг платні дияконів завжди фіксувався документально. Зокрема, яцинівський єрей Ісая Савич 16 листопада 1763 р. подав до духовного правління розписку, в якій зобов'язувався в разі висвячення свого сина Павла дияконом «самъ о*т* сєбє (кромѣ до*б*рохо*т*ни*х*

[291] Там само, арк. 11.
[292] Там само, спр. 400, арк. 1.
[293] Там само, спр. 498, арк. 7–7 зв.
[294] Там само, арк. 8.
[295] Там само, арк. 4.
[296] Н. Шпачинский, свящ. *Киевский митрополит Арсений Могилянский*, с. 310.
[297] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 236, арк. 1 зв.

датєлєй) із биваємих в половинной части парохіи̑ моєй Ѣациновскоꙗ̆ всяких доходов трєтꙋю часть дава*т*». Окрім цього, Павлові дозволялося жити в батьківському дворі й користуватися родинним полем[298].

Подібну розписку дали 23 вересня 1772 р. парафіяни Малютинської Йоано-Предтеченської церкви стосовно Марка Суходольського. Вони обіцяли давати нововисвяченому дияконові ті самі «дєнєжніє и хлѣбніє доходи», які одержувала його мати, вдова-попадя Параска Суходольська[299]. Їй, відповідно до розпорядження київського митрополита, діставалася половина прибутків померлого чоловіка. Решта йшла на оплату вікарієві[300].

Що ж до Лук'яна Федоріва, котрий, як уже знаємо, «промовався» в дияконі Михайлівського храму с. Гурбинці, то автори «доездного доношенія» інформували, що парафіяни його «доброхотнимъ подаяниемъ награждать обовязались»[301]. Паралельно з цим батько-єрей дав таке саме зобов'язання, як і яцинівський священник, – віддавати синові третину власних прибутків[302].

Іншому священницькому синові – Івану Вороновському, який 1775 р. став дияконом Покровської церкви с. Рудка, власники й миряни призначили утримання «на доброхотномъ ѿ нихъ, владѣльцовъ и прихожанъ, даваємомъ подаяніи̑»[303]. Івана така платня влаштовувала, позаяк успадкував за батьком, парохом с. Овсюки Стефаном Федорівим, землі «нєподалєку дєрєвнѣ Рудки»[304].

Із неодноразово згадуваним тут писарем духовного правління Максимом Баглаєвським парафіяльна спільнота таки уклала своєрідний контракт. Такий нетиповий крок, можливо, обумовлювався статусом парафії, адже Успенська церква була соборним, тобто головним, храмом протопопії. З іншого боку, і сам Баглаєвський був не зовсім звичайним претендентом на посаду, адже доти він, по суті, управляв канцелярією духовного правління. Оскільки це єдиний з усіх віднайдених мною документ такого типу, його текст наводиться повністю:

> 1776 году мая *д*. Ми, нижє подписав*ш*иєся прихожанє С[вя]то-Успєнской Пирятинской соборной цєрквѣ, дали сию промуючому*с* к той нашєй приходской цєрквѣ во диякона писаря дꙋховна*го* прав*л* Маѯима Григориєву росписк в томъ, что когда онъ […] и єго яснє в бгу високо пр*с*ва Архипастирскимъ благословєніємъ удостоится

[298] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 27, арк. 8 зв.
[299] Там само, спр. 319, арк. 8 зв.
[300] Там само, спр. 236, арк. 8.
[301] Там само, спр. 320, арк. 2.
[302] Там само, арк. 7.
[303] Там само, спр. 458, арк. 3.
[304] Там само, арк. 5.

того дияконского чина получи*т*, то имѣемъ ему дава*т* слѣдꙋющия доходи, а имєнно: за шєстонєдєлній сорокоустъ – 40 *к*; за вѣнчаніє своє*го* прихода из убогих людей – по 5 *к*; а з имꙋщєствєнни*х* по усмотрению, толко жъ нє вишє 50 *к*; а кто пожелае*т*, то свобо*д*но и рубля да*т* или и болѣє. За по*г*рєбєніє прєстарѣли*х* и срєдолѣтни*х* – 4 *к*; а за младєнчєскіє – 2 *к*. За всєнощноє и литургию Бжию на праздники – 4 к. єстли в тіє дні что на мисочку спросится, а буди ничє*го* нє випроси*т*, то оной кондиціи в доимку и нє зачисля*т,* яко оная толко з мисочковихъ дєнє*г* и давается должна. За молєбєнъ о здрави*и* – 2 *к*. За освящєніе домов – 4 к. В томъ и подписались[305].

Ця угода, звісно, суттєво відрізняється від раніше розглянутих договорів з єреями, та й ті виплати, що нею передбачалися, не до порівняння з призначеними для священників. І все ж вона таки гарантувала окремі статті прибутків поза добровільними пожертвами.

Узагальнюючи, констатуємо, що ситуація з дияконами в Пирятинській протопопії в цілому була схожою на ту, що склалася в усій Київській митрополії. Прокоментовані тут приклади підтверджують тезу Ю. Крижановського, що диякони вважалися розкішшю й не всі парафії могли їх собі дозволити. Принаймні три останні випадки дияконських свячень відбулися в Пирятині – центрі протопопії, та Чорнухах – сотенному містечку. До того ж один із пирятинських храмів був соборним, а в іншому обов'язки настоятеля виконував сам намісник. І хоча потреба в дияконських послугах диктувалася значним розміром парафії й надмірною завантаженістю єрея, проте навіть т. зв. великопарафіяльні церкви (бл. 300 дворів) не завжди були спроможні утримувати такого священнослужителя.

Незважаючи на все це, посада диякона деколи використовувалася панотцями для передавання свого духовного уряду в спадок власним синам. Здебільша так траплялося тоді, коли ті були ще замолоді, щоб стати священником, або ж парафії виявлялися занадто малими, щоб їх розділяти.

Прибутки дияконів, зазвичай дуже обмежені, забезпечувалися переважно добровільними датками мирян. Однак якщо диякон був сином правлячого єрея, то до його платні часто додавалася також частка батькових доходів.

4.2. Церковнослужителі

Нижчий рівень парафіяльного клиру представляли церковнослужителі – особи, які, не будучи посвячені в духовний сан, допомагали священникам здійснювати богослужіння. У Пирятинській протопопії досліджуваного періоду це були дяки, паламарі й псаломники.

[305] Там само, спр. 498, арк. 6–6 зв.

На відміну від єреїв, ряди яких поповнювалися часто й із числа їхніх дітей, посади церковнослужителів були для священничих синів абсолютно не привабливими. Згідно з наказами Генеральної військової канцелярії, ці клирики мусили сплачувати податки, відбувати козацьку службу й нести всі інші повинності, покладені на той стан, з якого походили. Виконання ж церковної служби «оставлено было на доброхотство желающих быть в том звании за едино спасеніе»[306]. У результаті багато хто з дяків і паламарів покидав свої посади. Їхні місця посідали здебільшого «люди бездомные, сироты мещанского, казацкого и крестьянского происхождения, не знавшие никакого ремесла…»[307] та школярі, які часто змінювали свою локацію, щоб уникнути оподаткування й обтяження повинностями[308].

Така ситуація досить добре охарактеризована в резолюції Кабінету міністрів Російської імперії від 2 січня 1737 р.: «во оных де Кіевской и Переяславской епархіях такого обыкновенія дабы дьячкам и пономарям быть при церквах наследственно не бывает и дети их при своих приходах наследственно не живут; но как сами церковнослужители, так и дети их больше в казачьем звании обретаются, чего ради и в действительную службу к церквам не бывают определены; много ж того бывает, что во дьячках и пономарях служат по месяцу и по два, и по три, и переменяются»[309].

Свідчення про це збереглися й у матеріалах Пирятинського духовного правління. Наприклад, у січні 1779 р. єрей Миколаївської церкви с. Лазірки Олексій Добронизький, відповідаючи на ордер «присутствія» про сплату дячками на користь Київської духовної консисторії й потреби самого правління копійчаного збору, повідомив, що дячок Герасим Петрів, який був у його парафії, наприкінці минулого року втік. Причину такого вчинку священник вбачав у тому, що дячок був неосілим[310]. Про подібне сповіщав і настоятель Михайлівського храму с. Повстин Прохор Григоріїв: «в приходѣ моємъ хотя дячокъ и билъ но поєликѳ в окончаніи [1]778 года, яко жъ онъ билъ нєосєдлой нєвєдомо кѳда бѣжалъ и гдѣ нинѣ находится нє знаю»[311].

Спроба примусити платити цей же збір паламарів, але по одній «дєнґи», не мала великого успіху, адже вони переважно походили з посполитих і вже були обкладені т. зв. рублевим окладом. У чотирьох парафіях: Березовій Рудці, Кручі, Лазірках і Повстині, сплачувати додаткові кошти для

[306] Пункты от Киевской епархии // *Сборник императорского русского исторического общества* 43 (1885) 454.

[307] Н. Шпачинский, свящ. *Киевский митрополит Арсений Могилянский*, с. 314.

[308] Пункты от Киевской епархии, с. 454.

[309] *ПСЗ*, т. 10, с. 4–5.

[310] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 660, арк. 3.

[311] Там само, арк. 5.

митрополії паламарям заборонили власники сіл[312]. А паламар церкви Різдва Пресв. Богородиці с. Вороньки посполитий Григорій Демидів «бросивъ паламарство и уплачивать не похотѣлъ»[313].

Безумовно, це перешкоджало нормальному функціонуванню парафій. Як зазначено в «Пунктах від Київської єпархії», поданих до Законодавчої комісії Катерини II у 1767 р., через такі обставини «бывают церковнослужению не то что повседневному, но и в нарочитые высокоторжественные дни остановки»[314]. Аби запобігти цьому, керівництво єпархією просило Законодавчу комісію включити церковнослужителів до духовного стану[315].

Склад і число цих клириків у парафіяльних храмах були регламентовані. У розпорядженні Київської консисторії, надісланому до Пирятинського духовного правління 22 жовтня 1778 р., нагадувалося, що згідно з постановами Синоду 1722–1723 рр., «причѣтникамъ быть по прєпорціи̑ поповъ, тоєсть при каждо*м* попѣ одинъ дьячєкъ и одинъ пономарь»[316]. Провідну роль серед них відігравав дяк, який і очолював клирос. А той «почти всегда (до половины XVIII века) был полон разными причетниками или церковниками, по стародавнему обычаю собиравшимися около дьячка и составлявшими какбы “капеллу”»[317].

На практиці вказаних пропорцій дотримувалися не завжди. Так, у 1760-х рр. у Пирятинській протопопії нараховувалося 68 дяків (*додаток 3, табл. 2*). І хоча це число дещо перевищувало кількість парафій, у шести з них – Гільцях, Дейманівці, Золотухах, Ковалях, Мокіївці та Усівці – таких клириків не було взагалі[318]. І це при тому, що в Гільцях, Ковалях і Мокіївці їх мало би бути по двоє, адже там правили по два єреї. Натомість у Митлашівці й Митченках на одного священника припадало двоє церковнослужителів[319], а в ще одній парафії, Юріївській с. Бондарі, на двох єреїв – аж троє[320]. У Бондарях і Митченках це були дяки, а в Березовій Рудці, Давидівці, Митлашівці, Савинцях та Яцинах – дяк і піддячий (помічник дяка). За визначенням Ю. Крижановського, на посаду дяка священник і громада обирала «старших, и более практичных, более чесных» осіб[321].

---

[312] Там само, арк. 1, 3, 5, 8.

[313] Там само, арк. 4–4 зв.

[314] Пункты от Киевской епархии, с. 454.

[315] Там само, с. 456.

[316] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 571, арк. 25–25 зв.

[317] Н. Шпачинский, свящ. *Киевский митрополит Арсений Могилянский*, с. 312.

[318] ДАПО, спр. 39, арк. 1–1 зв; спр. 59, арк. 1; спр. 78, арк. 1; спр. 144, арк. 1–1 зв; спр. 200, арк. 1–1 зв; спр. 214, арк. 1–1 зв.

[319] Там само, спр. 68, арк. 1; спр. 69, арк. 1.

[320] Там само, спр. 55, арк. 1.

[321] Е. М. Крыжановский. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке, с. 398.

Отож майже всі вони належали до групи «дорослих» – 20–59 років[322], тобто були людьми активного віку. Лише двоє перебували поза її межами: 19-річний Іван Андріїв з Юріївської парафії с. Бондарі[323] та 64-річний Іван Мартинів з Різдво-Богородичної парафії с. Кізлівка[324] (*рис. 2*). 48 осіб (71 %) були одруженими, троє вже овдовіли, а решта, здебільшого молодь, ще парубкували (*рис. 2*).

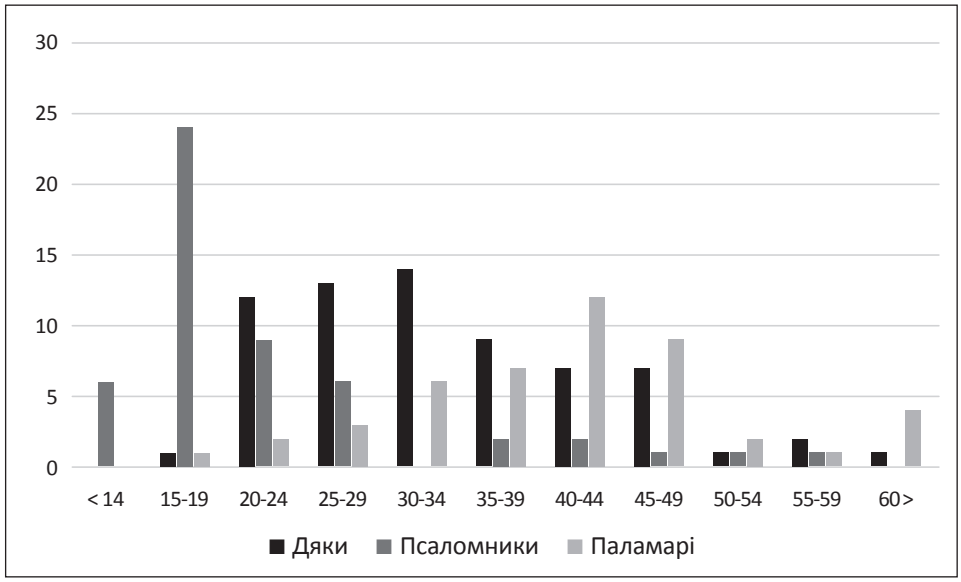

Рис. 2. Розподіл церковнослужителів Пирятинської протопопії за віком у 1760-х рр.

Як стверджує М. Шпачинський, дячки часто потерпали від сваволі панотців, від яких повністю залежали. Єреї могли розпоряджатися цими церковнослужителями як власними підданими, виганяти за власним бажанням, затримувати платню або й узагалі її не видавати[325]. Показовим прикладом такого поводження з дяками є конфлікт між денисівським священником Петром Голубовським та місцевим дячком Зеновієм Василіївим. Голубовський начебто намагався вигнати дяка з церкви. На думку отамана того села Данила Дейнеки з товариством, о. Петро: «возимѣлъ на оного дячка злобу и гонитєлство за єдно толко сиє, что онъ дячокъ ємѳ попу панщини

[322] Л. Анри, А. Блюм. *Методика анализа в исторической демографии*, 2-ге вид. Москва 1997, с. 23.

[323] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 55, арк. 1.

[324] Там само, спр. 217, арк. 1.

[325] Н. Шпачинский, свящ. *Киевский митрополит Арсений Могилянский*, с. 313.

работать нєхощєтъ и с ни*м* в партикулярниє єго поєздки єздить, и лошадѣ погонять вмѣсто наємного слѫжитєля о*т*казуєтся»[326]. Попри те, що на захист виступила парафіяльна спільнота, яка зверталася і в сотенну канцелярію, і до духовного правління, апелюючи до указу київського митрополита від 1762 р., який нібито забороняв парафіяльному духовенству звільняти обраних громадою дяків, Зеновій Василіїв, мабуть, таки залишив свою посаду[327]. У сповідному розписі храму св. Йоана Богослова цього села, складеному чотирма роками пізніше, вже фігурує інший дячок – Гнат Чинцевич[328].

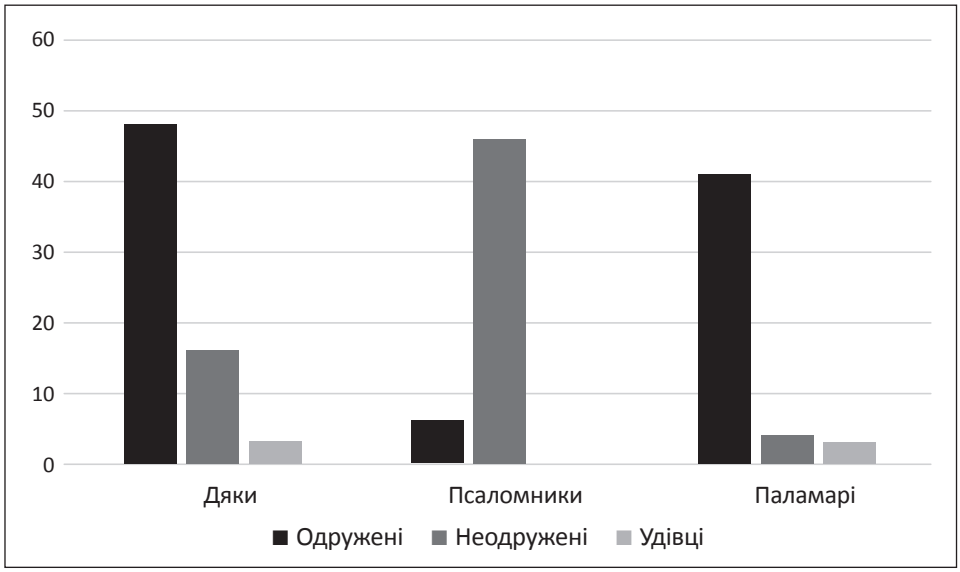

Рис. 3. Розподіл церковнослужителів Пирятинської протопопії за цивільним станом у 1760-х рр.

Не мирився з дяками й половинний єрей Успенської церкви м-ка Яблуневе Микита Вакуловський. Наприкінці січня 1766 р. він «гвалтовно и самоправно» ввірвався у школу, якою керував дяк Кирило Дем'янів. Там пантотець захопив одного зі школярів – «молодика» Грицька Никифоріва, привів його до свого двору й став лаяти та випитувати, «гдє сало свинноє дякомъ схованно», а тоді зв'язав і побив. Потім забрав зі школи іншого учня, а за ним – і третього. Всіх цих хлопців піп побив палкою і «такъ на здоровю изувѣчилъ, что залєдва оніє и ходить могутѣ». Що ж до самого дяка, то «всєгда имѣя злобѫ, произносилъ похвалки злапать и в смєрть убить»[329].

[326] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 31, арк. 16.
[327] Там само, арк. 16 зв.
[328] Там само, спр. 296, арк. 1.
[329] Там само, спр. 42, арк. 8 зв.

Отримавши після смерті свого колеги о. Стефана Василіїва у тимчасове управління й другу частину парафії, Вакуловський взявся ущемляти другого дяка – Кіндрата Іваніва. Місцеві парафіяни, дуже незадоволені такою поведінкою нового священника, стали на захист дяка. В їхній скарзі, поданій у лютому того року до Пирятинського духовного правління, серед інших «гріхів» панотця, згадувалось і переслідування ним причетника. Парафіяни повідомляли, що піп ставився до Іваніва з ненавистю, не допускав його до виконання обов'язків, не видавав платні, через що «ѡнъ дякъ во всєкрайнѣйшоє разорєніє и ѯбожєство пришолъ»[330].

Наприкінці липня в духовне правління поскаржився й сам Кіндрат Іванів, який заявив, що «по нєдоброхотству ієрєй тамошній Никита Вакѯловскій мнѣ тамъ дяковать, яко и доходовъ полѯчать, прєпятствуєтъ и вовся нє допѯскаєтъ», чим спричиняє йому «нємалѯю обидѯ»[331].

Не менш промовисто про тодішнє становище дяків розповідає й вірш, записаний невідомим автором на сторінках друкованого Ірмологіону (1757 р.):

Хто хоче лиха зазнати,
Нехай іде в N дякувати:
То буде панщину в будні робити,
А в суботу ходити дзвонити,
Сала по селі прохати
І скрізь за хлібом шмарувати[332].

Загалом же дякування не було легким способом заробляння хліба. Проте навряд чи стосунки між дяками та священниками складалися виключно в конфліктному полі. Радше навпаки, наведені приклади потрапили на сторінки джерел саме через те, що були девіаціями. Тож логічно припустити, що зазвичай ці взаємини мали цілком нормальний характер, адже саме це було потрібно для стабільного функціонування парафій. Зрештою, задокументовано кілька випадків, коли дяківство виконувало роль соціального ліфта для переходу в духовний стан. Так, названі єреї Пирятинського Троїцького храму, вихідці з козацтва Андрій Євтихіїв та його брат Семен Бойчевський, спершу були дячками.

Нижчий щабель в єрархії церковнослужителів посідали паламарі[333]. Їхній склад поповнювався переважно за рахунок школярів, які розглядали

[330] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 42, арк. 5 зв.

[331] Там само, спр. 119, арк. 9.

[332] Дьячки старой Малоросии // *КС* 11 (1897) 88.

[333] «Паламар – церковнослужительський чин, у якому посвячений має право й обов'язок допомагати під час підготовки до богослужіння: запалювати свічки в храмі, подавати кадильницю, прибирати вівтар, храм тощо» (Н. Пуряєва. *Словник церковно-обрядової термінології*, с. 91).

цю посаду як етап на шляху до дяківства[334]. У протопопії їх нараховувалось усього 48 осіб. У 17 парафіях паламарів не було взагалі. Отже, передбаченої духовним законодавством пропорції не дотримувалися, що, як і в ситуації з дяками, пояснюється незахищеністю перед світською владою.

Практично всі паламарі – 41 особа (85 %) – були сімейними, четверо (8 %) – вдівцями, і тільки троє ще не брали шлюбу (*рис. 3*). Двоє з тих неодружених (Прохор Копил із Михайлівської парафії с. Піски та Никифор Гаврилів із Богородичної парафії с. Крутий Берег) були зовсім молодими, відповідно 19 і 20 років[335]. Та переважно, на відміну від перших двох категорій церковнослужителів (*рис. 2*), паламарями ставали дещо старші особи. Більшість із них мали понад 40 років, а двоє (Захар Кіндратів із с. Малютинці та Лук'ян Петрів із с. Городвасильків) – понад 70[336].

У вивчених автором джерелах задокументована ще одна категорія церковнослужителів, про яку майже не пишуть цитовані раніше дослідники парафіяльного духовенства XVIII ст., – псаломники. На території протопопії їх було 52 особи (у 29 парафіях). У 14 випадках – по одному на парафію, у дев'яти – по два, у чотирьох – по три, а в Успенській с. Вечірки й Покровській м-ка Чорнухи служило аж по чотири псаломники[337]. Здебільша це були люди віком від 15 до 25 років – 35 осіб (67 %) або й навіть діти – 6 осіб. Наймолодшому з них – Силі Григоріїву з Троїцької парафії с. Каплинці виповнилося тільки 8 років[338]. Старших за 30 налічуємо семеро осіб, двоє з яких уже зустріли свій полудень віку: Герасим Заревський із Білоусівки мав 53 роки[339], а Михайло Григоріїв із Вечірків – 56[340] (*рис. 2*). З усіх них встигли одружитися лише шестеро (*рис. 3*).

Стосовно статусу псаломників у середовищі клириків, то можемо висунути гіпотезу, що саме вони і складали оту «капелу» при дияконах, про яку згадував у своїй книзі М. Шпачинський. Сучасна дослідниця церковно-обрядової термінології Наталія Пуряєва висновує: «псаломник – те саме, що дяк», трактуючи дяка як «церковного читця й співця»[341]. Натомість у Пирятинській протопопії (та, власне, й усій Київській єпархії XVIII ст.) дяк вважався очільником церковнослужителів конкретно взятої парафії, а псаломники були отими особами, які читали й співали на клиросі під час богослужінь. Не відомо, чи коректною щодо цієї протопопії є теза Ю. Крижановського

[334] Н. Шпачинский, свящ. *Киевский митрополит Арсений Могилянский*, с. 316.
[335] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 216, арк. 1; спр. 223, арк. 1.
[336] Там само, спр. 154, арк. 1 зв.; спр. 162, арк. 1 зв.
[337] Там само, спр. 111, арк. 2; спр. 198, арк. 1 зв. – 7.
[338] Там само, спр. 102, арк. 1.
[339] Там само, спр. 195, арк. 14 зв.
[340] Там само, спр. 198, арк. 1 зв.
[341] Н. Пуряєва. *Словник церковно-обрядової термінології*, с. 111, 47.

про те, що таких клириків набирали зі школярів[342], оскільки сповідними розписами проаналізованих тут парафій не зафіксована жодна школа. Тож висловлю обережне припущення, що псаломниками ставали як школярі, так і представники інших соціальних страт.

[342] Е. М. Крыжановский. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке, с. 398.

Розділ 5

НАСЕЛЕННЯ

Загальна чисельність мешканців протопопії в 1760-х рр., згідно з підрахунками на основі сповідних розписів, становила 56 430 осіб (28 716 чоловіків та 27 714 жінок) (*додаток 3, табл. 4*). Знаючи, що територія протопопії охоплювала тоді 3 875 км^2, легко визначити, що на 1 км^2 цієї площі пересічно припадало близько 15 осіб. Для порівняння: станом на 2016 р. густота населення в Пирятинському районі Полтавської області (а саме в ньому локалізувалися більшість парафій протопопії) становила 36,7 особи на км^2 [1].

З огляду на те, що повноцінне залучення даних зі всіх 65 парафій неможливе з об'єктивних і суб'єктивних причин, для висвітлення конкретних питань використовуватиметься інформація щодо окремих населених пунктів за принципом репрезентативної вибірки.

5.1. Статево-вікова структура[2]

Дослідження демографічних параметрів будь-якого соціуму передбачає аналіз його статево-вікової структури, під котрою розуміють розподіл населення за віком і статтю. Це дає змогу з'ясувати цілу низку характеристик – абсолютну чисельність чоловіків і жінок та співвідношення їхньої кількості (коефіцієнти маскулінізації чи фемінізації), їхні вікові параметри, у т. ч. середній вік, типи вікової структури, процес старіння тощо[3].

Статево-вікову структуру населення Пирятинської протопопії вивчатимемо за матеріалами сповідних розписів 1758 р. Таких у відповідному фонді Державного архіву Полтавської області[4] нараховується 17 (*табл. 8*).

---

[1] *Пирятинський район* (https://uk.wikipedia.org/wiki/Пирятинський_район).

[2] Перший варіант цього підрозділу надруковано у: Ю. Волошин. Статево-вікова структура населення Пирятинської протопопії Київської митрополії в середині XVIII століття // *В орбіті християнської культури. (Матеріали наукової конференції до 1030-річчя хрещення Русі; Київ, 25–26 жовтня 2018 року): Наук. зб*. / за ред. І. Скочиляса та М. Яременка. Львів 2020, с. 141–155.

[3] Ю. І. Муромцева. *Демографія*: *Навч. посібник.* Київ 2006, с. 61–73.

[4] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 3–7, 9, 11, 13–17, 20, 54.

Вони здебільшого стосуються тих парафій, що розташовувалися в межах Пирятинської та Яблунівської сотень Лубенського полку.

Таблиця 8

Залюдненість парафій Пирятинської протопопії в 1758 р.

№	Назва парафії	Поселення, сотня	Чоловіки	Жінки	Разом
1	Введенська	с. Білоцерківці, Пир.	629	602	1 231
2	Різдво-Богородична	с. Бубни, Пир.	305	293	598
3	Михайлівська	с. Грабарівка, Пир.	390	353	743
4	Михайлівська	с. Гурбинці, Ябл.	277	280	557
5	Йоано-Богословська	с. Денисівка, Ябл.	514	492	1 006
6	Стефанівська	с. Кейбалівка, Ябл.	149	167	316
7	Різдво-Богородична	с. Круподеринці, Ябл.	636	586	1 222
8	Йоано-Богословська	с. Круча, Пир.	228	222	450
9	Миколаївська	с. Кулажинці, Пир.	182	172	354
10	Іллінська	с. Митченки, Пир.	334	352	686
11	Миколаївська	с. Остапівка, Ябл.	157	142	299
12	Святотроїцька	м. Пирятин, Пир.	268	282	550
13	Успенська	м. Пирятин, Пир.	506	538	1 044
14	Покровська	с. Приходьки, Ябл.	293	291	584
15	Дмитрівська	с. Савинці, Ябл.	290	281	571
16	Михайлівська	с. Харківці, Пир.	627	655	1 282
17	Святотроїцька	с. Шкурати, Ябл.	180	171	351
Сукупно			5 965	5 879	11 844

Джерела: О. Прокоп'юк. *Київська митрополія: топографія посвят*, с. 122–124; ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 3–7, 9, 11, 13–17, 20, 54.

Отож на цій території в той час жило 11 844 особи – 5 965 чоловіків і 5 879 жінок. Обрана для наукових студій група становить понад 21 % усього населення протопопії (56 430 осіб) і є доволі репрезентативною вибіркою. Середній показник заселення однієї парафії – 697 осіб. Що ж до статевого співвідношення, то воно, за незначної переваги чоловіків, доволі рівномірне, як і в цілому по протопопії.

В історичній демографії статеву структуру прийнято аналізувати за допомогою визначення частки чоловіків і жінок серед усіх мешканців та з'ясування коефіцієнтів маскулінізації або фемінізації (перший з них вказує на співвідношення числа чоловіків до числа жінок, а другий – навпаки). Вони розраховуються за формулами:

$$К_{фем} = \frac{Ж_i}{Ч_i} \times 100,$$

$$К_{мас} = \frac{Ч_i}{Ж_i} \times 100.$$

де $К_{фем}$ / $К_{мас}$ – коефіцієнт фемінізації / маскулінізації для вікової групи, $Ж_i$ – кількість жінок у цій групі, $Ч_i$ – кількість у ній чоловіків.

Інструментальний вибір між цими двома коефіцієнтами залежить, підкреслює польський учений Цезарій Кукльо, від самого дослідника[5]. Проте на практиці за кількісної переваги жінок зазвичай з'ясовують рівень фемінізації, а за переваги чоловіків, як-от у нашому випадку, – маскулінізації (*табл. 9*).

Таблиця 9

Статево-вікова структура населення Пирятинської протопопії в 1758 р. (на прикладі 17 парафій)

Вікові групи	Чисельність	У тому числі		Питома частка, %			$К_{мас}$
		чоловіків	жінок	вікової групи	чоловіків	жінок	
0–4	1 566	728	838	13,22	46,49	53,51	87
5–9	1 701	870	831	14,36	51,15	48,85	104
10–14	1 486	799	687	12,55	53,77	46,23	116
15–19	1 123	583	540	9,5	51,91	48,09	108
20–24	1 237	578	659	10,44	46,73	53,27	88
25–29	1 018	443	575	8,6	43,52	56,48	77
30–34	1 003	531	472	8,47	52,94	47,06	112
35–39	648	318	330	5,47	49,07	50,93	96
40–44	622	337	285	5,25	54,18	45,82	118
45–49	422	225	197	3,56	53,32	46,68	114
50–54	388	209	179	3,28	53,87	46,13	117
55–59	216	115	101	1,82	53,24	46,76	114
60–64	151	88	63	1,27	58,28	41,72	139
65–69	95	56	39	0,8	58,95	41,05	143
≥ 70	164	84	80	1,38	51,22	48,78	105
Не вказано	4	1	3	0,03	25,00	75,00	25
Сукупно	11 844	5 965	5 879	100	50,36	49,64	101

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 3–7, 9, 11, 13–17, 20, 54.

[5] C. Kuklo. *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. Warszawa 2009, c. 133.

Уважається, що при народженні статеве співвідношення пересічно має становити 105, якщо ж воно перевищує 110 або нижче 100, тоді допускають недореєстрацію народжень осіб хоча б однієї статі. Цей показник зменшується через вищу смертність хлопчиків у ранньому дитинстві, а в дітородний період, навпаки, збільшується за рахунок зростання жіночої смертності внаслідок невдалих пологів[6].

За своїм статевим співвідношенням населення Пирятинської протопопії дуже схоже на класичну популяцію закритого типу (*рис. 4*). Назагал кількість жінок і чоловіків була тут відносно рівна, що підтверджується коефіцієнтом маскулінізації, який дорівнює 101. У наймолодшій віковій групі переважали дівчатка, а в дітородних (15–49 років) ситуація також тяжіла до класичної. В одній групі (15–19 років) – різниця мінімальна, у трьох превалювали жінки, а ще в трьох – чоловіки.

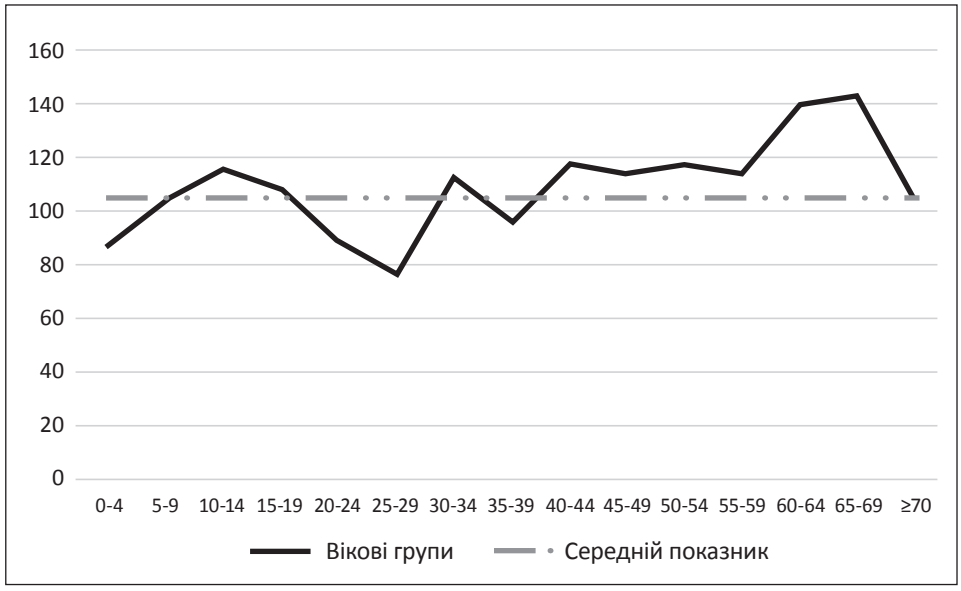

Рис. 4. Статеве співвідношення населення Пирятинської протопопії на 1758 р. (*на осі абсцис позначено вікові групи, а на вісі ординат – $К_{мас}$*)

Перш ніж перейти до розгляду вікових характеристик, зауважимо, що, використовуючи достатистичні джерела, ми завжди маємо справу не з точним, а з т. зв. декларованим віком. Адже в ті часи людям ще не видавали особистих документів, які містили б такі відомості. Наскільки точно самі респонденти знали свій вік – питання відкрите. Очевидно, йшлося радше

[6] Л. Анри, А. Блюм. *Методика анализа в исторической демографии*, с. 27–28.

про приблизне уявлення. До того ж у більшості випадків сьогодні вже неможливо дізнатися, хто саме подавав ці свідчення – священник, який укладав сповідний розпис, господар двору, де мешкав конкретний індивід, чи він сам. Лише іноді, на підставі тексту джерела можна з великою ймовірністю припустити, що в цьому розписі вік респондентів указаний його укладачем – священнослужителем. Так, наприклад, той, хто фіксував парафіян Успенської церкви м. Пирятина[7], описуючи двори з 95-го по 105-й[8], швидше за все проставляв вік довільно. У цих 11 садибах мешкало 21 подружжя. З них у 19 чоловіків і 16 жінок вікове число закінчується на 0. У 13-ти з цих пар голова сім'ї старший від дружини на 10 років: у десяти сім'ях їм було відповідно по 30 і 20 років (причому три з тих подружжів жили в одному дворі); у трьох – по 40 і 30. Ще у трьох різниця між пошлюбленими складала 5 років, а вік одного чоловіка і двох жінок завершувався на 5. Той факт, що на відносно невеликій території зафіксовано таке значне скупчення «круглого» віку, і доводить, вочевидь, згадану неточність даних.

Це, власне, спільна проблема всіх студій цієї тематики, що здійснюються за достатистичними обліковими джерелами. Зумовлена вона тим, що особи, які укладали опис, чи ті, яких описували, подавали вік приблизно, звично заокруглюючи його до 0,5, 1 або парних цифр[9].

Усі вікові характеристики населення названих раніше парафій Пирятинської протопопії занесено до спеціальної таблиці (*табл. 10*).

Таблиця 10

Декларований вік мешканців Пирятинської протопопії в 1758 р.

Стать	Вік									
	0	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**
Чоловіки	24	200	149	179	177	210	197	152	154	156
Жінки	17	208	200	219	197	159	171	175	181	144
	10	**11**	**12**	**13**	**14**	**15**	**16**	**17**	**18**	**19**
Чоловіки	174	166	173	154	132	147	128	107	96	105
Жінки	160	128	139	150	121	110	94	93	125	108

[7] Імовірно, це хтось із трьох братів, представників козацького старшинського роду Максимовичів, які тоді були священниками тієї церкви, – протопіп Ілля Максимович, єрей Єлисей Максимович або о. Семен Максимович. Принаймні саме їхні підписи стоять під аналізованим тут розписом (див.: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 3, арк. 20 зв.).

[8] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 3, арк. 16–17 зв.

[9] M. Wyżga. Rodzina chłopska w parafii Raciborowice pod Krakowem w XVII–XVIII wieku // *Społeczeństwo staropolskie*. *Seria nowa*, т. 3: *Społeczeństwo a rodzina* / ред. A. Karpiński. Warszawa 2011, c. 261.

	20	**21**	**22**	**23**	**24**	**25**	**26**	**27**	**28**	**29**
Чоловіки	159	92	118	97	112	103	92	90	86	72
Жінки	131	115	145	144	124	106	115	106	154	94
	30	**31**	**32**	**33**	**34**	**35**	**36**	**37**	**38**	**39**
Чоловіки	183	95	108	74	71	68	80	48	55	68
Жінки	146	87	91	69	79	72	97	60	39	62
	40	**41**	**42**	**43**	**44**	**45**	**46**	**47**	**48**	**49**
Чоловіки	102	63	56	47	69	57	53	43	29	43
Жінки	66	56	57	37	69	49	40	47	35	26
	50	**51**	**52**	**53**	**54**	**55**	**56**	**57**	**58**	**59**
Чоловіки	54	47	49	27	32	38	27	24	17	9
Жінки	43	36	39	29	32	21	25	18	25	12
	60	**61**	**62**	**63**	**64**	**65**	**66**	**67**	**68**	**69**
Чоловіки	26	18	18	11	15	15	15	10	5	11
Жінки	20	13	15	7	8	9	15	3	4	8
	70	**71**	**72**	**73**	**74**	**75**	**76**	**77**	**78**	**79**
Чоловіки	14	5	4	4	4	6	6	1	4	7
Жінки	22	6	5	3	6	5	4	1	3	2
	80	**81**	**82**	**83**	**84**	**85**	**86**	**87**	**88**	**89**
Чоловіки	9	3	3	3	0	1	1	3	1	1
Жінки	8	2	5	1	1	1	0	0	2	2
	90	**91**	**92**	**93**	**94**	**95**	**96**	**97**	**98**	**99**
Чоловіки	1	0	2	0	0	0	0	0	0	0
Жінки	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0

	100	**Сума**
Чоловіки	1	**5 965**
Жінки	0	**5 879**

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 3–7, 9, 11, 13–17, 20, 54.

На перший погляд, розподіл представленого в таблиці віку є доволі рівномірним. Він не настільки спотворений через коментоване щойно скупчення, як це переважно буває, коли залучається інформація з облікових джерел XVIII ст.[10] І все ж в окремих парафіях така концентрація трапляється. Найпомітнішою вона виявилась у с. Круподеринці, де в 24,14 % населення декларований вік мав своєю останньою цифрою 0; те саме спостерігаємо й у 21,74 % парафіян Успенської церкви Пирятина. У парафії с. Кейбалівка 23,42 % осіб означили свій вік числом із закінченням на 5, у с. Остапівка найбільше парафіян (21,74 %) вказали кількість прожитих

[10] Див., наприклад: Ю. Волошин. Статево-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття // *Історична пам'ять* 1 (2011) 5–24.

років такою, що кінчається на 4, у Пирятинській Троїцькій парафії – на 2 (20,36 %), а в с. Митченки – на 1 (17 %)[11].

У деяких парафіяльних громадах, особливо невеликих, окремі вікові категорії не фігурували взагалі. Так, зокрема в Денисівці, Кейбалівці, Кручі, Митченках, Остапівці, Успенській парафії Пирятина та Шкуратах не зазначені немовлята (до 1 року), а в Остапівці й Кейбалівці – також однорічні діти. У Білоцерківцях, Бубнах і Харківцях не знаходимо жодного хлопчика, якому було б менше року, а в Приходьках і Савинцях – дівчинки. Вірогідно, це пов'язано з притаманним традиційному суспільству високим рівнем смертності серед немовлят[12]. Крім цього, у Шкуратах ніхто з юнаків не задекларував вік 16–18, а з дівчат – 17, 20 і 24 роки. У Приходьках і Кулажинцях не було 23-літніх молодиків, у Троїцькій парафії Пирятина – 28-річних, в Остапівці ніхто з чоловіків не сказав, що йому виповнилося 20, 25, 26 і 27, а з жінок – 25 і 26 років.

Загальний розподіл показує, що в числі прожитих літ понад третини мешканців (33,42 %) останньою цифрою були 0 (11,48 %), 1 (11,32 %) і 2 (11,62 %). Більше половини місцевого люду – 52,01 % – окреслювали свій вік парним числом, а 47,99 % – непарним. Представлений далі графік (*рис. 5*) демонструє, що кількість осіб, котрі називали вищі цифри, поступово знижувалася. Найменшою (7,87 %) була частка тих, вік яких завершувався на 9.

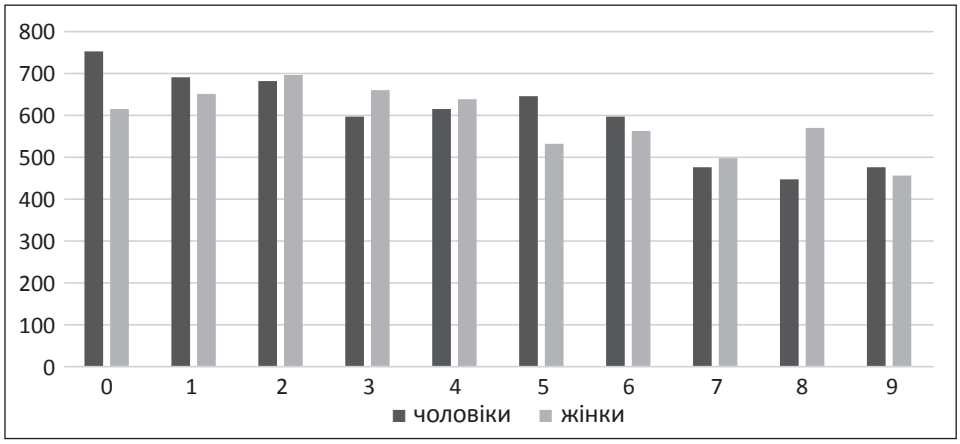

Рис. 5. Розподіл декларованого віку мешканців Пирятинської протопопії в 1758 р.
(*на осі абсцис позначено останню цифру декларованого віку, а на осі ординат – число осіб*)

[11] ДАПО, ф. 81, спр. 3, 4, 11, 15, 20.
[12] C. Kuklo. *Demografia Rzeczypospolitej*, c. 113.

Задля докладнішої оцінки інтенсивності скупчень вдамося до методу поділу числа осіб у віці, який закінчується на 2, на число осіб у віці, який закінчується на 3. Польський учений Міхал Копчинський, у котрого й було запозичено цей метод, стверджує, що чим більше результат перевищує 1, тим вища інтенсивність скупчень, а отже, й менша точність декларованого віку[13] (*табл. 11*).

Таблиця 11

Скупчення декларованого віку мешканців Пирятинської протопопії в 1758 р.

Вік	Чоловіки	Жінки
12–13	1	0,9
22–23	1,2	1
32–33	1,5	1,3
42–43	1,2	1,5
52–53	1,8	1,3
62–63	1,6	2,1
72–73	1	0,5
82–83	–	1
92–93	–	–

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 3–7, 9, 11, 13–17, 20, 54.

Як бачимо, інтенсифікація скупчень починається з групи чоловіків 22–23 років і простежується у старших групах обох статей. Ця інтенсивність не така велика, як визначена М. Копчинським на матеріалі Куявії[14] чи Матеушем Вижґою в дослідженій ним парафії[15], однак помітна в усіх вікових категоріях від 32–33 і до 62–63 включно. Наймасштабнішим скупчення виглядає серед жінок 62–63 років та чоловіків 52–53. Тож можна думати, що хоча в Пирятинській протопопії воно відчутно менше, ніж в окремих польських регіонах, але й тут правдивість вікових даних теж викликає сумніви.

Оскільки, як видно з табл. 10, ще одне значне скупчення є в тих групах, вік осіб у яких закінчується на 0, перевіримо достовірність відомостей також за допомогою індексу Віпла (*Whipple index*)[16]. Він дорівнює помноженому на 100 відношенню суми чисельності 25–60-річних осіб у літах,

[13] M. Kopczyński. *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku.* Warszawa 1998, c. 71.

[14] Там само, c. 71.

[15] M. Wyżga. Rodzina chłopska w parafii Raciborowice, c. 263.

[16] H. S. Shryock, J. S. Siegel. *Methods and Materials of Demography*. New York 1976, c. 205.

що завершуються на 0 і 5, до однієї п'ятої загальної кількості населення віком 23–62 роки. Цей індекс вираховується за формулою:

$$\frac{\sum(P_{25}+P_{30}+\cdots+P_{55}+P_{60})}{1/5\sum(P_{23}+P_{24}+P_{25}+\cdots+P_{60}+P_{61}+P_{62})}\times 100,$$

де P – кількість населення.

Якщо в цю формулу підставити відомості з табл. 10, то індекс Віпла становитиме:

$$\frac{\sum 1154}{1/5\sum 4905}\times 100 = 118.$$

Отриманий результат означає, що у використаних джерелах скупчення віку не дуже суттєві, а вибрані для аналізу дані, згідно зі стандартом ООН, уважаються добрими (*табл. 12*).

Таблиця 12

Стандарт ООН для вимірювання індексу Віпла

Індекс Віпла	Якість даних	Відхилення від ідеалу, %
< 105	дуже точні	< 5
105–110	відносно точні	5–9,99
110–125	добрі	10–24,99
125–175	погані	25–74,99
> 175	дуже погані	≥ 75

Джерела: Human Longevity, Individual Life Duration, and the Growth of the Oldest-Old Population / ред. J.-M. Robine, E. M. Crimmins, S. Horiuchi, Y. Zeng. Dordrecht 2007, с. 89.

Загалом відхилення від ідеалу в аналізованих у цій монографії джерелах становить лише 18 %. Тобто перед нами відносно точне відображення віку жителів протопопії (і це ситуація набагато краща, ніж тоді, коли я працював над дослідженням міста Полтави[17] чи Ігор Сердюк[18] вивчав інші полкові міста Гетьманщини). Проте слід наголосити, що не всі описи велися однаково ретельно і в деяких парафіях таки траплялися значні скупчення. Для прикладу, в головній парафії протопопії – Пирятинській Успенській церкві – індекс Віпла дорівнює 177, що засвідчує більшу, порівняно

[17] Ю. Волошин. Статево-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття, с. 7.

[18] І. Сердюк. Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії // *Вісник Черкаського університету: Серія «Історичні науки»* 33–34 (2008) 55–62.

з іншими, недбалість місцевих єреїв у фіксації віку своїх парафіян. Згідно зі сповідним розписом с. Кейбалівка, цей показник – 206, а с. Круподеринці – 251.

Незважаючи на це, все щойно викладене є об'єктивною підставою для висновку, що інформація про вік мешканців протопопії у сповідних розписах 1758 р. відображена добре. Це своєю чергою вказує, що одержані на їхній основі результати можуть бути близькими до реальних.

Наведені відомості також дозволяють простежити процес, який називають демографічним старінням. Під цим поняттям в історичній демографії розуміють постійне збільшення частки осіб віком від 60 або 65 років і старших серед усього населення. З'ясувати рівень старіння дає змогу відповідний коефіцієнт, обчислений за такими формулами:

$$W_{60+} = \frac{S_{60+}}{S} \times 100,$$

$$W_{65+} = \frac{S_{65+}}{S} \times 100,$$

де S_{60+} та S_{65+} – кількість осіб відповідного віку і старших, а S – загальна кількість аналізованого населення[19].

Підставивши до формул наші дані, отримуємо:

$$W_{60+} = \frac{S_{60+}}{S} \times 100 = \frac{410}{11\,844} \times 100 = 3{,}5$$

$$W_{65+} = \frac{S_{65+}}{S} \times 100 = \frac{259}{11\,844} \times 100 = 2{,}2$$

Зіставлення цих результатів з уживаними в демографії для оцінювання такого явища спеціальними шкалами переконує, що населення протопопії переживало в той період демографічну молодість. У першому випадку, коли за критерій узято вік 60 років, послуговуються шкалою Ж. Боже-Ґарньє – Е. Росета. Відповідно до неї, людність уважається молодою за умови, що в її структурі частка осіб віком 60 років не перевищує 8.

Якщо ж за критерій вибрано 65 років, то вчені застосовують шкалу демографічного старіння ООН. За нею, демографічно молодим є населення, коефіцієнт якого не більший, ніж 4[20]. Саме такими й виявилися мешканці Пирятинської протопопії станом на 1758 р.

---

[19] *Демографический энциклопедический словарь*, с. 117.

[20] В. Медков. *Демография*: *Учеб. пособие* [= *Учебники и учебные пособыя*]. Ростов-на-Дону 2002, с. 128.

Наступним нашим кроком буде встановлення середнього віку досліджуваної популяції. Його визначають «як середню арифметичну шляхом ділення загального числа людино-років (сума добутків значень віку на чисельність населення даного віку) на загальну чисельність населення»[21] (*табл. 13*).

Таблиця 13

Розрахунок середнього віку населення Пирятинської протопопії в 1758 р.

Вік	Чисельність осіб цього віку	Середина вікового інтервалу	Кількість людино-років
0–4	1 566	2,5	3 915
5–9	1 701	7,5	12 575,5
10–14	1 486	12,5	18 575
15–19	1 123	17,5	19 652,5
20–24	1 237	22,5	27 832,5
25–29	1 018	27,5	27 995
30–34	1 003	32,5	32 597,5
35–39	648	37,5	24 300
40–44	622	42,5	26 435
45–49	422	47,5	20 045
50–54	388	52,5	20 370
55–59	216	57,5	12 420
60–64	151	62,5	9 437,5
65–69	95	67,5	6 412,5
≥ 70	164	72,5	11 890
Усі вікові групи	11 840	–	274 453

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 3–7, 9, 11, 13–17, 20, 54.

Підсумувавши всі зібрані дані за 1758 р., дізнаємося, що для людності Пирятинської протопопії *середній вік* $= \frac{274\,453}{11\,840} = 23{,}1$ року. Такий результат – ще один аргумент на користь попередньої тези про те, що місцеве населення було демографічно молодим. Це, як відомо, риса традиційного домодерного суспільства. Якщо порівняти цей показник із сучасністю, зокрема із середнім віком мешканців України на 1 січня 2018 р., коли він дорівнював 41,3 року[22], то різниця складе понад 18 років.

[21] Ю. І. Муромцева. *Демографія*, с. 66.

[22] *Населення України за 2017 рік. Демографічний щорічник* / відп. за вип. М. Б. Тімоніна. Київ 2018, с. 39.

Аби чіткіше уявити статево-вікову структуру населення протопопії, відобразимо дані, вміщені в табл. 8, у вигляді спеціальної діаграми (*рис. 6*). У демографічній науці таке графічне зображення називають віковою пірамідою, бо за великого рівня народжуваності воно набуває трикутної форми. За допомогою цих пірамід з'ясовують тип вікової структури людності. Їх будують, розподіляючи досліджувану популяцію за віком і статтю. Вік позначають на вертикальній осі (ординаті), а чисельність – на горизонтальній (абсцисі)[23]. Кожна така вікова категорія на нашій діаграмі представлена прямокутником, площа якого пропорційна чисельності групи в таблиці. Це дозволяє правильно вибудувати піраміду, попри ту обставину, що людність ділиться на нерівні вікові групи. Остання вікова група – 70 і старші – охоплює 25 років, бо «зазвичай 95 років приймають за вік, після якого даними можна знехтувати»[24]. Для того, щоб ця група відповідала п'ятилітнім, необхідно її чисельність розділити на 5. Тут для чоловіків це: $\frac{84}{5} = 16{,}8$, а для жінок: $\frac{80}{5} = 16$.

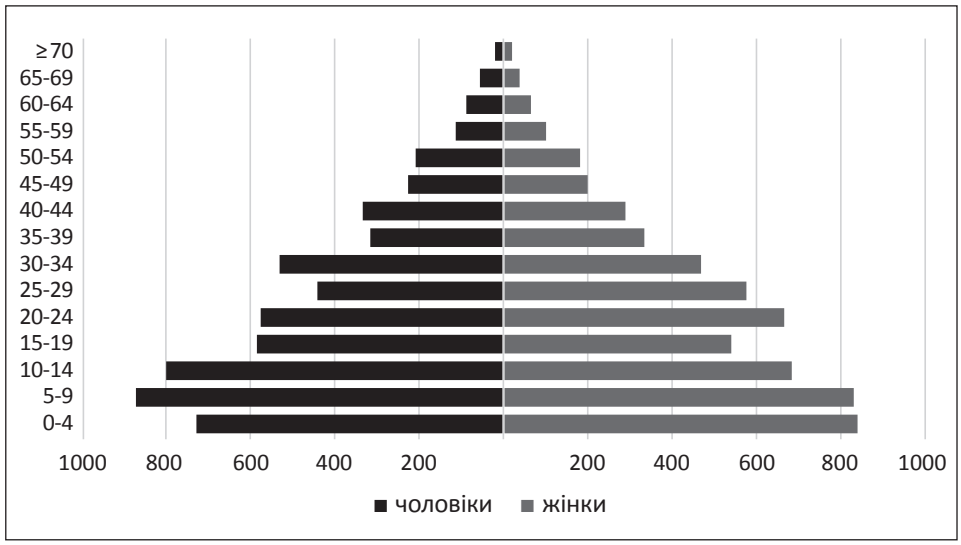

Рис. 6. Статево-вікова піраміда населення Пирятинської протопопії в 1758 р.

Створені піраміди найчастіше порівнюють із трьома «ідеальними типами» вікової структури населення, які виділив наприкінці XIX ст. шведський демограф Густав Зундберґ, – прогресивним, застійним і регресивним (*рис. 7*).

[23] *Демографический энциклопедический словарь*, с. 65.

[24] Л. Анри, А. Блюм. *Методика анализа в исторической демографии*, с. 26.

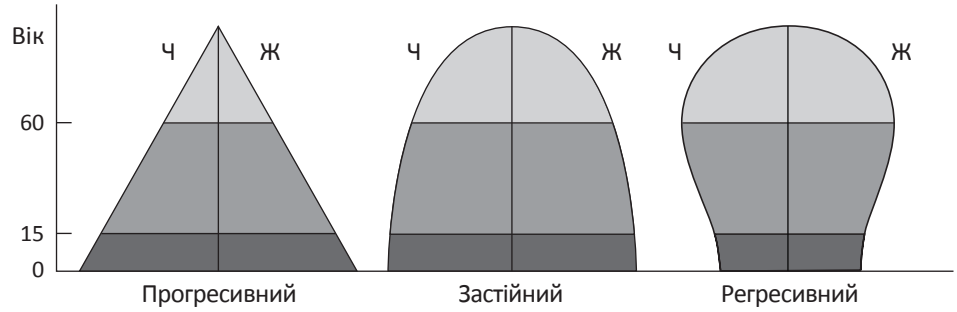

Рис. 7. Основні типи вікових пірамід

За прогресивного типу кількість жителів певної території постійно зростає, за застійного типу – не змінюється, а за регресивного – зменшується[25].

Людність Пирятинської протопопії є прикладом першого із цих типів – прогресивного. Щоправда, побудована на основі відповідних демографічних відомостей піраміда не має чіткої геометричної форми (*рис. 6*). На її ребрах виразно помітні заокруглення та глибокі вирізи, які свідчать про вплив на структуру цієї популяції. До речі, саме такі конфігурації є ще одним виявом скупчення віку у використаних джерелах та їхнього примітивного, достатистичного характеру.

Незважаючи на це застереження, піраміда має притаманний статево-віковій структурі традиційного суспільства вигляд. Широка основа біля підніжжя вказує на досить високу частку дітей у протопопії. Побіжно також зазначимо, що вона, хоча й не суттєво, але таки відрізняється від пірамід, створених автором для Полтави за даними Рум'янцевського опису 1766 р. та сповідних розписів 1775 р.[26], і більше схожа на піраміду, побудовану Анастасією Момот для сільського населення Гетьманщини[27]. Це вкотре підтверджує думку про те, що сільський і міський соціуми в Козацькій державі певною мірою різнилися між собою.

Задля чіткішого уявлення про вікові відмінності між тогочасним і сучасним суспільством України звернімося до інформації, оприлюдненої Інститутом демографії НАН України (*рис. 8*)[28]. Вона доводить, що сучасне населення належить до регресивного типу.

---

[25] C. Kuklo. *Demografia Rzeczypospolitej*, с. 136.

[26] Ю. Волошин. *Козаки і посполиті*, с. 88–90.

[27] А. Момот. Сільське населення: статево-вікова характеристика // *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.*: *у 2 кн.* / редкол. В. Смолій та ін., кн. 2. Київ 2018, с. 314–316.

[28] *Населення України за 2017 рік. Демографічний щорічник*, с. 29.

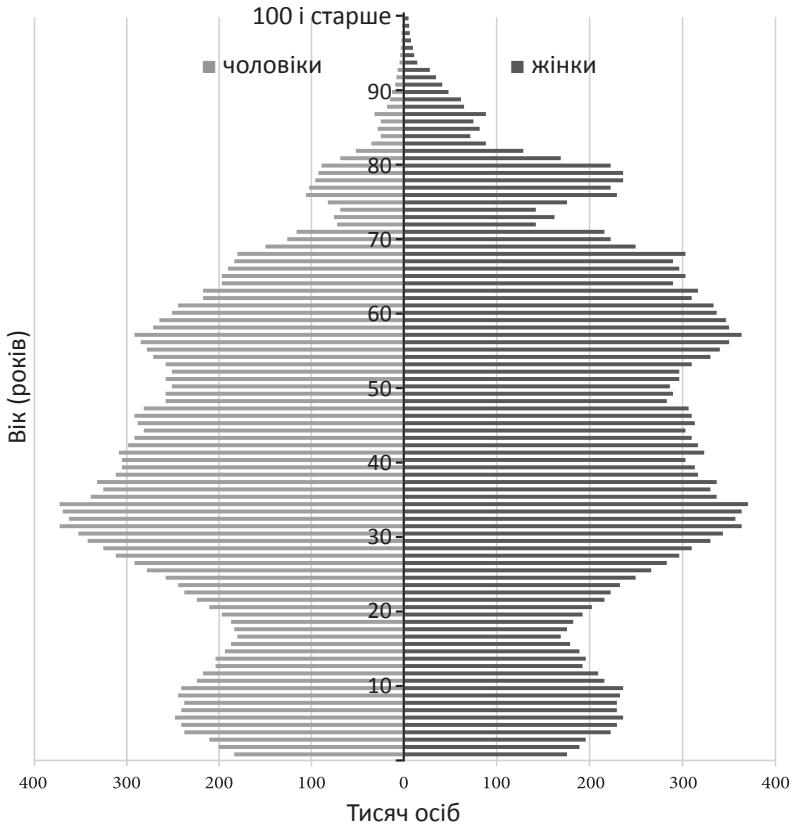

Рис. 8. Статево-вікова структура населення України на 1 січня 2018 р.

Аналіз вікової структури мешканців протопопії буде неповним, якщо проігнорувати запропонований засновником історичної демографії Луї Анрі метод поділу населення на великі вікові групи. Слідом за французьким дослідником застосуємо два критерії поділу, які, на переконання Ц. Кукльо, істотно полегшують компаративні студії людських спільнот у часі та просторі[29].

Перший критерій – біологічний. На його підставі в популяції виокремлюють:

- молодих (0–19 років);
- дорослих (20–59 років);
- старих (60 і більше років).

Другий – економічний – дає змогу поділити населення на:

- людей допродуктивного віку (0–14 років);
- людей продуктивного віку (15–64 роки);

[29] C. Kuklo. *Demografia Rzeczypospolitej*, c. 139.

• людей постпродуктивного віку (65 і більше років)[30].

Розподіливши за цими критеріями вікові характеристики жителів Пирятинської протопопії (*табл. 14*), побачимо картину, властиву доіндустріальному суспільству прогресивного типу: в обох випадках найбільшу частку становили дорослі й люди продуктивного віку. Друге місце посідали молоді люди, а найменше було представників старших вікових груп.

Таблиця 14

Вікова структура населення Пирятинської протопопії 1758 р. (за біологічним і економічним критеріями поділу)

Вікова група	Кількість осіб	%
Біологічний критерій		
0–19	5 876	49,6
20–59	5 554	46,9
≥ 60	410	3,5
Не вказано	4	–
Сукупно	11 844	100
Економічний критерій		
0–14	4 753	40,1
15–64	6 828	57,7
≥ 65	259	2,2
Не вказано	4	–
Сукупно	11 844	–

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 3–7, 9, 11, 13–17, 20, 54.

Отож, вивчивши статеву й вікову структури населення Пирятинської протопопії середини XVIII ст., доходимо висновків про те, що це було традиційне населення закритого типу, демографічно молоде, майже пропорційне за статевим показником, яке репрезентувало доіндустріальне суспільство прогресивного типу. Дані про вік, які містяться в опрацьованих джерелах, доволі точні, що уможливлює подальше дослідження демографічних характеристик цієї спільноти.

5.2. Соціальна структура

Аби краще зрозуміти, у якому суспільстві жили парафіяни Пирятинської протопопії, розглянемо його з позиції соціології. Інструментально опершись на два її терміни – соціальна група («сукупність людей, які певним чином

[30] Л. Анри, А. Блюм. *Методика анализа в исторической демографии*, с. 23.

взаємодіють одне з одним, відчувають свою належність до групи і сприймаються іншими як члени відповідної групи»[31]) та соціальна структура («схеми взаємодії різних осіб або груп»[32]), спробуємо відповісти на такі питання: 1) через які групи й соціальні маркери була репрезентована у використаних у цій праці джерелах аналізована спільнота; 2) наскільки це представлення відповідало тогочасним реаліям. Для цього обрано сповідні розписи 64 існуючих у протопопії в 1760-х рр. парафій[33]. Майже всі вони датовані 1765–1768 роками. Лише три з них Троїцьких церков м. Пирятина і с. Шкурати та Преображенської церкви м-ка Городище за той період були втрачені, тому вирішено залучити хронологічно найближчі книги цього типу за 1758 р. (для перших двох храмів) і 1770 р. (для третього)[34]. Такий підхід дозволить охопити практично всі діючі храми й не спотворить загальної картини, позаяк, пригадаймо, йдеться про закрите суспільство. Поза увагою залишилася тільки Пирятинська Преображенська парафія, з якої не збереглося розписів раніше 1775 р.

Як знаємо, введення масового обліку населення нерідко супроводжувалося не стільки фіксацією існуючої соціальної структури, скільки її конструюванням чи принаймні модифікацією з огляду на потреби перепису. Тому джерела відображали радше уявлення їхніх укладачів, аніж дійсні реалії тогочасся. Використані в цій роботі сповідні розписи – яскравий зразок накидання таких уявлень на суспільство Гетьманщини, взірець своєрідної соціальної інженерії. Їхнє запровадження, пов'язане з дисциплінуванням і внормуванням церковного життя, у ширшому ключі можна інтерпретувати як камералістську практику збирання інформації, характерну для імперій епохи Просвітництва та абсолютизму[35]. Власне з цією метою 16 квітня 1737 р. і був виданий сенатський указ «О штрафах, положенных с уклоняющихся от исповеди и Святого причастия и об обязаностях в сем отношении духовных и светских начальств»[36]. Згідно з цим розпорядженням, укладачі розписів мали фіксувати такі категорії парафіян: «духовные», «военные», «разночинцы», «цеховие», «дворовие» и «поселяне со бобыли». Однак не всі ці формули окреслювали відповідні соціальні групи. Наприклад, за формулюванням «военные и их домашние» приховано представників козацтва – його верхівки («нової шляхти»), виборних козаків та козаків-підпомічників. А в Успенській парафії Пирятина сюди ж віднесено й трьох відставників з Грузинського гусарського та одного з В'ятського

[31] Н. Черниш. *Соціологія. Курс лекцій*: *Підручник.* Львів 2003, с. 474.
[32] Е. Гіденс. *Соціологія.* Київ 1999, с. 668.
[33] О. Прокоп'юк. *Київська митрополія: топографія посвят*, с. 152.
[34] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 4, 16, 259.
[35] С. Малкин. Лаборатория империи, с. 4–8.
[36] *ПСЗ*, т. 10, с. 114–122.

Шляхтич,
друга половина XVIII ст.

карабінерського полків[37]. Не зовсім ясно, кого саме записували різночинцями. Так само дисонувало з дійсністю й означення «поселяне со бобыли». Втім, окремі єреї часто замінювали його на більш звичну для себе «посполитые». Так, зосібна, робив настоятель Миколаївської парафії с. Остапівка о. Симеон Гавриїлів[38], священник храму Різдва Пресв. Богородиці с. Круподеринці о. Яків Данилів[39] та духовенство Троїцької й Успенської церков Пирятина[40].

Цікаво, що згодом, на початку 1770-х рр., форма цих записів змінилася. В описах за 1772 р., скажімо, соціальний поділ такий: «духовного чина», «свецкого чина», «выборние козаки», «подпоможчики козаки», «дворовие» і «посполитие»[41]. Отже, категорію «воєнних» розділили на три групи – «свєцкіє», до яких віднесли всю козацьку старшину, виборні козаки й козаки-підпомічники[42]. Місце «посєлян» офіційно заступили «посполиті». Проте й цей формуляр документа проіснував недовго – вже в 1775 р. повернулися до приписів указу 1737 р., відтоді знову позначаючи всі три категорії козацтва єдиним терміном «воєнниє». Натомість нововведене поняття «посполиті» залишили без змін[43].

Таким чином, попри всі термінологічні трансформації, цілком очевидно, що сповідні розписи виділяють шість основних соціальних груп: духовенство, козаки, посполиті (селяни), дворові, цехові та різночинці (*рис. 9*).

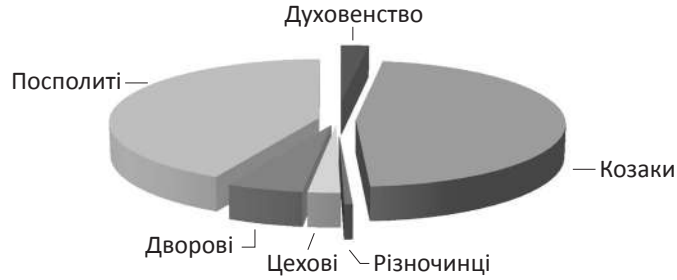

Рис. 9. Соціальна структура мешканців Пирятинської протопопії в 1760-х рр.

[37] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 7, арк. 1, 3 зв., 14.

[38] Там само, спр. 20, арк. 33 зв.

[39] Там само, арк. 1.

[40] Там само, спр. 3, арк. 20; спр. 4, арк. 10.

[41] Там само, спр. 304–307, 309.

[42] Згідно з указом Правління гетьманського уряду в 1735 р., всіх козаків було поділено на дві основні групи, залежно від їхньої заможності й залученості до військової служби: виборних, які ходили в походи й брали участь в інших військових діях, та підпомічників, які «постачали виборним провіант, зброю, коней, одяг і навіть обробляли їхні землі, коли виборні ходили в походи чи відбували форпостну службу» (О. М. Апанович. *Збройні сили України першої половини XVIII ст*. Київ 1969, с. 22).

[43] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 406, 417, 431, 628.

Цю структуру досліджуваного соціуму доповнювали ще також богадільні, частка яких була надзвичайно мізерна (*табл. 15*).

Таблиця 15

Соціальний поділ населення Пирятинської протопопії в 1760-х рр.

Соціальні групи	Чоловіки	Жінки	Сукупно	%
Духовенство	709	607	1 316	2,3
Козаки	13 455	13 107	26 562	47,1
Посполиті	12 351	11 691	24 042	42,6
Дворові	1 509	1 582	3 091	5,5
Цехові	661	651	1 312	2,3
Різночинці	42	47	89	0,2
Богадільні	4	14	18	0,0
Сукупно	28 256	27 231	56 430	100

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 4, 16, 39, 55–78, 98, 99, 102, 105, 106, 108–111, 113, 137, 140, 141, 144, 154, 157, 158, 162, 193, 195, 198–200, 204, 210, 214–219, 223, 225, 234, 258, 259, 296, 734.

5.2.1. «*Духовні*»

Першими до сповідного розпису, ймовірно через те, що це все-таки був церковний облік, записували родини представників клиру, які фігурували як «духовние и их домашние» або, значно рідше, «духовного чина». Один із найавторитетніших на сьогодні дослідників козацької України XVIII ст. Зенон Когут стверджує, що духовенство не було частиною соціальної піраміди Гетьманщини, оскільки «не утворювало стану чи замкнутої групи». Парафіяльними священниками, за тогочасною традицією, могли обиратися[44] вихідці з різних станів – того-таки козацтва, міщанства, навіть з-поміж нової шляхти[45]. І навпаки, діти єреїв могли вступати на козацьку службу. Водночас духовенство користувалося такими самими правами й привілеями, що й козацька еліта[46]. Це, своєю чергою, сприяло тому, що в середовищі клиру формувалася специфічна ідентичність, дуже схожа на ідентичність козацької верхівки, – їх об'єднувало насамперед самоототожнення зі шляхтою.

[44] Таке право виборності православних єреїв парафіянами діяло в Україні аж до кінця XVIII ст. Розгорнутіше в: Е. М. Крыжановский. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке, с. 391–439.

[45] З. Когут. *Російський централізм і українська автономія*, с. 44–45.

[46] О. Гуржій. Етнічний склад і соціальна структура населення Гетьманату // *Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура* / відп. ред. В. Смолій та ін. Київ 2014, с. 151–152.

Про це свідчать різноманітні репліки в матеріалах судових справ та інших документах тієї епохи. Наприклад, лубенський полковий канцелярист Василь Павловський, позиваючись у жовтні 1777 р. до значкового товариша Семена Богомазенка за побиття дружини, заявляв, що він «єсть в шляхєтской чєсти», бо «свящєничєский сынъ»[47]. А в Гадяцькій полковій канцелярії, під час проведення в 1765 р. Генерального (Рум'янцевського) опису, на запитання членів комісії, котра проводила опис на території полку, кого вважати шляхтичами, полкова канцелярія чітко відповіла, що ними слід визнати всіх козаків і все духовенство. Історик українського права Дмитро Міллер наприкінці XIX ст. зауважив, що підстави для такого ототожнення давав Литовський статут, який прирівнював, в окремих випадках, клир до шляхетства. Крім того, як зазначив учений, «духовенство для подкрепления своих притязаний ссылалось обыкновенно на указ 1734 г., которым велено: "поповских детей, кои пожелают Е. И. В. отправлять службу, определять для отправления той службы в значковые товарищи", а значковые товарищи были уже членами командующаго класса, а значит шляхетством»[48].

Духовенство як соціальна група не було однорідним – воно поділялося на священнослужителів та церковнослужителів. До першої категорії належали священники та диякони, а до другої – дяки, паламарі, псаломники. Сукупно ця група становила доволі незначну частку в загальній структурі населення – лише 2,3 %, або 1 316 осіб (709 чоловіків і 607 жінок) (*табл. 15*). Внутрішній поділ на священно- й церковнослужителів був майже рівним: 51,1 % (672 особи – 332 чоловіки та 340 жінок) на 48,9 % (644 особи – 377 чоловіків і 267 жінок). Із них власне священнослужителів і церковнослужителів налічувалося тільки відповідно 106 (98 єреїв і 8 дияконів) та 168 осіб (68 дяків, 48 паламарів і 52 псаломники), решта ж були членами їхніх родин т. зв. «домашние».

Окрім представників цих двох основних підгруп, до складу духовенства протопопії подекуди записували й інших осіб. Скажімо, у Введенській парафії с. Білоцерківці, Юріївській с. Бондарі, Михайлівській с. Повстин та Святодухівській с. Теплівка, до категорії клиру віднесено також титарів[49]. У розписі Успенської церкви Пирятина, головного храму протопопії, вказаний «духовним» і її писар Михайло Кавенський[50], а в розписі Святодмитрівської парафії с. Савинці – «майстєр цєрквєй Іωсиф Жулійдов»[51].

---

[47] ЦДІАК України, ф. 1726, оп. 1, спр. 15, арк. 67–68 зв.

[48] Д. Миллер. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение казацкой старшины в дворянство // *КС* 1 (1897) 9.

[49] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 55, арк. 1 зв.; спр. 72, арк. 1 зв.; спр. 77, арк. 1 зв.; спр. 99, арк. 1.

[50] Там само, спр. 137, арк. 1 зв.

[51] Там само, спр. 75, арк. 2.

Пересічно на одну парафію припадало по 5 священнослужителів і по 5,8 церковнослужителів. Зрозуміло, що такої рівномірності на практиці не існувало. Відомі парафії, в яких клиру налічувалося помітно більше, як-от у щойно згаданій Успенській, де загалом, не рахуючи писаря, було дев'ять представників духовенства: чотири єреї (у т. ч. протопіп Ілля Максимович), диякон, дяк та три псаломники[52]. Чи у Воскресенській парафії м-ка Чорнухи, де Богові служили три єреї, дячок, три псаломники та паламар[53]. Найменшими в цьому відношенні виявилися: Різдво-Богородична парафія с. Кізлівка[54], Миколаївська с. Кохнівка[55], Різдво-Богородична с. Круподеринці[56], Миколаївська с. Кулажинці[57], Миколаївська с. Мокіївка[58], Іллінська с. Петрівка[59], Покровська с. Приходьки[60] і Благовіщенська с. Усівка[61]. Увесь клир у цих селах складався з двох осіб, зазвичай – єрея та дяка.

5.2.2. *Козаки*

Козаки, як належні до панівної верстви, у сповідних розписах нотуються на другій позиції. Саме вони («военние и их домашние») і творили найчисленнішу групу вірян Пирятинської протопопії, яка, згідно з аналізованими джерелами, нараховувала 26 562 особи (13 445 чоловіків та 13 107 жінок), або 47 % від усієї кількості населення.

Проте на парафіяльному рівні домінування козаків не було таким однозначним, як це видається на перший погляд. Так, зокрема, у трьох із 64 парафій – Святотроїцькій с. Березова Рудка, Йоано-Богословській с. Круча та Миколаївській с. Кулажинці – козацтво не мешкало зовсім. У восьми: Юріївській с. Городвасильків, Петропавлівській с. Короваї, Миколаївській с. Кохнівка, Іллінській с. Петрівка, Вознесенській с. Пізники, Різдва Христового с. Семенів, Святодухівській с. Теплівка та Успенській м-ка Яблуневе, частка козаків коливалась у межах від 0,5 до 8 %. У чотирьох – Різдво-Богородичній с. Крутий Берег, Йоано-Предтеченській с. Малютинці, Святотроїцькій м. Пирятин та Миколаївській с. Лазірки охоплювала 12–20 %. А ще в 15 парафіях – 25–46 %. В одній – Дмитрівській с. Савинці – представники

[52] Там само, спр. 137, арк. 1–1 зв.
[53] Там само, спр. 110, арк. 1–1 зв.
[54] Там само, спр. 217, арк. 1.
[55] Там само, спр. 61, арк. 1.
[56] Там само, спр. 65, арк. 1.
[57] Там само, спр. 64, арк. 1.
[58] Там само, спр. 30, арк. 1.
[59] Там само, спр. 105, арк. 1.
[60] Там само, спр. 225, арк. 1.
[61] Там само, спр. 78, арк. 1.

козацтва складали рівно половину мешканців. Отже, козаки переважали у 33 із 64 парафій протопопії. Там їхня частка становила від 52 % і вище. У половині з цих церковно-територіальних одиниць вони перевищували 76 %, а три парафії – Юріївська в с. Бондарі, Михайлівські в с. Піски та в с. Яцини – були населені майже самими лише козаками. У перших двох козацтво сягало 91 %, а в третій – 93 %.

Попри те, що козаки вважалися панівним у Гетьманщині станом, повної рівності серед них, звісно, не спостерігалося. Найвпливовішою в цьому середовищі була т. зв. нова шляхта, більш відома в популярній літературі як козацька старшина[62]. Хоча до кінця існування Гетьманщини вона так і не змогла остаточно оформитися як окрема соціальна верства, та вже в другій половині XVIII ст. її відособлення було доволі виразно марковано. Це, з-поміж іншого, виявилося у створенні власної ідеології – хозарського міфу, власної «національної» ідентичності, опертої на концепти «малоросійської козацької України» й навіть власної історії – літописи Самовидця, Грабянки та Величка[63].

Такий суспільний поділ відображався й у документах церковного обліку: в тих парафіях, де жили представники козацької еліти, опис козацького населення розпочинали саме з них. Для прикладу, на першому місці серед козаків, парафіян Пирятинської Святотроїцької церкви, у розписі 1758 р. зафіксований місцевий сотник Михайло Огранович з родиною[64], а наступним, імовірно, його брат, військовий товариш Григорій Огранович[65].

Подібний підхід простежується і в розписі центрального храму протопопії – Успенського. Першою там згадана представниця полкової старшини – удова Феодосія Дмитрівна Корнієвич (63 роки)[66]. Вона мешкала разом із 28-літнім неодруженим сином Яковом[67] та двома онучками – Феодосією (17 років) і Мариною (8 років).

---

[62] Детальніше про це див.: З. Когут. *Російський централізм і українська автономія*, с. 37–42.

[63] Див.: С. Плохій. *Царі та козаки. Загадки української ікони*, с. 17–33.

[64] Михайло Григорович Огранович (1714–1763) – сотник першої Пирятинської сотні. На час укладання розпису мав 43 роки, його дружині Уляні Іванівні – виповнилося 28 років. У подружжя було четверо дітей: Григорій (11 років), Анастасія (8 років), Марфа (7 років) та Іван (1 рік). (ДАПО, ф. 801, спр. 4, арк. 1.)

[65] Григорій Григорович Огранович (1727–?) – військовий товариш із 1757 р. У сповідному розписі 1758 р. зазначено його вік – 31 рік, а також дружини, Марії Федорівни – 19 років, та їхнього сина Івана – один місяць (В. В. Кривошея. *Козацька старшина Гетьманщини*, с. 550; ДАПО, ф. 801, спр. 4, арк. 1 зв.).

[66] ДАПО, ф. 801, спр. 3, арк. 2.

[67] Яків Корнієвич у 1762–1767 рр. обіймав посаду лубенського полкового писаря (В. В. Кривошея. *Козацька старшина Гетьманщини*, с. 550).

Виборний козак,
друга половина XVIII ст.

Далі йшов військовий товариш Павло Огранович[68], за ним – бунчуковий товариш Іван Александрович, сотенний отаман Микита Григоріїв, відставний сотенний отаман Андрій Стефанів. Завершували список прості козаки.

Аналогічно козацький стан репрезентований і в розписах інших парафій. Наприклад, у Йоано-Богословській парафії с. Круча перелік його місцевих представників очолює бунчуковий товариш Андрій Ілліч Александрович, який на той час мав 30 років[69]. Записаний він без родини (можливо, тоді ще не перебував у шлюбі). У Введенській парафії с. Білоцерківці першим з козаків названий отаман Іван Чуйко (39 років), який мав дружину Ганну Тимофіївну (36 років) і п'ятеро дітей: Василя (13 років), Семена (11 років), Гордія (6 років), Євдокію (4 роки) та Фросину (1 рік)[70].

Як уже зазначалося, у формулярах розписів «зразка 1772 р.» шляхта взагалі була відокремлена в осібну групу «свєцких». Так, в описі храму св. Йоана Хрестителя с. Малютинці до неї віднесені бунчуковий товариш Яків Гамалія[71], касир Пирятинського комісарства Андрій Вакулович[72] та Євдокія Тихонович, удова полкового писаря[73]. В Успенській парафії с. Луговики до цієї категорії зарахували відставного полкового осавула Олексія Савицького[74], його брата, військового товариша Григорія Савицького[75] та полкового канцеляриста Кіндрата Мальчевського.

---

[68] Павло Григорович Огранович (1720–1777) – військовий товариш. У розписі записаний разом із дружиною Анастасією (35 років), однорічним сином Корнієм і двома доньками: Анастасією (5 років) та Уляною (3 роки). (В. В. Кривошея. *Козацька старшина Гетьманщини*, с. 550; ДАПО, ф. 801, спр. 3, арк. 2 зв.)

[69] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 13, арк. 1 зв.

[70] Там само, спр. 5, арк. 1 зв.

[71] Яків Олександрович Гамалія (1735–1795) – бунчуковий товариш у Лубенському полку. На час створення розпису був 37-літнім. Мав дружину Катерину Семенівну і шестеро синів: Георгія (12 років), Олексія (11 років), Данила (10 років), Платона (6 років), Василя (3 роки) і Петра (2 роки). (ДАПО, спр. 308, арк. 18.)

[72] Андрій Іванович Вакулович (1726–?) – значковий товариш у Лубенському полку. Належав до відомого в Пирятині козацького роду: дід був пирятинським сотником, мати походила з родини Свічок. На момент складання розпису йому минуло 44 роки, був удівцем і мав сина Данила (12 років). (ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 308, арк. 18 зв.)

[73] Імовірно, мовиться про Федора Павловича Тихоновича, військового товариша (ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 308, арк. 19; див. також: В. В. Кривошея. *Козацька старшина Гетьманщини*, с. 703).

[74] Олексій Степанович Савицький (1721–?) у розписі записаний відставним полковим осавулом Лубенського полку. На той час йому було 51 рік, а дружині Ірині Степанівні – 43. Подружжя мало дев'ять синів: Олексій (21 рік), Олексій (19 років), Федір (18 років), Георгій (13 років), Никифор (12 років), Григорій (11 років), Семен (9 років), Іраклій (8 років), Дорофій (3 роки), і доньку Соломію (7 років). (ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 13, арк. 1 зв. – 2.)

[75] Григорій Степанович Савицький (1732–?) – полковий канцелярист (з 1750), значковий товариш (з 1757), військовий товариш (з 1767), полковий осавул (з 1773), бунчуковий

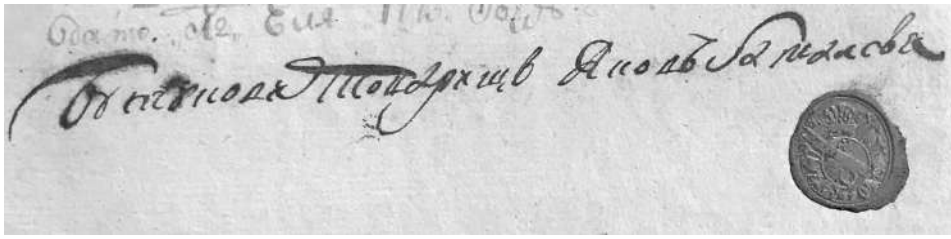

Автограф і печатка бунчукового товариша Якова Гамалії,
1773 р.

5.2.3. *Посполиті*

Посполиті становили другу за розмірами соціальну групу в Пирятинській протопопії. У джерелах їх позначали кількома формулами: «поселянє и ихъ домашніє», «поселянє со бобили», «посполитіє и ихъ домашніє» та «посполитіє». І хоча доданий до сенатського указу 1737 р. зразок сповідного розпису пропонував замість «поселяни» писати «крестьян и бобилей»[76], багато священників продовжували вживати звичне «посполиті». Згодом цей термін взагалі витіснив «поселян». Мабуть, це пов'язано з очевидною вже тоді штучністю цього мовного конструкту, створеного ініціаторами запровадження сповідних розписів. Запропонована формула, що була покликана уніфікувати православних вірян по всій імперії, не відповідала місцевим реаліям Гетьманщини. Тож, найімовірніше, укладачі цих документів мали певні проблеми в її застосуванні, що зумовлювалися незвичністю, а то й незнаністю українським єреям російської термінології. Якщо лексема «поселяни»[77] відносно легко ототожнювалась із українським «селяни» і вже традиційним «посполиті», то слово «бобыли» ще потрібно було належно витлумачити і знайти соціальну мікрогрупу, яка йому відповідала б. Згідно із напрацюванням сучасної лексографії, «бобиль» означає «одинокий чоловік, (іст.) бідняк» і є запозиченням з російської мови[78]. Отже, місцевого відповідника, вочевидь, не існувало.

Однак зміст сповідних розписів доводить, що парафіяльні єреї, принаймні в часи, коли цей облік лише запроваджували, докладали зусиль, щоб віднайти такий мовний аналог. Як саме вони це робили, дізнаємося зі сповідних розписів 1758 р.

У трьох із цих документів – тих, що стосуються Успенської та Святотроїцької парафій Пирятина й Миколаївської с. Остапівка, словосполучення «поселяне со бобыли» не використовувалося зовсім[79]. У семи розписах: Михайлівської церкви с. Гурбинці, Йоано-Богословської с. Денисівка, Різдво-Богородичної с. Круподеринці, Миколаївської с. Кулажинці, Дмитрівської

товариш (з 1782), підкоморій Пирятинського повіту (1811, 1816). Згідно зі згаданим розписом, у 1772 р. Григорію Савицькому виповнилося 40 років, його дружині Ганні Степанівні – 33, синам: Якову – 12, Степанові – 1 рік, донькам: Марії – 13, Анастасії – 9, Олені – 3 роки. (ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 13, арк. 2–2 зв.; див. також: М. Г. Астряб. *Малороссийский Лубенский полк*, с. 164–165.)

[76] *ПСЗ*, т. 10, с. 122.

[77] Власне, одним із синонімів російського слова «поселянин» є слово «крестьянин» (див.: З. Е. Александрова. *Словарь синонимов русского языка*: *Практ. справочник.* Москва 2001, с. 186).

[78] *Етимологічний словник української мови: в 7 т.* / редкол.: О. С. Мельничук та ін., т. 1: *А–Г*. Київ 1982, с. 216–217.

[79] ДАПО, ф. 801, спр. 3, 4, 20.

с. Савинці, Михайлівської с. Харківці та Святотроїцької с. Шкурати, ця формула подана в основній частині й у підсумковій таблиці, але конкретного розподілу на «поселян» і «бобилів» немає[80]. Ще в семи – Введенського храму с. Білоцерківці, Різдво-Богородичного с. Бубни, Михайлівського с. Грабарівка, Стефанівського с. Кейбалівка, Йоано-Богословського с. Круча, Іллінського с. Митченки та Покровського с. Приходьки – сфера її вживання аналогічна, але в текстах уже окремо позначені «бобилі», які здебільшого жили у дворах «поселян»[81].

Далі, наскільки дозволяє джерельний матеріал, спробуємо розглянути «бобилів» з погляду демографії. Загалом у розписах останніх семи парафій цим терміном окреслено 75 осіб. Із них тільки троє – парафіянин Михайлівської церкви с. Грабарівка Василь Федорів (29 років)[82] і вірянки Покровського храму с. Приходьки – Варвара Прокопівна (20 років) та Соломія Федорівна (37 років)[83] – виявилися неодруженими, а ще одна – мешканка Кейбалівки Катря Шинчиха – на час складання акта залишилася самотньою вдовою[84]. Решта «бобилів» мали родини. Четвертина з них, 19 осіб (18 жінок та один чоловік), були овдовілими. Той єдиний удівець, 44-річний Семен Литвин із с. Митченки, мав трьох дітей – Меланію (18 років), Параску (7 років) і Данила (6 років)[85]. Як бачимо, називати цих людей, згідно зі словниковим визначенням, одинаками не цілком коректно. Загалом же ця мікрогрупа налічувала 275 осіб (119 чоловіків і 156 жінок). Її частка в середовищі аналізованої групи становила близько 6 % (*рис. 10*).

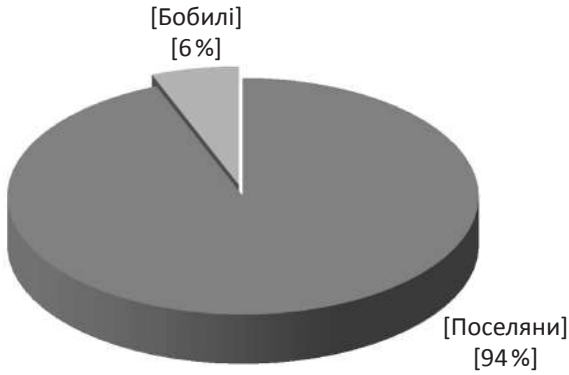

Рис. 10. Частка «бобилів» серед «поселян» у Пирятинській протопопії 1758 р.

[80] ДАПО, ф. 801, спр. 9, 14, 15, 17, 20, 54.
[81] Там само, спр. 5–7, 11, 13, 15, 16.
[82] Там само, спр. 7, арк. 13 зв.
[83] Там само, спр. 16, арк. 21.
[84] Там само, спр. 11, арк. 6 зв.
[85] Там само, спр. 15, арк. 8.

Таким чином, конструкція, за допомогою якої церковна влада, як припускаємо, намагалася уніфікувати ведення облікової документації, не прижилася на цих теренах, бо в суспільстві Гетьманщини не існувало відповідної мікрогрупи. Точніше кажучи, у тогочасному українському соціумі бобилів не було взагалі, а згадки про них у деяких джерелах є наслідком діяльності тих, хто ці джерела створював, – як правило, представників Московського царства, пізніше Російської імперії. Тому закономірно, що формула «поселяне и бобыли» поступово починає витіснятися більш звичною – «посполитые и их домашние» чи просто «посполитые». Так, у розписі Йоано-Богословської церкви с. Круча за 1765 р. цей соціальний маркер щодо конкретних осіб зникає, його застосовують лише для всієї категорії й у підсумковій таблиці (у ній, до речі, вживаються обидва синонімічні терміни – «поселяне» та «посполитые»)[86]. Якщо ще 1758 р. у дворі Леонтія Зуя виділена сім'я бобиля Федора Павліва (27 років), який мав дружину Марину (26 років) і двох доньок – Меланію (7 років) та Уляну (4 роки)[87], то вже 1765 р., у цьому ж дворі, овдовіла на той час Марина (33 роки) записана поряд з родиною господаря без будь-якої характеристики[88]. У 1767 р. поняття «бобилі» для маркування конкретних осіб уже не використовується, відсутнє воно й у підсумковій таблиці. Це слово знаходимо тільки в основній частині перепису, де ним окреслено весь стан[89]. Упродовж 1777–1779 рр. у розписах побутує вже значно традиційніше для Гетьманщини «посполитые и их домашние»[90].

Подібною є картина і в інших парафіях. Подекуди (в описах Стефанівської церкви с. Кейбалівка, Іллінської церкви с. Митченки, Дмитрівської церкви с. Савинці та ін.) словосполучення «поселяне и бобыли» не вживається вже з 1765 р.[91]

Загалом же було нараховано 24 042 посполитих (12 351 чоловік і 11 691 жінка), що становило 42,6 % від усього населення протопопії. Як і в ситуації з козаками, розподіл за парафіями не був рівномірним. Залюднені майже виключно посполитими виявилися села: Березова Рудка, Городвасильків, Короваї, Кохнівка, Круча, Кулажинці, Пізники, Семенів і Теплівка (90–97 %). Натомість у Бондарях, Кізлівці, Пісках, Приходьках, Усівці та Яцинах їх не набиралось і 10 %.

[86] ДАПО, ф. 801, спр. 66, арк. 10.
[87] Там само, спр. 13, арк. 3 зв.
[88] Там само, спр. 66, арк. 3 зв.
[89] Там само, спр. 152, арк. 1 зв. – 9.
[90] Там само, спр. 542, 625.
[91] Там само, спр. 60, 69, 75.

Селянин,
друга половина XVIII ст.

5.2.4. *Дворові*

Наступну за чисельністю мікрогрупу творили ті, кого сенатський указ пропонував називати словом «дворовие»[92]. Серед мешканців протопопії представників цієї категорії було відносно небагато: 3 091 особа (1 509 чоловіків і 1 582 жінки), або 5,5 %. Вони зафіксовані в більшості (49 із 64) проаналізованих парафій. На відміну від основних категорій – духовенства, військових чи посполитих, у розписах їм не присвячено спеціальних розділів. Їх позначали у складі окремих домогосподарств, зазвичай наприкінці перепису двору, формулами: «дворовие люди»[93], «дворовие люди его»[94] тощо. Жили вони здебільшого у дворах духовенства й військових, значно рідше – цехових ремісників чи посполитих. Частина з них нотована як «служители». У підсумкових таблицях розписів їх об'єднано в одну групу – «дворовие»[95], «дворовие люди»[96], «дворовие и служители»[97] тощо.

Незважаючи на те, що дворові та служителі подавалися єдиною групою, абсолютно ясно, що ототожнювати їх не можна. Для з'ясування відмінностей між ними візьмемо за основу дані із шести сільських парафій: Успенської (Вечірки)[98], Йоано-Богословської (Круча)[99], Успенської (Луговики)[100], Йоано-Предтеченської (Малютинці)[101], Дмитрівської (Савинці)[102], Михайлівської (Харківці)[103], і двох з міста Пирятина: Троїцької[104] та Успенської[105]. У цих поселеннях мешкало 1 178 представників вказаної групи (558 чоловіків і 620 жінок), або 19 % від загального числа жителів. Отже, вибірка досить репрезентативна: 236 осіб з них (113 чоловіків і 123 жінки) у розписі іменовані «служителями» (*табл. 16*).

Тобто власне «дворових» налічувалось у цих парафіях 954 (459 чоловіків і 495 жінок). Уважний погляд на джерела спонукає до висновку, що дворові – це переважно одружені чи овдовілі особи, які мали власні сім'ї. У розглянутих щойно парафіях була 221 така родина. Більшість мешкали

---

[92] *ПСЗ*, т. 10, с. 122.
[93] ДАПО, ф. 801, спр. 198, арк. 1.
[94] Там само, спр. 154, арк. 1.
[95] Там само, арк. 37.
[96] Там само, спр. 198, арк. 16.
[97] Там само, спр. 20, арк. 20.
[98] Там само, спр. 198.
[99] Там само, спр. 66.
[100] Там само, спр. 219.
[101] Там само, спр. 154.
[102] Там само, спр. 35.
[103] Там само, спр. 108.
[104] Там само, спр. 4.
[105] Там само, спр. 137.

в домогосподарствах козаків – 189 родин у 75 дворах. Причому 43 з них поселилися в маєтностях «нової шляхти». У трьох парафіях дворові зафіксовані виключно в таких домоволодіннях. Знаємо, зосібна, що всі шість родин дворових, які були приписані до Йоано-Богословської церкви с. Круча, жили в одному дворі, що належав підкоморію Лубенського повіту Іванові Александровичу[106]. Подібне спостерігаємо і в Успенській парафії с. Луговики. Там усі п'ять сімейств такого статусу документовані у двох дворах, якими володіли військовий товариш Олексій Савицький та його брат, лубенський полковий осавул Григорій Савицький[107]. А в Троїцькій парафії Пирятина чотири такі родини знайшли собі притулок у домогосподарствах пирятинського сотника Михайла Ограновича, ще дев'ять – його брата, військового товариша Григорія Ограновича[108]. Ще 17 сімей мешкали в семи ремісничих дворах парафіян Успенського храму в Пирятині і 15 – у восьми маєтностях місцевого духовенства.

Таблиця 16

Дворові та служителі в домогосподарствах Пирятинської протопопії в 1760-х рр.

Поселення (парафія)	Разом	Дворових		З них служителів	
		чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Вечірки	318	157	161	–	–
Круча	28	15	13	–	–
Луговики	57	22	35	–	–
Малютинці	183	84	99	25	25
Савинці	114	56	58	9	5
Харківці	56	25	31	5	8
Пирятин (Троїцька)	77	33	44	13	21
Пирятин (Успенська)	345	166	179	61	64
Сукупно	1 178	558	620	113	123

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 4, 35, 66, 108, 137, 154, 198, 219.

Поза родиною в досліджуваних розписах зазначена тільки одна особа з цієї групи. Це була літня вдова Ганна Василівна (81 рік), яка доживала віку в домоволодінні козака Павла, Філоненкового зятя, парафіянина Пирятинської Успенської церкви[109].

[106] Там само, спр. 66, арк. 1 зв.
[107] Там само, спр. 219, арк. 2 зв. – 3.
[108] Там само, спр. 4, арк. 1 зв. – 2 зв.
[109] Там само, спр. 137, арк. 11 зв.

Із цього ряду частково випадає тільки Успенська парафія с. Луговики. Вочевидь, тутешній єрей Леонтій Данилів[110], який відповідав за створення розпису, не зовсім добре розумівся на спущеній згори термінології. Бо частина тих осіб, що їх о. Леонтій записав у дворові, – 9 чоловіків і 16 жінок, за своїми демографічними параметрами радше нагадували тих, кого його колеги з інших парафій зазвичай записували в «служителі».

Більшість із цих родин були простими, себто складались із батьків та дітей. Середня численність такої сім'ї становила чотири особи. Доволі часто – у 42 випадках (19 %) – її очолювали вдови (35 випадків) або вдівці (7 випадків).

Тут варто також пригадати, що в українській мові слово «дворовий» і словосполучення «дворові люди» безпосередньо пов'язане з поняттям «двір» у значенні «комплексне велике господарство як одиниця оподаткування»[111] і означає тих, хто «належить до двору, панського маєтку» або «працює, служить у панському маєтку»[112]. У російській же мові, якою був складений і неодноразово згадуваний указ про фіксацію сповіді, і зразок, що до нього додавався, поняття «дворовые люди» тлумачиться дещо по-іншому: як «прислуга в барском доме» або «бывшие безземельные крепостные, на всем барском содержании»[113].

З огляду на таке різночитання, постає логічне запитання: кого саме українські панотці відносили до цієї групи, адже кріпосного права в Гетьманщині тоді не існувало? Найбільш очевидну відповідь дають відомості про домоволодіння «нової шляхти» (козацьких урядовців), де мешкали всі дворові тих парафій: у відповідних розписах до цієї категорії віднесені піддані власників цих домогосподарств.

Інше питання: кого записували у дворах простих козаків? Найправдоподібніше, це були т. зв. підсусідки – представники «незаможного податного населення в Україні та Росії 16–18 ст.», котрі «як правило, не мали власного госп-ва і житлового помешкання. На певних умовах вони поселялися в чужих дворах ("у сусіда") із правом обробітку частини господарської землі»[114]. Про слушність такого припущення опосередковано свідчать сповідні розписи іншої протопопії – Полтавської. Так, у підсумковій таблиці опису Покровської парафії с. Мачухи виділена категорія «суседов

[110] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 219, арк. 1–3.

[111] *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* / редкол. Д. Гринчишин та ін., вип. 7: *Г–Д*. Львів 2000, с. 209.

[112] Там само, с. 206–208.

[113] В. И. Даль. *Толковый словарь живого великорусского языка*: *в 4 т.*, т. 1: *А–З*. Москва 2006, с. 478.

[114] *Енциклопедія історії України: у 10 т.* / редкол. В. А. Смолій та ін., т. 8: *Па–Прик*. Київ 2011, с. 249.

их и служителей»[115], а в аналогічному документі Михайлівської парафії с. Петрівка – «подсуседков и служителей»[116]. Проте найбільш промовисте свідчення про намагання узгодити накинутий термін з місцевими реаліями міститься в розписі Успенської церкви с. Сем'янівка. Там у вертикальній графі читаємо: «посуседков и служителей», а в розташованій поряд горизонтальній – «всех выше писанных дворовых людей и служителей»[117].

Визначати представників іншої частини цієї групи – «служителів», єреям було, напевно, набагато легше хоча б тому, що в суспільстві Гетьманщини справді існував такий соціальний прошарок, що формувався з вихідців із різних станів. Звісно, що панотці деколи й тут помилялися, подекуди записуючи слугами звичайних підданих, адже ця категорія була дуже строкатою (до неї входили домашня прислуга, учні й підмайстри ремісників, наймані робітники тощо). На відміну від дворових, працю «служителів» використовували всі основні верстви населення – духовенство, військові, цехові й посполиті.

В опрацьованих джерелах, як уже сказано, вдалося виявити 236 осіб, віднесених до категорії «служителі». Якщо кількісно звузити її до тих, щодо яких є відповідна вказівка, віднявши число дружин, дітей та інших родичів, то в результаті залишиться 172 особи – 90 чоловіків і 82 жінки. Більшість із них були молодими людьми. Як показує рис. 11, найвище піднесення обидві криві демонструють у проміжку 15–24 роки. Загалом нараховано 69 осіб цього вікового діапазону – 35 чоловіків і 33 жінки, що становило 40 %. Ще одна велика підгрупа – 33 особи – це 10–14-літні діти. Як пише Ц. Кукльо, саме молодь віком від 15 до 24 років завжди творила найчисленнішу групу слуг[118]. Це судження також підтверджується емпіричними студіями на матеріалах східної частини Речі Посполитої[119] та міст Гетьманщини[120].

Молоді люди працювали слугами, заробляючи собі на життя й набуваючи життєвого досвіду поза межами власного дому. За словами іншого польського дослідника – Міколая Шолтисека, для них така «служба була етапом життя між виходом з батьківського дому і своєрідною формою облаштування власного суспільного становища»[121]. Його колега, М. Вижґа,

[115] ЦДІАК України, ф. 990, оп. 2, спр. 34, арк. 681 зв.

[116] Там само, арк. 296.

[117] Там само, арк. 322.

[118] C. Kuklo. *Demografia Rzeczypospolitej*, c. 367.

[119] M. Szołtysek. *Rethinking East-Central Europe: family system and co-residence in The Polish-Lithuanian Commonwealth.* Berlin – New York – Wien 2016, c. 357.

[120] Ю. Волошин. *Козаки і посполиті*, с. 120–122.

[121] M. Szołtysek. Od makromodeli do mikrohistorii – gospodarstwo domowe w parafii bujakowskiej w latach 1766–1803 // *PDP* 25 (2004) 32.

коментуючи це явище в одній з підкраківських парафій, зауважує, що період служби не розглядався тогочасниками як соціальна деградація. То була чергова фаза їхнього життєвого циклу, коли молода людина здобувала досвід і накопичувала капітал, необхідний для створення власного домогосподарства[122]. У західній історіографії така вікова група слуг, кількісно найбільша, отримала назву *life-cycle service*, тобто слуги лише на певному етапі свого життя (уже поза межами батьківського господарства, але ще без власного)[123]. Усе це було характерно й для Гетьманщини, що доводять хоча б відповідні дослідження полкової Полтави[124].

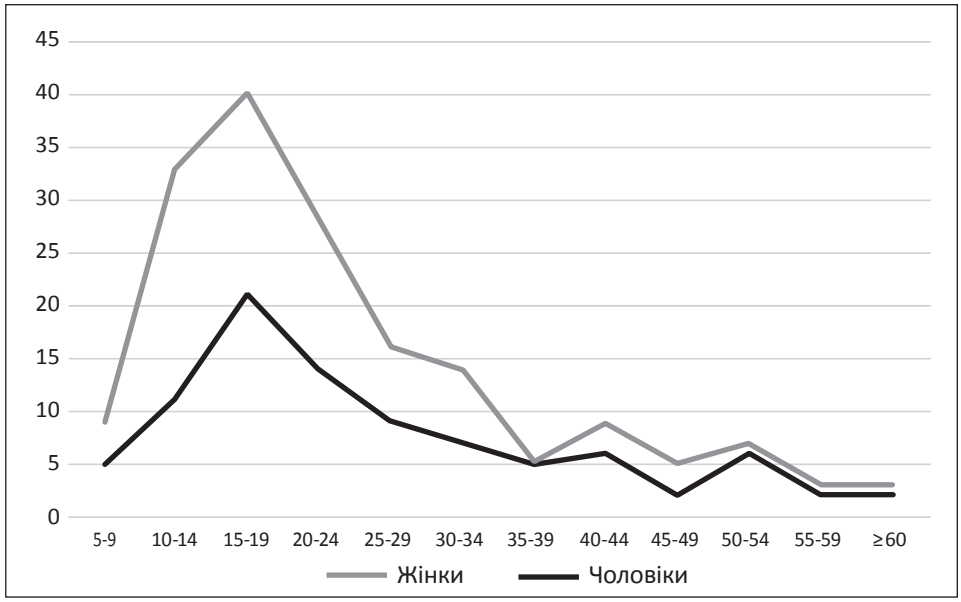

Рис. 11. Розподіл слуг за віком у Пирятинській протопопії в 1760-х рр. (*на осі абсцис позначено вікові групи, а на осі ординат – число осіб*)

Перехідність статусу зумовлювала й шлюбний стан «служителів»: серед них виразно превалювали неодружені – 137 (79,7 %) осіб (67 чоловіків і 70 жінок). Лише 17 чоловіків були вже сімейними, а 6 – удівцями. Поміж жінок заміжніх не виявлено зовсім, натомість овдовілих удвічі більше – 12 осіб. Тільки четверо вдів та один удівець не мали дітей, решта записані разом із родинами. Таким чином, 30 осіб у цій спільноті мали власні сім'ї.

[122] M. Wyżga. Rodzina chłopska w parafii Raciborowice, c. 269.

[123] R. Poniat. *Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku*. Warszawa 2014, c. 248.

[124] Y. Voloshyn. Servants in the Hetmanate cities: the case of Poltava city during the 1760–1770s // *Journal of Family History* 4 (2017) 351–368.

5.2.5. *Цехові*

Ще одну, відносно невелику групу – 1 312 осіб (661 чоловік та 651 жінка) – утворювали ремісники, офіційно іменовані як «цеховит». Їхня частка в загальній структурі населення була 2 %. На відміну від значно численніших військових чи посполитих, вони зафіксовані лише в десяти парафіях (*табл. 17*).

Таблиця 17

Цехові ремісники в домогосподарствах Пирятинської протопопії в 1760-х рр.

№	Назва парафії	Поселення	Мешканці	Цехові			
				чоловіки	жінки	разом	%
1	Преображенська	Городище	1 072	71	51	122	9,3
2	Миколаївська	Дейманівка	1 212	98	85	183	13,9
3	Воскресенська	Курінька	1 603	100	113	213	16,2
4	Вознесенська	Пирятин	1 531	33	50	83	6,3
5	Успенська	Пирятин	1 266	80	93	173	13,2
6	Покровська	Приходьки	773	37	35	72	5,5
7	Покровська	Сасинівка	1 114	71	63	134	10,2
8	Михайлівська	Харківці	1 358	37	35	72	5,5
9	Воскресенська	Чорнухи	1 018	92	83	175	13,3
10	Миколаївська	Чорнухи	320	42	43	85	6,6
Сукупно			11 267	661	651	1312	100

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 76, 108–110, 137, 144, 193, 215, 225, 259.

Усі ці парафії (за винятком двох – Покровської в с. Приходьки та Миколаївської в м-ку Чорнухи) були досить добре залюдненими, їхнє населення перевищувало тисячу осіб. Шість із них розташовувались у сотенних містечках, а три – у доволі великих селах Дейманівці, Сасинівці та Харківцях.

На жаль, сам характер опрацьованих джерел не передбачав фіксації назв конкретних цехів, до яких входили згадані ремісники. Двічі в документах фігурують цехмістри. Так, у розписі Миколаївської парафії с. Дейманівка першим серед цехових записаний «Сємионъ Андрєєвъ цєхмистєр»[125], а в розписі Покровської церкви с. Приходьки, на такій же позиції, – «Омєлянъ Тихонієвъ Пєрєбійносъ цєхмистєр»[126]. Імовірно, що цехи, які вони очолювали, не мали конкретної спеціалізації, а об'єднували всіх ремісників у поселенні.

[125] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 144, арк. 15 зв.

[126] Там само, спр. 225, арк. 11.

Загалом у джерелах нотуються щонайменше 14 ремісничих спеціальностей. Найпопулярнішими виявилися шевці, їх було аж 13, вісім з яких жили в Пирятині і, як і решта цеховиків, ходили до Успенської та Вознесенської церков[127]. Якщо до них додати ще й парафіянина Успенського храму Олексія Федоріва, який, судячи із запису, був «черевичником»[128], тобто спеціалізувався на виготовленні саме такого виду взуття, тоді кількість шевців зросте до 14. Окрім них згадуються також по вісім ткачів (у т. ч. п'ятеро – у Сасинівці), ковалів і кравців. По три звістки маємо про гончарів, котлярів і кушнірів. Двічі задокументовані калачники: удова Ганна, парафіянка Воскресенської церкви м-ка Курінька[129], та Григорій Гордіїв, вірянин з Покровського храму с. Сасинівка[130]. По одному разу називаються ключник, слюсар, шабельник, шаповал і шапочник.

5.2.6. *Різночинці*

Різночинці були однією з найменших груп досліджуваного соціуму. Їх налічувалось усього 89 осіб (42 чоловіки й 47 жінок), або 0,2 %. Уже кількаразово цитований указ Синоду пропонував відносити до цієї групи «дворян, детей боярских, городовых, служилых, ямщиков, разсыльщиков, сторожей и архиерейского дому и монастырских, разних служеб служителей»[131].

Оскільки багатьох категорій з цього переліку в українському суспільстві просто не існувало, то визначення такої групи, вочевидь, створювало для священників, які укладали розписи, певні проблеми. Мабуть, власне через це різночинці присутні тільки в п'яти парафіях: Троїцькій с. Березова Рудка, Різдво-Богородичній с. Бубни, Успенській с. Луговики, Введенській с. Перервинці та Параскевинській с. Сухоносівка. У двох із них – Троїцькій та Різдво-Богородичній – немає конкретних вказівок на те, кого ж саме записали в цю групу. У текстах їхніх розписів просто виділено окремий розділ «Разночинци», де перераховані всі визнані ними особи. Натомість матеріал трьох інших дає змогу встановити, хто підпадав під цю категорію з погляду місцевих єреїв.

В Успенській парафії туди вписали місцевих урядників: Терешка Никоненка, осавульця[132]; Петра Кикотя, місцевого війта, і Стефана Григоріїва,

---

[127] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 137, арк. 15 зв. – 16; спр. 193, арк. 11 зв.

[128] Там само, спр. 137, арк. 14 зв.

[129] Там само, спр. 215, арк. 16 зв.

[130] Там само, спр. 76, арк. 8 зв.

[131] *ПСЗ*, т. 10, с. 122.

[132] Осавулець (або осавульчик) – це «урядовець полкової канцелярії, який використовувався полковою старшиною для виконання особливих доручень – пересилки важливих документів, передачі повідомлень тощо» (Є. Онацький. *Українська мала енциклопедія:*

Міщанин,
друга половина XVIII ст.

десятника[133]. У Параскевинській – лише мешканців двору, що належав відставному генеральному підскарбієві Якову Марковичу. Стосовно двох із них знаємо, які функції вони виконували. Це були: економ Іван Кучарський і повірений Павло Засядько[134]. Різночинці Введенської церкви так само локалізувалися в одному дворі. У ньому записані староста Матвій Яковлів, конюх Петро Михайлів, вівчар Іван Мартинів та пасічник Іван Юхименко[135]. Отже, виглядає на те, що парафіяльні душпастирі демонстрували неабияку винахідливість, щоб віднайти з-поміж своїх вірян представників такої групи. Цікаво, що згодом згадки про різночинців цілковито зникають зі сторінок сповідних розписів Пирятинської протопопії[136]. Припускаємо, що з удосконаленням обліку відпала необхідність чітко дотримуватися встановленого формуляра.

5.2.7. *«Богадільні»*

Особи, марковані у джерелах як «богадельные», зафіксовані в описі тільки одної парафії – соборної Успенської церкви в Пирятині[137]. Жили вони, ймовірно, у шпиталі[138], розташованому при цьому храмі. Шпиталі в Гетьманщині були, по суті, закладами соціальної опіки, які дбали про хворих та убогих. Утримувалися ці заклади церковним коштом, а також за рахунок «доброхотных дателей»[139].

Як довідуємося з розпису, у шпиталі Успенської церкви перебувало 18 осіб – 4 чоловіки та 14 жінок. Двоє з цих чоловіків – середнього віку, вже одружені, проживали в закладі разом зі своїми сім'ями, а ще двоє були малолітніми дітьми. Найстарший серед них Матвій Вакуленко мав 36 років, його дружина Ганна – 25, а їхній дочці Явдосі виповнився рік. У 32-літнього Миколи Михайліва з Тетяною (23 роки) було двоє малих дітей – чотирирічний син Стефан та однорічна донька Устина. З ними ж у шпиталі мешкала й Миколина теща – вдова Катерина Романівна (76 років). Власне вдови й становили більшість дорослого населення богадільні. Крім названої щойно Катерини, це були Феодосія Василівна (81 рік), Євгенія Дмитрівна (50 років), Христя Стефанівна (46 років), Василина Опанасівна (36 років),

---

у 16 кн., кн. 10: *Ол.–Пер*. Буенос-Айрес 1962, с. 1246). Тут це слово вжите, вочевидь, на позначення урядника місцевого рівня.

[133] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 219, арк. 14 зв. – 15.

[134] Там само, спр. 106, арк. 6 зв.

[135] Там само, спр. 71, арк. 5 зв. – 6.

[136] Там само, спр. 46, 258, 308.

[137] Там само, спр. 137, арк. 23 зв.

[138] Згідно зі словником Бориса Грінченка, слово «богадільня» означає те саме, що й «шпиталь» (див.: *Словарь української мови*, т. 4: *Р–Я*. Київ 1959, с. 510).

[139] Детальніше див.: П. С. Ефименко. Шпитали в Малороссии // *КС* 4 (1883) 709–727.

Горпина Петрівна (33 роки) і Христина Дем'янівна (32 роки). Остання перебувала там разом з двома дітками – Антоном (1 рік) та Устиною (6 років). Жили в цьому закладі і дві «дівки»: Явдоха Іванівна (24 роки) й Ірина Микитівна (12 років)[140]. Джерело не повідомляє нам ні стану здоров'я, ні інших обставин, які змусили цих людей мешкати у шпиталі, а не у власних домівках.

Отже, підсумуємо:

По-перше, у своїй основі локальний соціум Пирятинської протопопії складався з двох соціальних станів – козаків (у широкому значенні цього поняття) та посполитих.

По-друге, органічною частиною цієї спільноти стали й інші традиційні для ранньомодерного українського суспільства верстви – духовенство та цехові ремісники, що зосереджувалися переважно в центрах козацьких сотень (містечка Городище, Курінька, Чорнухи та місто Пирятин). Цілком природною в цьому соціумі була й така міжстанова професійна група як слуги. Її основу, так само як і по цілій Європі, становили молоді й неодружені, які в такий спосіб набували життєвого досвіду й накопичували кошти для створення власної родини та господарства (т. зв. *life-cycle service*).

По-третє, представлений у сповідних розписах становий поділ не зовсім коректно відображав усталену в суспільстві Гетьманщини соціальну структуру. У запропонованому переписному формулярі не знайшлося місця для традиційних проміжних груп, зокрема для підданих та підсусідків. Аби зафіксувати їх, парафіяльним єреям доводилося використовувати невластиві для цих теренів терміни з урядового зразка – дворові й бобилі. Ще більшу винахідливість священники виявляли тоді, коли мусили віднаходити неіснуючих у козацькій Україні різночинців.

По-четверте, населення типової парафії в Пирятинській протопопії складалося переважно із представників двох соціальних станів – козаків і посполитих, та двох соціальних груп – духовенства й дворових.

5.3. Домогосподарство та родина

Під поширеним в історичній демографії терміном «домогосподарство» розуміють «соціально-економічний осередок, який об'єднує людей відносинами, що виникають під час організації їхнього спільного побуту: веденні спільного домашнього господарства, спільному проживанні і т. д. На відміну від сім'ї, родинні зв'язки або свояцтво між членами одного домогосподарства не обов'язкові: воно може включати мешканців, пансіонерів, прислугу і ін., а також складатися з однієї людини, що живе самостійно»[141].

[140] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 137, арк. 23 зв.

[141] *Демографический энциклопедический словарь*, с. 127.

У Гетьманщині середини XVIII ст. в обліковій документації, що тоді якраз упроваджувалася, зокрема й у використаних тут сповідних розписах, такі «соціально-економічні» осередки називалися «двори». Саме слово «двір» мало два значення – «место подле дома, обнесенное забором» і «дом, усадьба»[142]. Дослідник Гетьманщини початку XX ст. Григорій Максимович дав ширше тлумачення цього поняття, ймовірно спираючись на власний досвід вивчення Рум'янцевського опису, який проводили на цих землях упродовж 1765–1769 рр. Учений стверджував, що «двор в понятии того времени должен был иметь следующие признаки:

- первый признак – это единство и наличность дворовой территории, хата без дворового места называлась "бездворная изба";
- второй признак двора – родственная связь живущих в нем семей;
- третий признак двора – отбывание службы со двора, несение службы и других повинностей»[143].

У такому тлумаченні двір – це територія, на якій розташовувалися житлові й господарські споруди і яка була одиницею оподаткування[144]. Аби він став домогосподарством, потрібні були ще щонайменше два елементи – мешканці двору, а також землі та угіддя, на котрих вони вели б господарство. Базовою демографічною одиницею населення двору була родина. Один із фундаторів сучасної історичної демографії – англійський дослідник Пітер Ласлетт, ще на початку 1970-х окреслив єрархічну структуру мешканців домогосподарства. За визначенням вченого, провідне місце в ній посідали чоловік, дружина та їхні діти, на другій позиції перебували родичі – особи, пов'язані з родиною кревними або шлюбними зв'язками, і на третій – слуги (це поняття вживалося П. Ласлеттом у доволі широкому значенні й охоплювало не тільки домашню прислугу, а й сільськогосподарських робітників, учнів ремісників тощо)[145].

Проте описана щойно модель, якою пізніше послуговувалися для аналізу домогосподарств усієї Західної Європи, виявилася не зовсім придатною для Східної. Як зауважив польський історик М. Копчинський, вона не враховувала окремі групи населення, які були притаманні лише для східноєвропейських регіонів. Наприклад, таку групу польських безземельних селян, як коморники (*komornicy*), які найчастіше жили в домогосподарствах

---

[142] *Словарь української мови*, т. 1: *А–Ж*. 1958, с. 362.

[143] Г. А. Максимович. *Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией*, т. 1. Нежин 1913, с. 317.

[144] О. Морозов. Становлення фінансово-податкової та митної систем // *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.*: *у 2 кн.* / редкол. В. Смолій та ін., кн. 2. Київ 2018, с. 204.

[145] P. Laslett. Introduction // *Household and family in past time* / ред. P. Laslett, R. Wall. Cambridge 1972, с. 26.

Козак підпомічник,
друга половина XVIII ст.

інших селян – кметів (*kmiecie*)[146]. Подібними до них за статусом у Гетьманщині були, очевидно, вже згадувані підсусідки.

5.3.1. *Залюдненість і структура домогосподарств*

Вивчення домогосподарств Пирятинської протопопії розпочнемо із з'ясування соціального складу та чисельності їхніх мешканців. Для цього скористаємося даними з тих самих сповідних розписів 1758 р., які залучалися під час дослідження статево-вікової структури населення протопопії. Згідно з цими джерелами, в аналізованих дворах станом на 1758 р., як і в схемі П. Ласлетта, чільне місце належало родинам господарів, а друге – родичам. Нижчий щабель цієї єрархії дещо відрізнявся, бо поруч із слугами в домоволодіннях протопопії присутні: дворові, бобилі, підсусідки та учні. Підсусідки задокументовані в розписах двох парафій – Різдво-Богородичної с. Круподеринці та Святотроїцької м. Пирятина[147]. Там же записаний і єдиний на всю протопопію учень – п'ятнадцятирічний Іван Лук'янів, який навчався ремесла в Івана Кравця, дворового військового товариша Григорія Ограновича[148].

Рис. 12. Структура домогосподарств Пирятинської протопопії в 1758 р.

Показово, що представники цієї частини соціуму проживали у 177 домогосподарствах із 1 288 досліджених, що становить лише 14 % (*рис. 12*). Принаймні в розписах трьох парафій – Михайлівської с. Гурбинці, Миколаївської с. Остапівка та Дмитрівської с. Савинці, взагалі не зафіксовані

[146] M. Korczyński. *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku*, c. 89–90.
[147] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 4, 20.
[148] Там само, спр. 4, арк. 2 зв.

домові спільноти, до яких належали б особи або родини, не пов'язані кревними зв'язками з господарем. Мабуть, їхня наявність або відсутність у тих чи тих домогосподарствах зумовлювалася, крім іншого, ще й соціальним станом та економічним добробутом власників. Левова частка дворів, де жили не тільки самі родини, – 26 % – перебувала у власності духовенства, другу позицію посідали різночинці (24 %), третю – посполиті (17 %), четверту – цехові (16 %), а п'яту – козаки (9 %). Отож у двох найбільших соціальних групах – козаків та посполитих, частка домогосподарств зі слугами, бобилями, дворовими, або підсусідками, була відносно невеликою. Абсолютну ж більшість домових спільнот – 86 % – становили родичі.

Одним з головних параметрів, за допомогою якого характеризують домогосподарства, є середнє залюднення. Найпростіший спосіб його обчислення – визначення т. зв. Середньої I, що полягає в простому поділові загального числа мешканців на загальну кількість домогосподарств[149]. Для Пирятинської протопопії вона дорівнює 9,2 (*табл. 18*).

Таблиця 18

Середня залюдненість дворів (Середня I)
в парафіях Пирятинської протопопії 1758 р.

№	Назва парафії	Поселення	Середнє	Медіана	Осіб	Дворів
1	2	3	4	5	6	7
1	Введенська	с. Білоцерківці	11,5	11	1 231	107
2	Різдво-Богородична	с. Бубни	9,7	9	598	60
3	Михайлівська	с. Грабарівка	10,9	10	743	68
4	Михайлівська	с. Гурбинці	7,1	7	557	78
5	Йоано-Богословська	с. Денисівка	10,1	10	1 006	100
6	Стефанівська	с. Кейбалівка	9,9	9	316	32
7	Різдво-Богородична	с. Круподеринці	7,9	8	1 222	154
8	Йоано-Богословська	с. Круча	13,2	13	450	34
9	Миколаївська	с. Кулажинці	8,6	8	354	41
10	Іллінська	с. Митченки	7,9	8	686	87
11	Миколаївська	с. Остапівка	9,3	9	299	32
12	Святотроїцька	м. Пирятин	9,0	9	550	62
13	Успенська	м. Пирятин	8,4	8	1 044	125
14	Покровська	с. Приходьки	10,4	10	584	56
15	Дмитрівська	с. Савинці	8,2	8	571	70

[149] M. Kopczyński. *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku*, с. 90.

1	2	3	4	5	6	7
16	Михайлівська	с. Харківці	9,0	9	1 282	143
17	Святотроїцька	с. Шкурати	9,0	9	351	39
Сукупно			9,2	9	11 844	1 288

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 4, 16, 39, 55–78, 98, 99, 102, 105, 106, 108–111, 113, 137, 140, 141, 144, 154, 157, 158, 162, 193, 195, 198–200, 204, 210, 214–219, 223, 225, 234, 258, 259, 296, 734.

Однак цей показник вважається не цілком коректним, бо крім звичайних домогосподарств враховує ще й великі спільноти, як-от монастирі, шпиталі, панські маєтки тощо. У нашому випадку таких спільнот було дві. Це шпиталь («богодельние» у розписі Пирятинської Успенської церкви), де, як пам'ятаємо, перебувало 18 осіб (4 чоловіки та 14 жінок)[150], а також мешканці маєтку бунчукового товариша Андрія Александровича (вказані у сповідному розписі храму Йоана Богослова с. Круча), яких налічувалося 25 осіб (14 чоловіків та 11 жінок)[151]. Проте їхнє вилучення з обрахунку не змінює остаточного результату (Середня II). Середня залюдненість залишається такою самою – 9,2 особи (*табл. 19*).

На локальному ж рівні зміни відбулися тільки в межах статистичної похибки. Так, у Йоано-Богословській парафії середня залюдненість з 13,2 зменшилася до 12,9, а в Успенській – з 8,4 до 8,3.

Таблиця 19

Середня залюдненість дворів (Середня II) в парафіях Пирятинської протопопії 1758 р.

№	Назва парафії	Поселення	Середнє	Медіана	Осіб	Дворів
1	2	3	4	5	6	7
1	Введенська	с. Білоцерківці	11,5	11	1 231	107
2	Різдво-Богородична	с. Бубни	9,7	9	598	60
3	Михайлівська	с. Грабарівка	10,9	10	743	68
4	Михайлівська	с. Гурбинці	7,1	7	557	78
5	Йоано-Богословська	с. Денисівка	10,1	10	1 006	100
6	Стефанівська	с. Кейбалівка	9,9	9	316	32
7	Різдво-Богородична	с. Круподеринці	7,9	8	1 222	154
8	Йоано-Богословська	с. Круча	12,9	13	425	33
9	Миколаївська	с. Кулажинці	8,6	8	354	41
10	Іллінська	с. Митченки	7,9	8	686	87
11	Миколаївська	с. Остапівка	9,3	9	299	32

[150] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 3, арк. 19 зв.

[151] Там само, спр. 13, арк. 1 зв.

1	2	3	4	5	6	7
12	Святотроїцька	м. Пирятин	9,0	9	550	62
13	Успенська	м. Пирятин	8,3	8	1 031	124
14	Покровська	с. Приходьки	10,4	10	584	56
15	Дмитрівська	с. Савинці	8,2	8	571	70
16	Михайлівська	с. Харківці	9,0	9	1 282	143
17	Святотроїцька	с. Шкурати	9,0	9	351	39
Сукупно			9,2	9	11 806	1 286

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 4, 16, 39, 55–78, 98, 99, 102, 105, 106, 108–111, 113, 137, 140, 141, 144, 154, 157, 158, 162, 193, 195, 198–200, 204, 210, 214–219, 223, 225, 234, 258, 259, 296, 734.

Наведений результат цілком корелюється з аналогічними показниками, отриманими автором для території Топальської сотні Стародубського полку – 8,9[152], та польським дослідником Мечиславом Кендельським для окремих унійних деканатів Правобережної України – 9,6–9,9[153]. Натомість є нижчим від тих, що їх одержали Олександр Сакало для Лубенського полку[154] та Олена Бороденко для Полтавського[155] (*табл. 20*).

Таблиця 20

Середня залюдненість дворів у різних регіонах Гетьманщини в 1760-х рр.

№	Назва регіону	Середнє	Медіана	Осіб	Дворів
1	Стародубський полк	8,9	9	4 342	493
2	Лубенський полк	10,4	10	37 163	3 576
3	Полтавський полк	11,7	11	9 868	843

Джерела: Ю. В. Волошин. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст., с.217; Ю. Волошин, О. Сакало. Населеність домогосподарств і структура родин // *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.: у 2 кн.* / редкол. В. Смолій та ін., кн. 2. Київ 2018, с. 297; О. А. Бороденко. *Самотня жінка в сільському соціумі Гетьманщини другої половини XVIII ст.: історико-демографічний аналіз (на прикладі Полтавського полку): Дис. ... канд. іст. наук*. Полтава 2014, с. 106.

[152] Ю. В. Волошин. *Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.*, с. 216–217.

[153] Щоправда, сам дослідник вважав цей показник «невірогідно високим»: M. Kędelski. Zaludnienie prawobrzeżnej Ukrainy w drugiej połowie XVIII w. // *PDP* 18 (1990) 77.

[154] Ю. Волошин, О. Сакало. Населеність домогосподарств і структура родин // *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.: у 2 кн.* / редкол. В. Смолій та ін., кн. 2. Київ 2018, с. 297.

[155] О. А. Бороденко. *Самотня жінка в сільському соціумі Гетьманщини другої половини XVIII ст.: історико-демографічний аналіз (на прикладі Полтавського полку): Дис. ... канд. іст. наук*. Полтава 2014, с. 106.

Оскільки залюднення домогосподарств значною мірою залежало також і від соціального становища їхніх власників, далі розглянемо, наскільки воно різнилось у представників різних станів (*табл. 21*).

Таблиця 21

Залюдненість дворів у Пирятинській протопопії в 1760-х рр. за соціальними станами

№	Соціальний стан	Середнє	Медіана	Осіб	Дворів
1	Духовенство	8,7	9	371	43
2	Козаки	10,5	10	6 494	612
3	Різночинці	7	7	147	21
4	Цехові ремісники	6,8	7	424	62
5	Посполиті	8,2	8	4 489	549

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 4, 16, 39, 55–78, 98, 99, 102, 105, 106, 108–111, 113, 137, 140, 141, 144, 154, 157, 158, 162, 193, 195, 198–200, 204, 210, 214–219, 223, 225, 234, 258, 259, 296, 734.

Як випливає з цих даних, найбільш залюдненими були козацькі домогосподарства (10,5), другу позицію, з досить великим розривом, посідали двори духовенства (8,7), третю – посполитих (8,2), четверту – різночинців (7), а завершували цей умовний рейтинг цехові ремісники (6,8). Охарактеризуємо кожну з цих груп детальніше.

Духовенство. Всі представники цього стану мали 43 двори. На одну парафію припадало по 2,5 такого домогосподарства. Та насправді чисельність дворів була різна: від одного до шести. Найчастіше (35,3 %) у парафіях налічувалося по три домоволодіння духовенства, дещо рідше – по два (29,4 %) і по одному (23,5 %), і в зовсім незначній кількості випадків – по п'ять (5,9 %) і по шість (5,9 %). П'ять дворів було в Михайлівській парафії с. Грабарівка, а шість – в Успенській м. Пирятина. У першій до клиру належали 32 особи – 17 чоловіків і 15 жінок. Із них 21 особа (10 чоловіків та 11 жінок) жили в родинах церковно- й священнослужителів[156]. Середня населеність двору становила 6,4 особи. В Успенській парафії в домогосподарствах духовенства нараховано 51 особу – 29 чоловіків і 22 жінки, з яких 18 чоловіків і 9 жінок були членами священничих родин. Пересічна заселеність цих дворів – 8,5 особи.

Можна було б припустити, що кількість таких домоволодінь залежала від чисельності парафіян: чим більше вірян у парафіях, тим більше клиру потрібно для її обслуговування. Проте сповідні розписи не підтверджують цієї тези. У трьох найчисленніших парафіях – Михайлівській с. Харків-

[156] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 7, арк. 1.

ці (1 282 мешканці), Введенській с. Білоцерківці та Різдво-Богородичній с. Круподеринці (по 1 222 мешканці) існувало тільки три двори духовенства. Вочевидь, наявність при Успенській церкві Пирятина шести дворів зумовлювалася перш за все тим, що це була головна парафія протопопії. Тут правили чотири священники, троє з яких походили з однієї, відомої в Гетьманщині родини Максимовичів. Це були: протопіп Ілля Максимович, хрестовий єрей Єлисей Максимович та єрей Семен Максимович. Четвертим був вікарій Леонтій Кратович. До числа священнослужителів також входили диякон Іван Федорів і попадя – вдова Катерина Василівна. Церковнослужителів у цій парафії записано лише четверо – дяк Василь Василіїв і троє псаломників: Василь Семенів, Василь Яковлів та Самійло[157].

Натомість Михайлівська парафія с. Грабарівка мала вигляд середньостатистичної церковно-територіальної одиниці цього типу на досліджуваних теренах – її населяли 743 особи. При цьому кожен представник клиру – священник, дячок, два псаломники й паламар, мешкав у власному дворі[158]. Подібна ситуація спостерігалася хіба що в Різдво-Богородичній парафії с. Круподеринці, де весь причет складався з о. Якова Даниліва, дячка Василя Стефаніва та паламаря Дем'яна Карпіва. Кожен з них так само мав власне домогосподарство[159]. У решті аналізованих тут парафій в одних дворах зі священницькими родинами зазвичай жили ще й сім'ї церковнослужителів.

Ретельний розгляд структур населення домоволодінь дозволяє виділити шість категорій їхніх мешканців: господарі (голова домогосподарства з дружиною), їхні діти, родичі, інші представники духовенства (переважно священнослужителі), слуги та дворові (*табл. 22*).

Таблиця 22

Залюдненість дворів духовенства у Пирятинській протопопії в 1760-х рр.

№	Назва парафії	Поселення	Населеність	Господарі	Діти	Родичі	Інші духовні	Дворові	Слуги
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Введенська	с. Білоцерківці	9	2	2,3	–	2	2,7	–
2	Різдво-Богородична	с. Бубни	9,7	2	5	1,7	1	–	–
3	Михайлівська	с. Грабарівка	6,4	1,8	2	–	0,4	2,2	–

[157] Там само, спр. 3, арк. 1–2.

[158] Там само, спр. 7, арк. 1–1 зв.

[159] Там само, спр. 20, арк. 1.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
4	Михайлівська	с. Гурбинці	7,5	2	4	–	1,5	–	–
5	Йоано-Богословська	с. Денисівка	9	2	1,7	2	1,3	2	–
6	Стефанівська	с. Кейбалівка	9	2	4	–	3	–	–
7	Різдво-Богородична	с. Круподеринці	3,7	2	1,7	–	–	–	–
8	Йоано-Богословська	с. Круча	19	1	3	–	9	6	–
9	Миколаївська	с. Кулажинці	17	2	3	–	4	6	2
10	Іллінська	с. Митченки	11,5	2	3,5	4	2	–	–
11	Миколаївська	с. Остапівка	6	1,5	4,5	–	–	–	–
12	Святотроїцька	м. Пирятин	7	2	2	–	–	–	3
13	Успенська	м. Пирятин	8,5	1,5	2,3	–	0,7	0,7	3,3
14	Покровська	с. Приходьки	5,3	2	1,6	–	1,7	–	–
15	Дмитрівська	с. Савинці	9	2	2,5	–	4,5	–	–
16	Михайлівська	с. Харківці	11,3	1,3	3,3	2	2	2,7	–
17	Святотроїцька	с. Шкурати	12,5	1,5	1,5	1,5	2	6	–
Сукупно			8,7	1,8	2,7	0,7	1,5	1,4	0,6

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 4, 16, 39, 55–78, 98, 99, 102, 105, 106, 108–111, 113, 137, 140, 141, 144, 154, 157, 158, 162, 193, 195, 198–200, 204, 210, 214–219, 223, 225, 234, 258, 259, 296, 734.

Як засвідчує таблиця, найбільша частка в структурі середнього залюднення дворів припадає на дітей і господарів. Тільки в п'яти парафіях показник для господарів нижчий за два. Це, ймовірно, вказує на те, що вдови та вдівці не так часто очолювали домові спільноти. Наступна категорія, присутня майже в усіх, за винятком трьох, парафіях, – церковнослужителі. Це вкотре доводить, що у власних домогосподарствах вони жили далеко не завжди. Наступними в цій градації йдуть дворові, які в маєтностях клиру траплялися значно частіше, ніж родичі та слуги.

Козацькі двори за своєю структурою (*табл. 23*) були фактично ідентичні дворам духовенства.

Однак при більш уважному погляді помічаємо й суттєві відмінності. Основну масу населення цих дворів творили господарі, їхні діти та родичі. Останні в загальній структурі займали другу сходинку після дітей, а в трьох парафіях: Введенській с. Білоцерківці, Йоано-Богословській с. Денисівка та Покровській с. Приходьки, взагалі складали найбільшу частину мешканців.

Іноді у дворах селилися й інші козацькі сім'ї, які не мали родинних зв'язків із господарями. Незрозумілою наразі залишається єрархія стосунків цих сімей з головами домогосподарств: чи це були партнерські відносини, чи якась форма залежності. Такі родини виявлено лише у трьох

парафіях – Введенській с. Білоцерківці, Михайлівській с. Грабарівка та Успенській м. Пирятина. Жодного разу їхня частка в середній населеності не перевищувала 1. Найбільшою вона була в Білоцерківцях – 0,8. Мабуть, це пов'язувалося з намаганням зменшити або й уникнути оподаткування, адже одиницею оподаткування в Гетьманщині був саме двір.

Таблиця 23

Залюдненість дворів козаків у Пирятинській протопопії в 1760-х рр.

№	Назва парафії	Поселення	Сер. населеність	Господарі	Діти	Родичі	Інші козаки	Дворові	Слути
1	Введенська	с. Білоцерківці	13,2	1,7	4,6	6,1	0,8	–	–
2	Різдво-Богородична	с. Бубни	11,3	1,8	4,75	4,75	–	–	–
3	Михайлівська	с. Грабарівка	11,5	1,8	5	4,1	0,1	0,5	–
4	Михайлівська	с. Гурбинці	7,4	1,8	4,5	1,1	–	–	–
5	Йоано-Богословська	с. Денисівка	12,8	1,8	5	5,5	–	0,5	–
6	Стефанівська	с. Кейбалівка	9,5	1,6	5,6	2,2	–	–	0,1
7	Різдво-Богородична	с. Круподеринці	8,3	1,8	4,8	1,7	–	–	–
8	Йоано-Богословська	с. Круча	52	1	–	–	–	52	–
9	Миколаївська	с. Кулажинці	–	–	–	–	–	–	–
10	Іллінська	с. Митченки	9,7	1,7	4,6	3,4	–	–	–
11	Миколаївська	с. Остапівка	9,4	1,7	5,2	2,5	–	–	–
12	Святотроїцька	м. Пирятин	13,7	1,6	4,3	0,9	–	4,6	2,3
13	Успенська	м. Пирятин	10,6	1,7	3,3	0,9	0,4	2,7	1,6
14	Покровська	с. Приходьки	11,7	1,7	4,4	5,6	–	–	–
15	Дмитрівська	с. Савинці	8,9	1,7	4,6	2,6	–	–	–
16	Михайлівська	с. Харківці	9,7	1,7	4,5	2,9	–	0,6	–
17	Святотроїцька	с. Шкурати	9,4	1,8	3,5	3,1	–	–	–
Сукупно			10,5	1,7	4,6	3,3	0,1	0,6	0,2

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 4, 16, 39, 55–78, 98, 99, 102, 105, 106, 108–111, 113, 137, 140, 141, 144, 154, 157, 158, 162, 193, 195, 198–200, 204, 210, 214–219, 223, 225, 234, 258, 259, 296, 734.

Також незначну частку – 0,6, у козацьких дворах становили т. зв. дворові люди. Подекуди до цієї категорії записували, як уже знаємо, і підданих – так було, наприклад, у Йоано-Богословській парафії с. Круча, де в єдиному козацькому домогосподарстві поряд з господарем зафіксовано 51 особу

дворових[160]. Документувалися й підсусідки, або, як зазначено в розписі Святотроїцької парафії м. Пирятина, – «соседе их»[161]. Характерно, що в обох пирятинських парафіях дворові набагато частіше траплялися в козацьких домогосподарствах, ніж у селах. Їхній відсоток у середній залюдненості домових спільнот тут був доволі високим, а в Троїцькій парафії взагалі найвищим – 4,6, що свідчить про їхнє проживання майже в усіх дворах.

Слуги посідали одну з найнижчих сходинок у структурі залюдненості козацьких домоволодінь. Їх знаходимо тільки у трьох парафіях – Стефанівській с. Кейбалівка та обох пирятинських. Якщо в Кейбалівці вони таки перебували на останній позиції, то у дворах пирятинських козаків кількісно навіть домінували над родичами.

Друга за чисельністю і третя за населеністю дворів група – ***посполиті*** (*табл. 24*). Загальна модель їхніх домогосподарств дуже схожа на домові спільноти духовенства та козаків. Відрізняється вона хіба що наявністю такого елементу, як «бобилі». Вони присутні в семи парафіях. Та це, як уже пояснювалося, радше віртуальна, ніж реальна категорія жителів протопопії, що складалася з тих мікрогруп, яких в інших випадках записували до дворових або підсусідків. Показово, що в жодному з опрацьованих документів, котрі містять інформацію про бобилів, немає дворових і навпаки. У двох парафіях – Різдво-Богородичній с. Круподеринці та Святотроїцькій Пирятина – «дворові», які в підсумкових таблицях і в самих текстах сповідних розписів фігурують як «підсусідки»[162].

Таблиця 24

Залюдненість дворів посполитих у Пирятинській протопопії в 1760-х рр.

№	Назва парафії	Поселення	Середня населеність	Господарі	Діти	Родичі	Інші посполиті	Бобилі	Дворові	Слуги
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Введенська	с. Білоцерківці	9,8	1,7	4,8	2,6	–	0,7	–	–
2	Різдво-Богородична	с. Бубни	6,9	1,8	3,8	–	–	1,3	–	–
3	Михайлівська	с. Грабарівка	10,6	1,6	4,9	1,2	–	2,9	–	–
4	Михайлівська	с. Гурбинці	5,3	1,8	3	0,5	–	–	–	–
5	Йоано-Богословська	с. Денисівка	7	1,8	4	1,2	–	–	–	–

[160] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 20, арк. 1.

[161] Там само, спр. 4, арк. 2 зв.

[162] Там само, спр. 4, 20.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
6	Стефанівська	с. Кейбалівка	11,6	1,5	4	0,6	2,3	3,2	–	–
7	Різдво-Богородична	с. Круподеринці	7,9	1,8	4,1	0,5	0,9	–	0,3	0,3
8	Йоано-Богословська	с. Круча	11,8	1,8	3,7	0,9	3	2,4	–	–
9	Миколаївська	с. Кулажинці	8,3	1,8	3,9	1,2	1,4	–	–	–
10	Іллінська	с. Митченки	6,9	1,7	3,7	0,9	–	0,6	–	–
11	Миколаївська	с. Остапівка	10	1,6	5,4	1,6	1,4	–	–	–
12	Святотроїцька	м. Пирятин	7,7	1,8	2,7	0,3	1,9	–	0,9	0,1
13	Успенська	м. Пирятин	7	1,7	2,6	0,4	1,6	–	0,3	0,4
14	Покровська	с. Приходьки	9,6	1,7	2,7	0,9	0,2	4,1	–	–
15	Дмитрівська	с. Савинці	6,5	1,9	4,1	0,5	–	–	–	–
16	Михайлівська	с. Харківці	7,4	1,7	3,7	2	–	–	–	–
17	Святотроїцька	с. Шкурати	7,3	1,8	3,5	2	–	–	–	–
Сукупно			8,2	1,8	3,8	1	0,8	0,5	0,2	0,1

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 4, 16, 39, 55–78, 98, 99, 102, 105, 106, 108–111, 113, 137, 140, 141, 144, 154, 157, 158, 162, 193, 195, 198–200, 204, 210, 214–219, 223, 225, 234, 258, 259, 296, 734.

Ще одна суттєва відмінність структури домогосподарств посполитих від козаків – істотно нижча частка родичів.

Як пам'ятаємо, цехові ***ремісники*** та ***різночинці*** формували дві найнечисленніші групи аналізованого соціуму. Конструкція їхніх домогосподарств дещо відрізнялася від уже описаних (*табл. 25*). По-перше, середня населеність цих двох груп була меншою, ніж решти – 7 та 6,8. По-друге, основу їхніх домогосподарств творили особи, пов'язані родинними зв'язками. У цих дворах не було інших родин, які належали б до тієї ж соціальної групи, що й господарі. І третя особливість – це відсутність дворових у домоволодіннях цеховиків.

Таблиця 25

Залюдненість домогосподарств різночинців та цехових ремісників у Пирятинській протопопії в 1760-х рр.

№	Соціальний стан	Середня населеність	Господарі	Діти	Родичі	Інші	Дворові	Слуги
1	Цехові ремісники	6,8	1,8	3,9	0,6	–	–	0,5
2	Різночинці	7	1,8	2,5	0,8	–	1,2	0,7

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 56, 71, 76, 106, 108–110, 137, 140, 144, 193, 215, 219, 225, 259.

Таким чином, середнє залюднення типового домогосподарства мешканців Пирятинської протопопії в середині XVIII ст. становило 9,2 особи, а його структура складалася з господарів, їхніх дітей, родичів, дворових людей і слуг. Проте в реальному житті навряд чи існувало багато таких домових спільнот. Імовірно, на це впливала станова єрархія соціуму, а також наявність у представників окремих соціальних груп політичних прав та економічних ресурсів. Цей висновок можна проілюструвати відповідною зведеною таблицею:

Таблиця 26

Залюдненість дворів мешканців Пирятинської протопопії в 1760-х рр.

№	Соціальний стан	Середня населеність	Господарі	Діти	Родичі	Інші	Бобилі	Дворові	Слуги
1	Духовенство	8,7	1,8	2,7	0,7	1,5	–	1,4	0,6
2	Козаки	10,5	1,7	4,6	3,3	0,1	–	0,6	0,2
3	Посполиті	8,2	1,8	3,8	1	0,8	0,5	0,2	0,1
4	Цехові ремісники	6,8	1,8	3,9	0,6	–	–	–	0,5
5	Різночинці	7	1,8	2,5	0,8	–	–	1,2	0,7
Сукупно		9,2	1,8	4,1	2	0,5	0,2	0,4	0,2

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 4, 16, 39, 55–78, 98, 99, 102, 105, 106, 108–111, 113, 137, 140, 141, 144, 154, 157, 158, 162, 193, 195, 198–200, 204, 210, 214–219, 223, 225, 234, 258, 259, 296, 734.

Табличний матеріал показує, що в найчисленніших домових спільнотах жили представники панівного стану – козаки. Модель залюдненості їхніх домоволодінь є типовою й має всі названі елементи. При цьому частки дітей і родичів у них суттєво перевищували аналогічні показники в домогосподарствах інших станів. Так, зокрема, частка дітей була в козацьких дворах більшою на 2,1, ніж у різночинців, на 1,9 – ніж у духовенства, на 0,8 – ніж у посполитих, і на 0,7 – ніж у ремісників. У випадку з родичами відмінності ще разючіші. Їхній показник у домогосподарствах козаків виявився на 2,3 більшим, ніж у другої за розміром соціальної групи – посполитих, на 2,5 – ніж у різночинців, на 2,6 – ніж у клиру, і на 2,7 – ніж у ремісників. Отже, маємо всі підстави стверджувати, що родичі були надзвичайно важливою частиною населення козацьких домоволодінь.

Наступними після козаків за населеністю йшли двори духовенства. За своєю структурою вони нагадували козацькі, однак внутрішній розподіл був інакший. У них бачимо менше дітей і набагато нижчу частку родичів. Натомість у тих дворах частіше траплялися інші представники цього стану

(пояснюється досить поширеним спільним проживанням церковно- та священнослужителів), а також дворові.

Дуже подібну на козацьку конфігурацію мали й домогосподарства посполитих. У них спостерігалася доволі висока частка дітей і друга за розміром частка родичів. Основною відмінністю цих дворів від домоволодінь усіх інших категорій була наявність там т. зв. бобилів.

Структура домогосподарств різночинців теж скидалася на козацьку. Щоправда, вона мала найнижчу частку дітей і вдвічі перевищувала козаків за часткою дворових. Головна ж різниця полягала в цілковитій відсутності в них т. зв. інших.

Не було їх і в структурі найменших за населеністю домових спільнот, які належали ремісникам. Середня залюдненість їхніх дворів майже не відрізняється від показника, вирахуваного свого часу для м. Полтави, – 6,9[163]. Впадає у вічі відсутність у них дворових, які так чи інакше присутні в усіх інших домогосподарствах (для порівняння: у Полтаві на всю міську ремісничу громаду існувало тільки два двори, де мешкали представники цієї категорії[164]; аналогічну ситуацію фіксує в Ніжині й Переяславі Оксана Коваленко, яка обґрунтовує це особливостями цехової корпоративної структури: ті обов'язки, що їх у домогосподарствах інших соціальних груп покладали на дворових, у дворах ремісників виконували учні та підмайстри[165]).

5.3.2. *Структура родини*

В історичній демографії аналіз структури родин часто розпочинають з дослідження глибини поколінь, тобто визначення кількості генерацій, представники яких жили під одним дахом. Як вдалося з'ясувати (*рис. 13*), назагал у протопопії переважали двопоколіннєві сім'ї, що складалися з батьків та дітей, – 62 %.

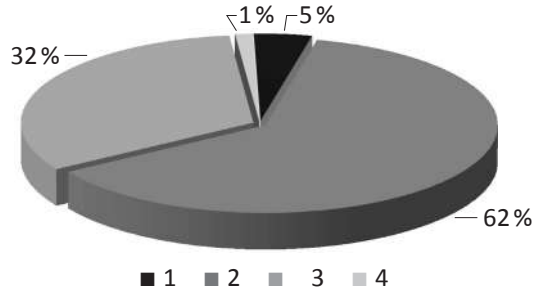

Рис. 13. Кількість поколінь у родинах мешканців Пирятинської протопопії в 1758 р.

[163] Ю. Волошин. *Козаки і посполиті*, с. 180.

[164] Там само, с. 113.

[165] O. Kovalenko. Family Structures and Population of Craftsman Households in Cossack Ukraine in the Second Half of the 18th Century // *PDP* 40 (2018) 70.

Доволі часто, хоч і мало не вдвічі рідше, траплялися трипоколіннєві сім'ї – 32 %. У таких випадках найстарші члени родини мешкали разом зі своїми онуками. Невелику частку становили однопоколіннєві – зазвичай подружжя без дітей (5 %), натомість майже не виявлено чотирипоколіннєвих – 1 %. Виглядає на те, що в досліджуваному соціумі бездітні сім'ї були рідкістю, а також напрошується висновок, що ранньомодерні українці майже ніколи не бачили своїх правнуків.

Така сама тенденція зберігається й у межах кожної окремої суспільної групи (*рис. 14*).

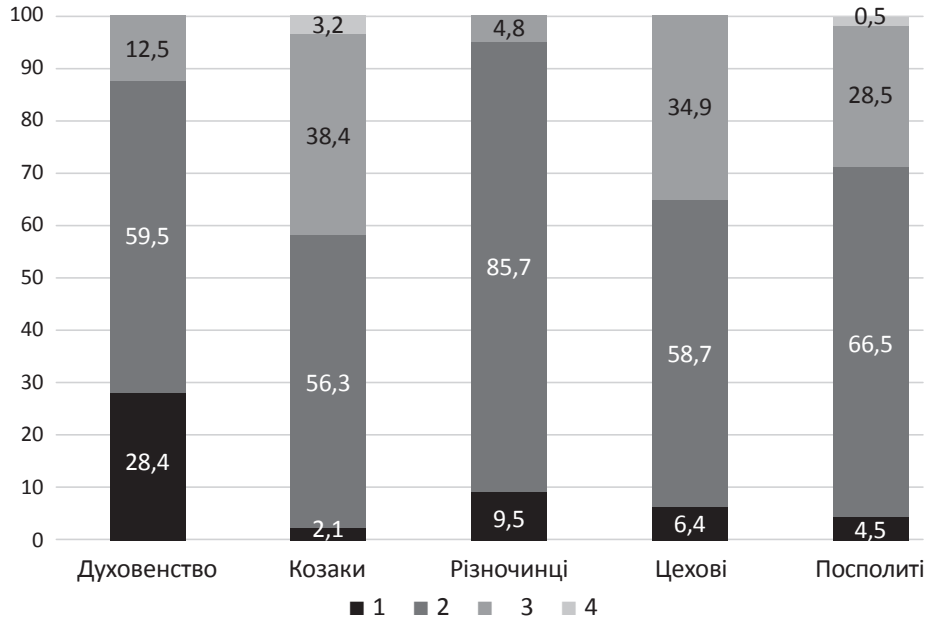

Рис. 14. Кількість поколінь у родинах мешканців Пирятинської протопопії згідно зі становим поділом у 1758 р.

В усіх без винятку соціальних групах найбільше сімей із двох поколінь. На другій позиції (крім духовенства) скрізь були трипоколіннєві родини. Серед клиру натомість спостерігалася досить помітна частка однопоколіннєвих – 28,4 %. Вочевидь, це можна пояснити значною кількістю самотніх чоловіків у середовищі церковнослужителів, особливо псаломників.

Невисоку ж частотність три- і чотирипоколіннєвих родин історичні демографи пов'язують передовсім із невеликою тривалістю життя в ранньомодерну добу[166]. Як відомо, цей показник в аналізованій популяції становив пересічно 23,1 року.

[166] M. Kopczyński. *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku*, c. 98.

Шляхтянка,
друга половина XVIII ст.

Мої попередні дослідження населення інших регіонів Гетьманщини також вказують на домінування двопоколіннєвих родин. Скажімо, серед козаків Полтави їхня частка становила 71,5 %[167], а серед росіян-старовірів, які мешкали в Стародубському полку, – 65,3 %[168]. Схожі результати (56,9 %) отримала й Світлана Дудка, яка опрацювала сповідний розпис Юріївської парафії с. Давидівка цієї ж протопопії за 1765 р.[169] Отож можемо впевнено узагальнити, що в тогочасному суспільстві Гетьманщини родини найчастіше складалися з представників двох поколінь.

5.3.3. *Типи родинних домогосподарств*

Найкращим інструментом для вивчення поставленої проблеми є класифікація, запропонована британським ученим П. Ласлеттом ще в 1960-х рр. (незважаючи на те, що сьогодні вона вже не видається такою досконалою, як у часи своєї появи, й нерідко зазнає обґрунтованої критики)[170]. Згідно з нею вирізняють п'ять основних типів родинних домогосподарств:

- домогосподарство самотніх осіб (*solitaries*);
- домогосподарство, яке не має сімейного ядра (*no family*);
- просте, або нуклеарне, домогосподарство (*nuclear family household*), що складається з подружжя та дітей і не втрачає свого характеру навіть у разі смерті одного з батьків;
- розширене домогосподарство (*extended family household*), у якому проживають ще якісь родичі, котрі не утворюють подружніх пар (залежно від того, ким доводяться ці родичі голові домогосподарства, розрізняють розширення по висхідній та низхідній лініях: так, якщо разом із родиною живе батько чоловіка, воно вважається розширеним по висхідній лінії, але якщо він виступає на чолі домогосподарства, тоді це розширення по низхідній лінії);

---

[167] Ю. Волошин. Родина й домогосподарство козаків міста Полтави в другій половині XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // *Україна Модерна* (опубл. 09.12.2013) (http://uamoderna.com/md/219).

[168] Ю. В. Волошин. Структура семьи в «государевых описных малороссийских раскольничьих слободах» (на примере слободы Деменка Топальской сотни Стародубского полка) // *Сословия, институты и государственная власть в России (Средние века и раннее Новое время): Сб. ст. памяти академика Л. В. Черепнина*. Москва 2010, с. 938.

[169] С. Дудка. Родини мешканців села Давидівка Пирятинської протопопії (за даними сповідного розпису 1765 р.) // *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Історичні науки* 1 (2018) 28.

[170] M. Szołtysek. Teoria rodziny w ujęciu Petera Lasletta i The Cambridge Group – „angielska tajna broń", jej krytycy i jej „długie trwanie" // *PDP* 24 (2003) 7–43.

• мультифокальне домогосподарство (*multiple family household*), що охоплює кілька нуклеарних родин (розширені й мультифокальні домогосподарства відносять до складних[171]).

З огляду на особливості досліджуваного суспільства, будемо використовувати модифіковану версію цієї класифікації (*табл. 27*).

Таблиця 27

Типологія домогосподарств за Пітером Ласлеттом

1. Особи самотні (*solitaries*)
1a. Вдови й удівці
1b. Неодружені або неокресленого цивільного стану
2. Без структури (*no family*)
2a. Неодружені брати й сестри, які живуть разом
2b. Інші кревні, які живуть разом
2c. Особи без кревних зв'язків
3. Нуклеарні (*nuclear family household*)
3a. Шлюбні пари без дітей
3b. Шлюбні пари з дітьми
3c. Удови з дітьми
3d. Удівці з дітьми
4. Розширені (*extended family household*)
4a. Родини з висхідним розширенням
4b. Родини з низхідним розширенням
4c. Родини з бічним розширенням
4d. Комбінації 4a–4c
5. Мультифокальні (*multiple family household*)
5a. Родини з висхідними другорядними ядрами
5b. Родини з низхідними другорядними ядрами
5c. Овдовілий/а батько/мати із щонайменше двома одруженими дітьми
5d. Одружені брати й сестри, що мешкають разом, або інші родичі по бічній лінії
5e. Інші мультифокальні домогосподарства

Джерело: E. A. Hammel, P. Laslett. Comparing Household Structure Over Time and Between Cultures // *Comparative Studies in Society and History* 1 (1974) 96.

[171] О классификации домовых сообществ (Разъяснение редакции к типологии домохозяйств Питера Ласлетта) // *Семья, дом и узы родства в истории: Сб. ст*. / заг. ред. Т. Зоколла, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбома. Санкт-Петербург 2004, с. 270–271.

Залучені до цих студій джерела цілком надаються для застосування саме такого варіанта класифікації. Значною мірою цьому сприяє те, що опис парафіян у сповідних розписах провадився за патримоніальним принципом, тобто по чоловічій лінії щодо голови домогосподарства. Така формула запису нагадувала практиковану в російських подушних переписах-ревізіях і в книгах Рум'янцевського опису[172]. Цей принцип допомагає простежити кревну спорідненість членів однієї родини й відмежувати тих мешканців двору, які не були їхніми родичами.

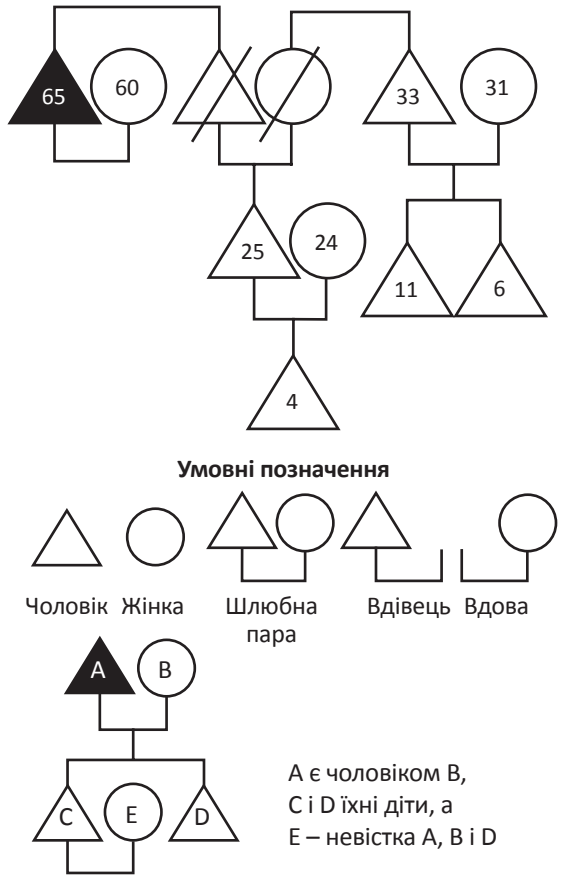

Рис. 15. Родина козака Івана Самійліва (с. Бубни, 1758 р.)

Пропонована модель поділу родинних структур на п'ять основних груп передбачає також можливі варіації цих структур у межах окремих груп. Так, зокрема, у п'ятій групі передбачена нестандартна опція «інші

[172] Ю. В. Волошин. *Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.*, с. 40–42.

мультифокальні господарства», до якої відносимо багатоядерні спільноти, що складаються з кількох сімей, поєднаних як кревною, так і шлюбною спорідненістю. Прикладом може слугувати родина парафіянина Різдво-Богородичної церкви с. Бубни козака Івана Самійліва (*рис. 15*).

У цьому домогосподарстві, крім Івана (65 років) з дружиною Пелагією (60 років), мешкав ще й племінник Самійло (25 років), син Іванового померлого брата Семена, з родиною. Там же жила сім'я Самійлового дядька по матері – Антона Леонтіїва (33 роки), який доводився господареві свояком[173].

Ще одним зразком подібної конфігурації родини є домогосподарство мешканця с. Приходьки козака Йосипа Яковенка, який був парафіянином Покровської церкви (*рис. 16*)[174].

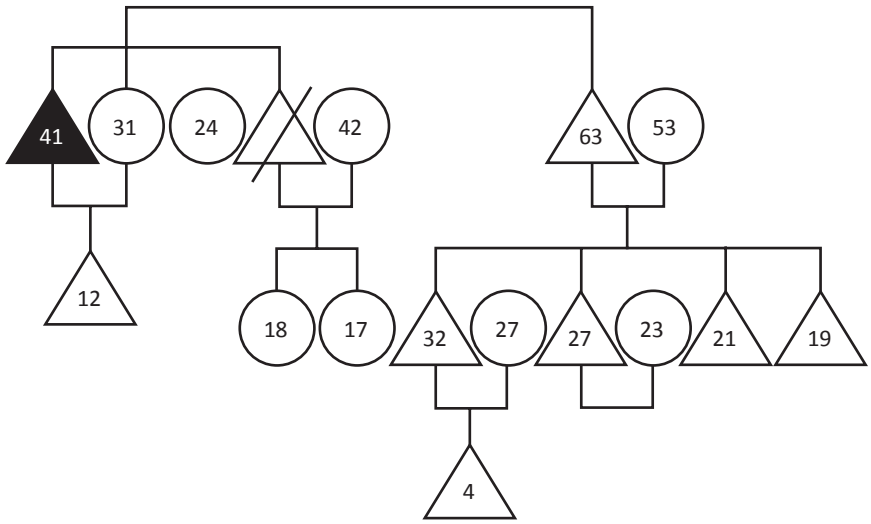

Рис. 16. Родина козака Йосипа Яковенка (с. Приходьки, 1758 р.)

Окрім Йосипа, якому на час укладання розпису виповнився 41 рік, його дружини Євдокії (31 рік) та їхнього малолітнього сина Онисима (12 років), до цієї родини також належали незаміжня Йосипова сестра Варвара (24 роки) й удова їхнього померлого брата Євдокія (42 роки) з двома незаміжніми доньками – Наталією (18 років) та Євдокією (17 років). Поряд з цими кревними родичами, до сім'ї господаря входили ще й особи, пов'язані з ним шлюбними зв'язками. Йдеться про родину Йосипового свата – Тихона Іваніва (63 роки), котра була численніша за господареву. Тихон мав дружину Тетяну (53 роки) та чотирьох синів: Омелька (32 роки), Семена (27 років), Івана (21 рік) і Тараса (19 років). Двоє старших уже були одружені.

[173] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 6, арк. 5 зв.
[174] Там само, спр. 16, арк. 17–17 зв.

Перш ніж перейти до безпосереднього аналізу питання, варто зазначити, що форми сімейної організації, зафіксовані у джерелі, не є сталими і здатні з часом змінюватися. За твердженням радянського демографа Анатолія Вишневського, різні типи сімей, які ми знаходимо в документах, «насправді можуть становити собою різні фази циклу тієї самої сімейної структури»[175]. Як уважають Міхаель Міттерауер та Александр Каган, таких фаз може бути декілька. Перша – нуклеарна родина, в якій живуть лише батьки й неодружені діти. Друга фаза настає тоді, коли одружується один або кілька синів, а третя – по смерті батьків, коли родина перетворюється на братську. Після того як помирають представники старшого покоління, починається четверта фаза, що спершу передбачає спільне проживання дядьків із племінниками, а пізніше двоюрідних братів[176]. Схожу динаміку змін демонструє історія сім'ї посполитого із с. Круча Микити Бугая, парафіянина місцевої церкви св. Йоана Богослова (*рис. 17*). Сповідні розписи цього храму зафіксували Микитину сім'ю на різних етапах її розвитку.

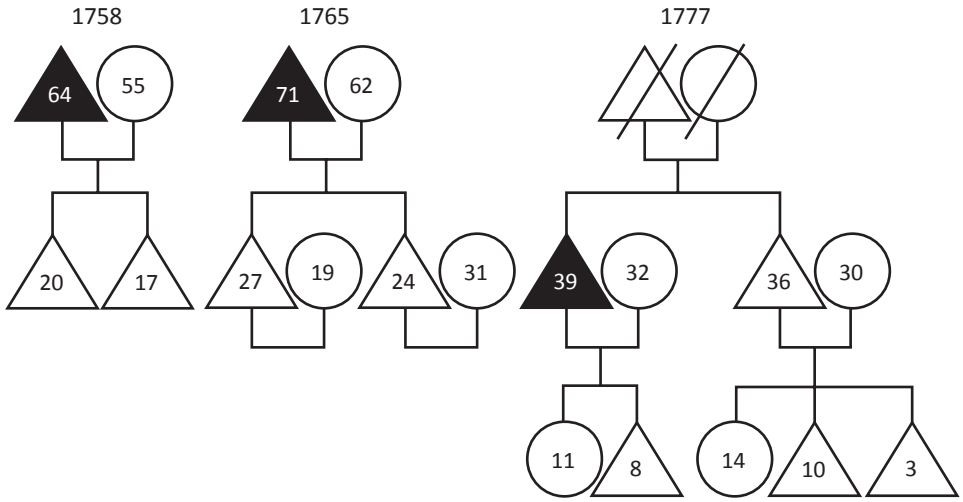

Рис. 17. Родина посполитого Микити Бугая (с. Круча, 1758–1777 рр.)

Так, згідно з розписом 1758 р., на той момент 64-літній Микита мав дружину Тетяну (55 років) і двох синів – Наума (20 років) та Івана (17 років)[177].

---

[175] А. Г. Вишневский. Роль исторического знания в объяснении современных демографических тенденций (на примере метаморфозы семьи) // *Проблемы исторической демографии СССР*: *Сб. науч. ст.* / відп. ред. Ю. А. Поляков. Киев 1988, с. 30.

[176] М. Миттерауер, А. Каган. Структуры семьи в России и в Центральной Европе: сравнительный анализ // *Семья, дом и узы родства в истории: Сб. ст*. / заг. ред. Т. Зоколла, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбома. Санкт-Петербург 2004, с. 66.

[177] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 13, арк. 5.

Родина тоді була нуклеарною й належала до класу 3b. У розписі 1765 р. вона задокументована на другій фазі розвитку – поженились обидва сини. Наум, у той час уже 27-річний, узяв шлюб із Гафією, а 24-літній Іван – із Євдокією. Жінки мали по 19 років[178]. Сім'я з простої перетворилася на мультифокальну родину з низхідними другорядними ядрами – клас 5b.

Через дванадцять років, у 1777 р., зауважуємо чергові зміни. Померли Микита з Тетяною. На чолі домогосподарства став старший син Наум, якому було 39 років. Разом із дружиною Гафією (32 роки) вони виховували двох дітей – Горпину (11 років) та Гаврила (8 років). З ними мешкало подружжя молодшого брата – Івана (36 років). Щоправда, вік його дружини Євдокії, яка, нагадаємо, була ровесницею Гафії, чомусь вказаний як 30-літній (це, ймовірно, звичайна писарська помилка). У той період вони вже мали трьох дітей: доньку Марію (14 років) та двох синів – Григорія (10 років) й Каленика (3 роки)[179]. Так родина перейшла на третю фазу, ставши братською – 5d.

Таблиця 28

Структура родин у Пирятинській протопопії 1758 р.

Категорії	Класи	Кількість	Разом	%
Самотні	1a	16	168	10
	1b	152		
Без структури	2a	–	6	0,3
	2b	6		
Нуклеарні	3a	54	728	43,2
	3b	588		
	3c	71		
	3d	15		
Розширені	4a	6	106	6,3
	4b	61		
	4c	39		
	4d	–		
Мультифокальні	5a	7	678	40,2
	5b	228		
	5c	75		
	5d	333		
	5e	35		
Сукупно		1 686	1 686	100

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 4, 16, 39, 55–78, 98, 99, 102, 105, 106, 108–111, 113, 137, 140, 141, 144, 154, 157, 158, 162, 193, 195, 198–200, 204, 210, 214–219, 223, 225, 234, 258, 259, 296, 734.

[178] Там само, спр. 66, арк. 5 зв. – 6.

[179] Там само, спр. 5427, арк. 35.

Застосування такої класифікаційної схеми дозволяє також уявити загальну картину родинності в аналізованій спільноті й з'ясувати, які саме типи сімейної організації переважали в Пирятинській протопопії (*табл. 28*). Це своєю чергою уможливить верифікацію тези, озвученої британським дослідником Джоном Гайналом ще в 60-х рр. XX ст., про домінування у Східній Європі сімейної структури складного типу[180].

Укладена на підставі аналізу даних зі всіх сімнадцяти парафій, таблиця інформує, що найбільша серед усіх п'яти категорій частка (43,2 %) припадала на прості нуклеарні родини, котрих на цій території налічувалося 728. Більшість із них – 588 родин – становили ті, які в сучасному світі прийнято вважати класичною сім'єю, тобто шлюбні пари з дітьми. Саме такою була родина козака Сидора Шинкаренка з Михайлівської парафії с. Харківці (*рис. 18*).

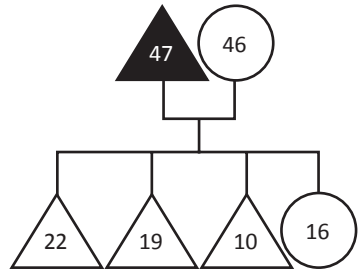

Рис. 18. Родина козака Сидора Шинкаренка (с. Харківці, 1758 р.)

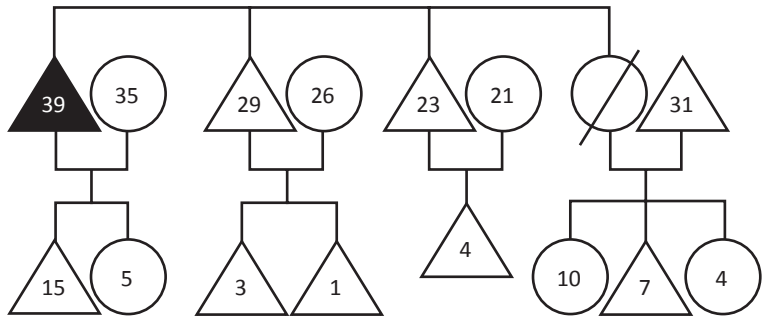

Рис. 19. Родина козака Опанаса Коценка (с. Білоцерківці, 1758 р.)

Другу позицію посідали великі мультифокальні спільноти – 40,2 % (678 родин). Поміж ними превалювали т. зв. братські сім'ї, основою яких були одружені брати і сестри, що мешкали разом. Часто до таких родин входили ще й сім'ї померлих брата або сестри. Прикладом такої структури є родина козака Опанаса Коценка з Введенської парафії с. Білоцерківці (*рис. 19*).

[180] Дж. Хаджнал. Европейский тип брачности в ретроспективе // *Брачность, рождаемость, семья за три века* за ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. Москва 1979, с. 63.

У ній разом із сім'єю господаря (39 років), яка складалася з його дружини Маріїї (35 років), сина Михайла (15 років) і доньки Горпини (5 років), жили також два його рідні брати – Петро (29 років) та Іван (23 роки), а ще їхній зять, чоловік померлої сестри Федір (31 рік), із трьома малими дітьми[181].

Як переконуємося з таблиці, другу за численністю групу серед мультифокальних родин творили сім'ї з низхідними другорядними ядрами (5b). Таким, зосібна, було домогосподарство парафіянина Михайлівської церкви с. Гурбинці козака Нестора Божка (*рис. 20*).

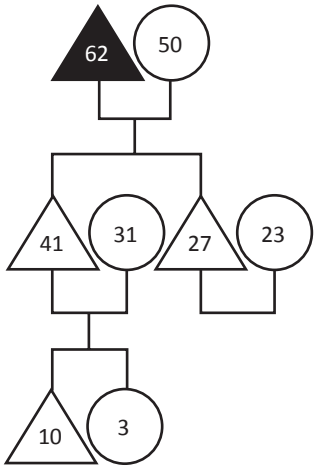

Рис. 20
Родина козака Нестора Божка
(с. Гурбинці, 1758 р.)

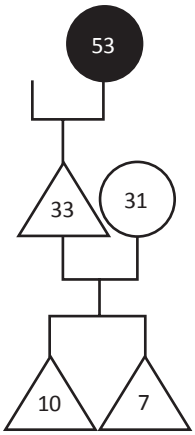

Рис. 21
Родина вдови Килини Петрівни
(с. Остапівка, 1758 р.)

Нестор (62 роки) та його дружина Явдоха (50 років) мешкали під одним дахом із уже сімейними синами. Старший – Федір (41 рік) – мав дружину Марію (31 рік) і двох дітей: Кіндрата (10 років) та Євдокію (3 роки). Натомість у молодшого сина – Мартина (27 років), пошлюбленого з Юстиною (23 роки), нащадків не було[182].

Наступний щабель займали самотні, частка яких становила 10 %. Більшість із них належали до класу 1b, тобто були неодруженими або особами неокресленого цивільного стану.

Далі йшли родини розширеного типу – 6,3 %, де домінували сім'ї класу 4b, себто з низхідним розширенням. Такою була родина козацької вдови Килини Петрівни (53 роки) (*рис. 21*) з Миколаївської парафії с. Остапівка.

[181] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 5, арк. 4.
[182] Там само, спр. 9, арк. 7.

Вона очолювала домогосподарство, в якому також жив її дорослий син Наум (33 роки) із дружиною Катериною (31 рік) та двома малолітніми синами: Касяном (10 років) і Михайлом (7 років)[183].

Ще одну, відносно численну, групу розширених родин формували ті, які мали розширення по бічній лінії, – клас 4c. Зразком такої структури може бути сім'я посполитого Трохима Приворотенка, вірянина з Троїцької парафії с. Шкурати (*рис. 22*). Крім самого Трохима (27 років), його дружини Одарки (25 років) та двох синів – Андрія (5 років) і Мартина (4 роки), у родині мешкали ще його молодший неодружений брат Антон (23 роки) та їхня сестра Ганна (13 років)[184].

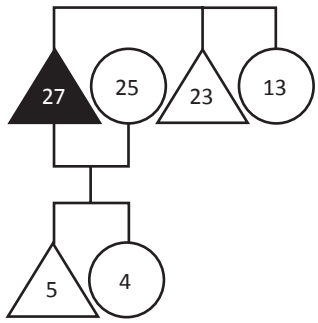

Рис. 22
Родина посполитого Трохима Приворотенка (с. Шкурати, 1758 р.)

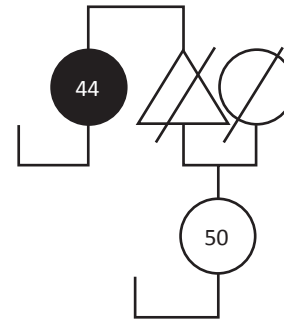

Рис. 23
Домогосподарство вдови Явдохи Іванівни (с. Гурбинці, 1758 р.)

Найменше – 0,3 % (6 сімей) – виявилося т. зв. безструктурних родин, без сімейного ядра. Усіх їх відносимо до класу 2b, оскільки це були кревні родичі, які жили разом, але не брати й сестри. Наприклад, козачка-вдова Явдоха Іванівна (44 роки) з Михайлівської парафії с. Гурбинці мала одне на двох домогосподарство зі своєю племінницею, також удовою Зеновією Іванівною (50 років) (*рис. 23*)[185].

Аналогічною – із кревним спорідненням, але без сімейного осердя, була й родина іншої вдови, мешканки Стефанівської парафії с. Кейбалівка Анастасії Надобної (68 років) (*рис. 24*). Жінка доживала віку разом зі своїми п'ятьма онуками – двома хлопцями-близнюками Павлом та Григорієм (по 16 років) і трьома дівчатками – Федорою (12 років), Зіновією (9 років) та Фросиною (4 роки)[186]. Інші родини цього класу мали схожі поєднання.

[183] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 20, арк. 30 зв.
[184] Там само, спр. 15, арк. 9–9 зв.
[185] Там само, спр. 9, арк. 8 зв.
[186] Там само, спр. 11, арк. 3 зв.

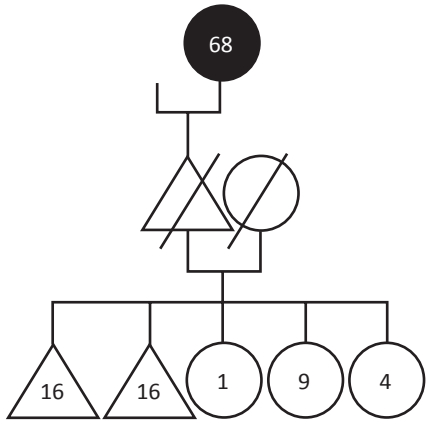

Рис. 24. Родина вдови Анастасії Надобної (с. Кейбалівка, 1758 р.)

Як бачимо, найбільша частка належить нуклеарним родинам, проте не можна стверджувати, що саме така структура переважала у вибраних для аналізу парафіях, адже родини розширеного типу теж були складними. Якщо їхню частку додати до мультифокальних, то перевага буде за складним типом. Якщо ж також зважити на те, що сім'я загалом переживає кілька фаз свого розвитку, то логічно припустити, що в наступні роки могла змінюватися й загальна конфігурація. Так, за підрахунками С. Дудки, у с. Харківці за період між 1758 і 1789 рр. частка мультифокальних родин зросла більш ніж на 20 %, натомість частка нуклеарних зменшилася майже на таке саме число[187]. У проаналізованому цією ж ученою с. Давидівка в 1765 р. частка нуклеарних становила 36,4 %, а мультифокальних – 55,6 %[188].

Розглянемо структуру родин через призму станового поділу досліджуваної популяції, звівши наявні відомості у спеціальну таблицю (*табл. 29*).

Вона показує, що найбільше самотніх осіб, тобто представників першого типу родин, було серед слуг і дворових, де їх нараховувалося понад половину – 54,1 %. Значна частка – 26,3 %, також зафіксована в середовищі духовенства. Переважно це церковні читці й співці, т. зв. псаломники, якими зазвичай ставали молоді, ще неодружені чоловіки.

Оскільки частка безструктурних родин була дуже малою й практично не впливала на ситуацію в окремих соціальних групах, не будемо зупинятися на їхній характеристиці й відразу перейдемо до третього типу – нуклеарних домових спільнот. Саме такі сім'ї й домінували в посполитих,

[187] С. Дудка. Родини мешканців села Харківці у другій половині XVIII ст. (за даними сповідних розписів) // *Емінак 4* (24) (2018) 18–19.

[188] С. Дудка. Родини мешканців села Давидівка Пирятинської протопопії, с. 29.

одній з найчисленніших у протопопії соціальних груп, – 54,3 %, а також у клиру – 54,2 % і цехових ремісників – 54 %. Більшість – 61,9 % – становили вони і серед різночинців. Однак, з огляду на нечисленність цієї штучно сконструйованої групи, навряд чи доцільно брати її до уваги. На другому місці нуклеарні родини були в групі «слуги, дворові», до якої відносимо й бобилів та підсусідків, – 35,3 %, як рівно ж у козацькому середовищі – 31,9 %.

Таблиця 29

Типологія родин за становим поділом у Пирятинській протопопії 1760-х рр. (%)

Стани, соціальні групи	Типи родин за класифікацією П. Ласлетта					Разом
	I	II	III	IV	V	
Духовенство	26,3	–	54,2	4,2	15,3	100
Козаки	0,5	0,5	31,9	5,4	61,7	100
Різночинці	4,8	–	61,9	–	33,3	100
Ремісники	–	–	54	3,2	42,8	100
Посполиті	1,1	0,2	54,3	8,3	36,1	100
Слуги, дворові	54,1	0,4	35,3	4,7	5,5	100
Сукупно	10	0,3	43,2	6,3	40,2	100

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 4, 16, 39, 55–78, 98, 99, 102, 105, 106, 108–111, 113, 137, 140, 141, 144, 154, 157, 158, 162, 193, 195, 198–200, 204, 210, 214–219, 223, 225, 234, 258, 259, 296, 734.

Із таблиці також довідуємося, що найпоширенішим типом родини, властивим для провідної й найбільшої в протопопії верстви населення – козаків, були складні мультифокальні сім'ї – 61,7 %. У цьому плані козацька спільнота взагалі унікальна – це єдина частина локального соціуму, в межах якої превалював зазначений тип родини. У посполитих частка таких сімей сягала 36,1 %, а в духовенства – лише 15,3 %. Щоправда, в одній з найменших груп – ремісників – їх було аж 42,8 %, але й тут показник не досягав навіть половини.

Важливу позицію посідали родини четвертого типу – розширені, які, так само зі складною конструкцією, мали всі перспективи перетворитися на мультифокальні. Максимальною їх частка була у спільноті посполитих – 8,3 %, та козаків – 5,4 %.

Отже, як ми щойно з'ясували, структура родин мала свої особливості в різних соціальних групах. Інше питання: чи різнилася вона в міських та сільських парафіях? Для відповіді на це запитання використано дані щодо міста Пирятина, яке було центром як протопопії, так і однойменної сотні Лубенського полку (за 1758 р. маємо сповідні описи з двох пирятинських

парафій – Троїцької й Успенської). Для порівняння подано також інформацію, отриману під час дослідження сповідних розписів Полтави за 1775 р.[189]

Зіставлення родинної структури мешканців цих міських поселень зі структурою сімей сільських парафій виявляє певні відмінності (*табл. 30*).

Таблиця 30
Типи родин у міських і сільських парафіях на території Гетьманщини в 1760-х рр. (%)

Поселення	Типи родин за класифікацією П. Ласлетта					Разом
	I	II	III	IV	V	
Пирятин	29,3	0,7	49,1	8,7	12,2	100
Села	3,4	0,2	42,1	5,5	49,7	100
Полтава	5,1	1,1	66,5	11,7	15,6	100
Сукупно	10	0,3	43,2	6,3	40,2	100

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 4, 16, 39, 55–78, 98, 99, 102, 105, 106, 108–111, 113, 137, 140, 141, 144, 154, 157, 158, 162, 193, 195, 198–200, 204, 210, 214–219, 223, 225, 234, 258, 259, 296, 734; Ю. Волошин. *Козаки і посполиті*, с. 189.

Так, модель родин у Пирятині дещо відрізняється від тієї, що фіксується в селах протопопії. У міських парафіях була досить висока частка одинаків – аж 29,3 %, що, напевно, пояснюється помітно більшою кількістю слуг у дворах мешканців та учнів ремісників. Левову частку всіх родин – майже половину – 49,1 % становили сім'ї нуклеарного типу, тоді як мультифокальних було тільки 12,2 %, а розширених – 8,7 %. Тобто в містечку панували домогосподарства з простою сімейною структурою.

У селах протопопії, попри те, що сегмент нуклеарних сімей так само був значним – 42,1 %, переважали мультифокальні – 49,7 %. Якщо ж до них додати ще й розширені родини – 5,5 %, то перевага складної сімейної структури стає очевидною.

У Полтаві також спостерігався великий відсоток нуклеарних сімей і набагато нижчий – розширених та мультифокальних. Однакове в обох міських поселеннях домінування простих форм сімейної організації дає змогу обережно припустити, що структура родин у містах і містечках Гетьманщини не була ідентична характерній для сіл.

Осмисливши все викладене про домогосподарства мешканців Пирятинської протопопії, доходимо кількох висновків:

- Населення більшості цих домоволодінь складали родичі (їхня частка в структурі домових спільнот пересічно сягала 86 %).

[189] Ю. Волошин. *Козаки і посполиті*, с. 189.

- Середня залюдненість становила 9,2 особи, причому найбільшими (10,5) були козацькі домогосподарства, а найменшими – ремісничі.
- Наявність у дворах усіх без винятку соціальних груп представників такої професійної мікрогрупи, як «слуги», вказує на використання найманої праці всіма основними прошарками тогочасного суспільства.
- Серед родин, які населяли домогосподарства протопопії, превалювали двопоколіннєві (це притаманне і для інших регіонів козацької України).
- Здійснений аналіз свідчить про значну поширеність в Пирятинській протопопії сімейної організації простого типу (43,2 %), що вкотре спростовує усталену в історичній демографії тезу про всеосяжне переважання у Східній Європі складних родинних форм, і навпаки, підтверджує припущення М. Шолтисека про розповсюдженість у цій частині континенту простої моделі сім'ї[190].

5.4. Антропоніміка мешканців

Характеристика населення Пирятинської протопопії була б неповною без аналізу імен, прізвищ та прізвиськ, які вживалися в тогочасному суспільстві для називання конкретних людей. Висвітлимо проблему на вже неодноразово використовуваних джерельних матеріалах – сповідних розписах 1758 р.

5.4.1. *Способи іменування*

Аби якнайдокладніше з'ясувати, в який саме спосіб позначали жителів парафій в аналізованих тут документах, диференціюємо ці антропоніми на одно-, дво- і трилексемні[191] (*табл. 31*).

Як видно з таблиці, і чоловіків, і жінок здебільшого записували за допомогою однолексемних антропонімів – 61 % усіх записів. Ця норма, щоправда, частіше діяла щодо чоловіків (63,3 %), ніж щодо жінок (58,4 %). Зазвичай так нотували дітей, слуг, частину церковнослужителів – псаломників і паламарів. Інколи (як-от у Різдво-Богородичній парафії с. Круподеринці) так документували і дружин[192]. Як правило, імена подавалися у формі, наведеній у святцях: *Иоаннъ / Іоаннъ, Симеон, Антоний, Ігнатий, Лукиян, Агрипина, Агафія, Євфросиния, Параскевия, Феодора, Уліянна* тощо[193].

---

[190] M. Szołtysek. *Rethinking East-Central Europe*, с. 656.

[191] Лексема – слово як самостійна смислова одиниця, що розглядається в мовознавстві в усій сукупності своїх форм і значень (*Словник української мови: в 11 т.* / за ред. І. К. Білодіда, т. 4: *І–М*. Київ 1973, с. 473).

[192] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 20.

[193] Там само, спр. 5. Див. також: *Требник*. Київ 1775.

Таблиця 31

Уживання антропонімійних іменувань у сповідних розписах Пирятинської протопопії 1758 р.

№	Назва парафії	Мешканці			Формули іменування					
		чол.	жін.	разом	чоловіки			жінки		
					1 лекс.	2 лекс.	3 лекс.	1 лекс.	2 лекс.	3 лекс.
1	Введенська	629	602	1 231	406	112	111	322	257	23
2	Різдво-Богородична	305	293	598	197	73	35	153	138	2
3	Михайлівська	390	353	743	248	113	29	216	137	0
4	Михайлівська	277	280	557	197	19	61	154	125	1
5	Йоано-Богословська	514	492	1 006	348	78	88	332	151	9
6	Стефанівська	149	167	316	84	44	21	94	61	12
7	Різдво-Богородична	636	586	1 222	437	191	8	537	49	0
8	Йоано-Богословська	228	222	450	125	81	22	108	114	0
9	Миколаївська	182	172	354	123	59	0	90	82	0
10	Іллінська	334	352	686	223	80	31	243	106	3
11	Миколаївська	157	142	299	123	15	19	80	62	0
12	Святотроїцька	268	282	550	123	65	80	118	159	5
13	Успенська	506	538	1 044	211	186	109	215	310	13
14	Покровська	293	291	584	193	77	23	150	141	0
15	Михайлівська	290	281	571	203	61	26	139	139	3
16	Михайлівська	627	655	1 282	413	94	120	372	261	22
17	Святотроїцька	180	171	351	124	32	24	109	62	0
Сукупно		5 965	5 879	11 844	3 778	1 380	807	3 432	2 354	93
%					63,3 %	21,1 %	13,6 %	58,4 %	40 %	1,6 %

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 3–7, 9, 11, 13–17, 20, 54.

В окремих розписах трапляються й побутові форми, зафіксовані укладачами з уст місцевих жителів: *Левко, Мусій, Савка, Терешко, Фесько, Харко, Хома, Юсько, Пазька, Пріська, Мотря, Солоха, Химка, Феська* та ін.[194] Найбільш показовою в цьому аспекті є Успенська парафія м. Пирятина, яку очолював сам протопіп. Велика частина її мешканців представлена в розписі по-народному: *Іван, Грицько, Данило, Омелько, Охрім, Петро, Пилип, Юхим, Ярема, Ганна, Гапка, Горпина, Настя, Мелашка, Оришка, Параска, Хима, Христя* і т. д. Для прикладу, чоловіче ім'я *Григорій*, яке носив 21 мешканець парафії, лише один раз було занотоване правильно. Решта 20 його носіїв були позначені як *Грицько*[195].

[194] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 6, 7, 9, 15.

[195] Там само, спр. 5.

Другу позицію за частотою використання посідали дволексемні антропонімоформули. Стосовно жінок їх застосовували частіше – 40 % проти 21,1 % у чоловіків. У 1 093 випадках називання осіб чоловічої статі (79,2 %) мало таку форму: особове ім'я + ім'я по батькові. Ще 283 випадки (20,5 %) – особове ім'я + прізвищева назва, решта ж четверо осіб (по двоє в Різдво-Богородичній парафії с. Круподеринці та Пирятинській Успенській) репрезентовані через ім'я + апелятивне іменування (тобто «прив'язування» іменованого до іншої особи за родинною ознакою[196]). Усі четверо фігурували в джерелі як чиїсь зяті – *Давид, Пономарів зять*; *Федір, Ільченків зять*[197]; *Яким, Приблудів зять* та *Іван, Комісарів зять*[198].

Для позначення заміжніх жінок так само використовували особове ім'я + ім'я по батькові. Наприклад, «жена его Анна Тимофеевна»[199], «жена его Евдокія Хведоровна»[200] тощо. Часто так само записували й служниць. Зосібна, у дворі єрея Введенської церкви с. Білоцерківці о. Якима Фальковського їх названо як «Татияна Василиевна, девица» та «Агафия Демяновна, девица»[201], а у дворі бунчукового товариша Андрія Александровича в с. Круча – «Анастасия Григорьевна, вдова»[202]. Подібні записи виявляємо і в інших парафіях. Таку формулу в групі дволексемних антропонімів ужито 2 302 рази, що становить 97,8 %.

Вдів, які очолювали домогосподарства, задокументовували інакше. У 42 випадках (1,8 %) – через особове ім'я + андронім (називання жінки за іменем, прізвищем чи прізвиськом її чоловіка[203]). В опрацьованих джерелах це виглядало так: *Марія Андріїха* (від *Андрій*), *Агафія Савчиха* (від *Сава*), *Тетяна Пилипиха* (від *Пилип*)[204], *Євдокія Лантушка* (від *Лантух*), *Ірина Богомазка* (від *Богомаз*), *Агафія Супрунчиха* (від *Супрун*)[205]. Десять разів (0,4 %) укладачі розписів послуговувалися іншою конструкцією: ім'я + прізвищева назва. Найактивніше її застосовували в Різдво-Богородичній парафії с. Круподеринці – 4 рази: *Євдокія Климко*, *Федора Ричка*, *Марія Дірка* та *Євдокія Білокурка*[206].

---

[196] М. Л. Худаш. *З історії української антропонімії*. Київ 1977, с. 139.

[197] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 3, арк. 4, 15.

[198] Там само, спр. 20, арк. 9 зв., 16 зв.

[199] Там само, спр. 5, арк. 1 зв.

[200] Там само, спр. 54, арк. 36.

[201] Там само, спр. 5, арк. 1.

[202] Там само, спр. 13, арк. 1 зв.

[203] *Сучасний словник іншомовних слів* / уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ 2006, с. 54.

[204] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 7, арк. 8 зв., 12–12 зв.

[205] Там само, спр. 20, арк. 6 зв., 9, 16 зв.

[206] Там само, арк. 7 зв. – 8, 9 зв., 13.

Міщанка,
друга половина XVIII ст.

Трилексемні антропонімоформули вживалися найрідше – їх налічуємо 807 випадків (13,6 %) щодо чоловіків і 93 рази (1,6 %) щодо жінок. У чоловіків ця мовна комбінація у 800 випадках (99,1 %) була такою: особове ім'я + ім'я по батькові + прізвищева назва. Скажімо, у розписі Успенської церкви Пирятина писали: «Роман Васильев Артюх», «Никита Андреев Божко»[207] і т. п.; аналогічно нотували і в інших парафіях, зокрема в Харківцях: «Трофим Ілієв Иллєнко», «Назар Михайлов Рябко», «Іоан Григоріев Прочанский»[208] тощо. Зазвичай у такий спосіб маркували господаря родини.

Чотири рази укладачі розписів подали трилексемний антропонім, який мав дещо відмінний склад: особове ім'я + по батькові + апелятивне іменування. В усіх випадках вказувалося, чиїми зятями були носії цих записів. Одного з них, місцевого посполитого, згадано в розписі Введенської парафії с. Білоцерківці: «Кирило Іоанов, Кисилишин зять»[209]. Ще двічі подібна формула побутує в описі Успенського храму Пирятина. Так був уписаний «Никифор Яковлєв Шапочников зять» – відносно молодий чоловік (26 років), який разом із дружиною Євдокією Михайлівною (22 роки) та двома дітьми – Іваном (5 років) і Мартою (3 роки) – мешкав у домогосподарстві цехового Якова Котляра[210]. Можливо, він і сам був ремісником чи підмайстром. Другим мешканцем цієї ж парафії, ідентифікованим у такій самій формі, був посполитий «Каленик Іванов, Короткой зять»[211]. Описаний щойно спосіб позначення окремих індивідів може свідчити про два факти: по-перше, вони були приймаками, і по-друге, не місцевими. Власне тому їх і виділяли тими маркерами, які були зрозумілі локальній спільноті.

Одного разу в Пирятинській Успенській парафії вдалися до особливої формули: особове ім'я + прізвищева назва + апелятивне іменування. Вона стосувалася козака, що представлений як «Павел Филоненко, Лисенков зять» (25 років). Імовірно, він був доволі заможним, оскільки у його дворі записані також двоє слуг – Грицько Іванів (18 років) та Уляна Григорівна (10 років), і ще дві сім'ї дворових людей. Це були молоді бездітні родини: Дем'ян Павлів Кулішенко (26 років) з дружиною Євгенією Яремівною (21 рік) та Клим Павлів (можливо, теж Кулішенко) (26 років) з дружиною Килиною Іванівною (23 роки). Цікаво, що в усіх подружжів цього двору, включно з самим Павлом, пошлюбленим із Феодосією Ничипірівною (26 років), на той час не було дітей[212].

---

[207] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 3, арк. 5.
[208] Там само, спр. 17, арк. 5 зв. – 6.
[209] Там само, спр. 5, арк. 17 зв.
[210] Там само, спр. 3, арк. 15 зв.
[211] Там само, арк. 18.
[212] Там само, арк. 10 зв.

Найскладніший вид антропонімоформул, які застосовувалися на території протопопії для запису чоловічих імен, – чотирилексемні. Вони мали такий вигляд: особове ім'я + по батькові + прізвищева назва + прізвисько. Призначалися вони, вочевидь, для ремісників, позаяк усі прізвиська відображають заняття їхніх власників. Ужили ці конструкції лише тричі й лише в Пирятині: двічі – у Троїцькій парафії, один раз – в Успенській. Носіями таких маркерів були: «Матвій Павлів Рудій Ткач» (53 роки)[213], «Григорій Іванів Хлопиненко Коваль» (31 рік) та «Яків Осипов Могила Гончар» (23 роки)[214].

Жінок іменували трилексемними антропонімами двох видів: особове ім'я + ім'я по батькові + андронім (77 випадків) та особове ім'я + ім'я по батькові + прізвищева назва (16 випадків). Антропоніми першого виду виглядали так: «Ірина Самойловна Варенічка», «Анна Васильевна Розумиха», «Марина Трофимовна Бандуриха»[215] тощо. Усі ці жінки були вдовами, переважно тими, яких записували на чолі домогосподарства.

Антропоніми другого виду більше нагадували чоловічі відповідники – «Екатерина Никитовна Литовка», «Анна Прокопіевна Балацкая» чи «Марія Андреевна Миргородская»[216].

5.4.2. *Імена*

Про порядок найменування новонароджених йтиметься в наступному розділі, написаному на матеріалах метричних записів. Тут же зупинимося тільки на тих, імена яких зафіксовано сповідними розписами 1758 р.

Згідно з проведеними підрахунками, населення названих парафій користувалося тоді загалом 134 чоловічими та 49 жіночими іменами.

Середній коефіцієнт однойменності для чоловіків складав 45. Тобто імена, що ними названо 45 носіїв і більше, слід вважати частовживаними. Таких виявилося 38, і належали вони 4 741 особі (80 % чоловіків). Серед 10 найпоширеніших чоловічих імен (*рис. 25*) були: *Іван* – 716 осіб (12 %), *Григорій* – 324 (5,7 %), *Федір* – 283 (4,7 %), *Василь* – 269 (4,5 %), *Петро* – 206 (3,5 %), *Яків* – 187 (3,1 %), *Андрій* – 186 (3,1 %), *Стефан* – 179 (3 %), *Семен* – 167 (2,8 %) і *Павло* – 156 (2,6 %). Ними охрещено 2 673 особи, або понад третину чоловіків (44,8 %). Прикметно, що цей набір майже повністю збігається з репертуаром імен у полтавських чоловіків[217].

---

[213] Там само, арк. 14.

[214] Там само, спр. 4, арк. 5–5 зв.

[215] Там само, спр. 5, арк. 1 зв., 8, 12.

[216] Там само, спр. 17, арк. 18–19 зв., 21.

[217] Див.: Ю. Волошин. *Козаки і посполиті*, с. 152.

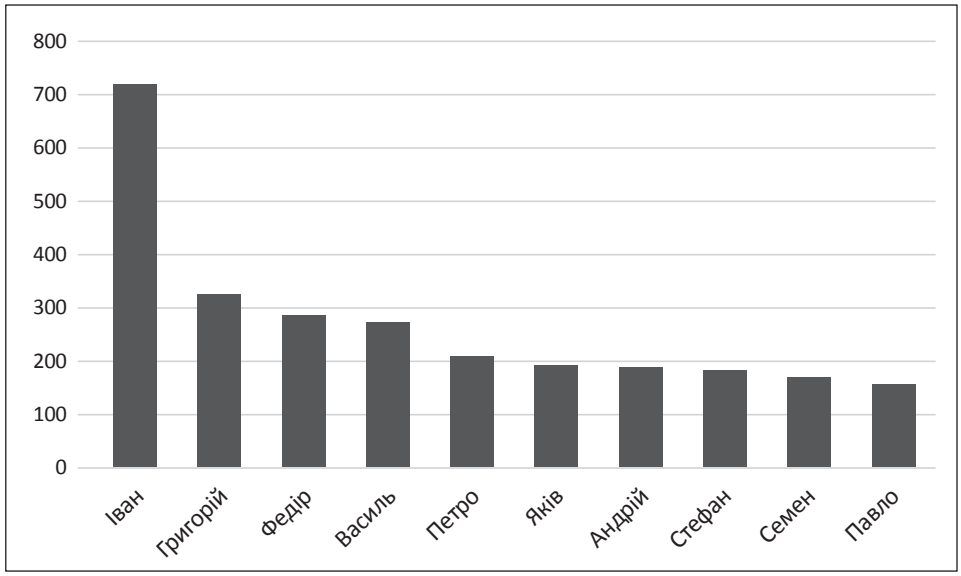

Рис. 25. Найпопулярніші чоловічі імена в Пирятинській протопопії 1758 р.

Жіночий коефіцієнт однойменності був майже втричі вищий за чоловічий – 129. Це пояснюється тим, що у святцях жіночі імена трапляються набагато рідше, ніж чоловічі. Таких імен 15, і їх мали 4 320 жінок (73,5 %). Найчастіше використовуваними (*рис. 26*) були: *Марія* – 579 осіб (9,9 %), *Ганна* – 507 (8,7 %), *Євдокія* – 501 (8,6 %), *Агафія* – 375 (6,4 %), *Параскева* – 343 (5,9 %), *Тетяна* – 296 (5,1 %), *Єфросинія* – 281 (4,8 %), *Мотрона* – 269 (4,6 %), *Уляна* – 206 (3,5 %), *Катерина* – 204 (3,8 %). Цими десятьма іменами сукупно було названо 3 531 особу, себто більше половини (60,1 %) усього жіночого населення досліджуваних парафій.

Найчастотнішими ж ставали імена найбільш шанованих у православ'ї святих: *Іванами* звалися тут 12 % чоловіків, а *Маріями* – 10 % жінок.

Існували також дуже рідкісні імена. З-поміж чоловічих їх нараховано 23, а з-поміж жіночих – 5. Така диспропорція обґрунтовується вже згаданою кількісною перевагою чоловічих імен у святцях.

По одному разу, зокрема, зазначені в розписах 1758 р. *Андріана, Галина, Лукерія, Клара* й *Мар'яна*. Ймовірно, їхня непопулярність була спричинена кількома обставинами. Дні Мар'яни, Андріани, Галини та Лукерії у святцях припадають на 2, 4, 10 березня і 13 травня відповідно. Тож дівчатка, яких хрестили першими трьома іменами, мали бути зачаті в червні, а ті, яким випадало бути Лукеріями, – у серпні[218], тобто в періоди Петрівського й Успенського постів. Важко сказати, чи всі мешканці протопопії постились

[218] *Требник*, с. 430.

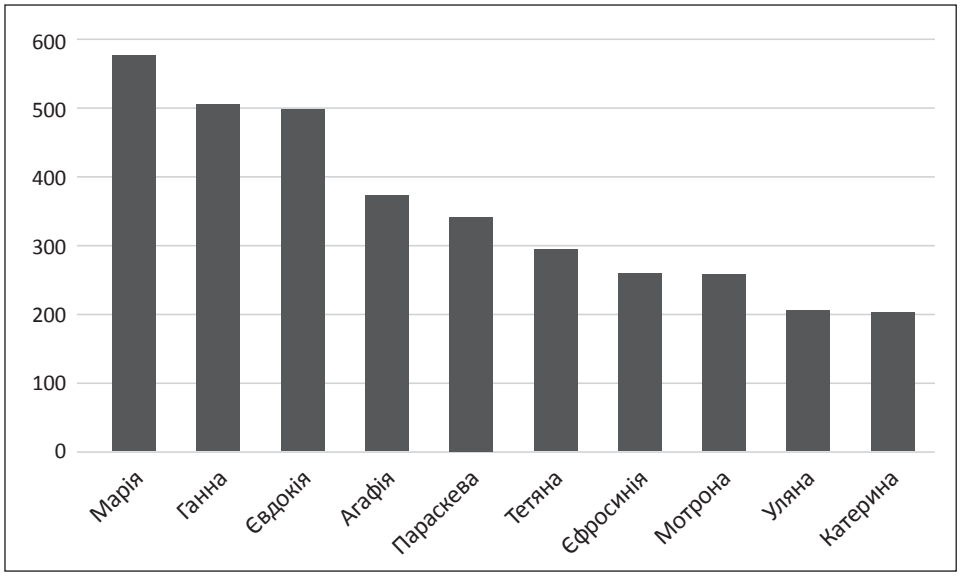

Рис. 26. Найпопулярніші жіночі імена в Пирятинській протопопії 1758 р.

аж так ревно, однак принаймні частина з них, безумовно, дотримувалась усіх встановлених обмежень. З іншого боку, саме на ці місяці припадають доволі трудомісткі літні польові роботи, під час яких, як і на початку осені, число зачать в аграрних спільнотах традиційно суттєво зменшувалося[219].

Ще одне наведене в цьому перелікові рідкісне ім'я – *Клара* (у джерелі – «Клария»). Так звали 21-річну невістку вдови Ганни Іванівни з Іллінської парафії с. Митченки[220]. Мабуть, жінку нарекли на честь св. Клари Асизької, день пам'яті якої відзначають 11 серпня. Однак Клара – це католицька свята, і її культ не поширений у православ'ї. Принаймні у київському Требнику 1775 р. це ім'я відсутнє[221].

Схожі причини й непопулярності окремих чоловічих імен (щоправда, їх, у зв'язку із загальною перевагою у святцях чоловіків, було набагато більше). Так, час зачаття хлопчиків, названих іменем *Софроній* (11 березня), припадав на Петрівку, а *Євгеній* (30 грудня) – на Великий піст[222]. Подібна ситуація з іменем *Юрій* – 23 квітня і 26 листопада[223]. У першому випадку зачаття відбувалося в першій половині серпня, коли тривали інтенсивні польові роботи, а в другому – на Великодній піст.

[219] C. Kuklo. *Demografia Rzeczypospolitej*, c. 351.
[220] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 15, арк. 16 зв.
[221] *Требник*.
[222] Там само, с. 433, 436.
[223] Там само, с. 435, 439.

Неактивність деяких інших імен пов'язана, очевидно, з наявністю вибору. Наприклад, ім'я *Василина* (91 випадок) могло конкурувати з *Меланія*, *Маланка* (57 випадків), оскільки пам'ять обох святих відзначалася в один період – напередодні нового року.

Можливості вибору імен та їхня популярність серед тогочасного населення протопопії увиразнюються в дні парних святих. У жінок найкраще це простежується на іменах *Віра, Надія, Любов* і *Софія*. Всі вони, як відомо, поминаються в той самий день, а отже, вибір є досить широкий. Проте мешканцям протопопії чомусь найчастіше імпонувало ім'я *Любов* (його носіями були 43 жінки), значно рідше – *Віра* (21) і *Софія* (20). Цікаво, що в жодній з проаналізованих парафій дівчаток не називали *Надією*.

Погляньмо також на парних святих чоловічої статі: серед місцевих вірян виявилося 206 *Петрів* і 156 *Павлів.* Як демонструє рис. 25, обидва імені входили в десятку найуживаніших. Та перевагу надавали все-таки *Петрові*, напевно тому, що він уважався князем апостолів. Наступна пара – *Дем'ян* та *Кузьма*, мали фактично однакову популярність: перших було 37, а других – 36. Що ж до інших, то доволі часто використовували тільки одне ім'я з пари. Для прикладу, у переписах знаходимо 88 чоловіків на ймення *Кирило* й ні одного *Мефодія*. Лише четверо звалися *Борисами*, натомість не було жодного на ім'я *Гліб*. Задокументований один *Лавр*, але немає *Флора*.

Нерідко бувало так, що тим самим іменем охрещували кількох дітей у родині. Скажімо, у Введенській парафії с. Білоцерківці в подружжя Микити й Меланії Сарапинів дві доньки – 5 і 3 років – мали ім'я *Тетяна*[224], а в сім'ї Андрія й Олени Луценків дві молодші дочки – 7 та 4 років – звалися *Євдокіями*[225]. У посполитого Корнія Іваніва з Михайлівської парафії с. Грабарівка обидва сини – старший (28 років) і молодший (13 років) були *Іванами*. Проте найвищий рівень однойменності спостерігаємо в родині козака Максима Савеліїва, який разом з дружиною Уляною належав до Покровської парафії с. Приходьки. Всі їхні діти – троє хлопців (21, 19 і 12 років) – називалися *Іванами*[226]. Ймовірно, що така практика була обумовлена намаганням священників хрестити дітей згідно зі святцями.

5.4.3. *Прізвища*

Важливим елементом ідентифікації індивідів, поряд з іменами, є офіційні родові найменування – прізвища. Щоправда, у середині XVIII ст. не в усіх жителів протопопії вони залишалися незмінними впродовж кількох поколінь. У більшості усталених прізвищ ще не існувало. Тільки представники

[224] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 5, арк. 5.
[225] Там само, арк. 7 зв.
[226] Там само, спр. 16, арк. 12.

козацьких старшинських родів, як-от Александровичі, Ограновичі, Корнієвичі, та частково духовенства – Максимовичі, дістали їх у спадок. Через це, досліджуючи той час, необхідно пам'ятати, що зазвичай маємо справу не з повноцінним прізвищем, а радше з прізвиськом[227]. Лише після того як цей регіон був остаточно інкорпорований Російською імперією й розпочалися модернізаційні перетворення, що передбачали, з-поміж іншого, також облік і регулярні переписи, населення отримало усталені прізвища. За твердженням дослідника окресленої проблеми Юліана Редька, це відбулося наприкінці XVIII – на початку XIX ст.[228] Однак остаточне їхнє усталення на цій території завершилося аж у другій половині XIX ст.[229]

Використані в цій монографії джерела дозволяють частково реконструювати процес формування прізвищ, але тільки в середовищі духовенства. Наприклад, уже згаданий єрей Троїцької церкви Пирятина Семен Бойчевський до висвячення, коли ще «службу по о*т*цу своєму козачую отправлялъ», іменувався «Сємєнъ Євтихієвъ Бойчєнко»[230]. Схожа життєва історія була й у писаря духовного правління, а згодом диякона Успенського собору Максима Баглаєвського, який народився в родині козака із с. Шкурати Григорія Баглая. Баглаєвським він, найвірогідніше, став тоді, коли був прийнятий «к писмєнимъ ωного правлєния дєламъ»[231].

Цілком можливо, що частина єреїв, особливо ті, які були «із учительних», змінили своє прізвище під час навчання в Київській академії. Як висновує М. Яременко, практика зміни прізвищ із додаванням до них закінчення *-ський/-цький* або *-ович* була поширена серед могилянських студентів[232]. Іноді це навіть ставало предметом глузувань. Так, чернець Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря Леонтій Яценко-Зеленський у своїх записках про поїздку на Запорозьку Січ про одного з дияконів січової церкви написав таке: «он вошел в учение Гриценком, а вишел из учения Григоровичем»[233].

У сповідних розписах шістнадцяти із сімнадцяти аналізованих тут парафій протопопії (в одному з них – Миколаївської парафії с. Кулажинці – прізвища не вказані) вдалося ідентифікувати 745 прізвищевих назв.

---

[227] С. В. Глущик. *Українська антропонімія у Генеральному описі Лівобережної України 1765–1869 рр.: словотвірна і морфологічна структура (на матеріалі Київської сотні Київського полку): Автореф. дис. ... канд. філол. наук*. Київ 2003, с. 14.

[228] Ю. К. Редько. *Довідник українських прізвищ*. Київ 1969, с. 34.

[229] Л. Т. Масенко. *Українські імена і прізвища*. Київ 1990, с. 26.

[230] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 40, арк. 8.

[231] Там само, спр. 321, арк. 2.

[232] М. Яременко. *«Академіки» та Академія*, с. 147.

[233] Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). *Подорожі на Запорозьку Січ у 1749–1750 і 1751 рр*. Київ 2012, с. 54.

На думку сучасних науковців, семантика українських прізвищ «відбиває різні сторони й умови життя народу – заняття, сімейний стан, фізичні та психічні ознаки, соціально-класовий устрій суспільства, тваринний і рослинний світ тощо»[234]. Беручи це до уваги, охарактеризуємо виявлені оніми за лексичними ознаками, поклавши в основу класифікацію, запропоновану Ю. Редьком. Учений писав, що українські прізвища утворювалися: «1) від імен; 2) за походженням або за місцем проживанням; 3) за соціальною (класовою) приналежністю або за постійним заняттям (професією); 4) від якоїсь індивідуальної ознаки (найчастіше фізичної чи психічної особливості) їх першого носія» (*табл. 32*)[235].

Таблиця 32

Лексичні основи прізвищ мешканців Пирятинської протопопії 1758 р.

Лексико-семантичні групи в основах прізвищ	Кількість	%
Календарні імена	175	23,5
За походженням і місцем проживання	85	11,4
Найменування за родом занять чи соціальною належністю	123	16,5
Індивідуальні ознаки перших носіїв	299	40,1
Інші	63	8,5
Сукупно	745	100

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 3–7, 9, 11, 13–17, 20, 54.

Як помітно з таблиці, найбільше було прізвищевих назв, що постали з індивідуальних ознак перших носіїв. Цю групу можна умовно поділити щонайменше на дві підгрупи. До першої відносимо ті прізвища, які формувалися за зовнішніми, фізичними ознаками: колір волосся, особливості зросту, ходи тощо (*Білий, Білоус, Височин, Гладуненко, Горбань, Довженко, Коротенко, Кривенко, Криворотенко, Криворучко, Лисенко, Малий, Малик, Півторакозака, Повний, Рудь, Сірий, Худолій, Череваненко, Чорноус*). Друга підгрупа складалася з назв, пов'язаних із внутрішніми, нефізичними ознаками – рисами характеру, інтелектом, особливостями мовлення тощо (*Басистий, Бухало, Вакало, Дремлюга, Забудченко, Заїка, Криченко, Коханий, Невдаха, Нудьга, Розум, Скороход, Такало, Цьомко, Чепурко, Чуйко, Швидкий, Шокало* та ін.).

Наступну за кількістю носіїв групу творять прізвища, що виникли на основі власних імен із християнського календаря. Це імена грецького, дав-

[234] Ю. Б. Бабій. *Прізвища сучасної Середньої Наддніпрянщини: Автореф. дис. ... канд. філол. наук*. Одеса 2007, с. 8.

[235] Ю. К. Редько. *Сучасні українські прізвища*. Київ 1966, с. 9.

ньоєврейського та латинського походження. Як-от: *Авраменко* від *Аврам* (д.-євр.), *Василенко* від *Василь* (гр.), *Герасименко* від *Герасим* (гр.), *Гордієнко* від *Гордій* (гр.), *Давиденко* від *Давид* (д.-євр.), *Павленко* від *Павло* (латин.) і т. п. Були й прізвища, сформовані на базі слов'янських імен, наприклад: *Борисенко* від *Борис*. Від деяких імен могло з'явитися й декілька прізвищ: *Павло – Павелко, Павленко, Павлюк, Павлюченко*; *Клим – Клименко, Климко, Климченко* чи *Ілля – Ілієнко, Ілляшенко, Ільченко* тощо.

Такі прізвища походили зазвичай від чоловічих, а не від жіночих особових імен. Учені пояснюють це тим, що в Україні «іменування жінки служило засобом ідентифікації особи лише в окремих випадках»[236]. У досліджених тут сповідних розписах жодного такого прізвища не виявлено, хоча в метричних книгах сусідніх парафій за 1780 р. вони таки трапляються. Наприклад, у метриці Покровської церкви с. Білоусівка записаний Андрій *Вівденко*, який був хрещеним у хлопчика Івана – сина Андрія й Марії Нечипоренків[237]. Метрика Різдво-Богородичного храму с. Вороньки зафіксувала Логвина *Софієнка*[238], а Юріївської парафії с. Бондарі – Семена *Орищенка*[239]. У всіх цих випадках прізвища творилися від жіночих імен: *Вівденко* від *Вівдя* (Євдокія), *Софієнко* – від *Софія*, а *Орищенко* – від *Оришка* (Орися).

Третю велику групу становили назвиська, які вказували на рід занять чи соціальну належність. Вони відображали майже всі ремісничі професії, що існували тоді в регіоні: *Богомаз, Бондар, Бондаренко, Бублейник, Винник, Гончар, Дігтяренко, Калачник, Клещар, Коваленко, Коваль, Колесник, Кравченко, Кушнір, Маляр, Пивовар, Рибалка, Різниченко, Ткач, Тютюнник, Цегельник, Шабельник, Шапочник, Швець*. Відобразилися у прізвищах також соціальний стан – *Дячок, Козак, Козаченко, Паламар, Попович*; посади – *Войт, Комісар, Комісаренко, Король, Кошовий, Отаман, Цехмістер*; військова справа – *Кірасир, Компанієць, Пушкар, Сердюченко, Сурмач*; інші заняття – *Гайдамака, Дворник, Дворченко, Латай, Майстер, Шинкаренко* тощо.

Менше було прізвищ, етимологія яких пов'язана з назвами місцевості чи національності. Попри таку нечисленність (11,4 %), вони опосередковано інформують про міграційні процеси на території протопопії. На час свого виникнення ці власні імена виконували роль маркерів, за допомогою яких розрізняли прибульців і місцевих. Частина з тих онімів свідчила про те, що предки їхніх носіїв прийшли з досить далеких країв: зосібна ті, хто

---

[236] Ю. І. Блажчук. *Антропонімія Уманщини XVII – початку XXI ст: Автореф. дис. ... канд. філол. наук*. Київ 2008, с. 15.

[237] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 127 зв.

[238] Там само, арк. 49 зв.

[239] Там само, спр. 610, арк. 66.

мав прізвище *Сербин*, мабуть, походили із Сербії, *Волошин* – з Волощини (або Молдови), *Лях, Ляшенко* чи *Ляшко* – з Польщі, *Литвин, Литвиненко, Литовка* – з теренів сучасної Білорусі (колишнього ВКЛ), *Московченко* – з Росії, *Кримко* – із Криму.

Прізвища вказували й на вихідців із ближчих територій – міст і містечок Гетьманщини, Правобережної та Слобідської України. Ось хоча б, для прикладу: *Балаклієць, Донець, Засульний, Лубенець, Миргородський, Черкаський, Чигринський*.

Частина прізвищ у досліджуваній спільноті залишалися поза чотирма основними групами (у таблиці їх віднесено до підгрупи – «інші»). Це специфічна лексична підгрупа онімів, корені яких збігаються з назвами представників фауни і флори. За спостереженням видатного українського етнографа Миколи Сумцова, у Гетьманщині було чимало людей із такими прізвищами[240]. Серед мешканців Пирятинської протопопії вони теж траплялися: *Борсук, Бугай, Буслик, Ведмеденко, Ведмідь, Віл, Голуб, Журавель, Зозуля, Кабанець, Качур, Козел, Комар, Короп, Коршун, Кугут, Лебідь, Медвідь, Снігур, Совенко, Чайка, Шпак*, а також *Волошка, Граб, Кущ, Осокор, Редька*.

Там же зібрано й ті прізвища, що мають у своїй основі назви страв (*Борщик, Вареник, Галушка, Кваша, Корженко, Куліш, Несвятипаска, Путря*), частин тіла (*Брова, Голова, Губенко, Колінько, Кулак*), явищ природи (*Мороз*) та предметів домашнього вжитку, інструментів тощо (*Бандура, Дубина, Квач, Копієчка, Лантух, Мажара, Сагайдак*).

Є у джерелах і оніми, походження яких пояснити досить складно. У сповідному розписі Різдво-Богородичної церкви с. Круподеринці за 1779 р., наприклад, серед дворових записані «Кондратъ Кондратов Великодній» (31 рік) та «Климъ Андреевъ Пєрвозваній» (50 років)[241]. Напевно, на формування цих назвиськ вплинув релігійний контекст (перше стосується свята Великодня, а друге, очевидно, титулатури храму).

На завершення цього сюжету зазначимо, що для особистої ідентифікації мешканців Пирятинської протопопії використовувалися тільки християнські імена, подані в церковному календарі. Їхня популярність часто зумовлювалася культами тих чи тих святих у цьому регіоні. Найпоширенішими ж на цих теренах, як і загалом по Гетьманщині, виявилися імена найшанованіших святих – *Іван* і *Марія*. Що ж до родових назв, то ще не всі жителі Пирятинської протопопії мали в той період усталені прізвища. Багато з них послуговувалися прізвиськами. Серед досліджених тут прізвищ найбільші групи становили ті, які сформувалися на основі індивідуальних ознак та імен перших носіїв.

---

[240] Н. Ф. Сумцов. Малорусские фамильные прозвания // *КС* 2 (1885) 221–222.

[241] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 629, арк. 49–49 зв.

Селянка,
друга половина XVIII ст.

5.5. Природний рух населення

Під поняттям *природного руху населення* в демографічній науці розуміють сукупність народжень і смертей, які змінюють чисельність населення т. зв. природним чином. Сюди також відносять шлюби та розлучення, хоча вони безпосередньо не впливають на цей процес[242]. Проте саме одруження, за влучною заувагою італійського історика Массімо Ліві Баччі, перебуває в центрі демографічних подій (смертність, шлюбність, народжуваність), притаманних традиційному типу відтворення населення[243]. Для ранньомодерного традиційного суспільства, в якому жили віряни Пирятинської протопопії, укладення шлюбу розглядалося ще й як релігійний акт, що був законною підставою для утворення сім'ї та продовження роду. Всі законні народження були можливими лише в межах подружжя, освяченого Церквою. Через це вивчення проблеми природного руху населення в Пирятинській протопопії другої половини XVIII ст. розпочнемо з питань, пов'язаних зі шлюбом і шлюбністю.

5.5.1. *Шлюбність*

Шлюбність як «масовий процес формування і розпаду шлюбних союзів, процес формування шлюбної структури населення»[244] прямо корелює з відтворенням населення і є вирішальним фактором народжуваності, створення родин та змін у сімейній структурі соціуму. Її переважно детермінували такі чинники: вік, по досягненні якого представники нового покоління зазвичай вступали в законні подружні зв'язки, та кількість тих, хто ніколи не був одруженим[245]. З огляду на це, базовими кількісними характеристиками шлюбності є частка осіб, які на певний момент узяли шлюб, і частка тих, які протягом усього життя ні разу його не брали, а також вік осіб, які вступали в перший шлюб, і частка тих, хто одружувався повторно. Шлюбність значною мірою залежить від ситуації на шлюбному ринку певного регіону й наявності шлюбного вибору[246]. Своєю чергою вона впливає на народжуваність і приріст населення.

Шлюбна структура населення

Спершу спробуємо дослідити шлюбну структуру окресленої локальної спільноти як суттєву компоненту її демографічної характеристики. У демографії

---

[242] *Демографический энциклопедический словарь*, с. 130.

[243] М. Ливи Баччи. *Демографическая история Европы* / пер. з італ. А. Миролюбовой. Санкт-Петербург 2010, с. 145.

[244] Ю. І. Муромцева. *Демографія*, с. 155.

[245] М. Ливи Баччи. *Демографическая история Европы*, с. 146.

[246] *Демографический энциклопедический словарь*, с. 46.

це поняття визначають як розподіл населення за шлюбним станом – на тих, хто перебуває у шлюбі, і тих, хто в ньому не перебуває. До другої категорії належать ті особи, які ніколи не були одруженими, овдовілі та розлучені[247]. Показово, що аналізовані джерела не зафіксували жодного представника останньої групи. Це, вочевидь, обумовлено негативним ставленням до цього явища з боку Церкви. Розлучитись у ті часи було набагато важче, ніж тепер. Існувало кілька основних підстав для можливого розлучення: засудження одного з учасників шлюбу до позбавлення всіх прав і заслання; відсутність чоловіка або дружини з невідомих причин упродовж п'яти й більше років; нездатність когось із подружжя до шлюбного співжиття; перелюб[248]. Головною ж причиною припинення шлюбу була смерть одного з подружньої пари.

На думку Ц. Кукльо, вивчення шлюбної структури населення традиційно залишається важливим завданням для істориків-демографів, бо «в цілому наближає нас до розуміння процесу відтворення населення в минулому»[249]. Воно дозволяє з'ясувати цілу низку демографічних особливостей певного соціуму. Розглянемо сповідні розписи під кутом зору декількох статистичних запитань:

- скільки осіб перебувало у шлюбі на момент створення розписів, тобто на 1758 р.?
- яку частку становили ті мешканці протопопії, котрі перебували у шлюбі раніше (вдови і вдівці)?
- скільки вірян узагалі ніколи не брали шлюбу?
- у якому віці одружувалися?
- якою була вікова різниця між чоловіками та дружинами?

Отримані результати такого кількісного аналізу представлено в спеціальних таблицях (*табл. 33, 34*). Характерна для них тісна пов'язаність шлюбного стану з віком дає змогу простежити зміни, що відбувалися на шлюбному ринку Пирятинської протопопії. Цей табличний матеріал також відтворює динаміку появи і тривання стану вдівства. Крім цього, за допомогою таблиць можна визначити групу осіб, які ніколи не складали шлюбних обітниць. У демографії це називають остаточною безшлюбністю[250].

Хоча найнижчий допустимий шлюбний вік, згідно з діючими в Гетьманщині нормами Литовського статуту, для дівчат становив на той час 13,

---

[247] Ю. І. Муромцева. *Демография*, с. 74–75.

[248] *Устав духовних консисторий с дополнениями и расъясненыями Святейшаго Синода и Правительствующаго Сената* / упоряд. М. Н. Палибин. Санкт-Петербург 1900, с. 105–120.

[249] C. Kuklo. *Demografia Rzeczypospolitej*, с. 139.

[250] Л. Анри, А. Блюм. *Методика анализа в исторической демографии*, с. 48.

а для хлопців – 18 років[251], за найнижчу точку відліку взято категорію 15–19 років. Охоплювати аналізом дитячу вікову групу (10–14 років) не доцільно, позаяк маємо два задокументовані випадки одруження молодших, 14-річних дівчат (це Марія, парафіянка Миколаївської церкви с. Кулажинці, та Домна, парафіянка Різдво-Богородичного храму с. Круподеринці[252]).

Такий підхід дозволив обрати для дослідження шлюбного стану лише осіб продуктивного та постпродуктивного віку. Їх у цих парафіях налічувалося 7 087 – 3 574 чоловіки і 3 513 жінок.

Таблиця 33

Структура шлюбного стану населення Пирятинської протопопії на 1758 р.

Вік	Чоловіки				Жінки			
	разом	шлюбний стан			разом	шлюбний стан		
		парубки	одружені	вдівці		дівчата	одружені	вдови
15–19	**584**	559	25	–	**527**	403	124	–
20–24	**576**	265	309	2	**661**	129	523	9
25–29	**442**	66	372	4	**575**	27	532	16
30–34	**532**	30	495	7	**472**	14	427	31
35–39	**317**	5	304	8	**331**	4	292	35
40–44	**347**	5	317	25	**285**	6	215	64
45–49	**224**	2	209	13	**198**	1	154	43
50–54	**208**	5	183	20	**178**	1	101	76
55–59	**115**	–	94	21	**101**	–	48	53
60–64	**89**	–	67	22	**63**	3	21	39
65–69	**56**	1	40	15	**38**	1	10	27
≥ 70	**84**	1	50	33	**84**	1	18	65
Сукупно	**3 574**	**939**	**2 465**	**170**	**3 513**	**590**	**2 465**	**458**

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 3–7, 9, 11, 13–17, 20, 54.

Саме одружені і складали найбільшу частку населення протопопії того періоду. Серед чоловіків і серед жінок їх було по 2 465 осіб, тобто 69 і 70,2 % відповідно.

---

[251] І. М. Петренко. *Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.*: *Монографія: в 2 ч.*, ч. 1. Полтава 2010, с. 195; Т. О. Остапенко. Сімейне право Лівобережної України (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.) // *Актуальні проблеми держави і права* 45 (2009) 172. У грудні 1774 р. указом Синоду було встановлено ще нижчий мінімальний шлюбний вік: для дівчат – 13 років, для хлопців – 15 (див.: *ПСЗ*, т. 19: *1770–1774*, с. 1063).

[252] ДАПО, ф. 801, спр. 14, арк. 5 зв.; спр. 20, арк. 6 зв.

Друге місце займали неодружені: 939 осіб (26,3 %) чоловіків і 590 (16,8 %) жінок. Найвищий відсоток з-поміж тих, хто на момент появи джерел перебував поза шлюбом, становили особи, які належали до відносно молодих вікових груп і потенційно ще мали всі шанси знайти собі пару (*табл. 33, 34*). 890 із 939 холостяків перебували у віковій категорії від 15 до 29 років. Такого ж віку були і 559 з усіх 590 незаміжніх жінок. У процентному вираженні в обох випадках ця група охоплювала 94,8 %.

Таблиця 34

Структура шлюбного стану населення Пирятинської протопопії на 1758 р. (у %)

Вік	Сукупно	Шлюбний стан		
		неодружені	одружені	овдовілі
чоловіки				
15–19	100	95,7	4,3	–
20–24	100	46	53,7	0,3
25–29	100	14,9	84,2	0,9
30–34	100	5,6	93,1	1,3
35–39	100	1 6	95,9	2,5
40–44	100	1,4	91,4	7,2
45–49	100	0,9	93,3	5,8
50–54	100	2,4	88	9,6
55–59	100	–	81,7	18,3
60–64	100	–	75,3	24,7
65–69	100	1,8	71,4	26,8
≥ 70	100	1,2	59,5	39,3
Загалом	100	26,3	69	4,7
жінки				
15–19	100	76,5	23,5	–
20–24	100	19,5	79,1	1,4
25–29	100	4,7	92,5	2,8
30–34	100	3	90,5	6,5
35–39	100	1,2	88,2	10,6
40–44	100	2,1	75,4	22,5
45–49	100	0,5	77,8	21,7
50–54	100	0,6	56,7	42,7
55–59	100	–	47,5	52,5
60–64	100	4,8	33,3	61,9
65–69	100	2,6	26,3	71,1
≥ 70	100	1,2	21,4	77,4
Загалом	100	16,8	70,2	13

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 3–7, 9, 11, 13–17, 20, 54.

Певна частина осіб із групи неодружених залишилися такими на все життя. Аби з'ясувати їхній вплив на демографічні параметри населення протопопії, визначимо рівень остаточної безшлюбності. Як констатують французькі вчені Луї Анрі та Ален Блюм, можливість уперше взяти шлюб зменшується зі зростанням віку і стає мінімальною в 50 років. Таким чином, коефіцієнт остаточної безшлюбності дорівнює показникові безшлюбності (C_{50}) у 50 років[253]. Його обчислюють шляхом підрахунку середнього значення холостяків для вікових груп 45–49 і 50–54. Застосування цієї формули для даних з Пирятинської протопопії виявляє, що для чоловіків у 1758 р. рівень остаточної безшлюбності становив: $C_{50} = \frac{2+5}{224+208} = \frac{7}{432} = 0{,}016$, а для жінок: $C_{50} = \frac{1+1}{198+178} = \frac{2}{376} = 0{,}005$. Тобто тільки 1–2 чоловіки і, можливо, 1 жінка зі 100 осіб у цих парафіях ніколи не одружувалися. Такий коефіцієнт характерний для тогочасного сільського соціуму Гетьманщини[254], де практично всі чоловіки й жінки хоча б раз у житті утворювали власну сім'ю. Він значно нижчий від того, який автор цих рядків вирахував для міщан Полтави[255], а І. Сердюк – для Переяслава[256], що вкотре доводить відмінність між міським та сільським населенням козацької України.

Висновок про високий рівень шлюбності в досліджуваній популяції підтверджується й іншим, т. зв. грубим коефіцієнтом шлюбності. Розраховується він за доволі простою формулою й виражається в проміле (‰):

$$К_{ш} = \frac{Ш_{ч}}{Нас_{ч}} \times С,$$

де: $Ш_{ч}$ – число шлюбів за певний відрізок часу; $Нас_{ч}$ – чисельність населення за певний відрізок часу; С – стала, яка дорівнює 1 000.

Через те, що дані сповідних розписів узагалі не містять інформації про укладання шлюбів, для визначення цього показника залучимо інший вид облікових джерел – метричні книги фонду Київської духовної консисторії (ф. 127) ЦДІАК України. Для аналізу було взято метрики 32 парафій Пирятинської протопопії за 1780 р.[257]

Згідно з відомостями цих метрик, у 1780 р. уклали 451 шлюб. На той рік у вибраних парафіях мешкала 34 071 особа: 17 209 чоловіків і 1 862 жінки[258].

---

[253] Л. Анри, А. Блюм. *Методика анализа в исторической демографии*, с. 48.

[254] Див. розрахунки автора для Стародубського полку: Ю. В. Волошин. *Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст*., с. 188–190.

[255] Ю. Волошин. *Козаки і посполиті*, с. 163.

[256] І. Сердюк. *Полкових городов обиватели: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.* Полтава 2011, с. 144–145.

[257] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, 610.

[258] Підраховано за: ДАПО, ф. 801, оп. 1.

Підставивши ці дані у формулу, отримаємо загальний коефіцієнт шлюбності:

$$К_{ш} = \frac{451}{34071} \times 1000 = 13{,}2\,‰$$

Це дуже високий показник (для порівняння: у Франції того ж періоду він дорівнював лише 8,5 ‰[259]). Отож можемо впевнено ствердити, що практично всі мешканці Пирятинської протопопії другої половини XVIII ст. хоча б раз за життя одружувалися.

Найменше ж у структурі шлюбності було тих, хто раніше вже перебував у шлюбі, тобто овдовілих. Особи цього стану фіксуються вже в доволі молодій віковій групі – 20–24 роки. З віком їхня частка серед представників обох статей зростала (*рис. 27, 28*). Наймолодшому вдівцеві Василю Бедрюкові із с. Митченки на той момент виповнився усього 21 рік[260], а Іванові Дворченку із с. Круподеринці – 23[261]. Серед жінок виявилося аж троє 20-річних вдів – Горпина Аврамиха з Митченків[262], Пелагія Климентіївна з Круподеринців[263] та Агафія Іванівна, парафіянка Успенської церкви м. Пирятина[264].

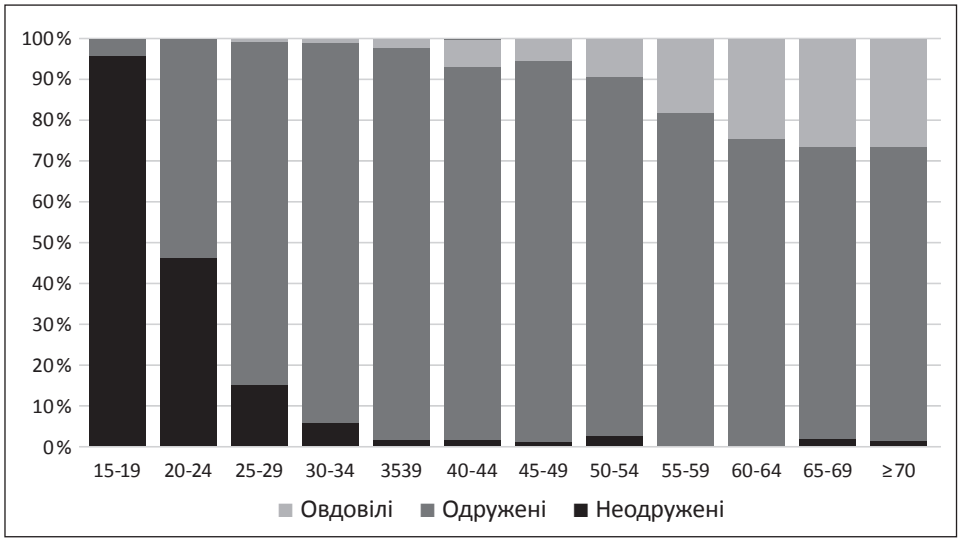

Рис. 27. Шлюбний стан чоловіків у Пирятинській протопопії 1758 р.

Загалом у всіх цих парафіях удівців нараховувалося 170 осіб (4,7 %), а вдів – аж 458 (13 %), тобто майже втричі більше. Така кількісна перевага

[259] Л. Анри, А. Блюм. *Методика анализа в исторической демографии*, с. 188.
[260] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 15, арк. 9 зв.
[261] Там само, спр. 20, арк. 13 зв.
[262] Там само, спр. 15, арк. 14.
[263] Там само, спр. 20, арк. 12.
[264] Там само, спр. 3, арк. 3.

овдовілих жінок над чоловіками, що втратили дружину, була типовим явищем для ранньомодерного суспільства Гетьманщини. Наприклад, у середовищі старовірів Стародубського полку вдівців було 2 %, а вдів – 9,7 %[265]. У Полтаві – 2,5 % і 19,4 %[266], а в Переяславі – 0,7 % і 12,7 % відповідно[267].

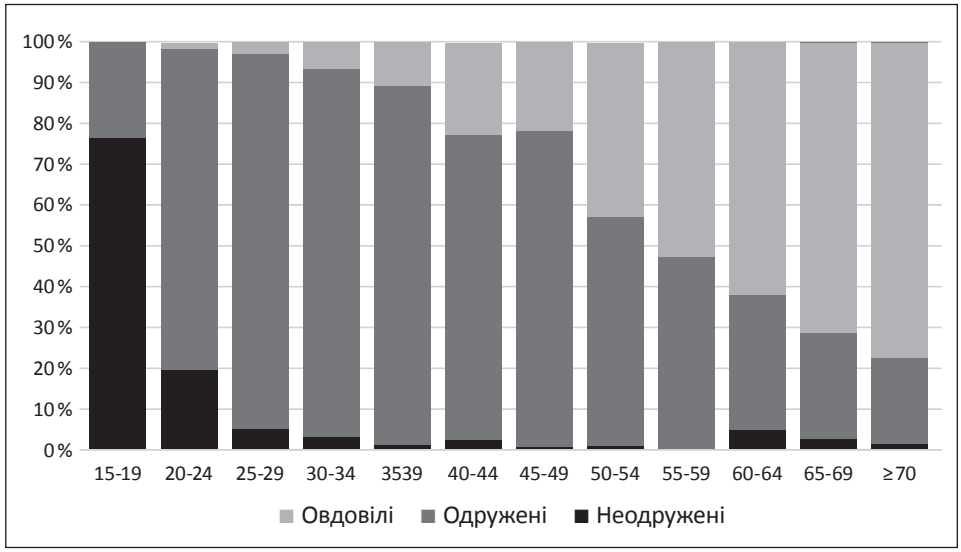

Рис. 28. Шлюбний стан жінок у Пирятинській протопопії 1758 р.

Причини такої переваги слід, очевидно, пов'язувати із загальною перевагою жінок у структурі популяції, традиційно вищим рівнем чоловічої смертності та меншими можливостями повторного шлюбу для вдів. Як повідомляє дослідниця цієї проблеми Шеррі Классен, у XVIII ст. половина всіх удівців одружувалися вдруге, тоді як повторно виходили заміж лише третина вдів[268].

Ще одним демографічним показником, який вдається визначити, є середній вік вступу в перший шлюб. Спочатку обчислимо частку тих, хто залишався поза шлюбом у всіх вікових групах від 10–14 до 45–49. Її позначають літерою «С» з індексом вікової групи (*табл. 35*).

---

[265] Ю. В. Волошин. *Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.*, с. 187.

[266] Ю. Волошин. *Козаки і посполиті*, с. 164–165.

[267] І. Сердюк. Вдівці і вдови у Румянцевському описі Переяслава (Історико-демографічний аналіз) // *Краєзнавство* 1–4 (2008) 175.

[268] Sh. Klassen. Widows and Widowers // *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000* / голов. ред. P. N. Stearns, т. 5. Detroit – New York – San Francisko – London 2001, с. 207–208.

Таблиця 35

Частка осіб, які залишилися поза шлюбом у Пирятинській протопопії 1758 р.

Вікова група	C_{10-14}	C_{15-19}	C_{20-24}	C_{25-29}	C_{30-34}	C_{35-39}	C_{40-44}	C_{45-59}	Разом	C_{50}
Чоловіки	1	0,957	0,460	0,149	0,056	0,016	0,014	0,009	**2,661**	0,016
Жінки	0,999	0,765	0,195	0,046	0,030	0,012	0,021	0,005	**2,073**	0,005

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 3–7, 9, 11, 13–17, 20, 54.

Підставивши ці дані до відповідної формули, встановлюємо середній вік вступу в перший шлюб (*i*)[269]:

$$i = 10 + \frac{5(C_{10-14} + C_{15-19} + ... + C_{45-49}) - 40C_{50}}{1 - C_{50}}.$$

Отже, для чоловіків це:

$$i = 10 + \frac{5(2{,}661) - 40(0{,}016)}{1 - 0{,}016} = 10 + \frac{13{,}305 - 0{,}64}{0{,}984} = 10 + \frac{12{,}665}{0{,}984} = 10 + 12{,}9 = 23 \text{ роки},$$

а для жінок:

$$i = 10 + \frac{5(2{,}073) - 40(0{,}005)}{1 - 0{,}005} = 10 + \frac{10{,}365 - 0{,}2}{0{,}995} = 10 + \frac{10{,}165}{0{,}995} = 10 + 10{,}2 = 20 \text{ років}.$$

Такі результати повністю корелюються з визначеними свого часу для сільського населення Стародубського полку: там чоловіки вперше ставали під вінець у 23,7 року, а жінки – у 19,1[270]. Десь у таких рамках – 23–24 та 19–20 років – здебільшого одружувалися, мабуть, і сільські мешканці Гетьманщини. Цей шлюбний вік також наближений до того, який наводить М. Шолтисек для населених пунктів іншої частини України – Поділля (22,8 для чоловіків та 18,7 для жінок)[271].

Вказані дані значною мірою узгоджуються з теорією, озвученою в 1965 р. англійським науковцем Дж. Гайналом. Він здійснив умовний поділ Європи за типами шлюбності по лінії Санкт-Петербург – Трієст. За висновком ученого, на захід від цієї лінії превалювала низька шлюбність із високим віком вступу в перший шлюб: понад 24 роки для жінок і 26 років для чоловіків. Рівень остаточної безшлюбності теж був відносно високим – понад 10 %. На схід від тієї лінії коефіцієнт шлюбності був високим, а шлюбний вік – нижчим: для жінок – менше 22, а для чоловіків – менше 24 років. Показник остаточної безшлюбності теж нижчий – 5 %. Такі обставини спричинили

[269] Л. Анри, А. Блюм. *Методика анализа в исторической демографии*, с. 49.

[270] Ю. В. Волошин. *Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.*, с. 194.

[271] M. Szołtysek. *Rethinking East-Central Europe*, с. 408.

вищий рівень народжуваності в регіоні. Дослідник назвав цей феномен східноєвропейським типом шлюбності[272].

Зазначені показники вищі від тих, які наводить Б. Миронов для регіону Центральної Росії. Там, за його інформацією, дівчат видавали заміж у 15–16 років, а парубки женилися в 16–18 років[273]. На захід від Гетьманщини в перший шлюб вступали, навпаки, вже трохи старшими: «наприкінці існування шляхетської Речі Посполитої чоловіки одружувалися, маючи в середньому 25–29 років, а жінки виходили заміж у 20–24 роки»[274]. У Франції ж тієї доби дівчата першу свою сім'ю створювали у віці 25,7 року, а хлопці – у 27,9; в Англії – 25–26 і 26–28 років; у Німеччині – у 25,5 і 28 років відповідно[275].

Не менш цікаве питання: як часто на території протопопії укладалися ранні шлюби? Оскільки в метричних книгах вік молодят тоді не документувався, знайдемо відповідь на поставлене питання іншим шляхом: проаналізуємо статичну ситуацію, яка склалася на 1758 р., і виділимо частку тих шлюбних пар, у яких вік обох партнерів був нижчий за середній вік вступу в перший шлюб (23 і 20 років). Таких виявилося 89, тобто 3,6 % від загального числа подружжів, котрих, як пам'ятаємо, налічувалося 2 465. Отже, можна припустити, що назагал практика укладення ранніх шлюбів не була поширена серед мешканців протопопії. У двох парафіях – Різдво-Богородичній с. Бубни та Михайлівській с. Харківці – джерела не занотували жодної сімейної пари, в якій вік чоловіка або дружини був би нижчий за вказаний. Ще в п'яти парафіях – Михайлівській с. Гурбинці, Стефанівській с. Кейбалівка, Покровській с. Приходьки, Дмитрівській с. Савинці та Святотроїцькій с. Шкурати – маємо тільки по одній такій парі. Однак траплялися й винятки, які, ймовірно, можуть свідчити про існування локальних традицій раннього одруження. Для прикладу, в Різдво-Богородичній парафії с. Круподеринці нараховано аж 32 такі пари, що становило 12,2 % від усіх 262 сімей. Ще однією парафією, де частка ранніх шлюбів більш ніж удвічі перевищувала середній показник, була Пирятинська Святоуспенська парафія. Укладачі сповідного розпису задокументували 17 таких пар – 8,2 % від загальної кількості (207).

Характерною особливістю, яка впадає у вічі при уважнішому погляді на ці подружжя, є те, що більшість чоловіків у них – 77,5 % – були не молодші

---

[272] Дж. Хаджнал. Европейский тип брачности в ретроспективе, с. 14–19.

[273] Б. Н. Миронов. *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2 т*., т. 1: *Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства*. 3-тє вид., випр. і допов. Санкт-Петербург 2003, с. 167.

[274] C. Kukło. Demografia Rzeczypospolitej, с. 278–279.

[275] М. Ливи Баччи. *Демографическая история Европы*, с. 151.

Вінчання, шмуцтитул метричної книги
церкви Успення Пресв. Богородиці
в с. Триліси Васильківського повіту Київського воєводства,
1775–1796 рр.

20 років, а 51,7 % жінок мали по 19 і 18. Себто дуже молодих зафіксовано не так уже й багато. Наймолодшим виявилося подружжя Федора та Домахи Криворучків із Круподеринців, яким на час укладання розпису виповнилося по 15 і 14 років[276]. Трохи старшими від них була сімейна пара 17-літніх Андрія та Катерини Тонконогів з того ж села[277]. Саме на території цієї парафії й мешкали більшість наймолодших чоловіків і жінок, що підтверджує нашу гіпотезу про існування в цьому селі локальної традиції ранніх шлюбів.

Вікова різниця в подружжі

Далі зупинимося на співвідношенні віку в сімейних парах (*табл. 36*). Як бачимо, зазвичай старшими виявлялися чоловіки – за винятком 83 протилежних випадків (3,4 %). Існування другого варіанта західний дослідник Петер Чап коментує так: «причина того, що дружини були старші за чоловіків, можливо, криється в тій вигоді, яку отримувало домогосподарство, приймаючи до свого складу жінку вже працездатного віку»[278]. Згідно з табличними даними, найвищий відсоток в аналізованих парафіях становили ті шлюбні пари, де чоловіки були старші від дружин щонайбільше на п'ять років (59,4 %). На другій позиції – подружжя з різницею 5–10 років (23,8 %). Власне ці дві категорії сукупно й складали основну масу шлюбних пар (83,6 %).

Таблиця 36

Вікова різниця в подружжі вірян Пирятинської протопопії в 1758 р.

Вікова різниця	Кількість випадків	%
Ровесники	81	3,3
1–5 років	1 463	59,4
6–10 років	589	23,8
11–15 років	160	6,5
16–20 років	53	2,2
≥ 21 рік	33	1,3
Не встановлена	3	0,1
Старші дружини	83	3,4
Сукупно	2 465	100

Джерела: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 3–7, 9, 11, 13–17, 20, 54.

[276] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 20, арк. 6 зв.

[277] Там само, арк. 11 зв.

[278] P. Jr. Czap. A Large Family: the Peasant's Greatest Wealth: Serf Household in Mishyno, Russia, 1814–1858 // *Family Forms in Historical Europe* / ред. R. Wall. Cambridge 1983, с. 120.

Зібрані тут показники спонукають нас до ще одного цікавого висновку: шлюби між ровесниками укладалися не часто – 81 випадок, або 3,3 %. Так само нечасто утворювалися подружні союзи з відносно великою віковою різницею – понад 20 років. Таких сімей нараховано 33 (1,3 %). Очевидно, ця диспропорція виникала як результат повторного одруження вдівців (особливо коли воно було неодноразовим): дорослі чоловіки брали собі за дружин молодих дівчат. Незважаючи на незначний відсоток, такі шлюби напевно не вважалися чимось екстраординарним для тогочасного суспільства. Хоча, мабуть, і не дуже віталися доглядачами суспільної моралі. Принаймні мандрівний поет XVIII ст. Климентій Зіновіїв, який у своїх віршах полюбляв моралізувати з різних питань, явно засуджував повторне одруження у старшому віці овдовілих обох статей:

Лепшеи бы старым во удовстве ся кончити:
нєжє вєлико младым згоршене чинити.
Частокротно бо тое видаемъ на свете:
же старые берутся, як младые дети.
І так осудовиска іх бране достино:
бо юж жєнитис старым згола непристоино[279].

Найвірогідніше, саме в такий спосіб постала родина дворового Миколи Дем'яніва, який мешкав у домогосподарстві священника Якима Фальковського із с. Білоцерківці. У 1758 р. йому вже налічувалося 56 років, а дружині Фросині Романівні – тільки 25. Разом з подружжям у сповідному розписі записані й діти – син Іван (13 років) і дві доньки: Килина (2 роки) й Гафія (22 роки). Гафія фігурує як удова, котра мала власного сина Саву (5 років)[280]. Виглядає на те, що Іван і Гафія, майже ровесниця Миколиної дружини, були дітьми від попереднього шлюбу. Спільною дитиною в цьому подружжі могла бути лише Килина. Аналогічну ситуацію спостерігаємо також у випадку Григорія Ілляшенка із с. Митченки. На час укладання розпису йому було 44 роки, його дружині Ганні – 22, а доньці Тетяні – 16[281].

Отже, найбільша частина населення Пирятинської протопопії шлюбного віку (69 % чоловіків і 70,2 % жінок) на момент фіксації в розписах були одруженими, серед неодружених обох статей 94,8 % припадало на осіб віком 15–19 років, тобто тих, хто потенційно ще мав усі шанси одружитися. Шлюб хоча б раз у житті брали майже всі мешканці протопопії, вперше стаючи під вінець пересічно в 23 роки (для чоловіків) і 20 (для жінок) (т. зв. східноєвропейський тип шлюбності). Чоловіки переважно були

[279] К. Зіновіїв. *Вірші. Приповісті посполиті*, с. 149.
[280] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 5, арк. 1.
[281] Там само, спр. 15, арк. 2.

старшими за дружин, найчастіше на 1–5 років (щоправда, траплялись і випадки, коли ця вікова різниця перевищувала навіть 20 років).

Шлюбний ринок

Формування шлюбних союзів, як відомо, залежить від наявності шлюбного вибору й насиченості шлюбного ринку – тобто співвідношення чисельності різноманітних груп шлюбоздатного населення[282]. Вивчення пов'язаних із цим питанням проблем (географія шлюбного ринку, вплив на укладання шлюбів на парафіяльному рівні станового поділу суспільства) здійснюватиметься на основі вже згаданих метричних книг.

Згідно з цими джерелами, у парафіях Пирятинської протопопії 1780 р. було укладено 451 шлюб (*табл. 37*).

Таблиця 37

Вибір партнерів відносно території вірянами Пирятинської протопопії в 1780 р.

Шлюби	Кількість	%
У межах парафії	398	88
Парафіянка з «чужим»	53	12
Сукупно	451	100

Джерела: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, 610.

Більшість повінчаних, як довідуємося з таблиці, належали до однієї парафії. Зазвичай у селі існувала єдина парафія, проте подекуди географія шлюбної міграції дещо розширювалася – у випадках, коли до складу цієї церковно-територіальної одиниці входили ще й навколишні хутори. Наприклад, парафіянами Миколаївської церкви с. Кулажинці були також мешканці кількох хуторів – Максимовичевого, Ярівського та Щербакового[283], а одноіменна парафія с. Кохнівка охоплювала також слободу Свічківку та хутори Пшиківка і Саєнків[284].

Поряд з цим, наведена таблиця засвідчує й міжпарафіяльний обмін нареченими. На той час формули записів про це в метричних книгах ще не були чітко стандартизовані, але в опрацьованих документах завжди фіксувалося походження нареченого. Скажімо, єрей Михайлівського храму с. Яцини Федір Миргородський писав про це так: «Обвенчал молодика прихода Бондаревского Петра Сущенка з девицею Агафиею Калениковною

[282] *Демографический энциклопедический словарь*, с. 49.

[283] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 610, арк. 13 зв. – 17 зв.

[284] Там само, арк. 54 зв. – 59 зв.

Нестеренковою», «Обвенчал молодика прихода Харковского Малафея Решетниченка з девицею Євдокиею Максимовною Петренковою»[285]. Схожі вписи робив священник Введенської парафії с. Білоцерківці Іван Филиповський: «Молодик села Каплинец Захарий Чаленко с девицею Єфросиниею козака Ивана Онищенка» чи «Молодик села Дащенок Семен Бойко с девицею Параскою, дочерью козака Івана Євфименка»[286]. Причому в жодній із метрик немає прямої вказівки, до якого поселення / парафії видали молоду. Те саме спостерігаємо в метричних книгах церков сусідньої Переяславсько-Бориспільської єпархії, зокрема Миколаївської м-ка Сорочинці[287] та Різдва Христового м-ка Яреськи[288]. Причиною цього могла бути практика вінчання саме в тій парафії, де жила наречена. Подібний підхід простежується також у деяких західніших від Гетьманщини регіонах. Небезпідставно польський науковець Матеуш Вижґа, спираючись на метричні дані щодо дослідженої ним парафії с. Рациборовиці поблизу Кракова, так і зауважив: «шлюби зазвичай укладалися в парафії нареченої»[289].

Аби перевірити припущення про існування такої ж традиції на теренах Гетьманщини, за відсутності хронологічно послідовних джерел із Пирятинської протопопії вирішено проаналізувати метрики двох щойно названих храмів – Хрестовоздвиженського (за 1760–1765 рр.) та Миколаївського (за 1780–1785 рр.). У першому з них 1760 р. було обвінчано 11 шлюбних пар, у п'яти з яких молода походила з іншої парафії[290]. У другому ж 1780 р. дано шлюб вісьмом парам, але «чужих» дівчат-наречених виявилося стільки само[291]. Прикметно, що в обох випадках жодної з цих сімей не згадано серед батьків, у яких у наступні п'ять років народилися діти[292]. Натомість ті подружжя, які утворились у межах парафії, встигли народити по 1–2 дитини. Так, зосібна, було в родині парафіянина Хрестовоздвиженської церкви Федора Сороколатенка та його дружини Євдокії: пошлюблені в 1761 р., вони в січні 1762 р. вже охрестили сина Марка, а в серпні 1764 р. – доньку Василину[293].

Таким чином, відсутність цих подружжів у подальших записах про народження може свідчити про побутування на теренах Гетьманщини, а отже

[285] Там само, арк. 93 зв.
[286] Там само, арк. 84 зв.
[287] ДАПО, ф. 1011, оп. 1, спр. 183, арк. 34 зв., 47 зв., 50, 60 зв. – 61, 66 зв., 71 зв.
[288] Там само, спр. 157, арк. 22–39 зв.
[289] M. Wyżga. *Parafia Raciborowice od XVI do końca XVIII wieku. Studium o społeczności lokalnej*. Kraków 2011, c. 160.
[290] ДАПО, ф. 1011, оп. 1, спр. 157, арк. 26.
[291] Там само, спр. 183, арк. 46 зв. – 47.
[292] Там само, спр. 157, арк. 4 зв. – 12; спр. 183, арк. 51–82.
[293] Там само, спр. 157, арк. 5 зв., 7.

й Пирятинської протопопії, практики, коли шлюб укладався в парафії молодої, без огляду на те, звідки родом був її наречений. У кожному разі, нараховано 53 випадки шлюбних контактів на міжпарафіяльному рівні, що дозволяє локалізувати географію цих зв'язків.

Інформація про походження молодят, яку маємо з 16 парафій, дає змогу встановити, куди саме з них видавали заміж дівчат (*табл. 38*).

Таблиця 38

Шлюбний ринок Пирятинської протопопії в 1780 р.

№	Місце вінчання	Походження нареченого	Відстань (км)
1	2	3	4
1	Білоцерківці	Бондарі	11
		Дащенки	5
		Каплинці	27
		Харитонівка	40
2	Гурбинці	Давидівка	6
		Кейбалівка	6
		Усівка	5
3	Дащенки	Антонівка	14
		Бондарі	14
		Гнідинці	9
		Луговики	15
		Світличне	6
4	Дейманівка	Куріньк а	8
		Повстин	5
5	Денисівка	Золотухи	3
		Круподеринці	6
		Оржиця	14
		Чевелча	9
6	Каплинці	Усівка	3
		Харківці	5
7	Ковалі	Чорнухи	3
8	Кохнівка	Білоусівка	15
9	Кулажинці	Короваї	9
10	Пирятин, Успенська парафія	Чорнухи	31
		с. Котів, Київський полк	138
11	Пізники	Вороньки	4
		Мелехи	7

1	2	3	4
12	Поставмуки	Вороньки	8
		Єнківці	8
		Калайдинці	5
		Халепці	8
13	Савинці	Круподеринці	5
		Яблуневе	6
14	Сухоносівка	Поставмуки	5
		Кізлівка	5
15	Харсіки	Чорнухи	2
16	Яцини	Бубни	2
		Бондарі	8
		Дащенки	10
		Кулажинці	37
		Луговики	6
		Приходьки	6
		Харківці	12

Джерела: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, 610.

Із цієї таблиці випливає, що шлюбний ринок окремих парафій протопопії переважно обмежувався найближчими населеними пунктами. У 31 (72 %) випадку із 43-х відстань між поселеннями не перевищувала 10 км (середній показник – 4 км). Лише одного разу ця дистанція становила аж 138 км, а ще тричі була більшою, ніж 30 км. Один із вказаних шлюбів уклали в Успенській парафії м. Пирятина. У лютому 1780 р. козак Остерської сотні Київського полку Тимофій Дереза одружився з донькою місцевої вдови, козачки Уляни Чернишки, Параскою[294]. Там же, але місяцем раніше стали під вінець мешканець м-ка Чорнухи Федір Підливаний і жителька Пирятина, дівка Ганна[295]. Віддаль між цими містечками теж доволі велика, порівняно з іншими парафіями, – 31 км. Трохи довші відстані – 37 км та 40 км – були зафіксовані того року ще двічі: 1) у Михайлівській парафії с. Яцини, де взяв свій повторний шлюб удівець «по первой жене прихода Кулажинского», одружившись із дівкою Явдохою Дем'яненковою[296]; 2) у Введенській парафії с. Білоцерківці, де мешканець с. Харитонівка козак Андрій Філатів оженився з донькою Петра Новицького Феодосією.

[294] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 24 зв.

[295] Там само, арк. 24.

[296] На жаль, о. Федір Миргородський забув вписати ім'я цього вдівця. Див.: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 610, арк. 94 зв.

Село Яцини виявилось одним з тих, де шлюбні зв'язки з іншими парафіями відбувалися найінтенсивніше (*карта 5*). Майже в половині – 9 із 19 – укладених тогоріч шлюбів фігурували представники інших поселень. По двоє – із с. Бубни, розташованого лише за 2 км, ще двоє – з Бондарів (за 8 км), по одному – з Луговиків (6 км), Приходьків (6 км), Дащенків (10 км), Харківців (12 км) і Кулажинців (35 км).

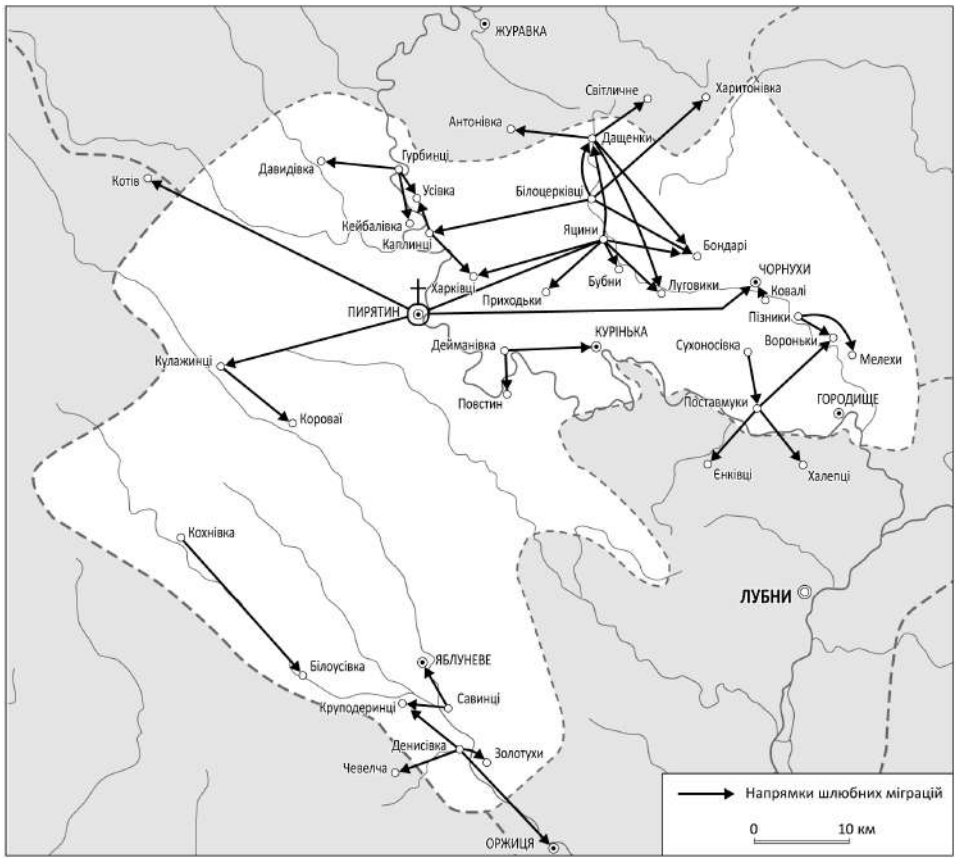

Карта 5. Шлюбний ринок парафій Пирятинської протопопії 1780 р.

(*Джерела*: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, 610)

У Преображенській парафії с. Харсіки в 1780 р. обвінчали 10 пар. У шести випадках женихи були з інших трьох парафій, локалізованих на території сотенного містечка Чорнухи[297], що лежало всього лиш за 2 км від цього села. Про доволі жвавий обмін між сусідніми поселеннями дізнаємося з метрики

[297] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 104.

Покровської церкви с. Поставмуки. У ній занотовано п'ять таких шлюбів. Двоє дівчат було видано до с. Вороньки (за 8 км) і по одній до сіл Єнківці (8 км), Халепці (5 км) і Калайдинці (8 км)[298]. Усі три села належали до Лубенської протопопії.

Те, що границі між церковно-адміністративними одиницями не були перепоною для побудови шлюбних стратегій населення регіону, засвідчують передовсім факти вінчання в «прикордонних» парафіях – Миколаївській с. Дащенки, розміщеній у північно-східній частині на межі з Прилуцькою протопопією, та Йоано-Богословській с. Денисівка, що розкинулася на південному заході, сусідячи з Лубенською протопопією та Переяславсько-Бориспільською єпархією.

У 1780 р. з Дащенської парафії в інші села поїхали жити, створивши сім'ю, аж п'ять жінок. Троє з них опинилися на теренах Прилуцької протопопії: до с. Антонівка (14 км) вийшла заміж донька козака Андрій Бойка Гафія; до с. Гнідинці (9 км), уже вдруге, – вдова Фросина, дочка посполитого Семена Калачника, і до с. Світличне (6 км) – ще одна вдова – Марія Овчарівна[299]. У с. Денисівка обвінчалися чотири «змішаних» пари. Два шлюби було укладено з мешканцями «своїх» парафій: Михайлівської с. Золотухи (3 км) та Різдво-Богородичної с. Круподеринці (6 км). Інші два – з вірянами «чужих» парафій: дівка Марія Безуглівна пішла за дружину до м-ка Оржиця (14 км), розташованого в Лубенській протопопії, а Гафія Шаблівна – до с. Чевельча (9 км), яке належало до Переяславсько-Бориспільської єпархії[300].

Отож географія шлюбного ринку в парафіях Пирятинської протопопії зазвичай окреслювалася сусідніми населеними пунктами, відстань до яких обмежувалася 10 км. Тільки в окремих випадках шлюбні контакти поширювалися на більш віддалені території.

Стосовно ж впливу на укладання шлюбів існуючого в тогочасному суспільстві станового поділу, то відповідні відомості містять чотири метричні книги: Введенської парафії с. Білоцерківці[301], Миколаївської с. Дащенки[302], Михайлівської с. Ковалі[303] та Успенської м. Пирятина[304]. Один раз станова належність молодят зазначена в метриці Святотроїцької церкви с. Нехристівка. Місцевий єрей Олександр Радієвич, документуючи шлюб

[298] Там само, арк. 44–44 зв.
[299] Там само, арк. 87–88.
[300] Там само, арк. 67 зв. – 68.
[301] Там само, спр. 610, арк. 84 зв. – 85.
[302] Там само, спр. 609, арк. 87 зв. – 88.
[303] Там само, спр. 610, арк. 104–104 зв.
[304] Там само, спр. 609, арк. 24–25.

представників тамтешньої еліти, записав: «Обвенчал атамана сотенного Романа Зайковского з девицею Маріею Христичевною первим браком»[305].

Загалом у цих книгах налічуємо 60 шлюбних пар, 13,3 % від загального числа, щодо яких є вказівки про їхній соціальний статус. У 1780 р. шляхетські родині поріднилися раз, про що щойно згадувалося. Основна ж маса – це шлюби в середовищі козаків – 25 (41,6 %), і посполитих – 11 (18,3 %) (*табл. 39*). Ще п'ять новостворених сімей постало в громаді пирятинських міщан, а одна об'єднала наречених з духовного стану: дячок Успенського храму Семен Кежун узяв за жінку Мотрону, дочку померлого єрея Марка Совеги[306].

Таблиця 39

Розподіл шлюбів за станами в Пирятинській протопопії 1780 р.

№	Категорія	Кількість	%
1	Шляхтич – шляхтянка	1	1,7
2	Козак – козачка	25	41,6
3	Посполитий – посполита	11	18,3
4	Міщанин – міщанка	5	8,3
5	Церковнослужитель – попівна	1	1,7
6	Козак – посполита	7	11,6
7	Посполитий – козачка	6	10
8	Підданий – козачка	1	1,7
9	Підданий – міщанка	1	1,7
10	Підсусідок – міщанка	1	1,7
11	Слуга – міщанка	1	1,7
Сукупно		60	100

Джерела: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, 610.

Проведене дослідження показує, що шлюбні союзи укладалися здебільшого в середовищі «свого» стану чи групи (*рис. 29*). Це було характерно для 72 % (43 вінчання) від усіх аналізованих випадків. Однак частина шлюбів – 17 (28 %), виявилися все ж міжстановими. Більшість цих одружень (13) відбулися між представниками найчисленніших соціальних груп –

[305] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 78 зв. Імовірно, йдеться про сотенного отамана 1-ї Пирятинської сотні Лубенського полку. Наречена ж, вочевидь, належала до знаного в Чорнуській сотні старшинського роду Христичів. Відомо, що саме їм належало с. Нехристівка (див.: В. В. Кривошея. *Козацька старшина Гетьманщини*, с. 362, 737).

[306] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 24 зв.

козаків та посполитих. Причому козаки одружувалися з доньками посполитих приблизно з тією ж частотою, що й посполиті з козачками – 7 (11,6 %) і 6 (10 %) випадків відповідно.

Ще чотири змішані шлюби зареєстровані в Успенській парафії Пирятина. Очевидно мешканці міста мали ширші можливості для творення таких сімей, ніж жителі сіл, бо цьому, ймовірно, сприяла складніша соціальна стратифікація населення.

Рис. 29. Співвідношення станових і міжстанових шлюбів у Пирятинській протопопії 1780 р.

Певну залежність шлюбної стратегії від соціального та матеріального становища ілюструє одруження слуги Олексія Радченка з Марією, донькою вдови-міщанки Лахутки[307]. Навряд чи Марію видали б заміж за Олексія, котрий за своїм статусом перебував біля підніжжя соціальної піраміди, якби вона не була сиротою.

Отже, як ми переконалися, більшість сімейних пар утворювалися в межах однієї соціальної групи. Не були чимось незвичайним тоді й подружні союзи між представниками відносно близьких станів, наприклад козаками та посполитими.

Свідки шлюбу

Серед церковних правил, якими регламентувалось укладення шлюбу, існувала й вимога, щоб це таїнство відбувалося «публічно в церкві, перед людьми, при свідках, щонайменше двох або трьох»[308]. У серпні 1775 р. цю норму раз підтвердив указ Синоду, спрямований на запобігання незаконним

[307] Там само, арк. 25.

[308] І. Гізель. *Вибрані твори*: *у 3 т*., т. 1, кн. 1 / упоряд. та наук. ред. Л. Довга. Київ – Львів 2009, с. 188.

шлюбним зв'язкам[309]. У цьому контексті цікаво дізнатися, як такої вимоги дотримувались у повсякденній практиці Пирятинської протопопії, як добиралися свідки, хто ними був і чи діяли якісь станові або матеріальні обмеження.

Наявні метричні відомості не дозволяють виявити всі фактори, які детермінували вибір свідків, проте все ж уможливлюють хоча б часткове їх вивчення. Із 32 опрацьованих метрик згадки про свідків є у 24 книгах (стосуються 345 шлюбів). Таких офіційних очевидців таїнства вінчання зазвичай називали «старостами». Щоправда, у п'яти метриках використовувався також термін «сведители», а в метриці с. Білоцерківці вони фігурують як «поручники»[310].

У всіх цих записах у ролі свідків виступають тільки чоловіки. Мабуть, у маскулінному ранньомодерному соціумі інакше й не могло бути. Принаймні польські дослідники Ц. Кукльо та М. Вижґа так само це зауважують[311].

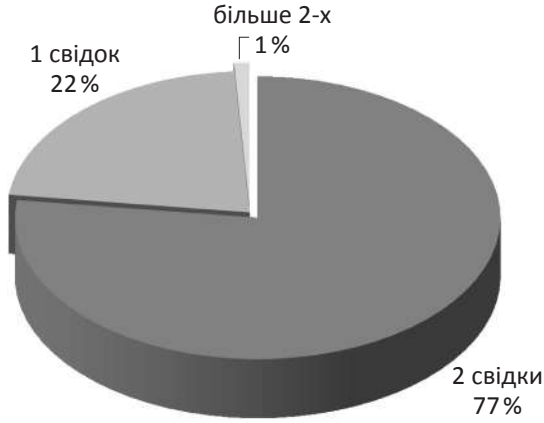

Рис. 30. Свідки шлюбу в Пирятинській протопопії 1780 р.

Попри те, що Церква рекомендувала мати двох або й трьох свідків, на практиці це правило діяло не завжди. У більшості випадків – 267 (77 %) – таки справді зафіксовано по два свідки, але в ще 74 (22 %) – лише по одному. Натомість у чотирьох випадках (1 %) формулювання метричної книги натякає на значнішу кількість свідків (*рис. 30*). Усі ці чотири записи містяться в метриці Святотроїцької парафії с. Овсюки. Місцевий єрей Яків Андрущенко, який 1780 р. повінчав десять пар, стосовно чотирьох з них

[309] *ПСЗ*, т. 20: *1775–1780*, с. 198.

[310] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 610, арк. 84 зв. – 85 зв.

[311] C. Kuklo. *Demografia Rzeczypospolitej*, с. 303; M. Wyżga. *Parafia Raciborowice od XVI do końca XVIII wieku*, с. 167.

після імені першого свідка зробив уточнення, яке наштовхує на думку, що ті союзи засвідчило більше осіб, ніж зазвичай, – щонайменше троє. Так, зокрема, вінчання молодика Семена Ярмошевського з дівкою Феодосією Войтенковою було здійснене 19 січня «по свидительству старости Хведора Соловя со товарищи». Таку ж формулу знаходимо й у текстах про поєднання другим шлюбом удівця Омеляна Хомовського з удовою Фросиною Білоконевою, удівця Федора Кучера з удовою Тетяною Павлівною, а також про перший шлюб парубка Нестора Марківа з дівкою Оленою Андріївною[312]. Оскільки під час реєстрації решти шести вінчань вказано по двоє свідків, то логічно припустити, що приписка «со товарищи» вживалася тоді, коли їх було більше.

Доволі часто шлюб засвідчувала й одна особа, як-от у Миколаївській парафії с. Кохнівка та Різдво-Богородичній с. Круподеринці (усі шлюби)[313], чи Миколаївській парафії с. Митлашівка (14 із 16 подружніх союзів[314]), чи Вознесенській парафії с. Пізники (13 із 14)[315]. У деяких церквах так підтверджували лише окремі, ймовірно, повторні, шлюби. Наприклад, у с. Ковалі в семи із восьми записів про вінчання бачимо по двоє свідків. Усе це перші шлюби. І тільки в єдиному випадку, коли вінчалися козак з м-ка Чорнухи, удівець Павло Безсмертний з удовою, не названою на ім'я донькою місцевого козака Омеляна Цимбала, «сведитель» був один – «Іван Безсмертний»[316]. Таку саму особливість помічаємо в метриці с. Мелехи, де напівдругий і два других шлюби були засвідчені однією особою, а всі перші – двома[317]. Те ж – у с. Перервинці: два других та один третій шлюб укладені при одному «старості»[318]. Та навряд чи це вияв норми повторного вінчання при одному свідкові, адже є й маса прикладів, коли так ставали під вінець і вперше. Вочевидь, радше йдеться про певні локальні традиції.

Згідно з метричною інформацією, свідками часто ставали батьки. У метриці Введенської церкви с. Білоцерківці найближчі родичі молодят фігурують п'ять разів. Зосібна, у повідомленні про пошлюблення посполитих Стефана Самойлика та Уляни, доньки Івана Якименка, читаємо: «Поручники: за его отец его, за еи отец еи». Така ж формула використана й щодо союзу козака Семена Михайлика з дочкою посполитого Уляною, який засвідчили батько нареченого Максим Михайлик і батько нареченої Іван Різун.

[312] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 610, арк. 108.
[313] Там само, арк. 56 зв., спр. 609, арк. 137–137 зв.
[314] Там само, спр. 609, арк. 120–120 зв.
[315] Там само, арк. 60–60 зв.
[316] Там само, спр. 610, арк. 103 зв.
[317] Там само, арк. 8.
[318] Там само, спр. 609, арк. 112 зв.

У трьох інших випадках батьки присутні лише з однієї сторони: раз – із боку молодого, і двічі – молодої[319].

У джерелах немає прямої вказівки на залучення в ролі свідків інших родичів – братів, дядьків тощо, однак збіг їхніх прізвищ із прізвищами молодят в окремих метричних книгах є достатнім аргументом для такого припущення. Скажімо, у метриці с. Дащенки на 18 записів про шлюб у 1780 р. припадає 10 таких збігів. Здебільша це стосується одного зі свідків: «Обвенчан молодик Иван, син козака Трофима **Коломийца**, з девицею Параскевою, дочерью козака Ивана Савойска, по свидетельству старост козаков Федора **Коломийца** и Карпа Зайца» чи «Обвенчан молодик прихода Бондаревского Стефан, син козака Дамияна Товстогнога, з девицею Параскевиею, дочерью здешнего козака Мирона **Ярошенка,** по свидетелству старост – козаков Бондаровского Якима Аранчая и здешнего козака Данила **Ярошенка**». У двох із тих десяти записів аналогічні з нареченими прізвища мали двоє свідків з обох сторін: «Обвенчан молодик Василий, син козака Федора **Назаренка**, з девицею, дочерью козака Савки **Иляшенка** Феодосиею Савиною, по свидетельству старост козаков Сидора **Назаренка** и Вакули **Иляшенка**», «Обвенчан молодик Феодор, син козака умершого Ивана **Василенка**, з девицею Анною, дочерью умершого козака Грицка **Прилипки**, по свидетельству старост козаков Грицка **Василенка** и Михайла **Прилипки**»[320]. Подібні збіги нерідко трапляються й у метричних книгах інших церков.

Крім рідних і родичів, свідками могли бути також інші особи. Їхня станова належність відображена в метриках трьох парафій – Введенської с. Білоцерківці, Миколаївської с. Дащенки та Успенської м. Пирятина. Загалом це 52 випадки реєстрації шлюбу. У двох перших, сільських, парафіях простежується схожа ситуація. Так, у Білоцерківцях 1780 р. була обвінчана 21 пара. З них 10 – у межах одного стану: п'ять шлюбів – між козаками й козачками, та ще п'ять – між посполитими. Показово, що всі свідки походили з того ж стану, що й наречені. Інші п'ять сімейних пар – це чотири союзи між козаками й посполитими та один між посполитим і козачкою. В усіх цих випадках свідком з боку козаків був козак, а з боку посполитих – посполитий. Решта шість – теж змішані шлюби, але там уже обидва свідки були або козаками, або посполитими[321]. Ту саму картину фіксує й метрична книга с. Дащенки. У ній зареєстровано 18 шлюбів, 12 з яких укладено в межах одного стану: шість – між козаками, чотири – між посполитими, де свідками були представники відповідних соціальних груп. Запис про це

[319] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 610, арк. 84 зв.
[320] Там само, спр. 609, арк. 87–88.
[321] Там само, спр. 610, арк. 84–85 зв.

виглядав так: «Обвенчан молодик Гавриил, **син умершого козака** Лаврена Прилепки, з девицею Марфою, дочерью **козака** Корнея Прилепки, по свидетельству **старост козаков** Михайла Прилипки и Василя Илляшенка» або «Обвенчан удовец по первой жене **посполитий** Петро Иванов Глухий з удовою по первому мужу **посполитою** Стефанидою Ивановою Кущенковою, по свидетелству старост – **посполитих** Якима Каневца и Грицка Самохвала». В одному шлюбі, що відбувся між козаком і посполитою, свідки також належали до цих станів: «Обвенчан молодик Максим, **син умершого козака** Мартина Жука, з девицею Єленою, **дочерью умершого посполитого** Антона Коваля, по свидетельству старост – **козака** Андрея Жука и **посполитого** Карпа Харченка». Інші п'ять змішаних шлюбів натомість засвідчувалися без дотримання станового принципу[322].

У Пирятині ж ситуація була зовсім інша. Сім із 13 зафіксованих там шлюбів поєднали молодят з одного стану: п'ять – з міщанського, один – з козацького, ще один – з духовного. Але свідками на тих вінчаннях були представники найрізноманітніших груп населення: міщани, козаки, підсусідки й піддані[323].

Усі ці метричні відомості про свідків опосередковано вказують на те, що їх вибір залежав від соціальних контактів, а також професійних і родинних зв'язків. Невипадково про свідків нареченого часто повідомлялося, що вони походили з тієї ж парафії, що й молодий. Для прикладу, одруження козака із с. Харитонівка Андрія Філатова та доньки мешканця с. Білоцерківці Петра Новицького Феодосії підтвердили місцеві «поручники: козак Харитоновский Данило Ралко, посполитий Ничипор Шибеченко»[324]. Те саме помічаємо в с. Дащенки та інших парафіях.

Ще одне цікаве спостереження під час роботи з метричною інформацією: обов'язки свідків у різних пар інколи виконували ті самі люди. Найбільше таких – аж шестеро – виявлено в Дмитрівській парафії с. Савинці, де 1780 р. було створено 17 нових сімей. Тутешні мешканці – Павло Бабак, Прокіп Грабенко, Стефан Пилипенко, Данило Руденко, Григорій Холоша й Василь Шматко – побували старостами в тому році по двічі. А двоє останніх узагалі «працювали» разом. 8 лютого 1780 р., наприклад, вони були свідками на весіллі в молодика Родіона Левадненка й дівки Марії Руденкової, а 9 травня – у Кіндрата Юрченка й Уляни Монастиренкової. У першому випадку Григорій був старостою з боку молодого, а Василь – з боку молодої, а в другому – навпаки[325].

---

[322] Там само, спр. 609, арк. 87–88.

[323] Там само, арк. 24–25.

[324] Там само, спр. 610, арк. 85 зв.

[325] Там само, спр. 609, арк. 13 зв.

Така ж пара свідків нотується в метричній книзі Преображенської парафії Пирятина, де зареєстровано 13 шлюбних союзів. Місцеві жителі Клим Сулименко та Кіндрат Шуляк у липні 1780 р. засвідчили вінчання молодика Антона Тура з удовою Ганною Соплячкою, а у вересні – одруження молодика Сидора Сулименка з удовою Марією Остапівною[326].

Сезонність шлюбів

Значущим аспектом історико-демографічних досліджень є т. зв. місячна сезонність[327]. Вона загалом відіграє важливу роль у студіях природного руху населення, адже число демографічних подій – шлюбів, народжень і смертей – упродовж року змінювалося під впливом клімату, інтенсивності сільськогосподарських робіт та релігійних обмежень[328]. Вивчення сезонності дає змогу не тільки з'ясувати, в який період року відбувалися певні події в досліджуваний істориком час, а й краще зрозуміти механізм функціонування тогочасного суспільства.

Визначення місячних коефіцієнтів сезонності відбувається в такий спосіб (*табл. 40*). Спершу визначають середньоденний показник. Для цього абсолютну кількість випадків аналізованого явища (шлюб, народження, смерть) для кожного місяця ділять на кількість днів у місяці й отримують дані за кожен місяць. Підсумувавши всі щомісячні дані, встановлюють середньоденну норму за рік. Після цього вираховують суму індексів сезонності за рік. Оскільки поширена думка, ніби явища сезонності не існує взагалі, прийнято вважати, що кожен місяць має рівну частку – 100. Отже, річний коефіцієнт сезонності є сталим і становить 1 200. Потім це число множиться на середньоденне значення для кожного місяця й ділиться на річний середньоденний показник[329].

Таблиця 40

Місячна сезонність шлюбів у Пирятинській протопопії 1780 р.

Характеристики	За рік	Місячна шлюбність											
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Загальне число шлюбів	451	89	94	0	30	181	6	13	0	3	12	23	0
Кількість днів у місяці	–	31	29	31	30	31	30	31	31	30	31	30	31
Середньоденний показник	14,7	2,9	3,2	0	1	5,8	0,2	0,3	0	0,1	0,4	0,8	0
Коефіцієнт сезонності	1 200	237	261	0	82	473	16	25	0	8	33	65	0

Джерела: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, 610.

[326] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 610, арк. 76 зв.
[327] C. Kuklo. *Demografia Rzeczypospolitej*, с. 298.
[328] Л. Анри, А. Блюм. *Методика анализа в исторической демографии*, с. 61.
[329] C. Kuklo. *Demografia Rzeczypospolitej*, с. 162–163.

Те, що отримані коефіцієнти сезонності нерівномірні, а в окремі місяці взагалі рівні нулю, повністю підтверджує вже озвучену тезу про несталість, змінність упродовж року чисельності демографічних подій (тут – шлюбів) у Пирятинській протопопії. Спробуємо визначити обставини, які зумовлювали цю сезонність: чому в одні місяці одружувалося більше пар, в інші – менше, а в деякі – жодної.

Із сучасного досвіду ми знаємо, що дата одруження, на відміну від народження чи смерті, залежить від особистої волі індивіда, який може її обирати. Чи так було й у добу Гетьманщини? Як висновують дослідники, у т. зв. історичних суспільствах вибір «не лише шлюбного партнера, але й часу та місця укладання шлюбу визначався суворими й загальними правилами, до яких у країнах християнської культури головним чином належали релігійні заборони»[330].

У другій половині XVIII ст. Київська православна митрополія, невід'ємною частиною котрої була Пирятинська протопопія, виявилася вже повною мірою втягнута в процес побудови синодальної Церкви в Російській імперії[331]. Він супроводжувався уніфікацією церковного життя та дисциплінуванням релігійних практик, у т. ч. й на парафіяльному рівні. Від мирян вимагалося дотримання церковних правил – регулярне відвідування богослужінь, сповіді, причастя, дотримання постів тощо.

Це, своєю чергою, відображалося на процесах природного руху населення, з-поміж іншого й на укладенні шлюбів, які так само регламентувалися спеціальними нормами. Тепер таїнство вінчання мало обов'язково здійснюватися вдень, а не вночі (тобто після вечірньої служби). Активними були також заборони на одруження в певні періоди року – у дні постів та великих релігійних свят. Зокрема, від 14 листопада[332] (початок Пилипівського (Різдвяного) посту) і до 6 січня (свято Богоявлення); увесь Великий піст – від неділі перед Масляною й до закінчення Страсного тижня; упродовж Великоднього тижня; у Петрівський піст (від неділі Всіх святих і до 29 червня, свята апп. Петра і Павла) та Успенський (1–15 серпня). Не вінчали молодят і напередодні Покрову Пресв. Богородиці, днів пам'яті Усікновення чесної голови св. Йоана Хрестителя, св. Йоана Богослова, св. Миколая Чудотворця, а також храмових і деяких інших свят[333].

---

[330] А. Авдеев, А. Блюм, И. Троицкая. Сезонный фактор в демографии российского крестьянства в первой половине 19 века: брачность, рождаемость, младенческая смертность // *Российский демографический журнал* 1 (2002) 35–45.

[331] Див.: М. Яременко. *Перед викликами уніфікації та дисциплінування*, с. 11–14.

[332] Тут і далі, до кінця основного тексту монографії, дати подані за юліанським календарем.

[333] Н. Сильченков, свящ. *Практическое руководство при совершении приходских треб.* Санкт-Петербург 1888, с. 51–52.

У 1780 р. Великдень відзначали 19 квітня, а отже, Великий піст того року починався 2 березня і завершувався 18 квітня, а Великодній тиждень тривав до 25 квітня. Петрівський піст був відносно невеликий – від 15 по 29 червня (*рис. 31*). Інші два пости відбувалися згідно з церковним календарем.

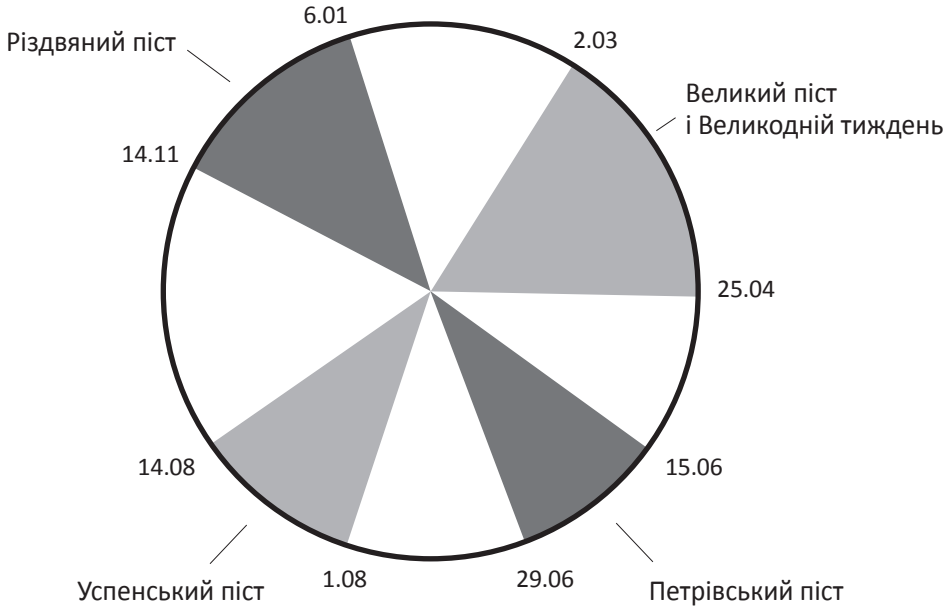

Рис. 31. Періоди шлюбних заборон у Пирятинській протопопії 1780 р.

Як доводять метричні книги, священники Пирятинської протопопії загалом дотримувалися всіх цих заборон (*табл. 41*). Задокументовано тільки два випадки їхнього порушення. Перший трапився в Миколаївському храмі с. Митлашівка, де єрей Пилип Космачевський 28 лютого, на Сиропусному тижні, одружив удівця Романа Карафета з удовою Тетяною Катрушківною[334]. Другий – у Михайлівській парафії с. Ковалі, де о. Трохим Яцевич під час Великого посту, 2 квітня, обвінчав другим шлюбом чорнухинського козака, удівця Павла Безсмертного з удовою, донькою місцевого козака Омеляна Цимбала[335]. На жаль, джерела не називають причини, яка спонукала панотців до такого переступу. Проте слід акцентувати увагу на тому, що в обох випадках йшлося про другі шлюби.

[334] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 120 зв.
[335] Там само, спр. 610, арк. 103 зв.

Таблиця 41

Сезонність шлюбів у парафіях Пирятинської протопопії 1780 р.

№	Поселення	Місяці												Разом
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
1	Білоусівка-1[337]	4	7	0	0	8	0	0	0	0	0	1	0	20
2	Білоусівка-2	1	0	0	0	10	0	0	0	0	0	2	0	13
3	Білоцерківці	3	4	0	0	11	1	0	0	0	2	0	0	21
4	Бондарі	2	5	0	0	4	0	4	0	0	0	0	0	15
5	Вороньки	2	0	0	4	8	0	0	0	0	1	0	0	15
6	Гурбинці	4	1	0	1	5	0	1	0	0	0	0	0	12
7	Дащенки	2	4	0	3	6	1	0	0	0	0	2	0	18
8	Дейманівка	2	3	0	1	10	0	0	0	0	0	0	0	16
9	Денисівка	3	6	0	1	6	0	0	0	0	0	0	0	16
10	Каплинці	4	0	0	0	6	0	0	0	0	0	1	0	11
11	Карпилівка	1	1	0	0	4	0	0	0	0	0	0	0	6
12	Ковалі	1	5	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	8
13	Кохнівка	1	2	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	5
14	Круподеринці	6	0	0	0	4	0	0	0	1	0	2	0	13
15	Кулажинці	2	3	0	0	6	1	0	0	0	2	2	0	16
16	Малютинці	6	5	0	0	6	0	1	0	0	1	3	0	22
17	Мелехи	1	4	0	2	14	1	1	0	0	1	0	0	24
18	Митлашівка	4	5	0	0	5	0	0	0	0	0	2	0	16
19	Мокіївка	0	3	0	2	5	0	0	0	0	0	0	0	10
20	Нехристівка	2	0	0	1	1	0	0	0	0	0	1	0	5
21	Овсюки	1	0	0	1	6	0	0	0	0	1	1	0	10
22	Перервинці	5	2	0	0	9	0	0	0	0	0	0	0	16
23	Пирятин (Вознесенська)	8	6	0	0	2	0	0	0	0	1	2	0	19
24	Пирятин (Преображенська)	3	4	0	0	3	0	1	0	2	0	0	0	13
25	Пирятин (Успенська)	3	6	0	0	2	0	2	0	0	0	0	0	13
26	Пізники	7	0	0	5	2	0	0	0	0	0	0	0	14
27	Поставмуки	0	0	0	2	6	2	0	0	0	1	0	0	11
28	Савинці	8	3	0	1	4	0	1	0	0	0	0	0	17
29	Сухоносівка	1	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5
30	Харсіки	1	3	0	2	2	0	0	0	0	0	2	0	10
31	Яблуневе (Успенська)	1	5	0	1	13	0	1	0	0	0	1	0	22
32	Яцини	0	3	0	1	13	0	1	0	0	1	0	0	19
Сукупно		89	94	0	30	181	6	13	0	3	12	23	0	451
%		19,7	20,8	0	6,7	40,1	1,3	2,9	0	0,7	2,7	5,1	0	100

Джерела: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, 610.

[336] У 1780 р. до складу Пирятинської протопопії входило два села з одинаковою назвою. Одна Білоусівка містилась у східній частині – на р. Чумгак (територія Яблунівської

Натомість єрей церкви св. Йоана Хрестителя с. Малютинці Павло Суходольський, який у 1766 р. на Сиропусному тижні вділив таїнство вінчання вдівцеві Архипові Шевченкові, таке порушення правил пояснив тим, що в того після першої дружини залишилося шестеро дітей і чекати до завершення Великого посту він ніяк не міг. З огляду на такі скрутні обставини, душпастир і відгукнувся на прохання Архипа та його брата здійснити шлюб, попри заборону[337]. Можливо, що й інші священники теж порушували синодальні приписи, зважившись на нагальні потреби своїх парафіян. Вірогідно також, що їх спокушала можливість заробити додаткові кошти, адже о. Суходольський узяв із Шевченка за вінчання 50 коп., дячок – 25 коп., а паламар – 10 коп.[338] Порівняння цієї оплати з тими, що їх брали за шлюб в інших парафіях (не більше 25 коп.), показує, що о. Павлові заплатили удвічі вищу суму, ніж зазвичай[339]. Принаймні о. Омелян Іванів, священнослужитель Покровської церкви с. Поставмуки, за пошлюблення удівців отримував 25 коп., а молодиків – 10 коп.[340]

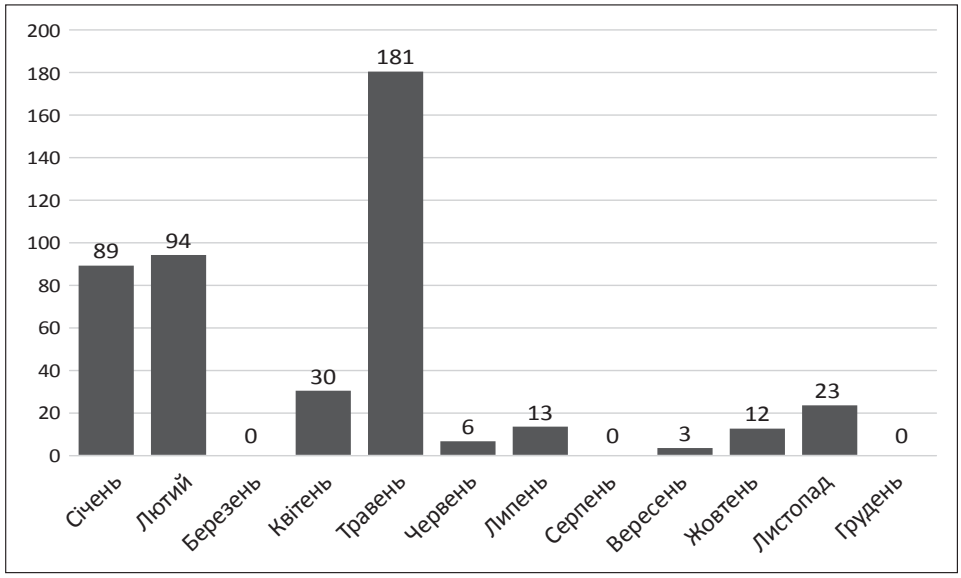

Рис 32. Сезонність шлюбів у Пирятинській протопопії 1780 р.

сотні Лубенського полку), друга – у східній – на р. Лохвиця (територія Чорнуської сотні). Прикметно, що храми в обох Білоусівках були освячені на честь Покрову Богородиці. Через це в таблицях вони позначені як Білоусівка-1 і Білоусівка-2.

[337] ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 133, арк. 7.

[338] Там само.

[339] М. В. Яременко. Плата за спасіння, с. 76.

[340] Див. відомість, подану цим єреєм до протопопії в 1765 р.: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 53, арк. 62.

Якщо ж детально розглянути динаміку одружень за місяцями (*рис. 32*), то побачимо, що релігійний календар впливав на їхню сезонність досить сильно. Значна частина шлюбів укладена взимку (40,5 %): 89 – у січні (коефіцієнт шлюбності – 237), та 94 – у лютому ($К_ш$ – 261), а також навесні (46,8 %): 30 вінчань ($К_ш$ – 87) відбулось у квітні й аж 181 ($К_ш$ – 473) – у травні. Травень був безумовним лідером, бо саме на нього припадає понад третина всіх одружень того року. Звісно, і зимові, і весняні місяці були неповними в цьому сенсі, адже частину січня, хай і невелику, забирали Різдвяні свята – до 6 січня включно, а частину лютого (після 23 числа) – Сиропусний тиждень. Що ж до весняних місяців, то повністю дозволеним для вінчань був лише травень, а впродовж усього березня і до 25 квітня включно діяла заборона, пов'язана з Великим постом.

Улітку шлюбів було зовсім мало – 19 (4,2 %): 6 – у червні ($К_ш$ – 16), та 13 – у липні ($К_ш$ – 25). У серпні ж не створено жодної нової сім'ї. Очевидно, тут до релігійного чинника – Петрівський та Успенський пости, додався ще й господарський – сінокіс та жнива. На зміну останнім відразу ж прийшли осінні польові роботи, чим, безперечно, можна пояснити мінімальну кількість вінчань у вересні – 3 ($К_ш$ – 8), і це попри те, що той місяць не передбачав відповідних релігійних заборон, окрім свят Йоана Богослова (25 числа) та Покрову Пресв. Богородиці (30 числа). Кількість шлюбів зростає в жовтні – 12 ($К_ш$ – 33), та листопаді – 23 ($К_ш$ – 65), хоча з 14 листопада вже почався черговий піст – Різдвяний.

Зі всього сказаного випливає, що весільним періодом у Пирятинській протопопії 1780 р. була перша половина року, точніше обидва його зимові й два весняні місяці, особливо травень, а зовсім не осінь, як переважно мовиться в дослідженнях з української етнографії[341]. Аналогічних висновків дійшли у своїх студіях також Олена Замура, яка вивчала метричну книгу Миколаївської церкви м-ка Сорочинці[342], та І. Сердюк[343], який зосередився на метриці храму Різдва Христового з м-ка Яреськи. Про перевагу зимових вінчань над осінніми йдеться і в цитованій статті Олександра Авдєєва, Алена Блюма та Ірини Троїцької, присвяченій сезонності шлюбів серед російських селян першої половини XIX ст.[344]

---

[341] Н. І. Здоровега. *Нариси народної весільної обрядовості на Україні*. Київ 1974, с. 63.

[342] О. Замура. Динаміка шлюбності в містечку Сорочинці в другій половині XVIII ст. (за даними метричних книг Миколаївської церкви) // *Наукові записки*: *Зб. праць молодих вчених та аспірантів* 19 (1) (2009) 437.

[343] І. Сердюк. Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Христорождественської церкви містечка Яреськи Миргородського полку) // *Краєзнавство* 3–4 (2010) 47–55.

[344] А. Авдеев, А. Блюм, И. Троицкая. Сезонный фактор в демографии российского крестьянства в первой половине 19 века, с. 15.

Окрім сезонних обмежень та заборон вінчати у великі релігійні свята, яких священники Пирятинської протопопії в цілому дотримувалися, Церква не дозволяла одружуватися ще й три дні на тиждень – у вівторок, четвер і суботу[345].

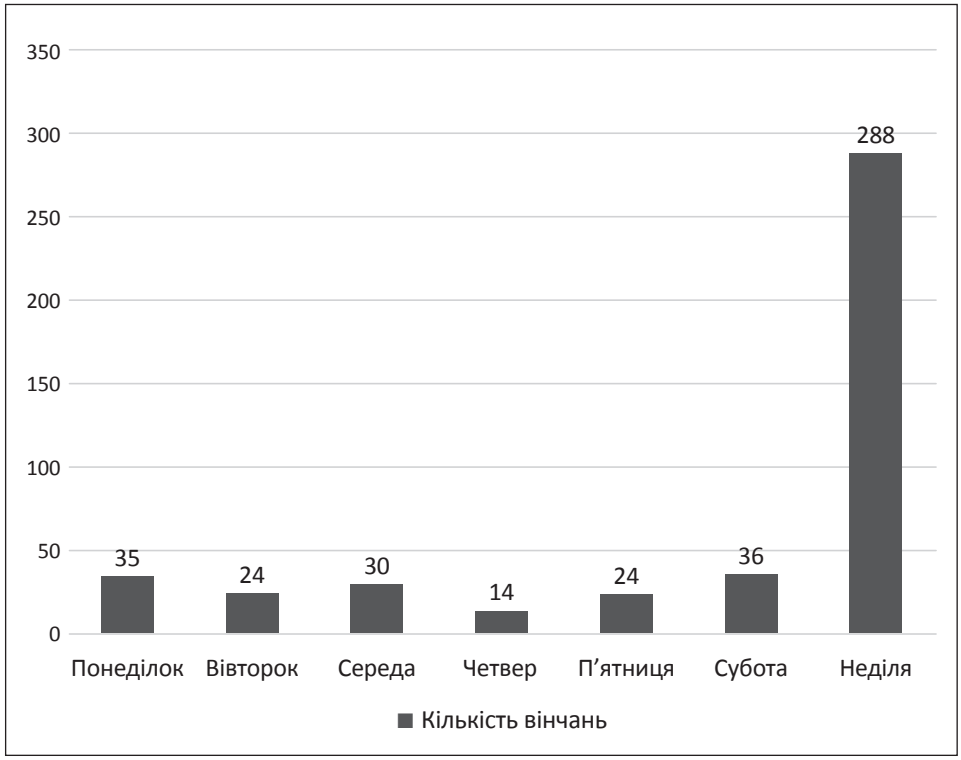

Рис. 33. Вінчання в Пирятинській протопопії 1780 р. за днями тижня

Однак, як видно з діаграми (*рис. 33*), місцеві єреї нерідко ігнорували такі заборони. Щоправда, більшість вінчань – 288, або 63,8 % від загальної кількості, вони таки здійснювали в неділю[346]. В окремих парафіях – сс. Денисівка, Каплинці та Сухоносівка – всі пари одружилися саме в цей день[347].

[345] Н. Сильченков, свящ. *Практическое руководство при совершении приходских треб*, с. 52.

[346] Це майже повністю узгоджується із твердженням радянської дослідниці української шлюбної обрядовості Неоніли Здоровеги, яка писала: «На Україні днем шлюбу з давніх давен була неділя. Весільним днем залишалася неділя в центральних і східних областях України, а також у Галичині аж до XX ст.» (Н. І. Здоровега. *Нариси народної весільної обрядовості на Україні*, с. 96–97).

[347] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 67 зв. – 68 зв.; 97–97 зв.

У Білоцерківцях і Вороньках – майже всі (ще по одному шлюбу там освятили в понеділок)[348].

Попри те, що основну роль на шлюбному ринку відігравали молоді люди, які вперше ставали під вінець, певну його частину займали овдовілі, які одружувалися повторно. В аналізованих метриках зафіксовано 90 таких випадків, а їхня частка в структурі всіх шлюбів становила 20 %. Сезонність повторних вінчань (*рис. 34*) загалом збігається із сезонністю перших: більшість із них так само відбувалася взимку – 27 (30 %), і навесні – 31 (34,4 %). Проте влітку й перші два осінні місяці повторні шлюби укладалися частіше, ніж перші. Так, у червні було обвінчано п'ять пар (5,6 %), у липні – сім (7,8 %), у вересні – дві (2,2 %), і в жовтні – вісім (8,9 %). Натомість уперше тоді стали під вінець: у червні – одна пара (0,3 %), у липні – шість (1,7 %), у вересні – одна (0,3 %), а в жовтні – чотири (1,1 %). Лише в останньому осінньому місяці – листопаді – перших шлюбів було дано більше, ніж повторних: 13 проти 10. Але їхня частка в загальній структурі перших одружень виявилася меншою, ніж повторних: 3,6 % проти 11,1 %. Сукупно повторні шлюби, укладені влітку та восени, складали 39 % від їхнього загального числа, тоді як перші – тільки 7 %.

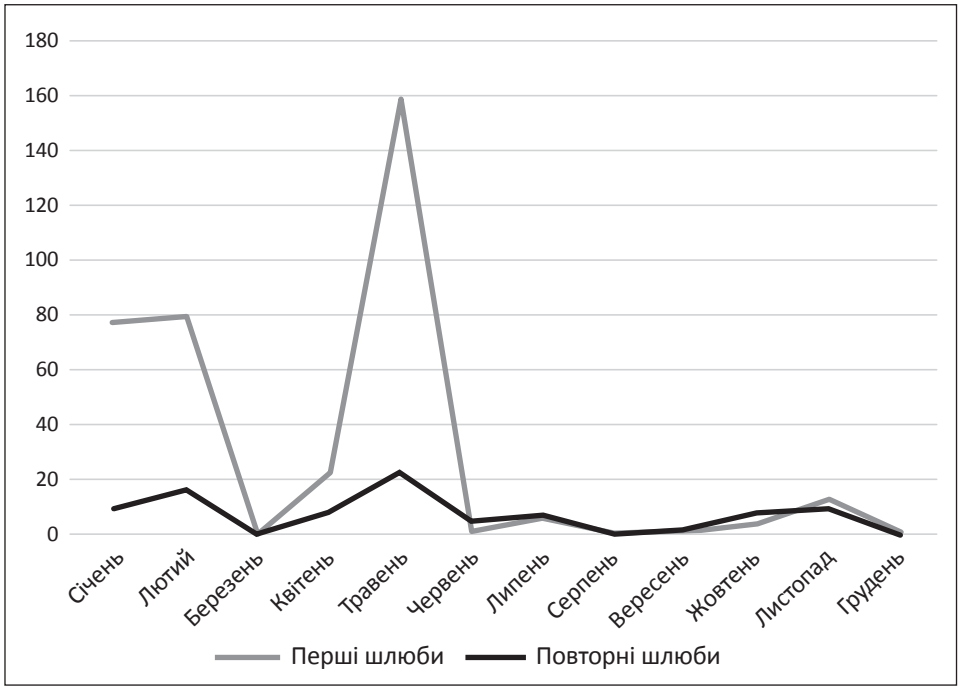

Рис. 34. Сезонність перших і повторних шлюбів у Пирятинській протопопії 1780 р.

[348] Там само, спр. 610, арк. 84 зв. – 85 зв.; спр. 609, арк. 52–53.

Повторні одруження поділялися на кілька категорій. Найбільшу з них становили т. зв. другі шлюби – 45 (50 %) випадків. Так називали повторне вінчання вдівця з удовою: «удовец по первой жене Алексей Василиев Борец прихода Кулажинского з удовою по первому мужу Федорою Ивановною вторим браком обвенчан»[349].

Далі йшли напівдругі шлюби – 40 (44,4 %). Їхня назва означає, що другим це вінчання було лише для когось одного з подружньої пари, тобто коли вдівець брав за дружину дівчину або молодий чоловік – удову. Наприклад: «Обвенчан удовец прихода моего Игнат Борисенко по первой жене с девицею Анною Антоновною полувторим браком»[350] чи «в приходе Гурбенском молодика Івана Леонтиева з удовою Матроною Павловною по сведителству старост Ігната Зеленского да Антона Сироватки полувторим браком обвенчал»[351]. Переважно (у 30 випадках) удівці повторно одружувались із молодими дівчатами, тоді як вдови виходили за молодих людей тільки 10 разів (подібну перевагу зауважив у своїй роботі й І. Сердюк[352]). Цей факт – ще одне свідчення слушності висловленої раніше тези про те, що вдівці були більш активними учасниками шлюбного ринку, ніж удови.

Найменше серед повторних шлюбів було напівтретіх і третіх шлюбів. Відомо про п'ять (5,6 %) таких вінчань. Церква їх не толерувала, але й не засуджувала, вважаючи, що вони кращі, ніж розпусне співжиття поза шлюбом[353]. Напівтреті – це союзи, де лише один із подружжя вступав у третій шлюб. Таких занотовано три: у Миколаївській парафії с. Кулажинці удівець «по второй жене» Іван Ковтуненко оженився з дівкою Явдохою Семенівною[354]; у Преображенській парафії Пирятина молодик Сидір Сулименко побрався з удовою по другому чоловікові Марією Остапівною[355], а у Воскресенській парафії с. Пізники повінчали вдівця «по второй жене» Павла Олениченка з удовою «по первому мужу» Фросиною[356].

Третіх шлюбів, коли нову сім'ю створювали вже двічі овдовілі люди, виявилося два: у Миколаївській церкві с. Мелехи двічі вдівець Андрій Папченко одружився з «удовою по второму мужу Анною Казаровною»[357],

[349] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 610, арк. 15 зв.
[350] Там само, спр. 609, арк. 104.
[351] Там само, арк. 144 зв.
[352] І. Сердюк. Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст., с. 52.
[353] Н. Сильченков, свящ. *Практическое руководство при совершении приходских треб*, с. 55.
[354] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 610, арк. 15 зв.
[355] Там само, арк. 76 зв.
[356] Там само, спр. 609, арк. 60 зв.
[357] Там само, спр. 610, арк. 7.

а у Введенській церкві с. Перервинці «Федора Лукаша син Григорий з дочерью Ивана Литвина Маріею третим браком обвенчани»[358].

Таким чином, опрацьований джерельний матеріал дає змогу зробити певні узагальнення:

- Більшість шлюбів укладалися в межах парафій, однак шлюбний обмін відбувався й на міжпарафіяльному рівні (у такому разі таїнство здійснювали зазвичай у парафії нареченої).
- Географія шлюбного ринку обмежувалася переважно сусідніми поселеннями, відстань до яких, за невеликим винятком, не перевищувала 10 км.
- У подружні союзи здебільшого вступали представники одного стану чи однієї соціальної групи, проте й міжстанові шлюби, особливо між козаками й посполитими, траплялися в той час досить часто.
- Підбір свідків, без яких шлюб уважався незаконним, залежав від соціальних контактів, родинних і професійних зв'язків конкретних індивідів. Зазвичай їх було двоє, і це завше були чоловіки. Існувала практика залучати в ролі свідків батьків та родичів.
- Основна частина вінчань як перших, так і повторних, відбувалася по неділях узимку й навесні (переважно у травні). Їхня сезонність зумовлювалася релігійними обмеженнями (забороною вінчати в пости та найважливіші релігійні свята), а також господарським аграрним циклом.
- Найбільшу частку в структурі шлюбності становили перші шлюби. Серед повторних кількісно домінували другі й напівдругі, натомість напівтреті та треті в протопопії освячувалися рідко. Динаміка перших і повторних шлюбів була загалом схожою, хоча повторні одруження траплялися в літні й осінні місяці частіше, ніж перші.

5.5.2. *Народжуваність*

Наступним суттєвим компонентом природного руху населення є народжуваність – «масовий статистичний процес народження дітей у сукупності осіб, що складають покоління, або в сукупності поколінь – населенні»[359]. На відміну від класичного демографа, який оперує даними сучасної статистики, історик-ранньомодерник змушений використовувати дані з достатистичних облікових джерел, які не мають такої точності і які дуже важко перевірити.

У другій половині XVIII ст. метричні книги здебільша не містили відомостей про дату народження немовлят – фіксувалася тільки дата їхнього хрещення, і тому рівень народжуваності в той період встановлюють переважно

[358] Там само, спр. 609, арк. 112 зв.

[359] Ю. І. Муромцева. *Демографія*, с. 118.

за допомогою інформації про хрещення. Однак виникає питання: чи всі новонароджені доживали до моменту вділення їм цього таїнства? Невипадково церковні правила допускали цілу низку відхилень, які мали сприяти якнайшвидшому охрещенню немовлят. Так, скажімо, хоча й передбачалося, що обряд повинен відбуватись у храмі, проте якщо немовля народилося кволим чи було дуже холодно, чи церква розташовувалася на великій відстані, тоді дозволялося хрестити й удома. Час узагалі не регламентувався, таїнство можна було здійснювати будь-коли – «щоб не сталося якої-небудь затримки і щоб хто-небудь не помер не просвіченим; бо нехрещений не спасеться»[360].

Климентій Зіновіїв, який присвятив цій проблемі цілого вірша – «О некрещенных младенцах», уважав, що краще взагалі не народитися, ніж померти до хрещення. Адже ті, хто відійде в інший світ нехрещеним, «лица бо Христового навек не будет зрети, и радости праведных не будет тож мети». Хоча безгрішні немовлята й не потраплять до пекла, але й до раю їх так само не впустять. Через це «родителіе поспешаите крещать» – закликав поет батьків[361].

Отож, попри те, що Требник Петра Могили вимагав здійснювати обряд на восьмий день, на практиці цієї норми не дотримувалися[362]. Відомо, наприклад, що з 31 хрещення, яке відбулося в Миколаївській парафії м-ка Сорочинці в 1780 р., 27 дітей охрестили на наступний день, а чотирьох – відразу ж після народження[363]. Причиною такого поспіху, ймовірно, була загроза смерті. У щоденнику єреїв Миколаївської церкви с. Ховзівка, Глухівської протопопії – оо. Андрія та Федора Кирнецьких – знаходимо прямі вказівки на це. Зокрема, запис за 29 грудня 1787 р. повідомляє: «дано имя сыну Даныла Куртова и жены его Марины на сие число Марком, которой сей же ночи ради опасности страха смертного и крещен»[364]. З огляду на такі побоювання, за необхідності обряд могли здійснювати й миряни, передовсім ті жінки, які прислуговували при пологах, т. зв. баби-пупорізки. Для цього священник мав попередньо навчити їх формули хрещення[365].

---

[360] Н. Сильченков, свящ. *Практическое руководство при совершении приходских треб*, с. 10.

[361] К. Зіновіїв. *Вірші. Приповісті посполиті*, с. 40.

[362] І. Сердюк. *Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст*. Київ 2018, с. 180–184.

[363] ДАПО, ф. 1011, оп. 1, спр. 183, арк. 44–48.

[364] *Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких, священиків Свято-Миколаївської церкви с. Ховзовки Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва (грудень 1787 – жовтень 1788 рр.)* / упоряд. та вступ. ст. І. Ситого. Чернігів 2006, с. 10.

[365] Там само, с. 12.

Народження дитини, віньєтка з метричної книги
церкви Св. Михаїла
в с. Більчин Острозького повіту Волинської губернії,
1816–1846 рр.

Про поширення такої практики в повсякденному житті тогочасного соціуму пише у своїй монографії про дитинство в Гетьманщині І. Сердюк[366].

Та, незважаючи на всі ці заходи, деякі немовлята все-таки помирали неохрещеними. Тому число народжень насправді було більше, ніж число хрещень, про що потрібно завжди пам'ятати, використовуючи метричні записи.

Коефіцієнти народжуваності

Для перевірки повноти реєстрацій новонароджених у метричних книгах науковці послуговуються спеціальним коефіцієнтом. Він визначається співвідношенням кількості хрещень до кількості шлюбів. При цьому за замовчуванням уважається, що факти одруження в певній парафії облікувалися всі. Значення такого коефіцієнта має бути в межах 4,5–5[367]. Щоправда, чим більші територіальні обшири, тим нижчий цей показник[368]. Якщо до даних з аналізованих тут 32 парафій, де 1780 р. задокументовано 1 644 хрещення й 451 шлюб, застосувати цю формулу, то отримаємо 3,6 (*табл. 42*). Як зрозуміло з таблиці, це середній показник, його значення в кожній окремій парафії різне: найнижче – 1,7 – у Миколаївській с. Кулажинці, а найвище – 9,3 – у Михайлівській с. Ковалі. Напевно, на нього впливала й ретельність виконання своїх реєстраційних обов'язків парафіяльним духовенством.

Якщо ж узяти всі 65 парафій, де 1776 р. відбулося 2 142 хрещення й 1 067 вінчань, тоді показник – 2,0. Для цілої Київської єпархії в тому ж році він становив 2,4 (41 279 хрещень та 17 497 вінчань)[369].

Таблиця 42

Коефіцієнт кількості хрещень на один шлюб по парафіях Пирятинської протопопії в 1780 р.

№	Парафія	Поселення	Хрещення	Шлюби	Коефіцієнт Н/Ш
1	2	3	4	5	6
1	Покровська	Білоусівка-1	50	20	2,5
2	Покровська	Білоусівка-2	57	13	4,4
3	Введенська	Білоцерківці	83	21	4
4	Юріївська	Бондарі	60	15	4
5	Різдво-Богородична	Вороньки	49	15	3,3
6	Михайлівська	Гурбинці	34	12	2,8

[366] І. Сердюк. *Маленький дорослий*, с. 191–192.
[367] M. Wyżga. *Parafia Raciborowice od XVI do końca XVIII wieku*, с. 179.
[368] I. Gieysztorowa. *Wstęp do demografii staropolskiej*. Warszawa 1976, с. 242.
[369] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1043, спр. 13, арк. 57.

1	2	3	4	5	6
7	Миколаївська	Дащенки	39	18	2,2
8	Миколаївська	Дейманівка	50	16	3,1
9	Йоано-Богословська	Денисівка	30	16	1,9
10	Святотроїцька	Каплинці	58	11	5,3
11	Покровська	Карпилівка	17	6	2,8
12	Михайлівська	Ковалі	74	8	9,3
13	Миколаївська	Кохнівка	29	5	5,8
14	Різдво-Богородична	Круподеринці	29	13	2,2
15	Миколаївська	Кулажинці	27	16	1,7
16	Йоано-Предтеченська	Малютинці	67	22	3
17	Миколаївська	Мелехи	69	24	2,9
18	Миколаївська	Митлашівка	39	16	2,4
19	Миколаївська	Мокіївка	33	10	3,3
20	Святотроїцька	Нехристівка	21	5	4,2
21	Святотроїцька	Овсюки	35	10	5,5
22	Введенська	Перервинці	69	16	4,3
23	Вознесенська	Пирятин	129	19	6,8
24	Преображенська	Пирятин	41	13	3,2
25	Успенська	Пирятин	67	13	5,2
26	Вознесенська	Пізники	52	14	3,7
27	Покровська	Поставмуки	53	11	4,8
28	Дмитрівська	Савинці	41	17	2,4
29	Параскевинська	Сухоносівка	45	5	9
30	Преображенська	Харсіки	44	10	4,4
31	Успенська	Яблуневе	94	22	4,3
32	Михайлівська	Яцини	59	19	3,1
Сукупно			1 644	451	3,6

Джерела: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, 610.

Порівняємо отримані результати з відповідними показниками в інших частинах Київської митрополії. Оскільки таких досліджень в Україні ще не проводилося, знову звернемося до метричних книг з парафії Різдва Христового м-ка Яреськи (Миргородська протопопія) та Миколаївської парафії м-ка Сорочинці (Сорочинська протопопія). В Яреськах у 1760 р. було хрещено 43 дитини й пошлюблено 11 пар[370], а в Сорочинцях 1780 р. – 31 немовля

[370] ДАПО, ф. 1011, оп. 1, спр. 157, арк. 3 зв. – 4 зв., 26.

й 8 пар[371]. В обох випадках коефіцієнт не набагато вищий, ніж у Пирятинській протопопії – 3,9.

У вже згадуваній польській парафії с. Рациборовиці, де метричний облік був запроваджений значно раніше, а отже, й реєстрація була досконалішою, цей показник становив 4,2[372].

Як бачимо, всюди розрахований коефіцієнт нижчий від норми. Він також однозначно засвідчує високий рівень смертності серед немовлят.

Ще одним методом з'ясування точності метричної фіксації є визначення статевого співвідношення новонароджених. Як знаємо, ідеальний коефіцієнт – 105–100, якщо ж він вищий від 110 чи менший 100, тоді маємо справу з недореєстрацією новонароджених однієї статі[373]. Позаяк у 1780 р. хлопчиків народилося більше, ніж дівчаток, обчислимо коефіцієнт маскулінізації в аналізованих парафіях (*табл. 43*).

Таблиця 43

Коефіцієнт маскулінізації новонароджених у парафіях Пирятинської протопопії 1780 р.

№	Парафія	Поселення	Охрещено		
			хлопчики	дівчатка	$К_{мас}$
1	2	3	4	5	6
1	Покровська	Білоусівка-1	33	17	194
2	Покровська	Білоусівка-2	34	23	147
3	Введенська	Білоцерківці	47	36	130
4	Юріївська	Бондарі	36	24	150
5	Різдво-Богородична	Вороньки	24	25	96
6	Михайлівська	Гурбинці	18	16	112
7	Миколаївська	Дащенки	23	16	143
8	Миколаївська	Дейманівка	23	27	85
9	Йоано-Богословська	Денисівка	12	18	67
10	Святотроїцька	Каплинці	37	21	176
11	Покровська	Карпилівка	8	9	89
12	Михайлівська	Ковалі	39	35	111
13	Миколаївська	Кохнівка	7	22	31
14	Різдво-Богородична	Круподеринці	15	14	107
15	Миколаївська	Кулажинці	15	12	125
16	Йоано-Предтеченська	Малютинці	34	33	103

[371] ДАПО, ф. 1011, оп. 1, спр. 183, арк. 44–48.

[372] M. Wyżga. *Parafia Raciborowice od XVI do końca XVIII wieku*, с. 179.

[373] Л. Анри, А. Блюм. *Методика анализа в исторической демографии*, с. 27.

1	2	3	4	5	6
17	Миколаївська	Мелехи	36	33	109
18	Миколаївська	Митлашівка	22	17	129
19	Миколаївська	Мокіївка	17	16	106
20	Святотроїцька	Нехристівка	11	10	110
21	Святотроїцька	Овсюки	17	18	94
22	Введенська	Перервинці	44	25	176
23	Вознесенська	Пирятин	76	53	143
24	Преображенська	Пирятин	19	22	86
25	Успенська	Пирятин	39	28	139
26	Вознесенська	Пізники	29	23	126
27	Покровська	Поставмуки	26	27	96
28	Дмитрівська	Савинці	22	19	115
29	Параскевинська	Сухоносівка	28	17	164
30	Преображенська	Харсіки	21	23	91
31	Успенська	Яблуневе	54	40	135
32	Михайлівська	Яцини	32	27	118
Сукупно			898	746	120

Джерела: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, 610.

За даними таблиці, лише в п'яти парафіях: Різдва Пресв. Богородиці с. Круподеринці, св. Йоана Хрестителя с. Малютинці, Миколаївських сс. Мелехи й Мокіївка та Святотроїцькій с. Нехристівка коефіцієнт у межах норми. У дев'яти він був нижчий від 100, а у 18 парафіях перевищував 110 (причому подекуди дуже суттєво). Загальний коефіцієнт становив 120, що вказує на значну недореєстрацію немовлят жіночої статі. Польський учений М. Вижґа пояснює таке явище тим, що дівчаток, оскільки вони мали стійкіший організм, зазвичай не так поспішали хрестити, як хлопчиків, що частіше опинялися перед загрозою смерті. До того ж у сільському ранньомодерному соціумі нащадок чоловічої статі вважався більш цінним, дівчат же цінували менше, а тому інколи взагалі не записували[374].

На переконання іншої польської дослідниці – Ірени Ґейшторової, недореєстрація немовлят відбувалася насамперед через високий рівень їхньої смертності, коли багато з них просто не доживали до хрещення[375]. До цієї кількості потрібно додати ще мертвонароджених, яких теж практично не обліковували. У розглянутих метриках є лише одна згадка такого випадку,

[374] M. Wyżga. *Parafia Raciborowice od XVI do końca XVIII wieku*, c. 180.
[375] I. Gieysztorowa. *Wstęp do demografii staropolskiej*, c. 242.

зафіксованого єреєм церкви Св. Параскеви с. Сухоносівка Дмитром Григоровичем. 4 січня 1780 р. цей душпастир занотував: «Родися младенец неживой без всякой причини в посполитого Каленика Дядя»[376]. На жаль, вивчення такого явища тривалий час перебувало на маргінесі зацікавлень історичної демографії, а на матеріалі Гетьманщини взагалі не здійснювалося, тому визначити його рівень майже неможливо. У цьому контексті варто навести висновки англійських науковців про те, що на початку XVIII ст. приблизно 45 з 1 000 дітей народжувалися мертвими[377]. Мабуть, ситуація в Пирятинській протопопії тоді була не кращою.

Характерним свідченням високої смертності немовлят одразу після появи на світ, на думку І. Сердюка, є записи про хрещення близнюків[378]. Уже згадуваний поет Климентій Зіновіїв, який описав це явище в окремому вірші, стверджував:

Оудиви́тєлно(ст) трéба и в то́мъ дѣлє мѣ́ти:
жє̀ мно́гіи жєны по двóє ро́дя(т) дѣти.
І что̀ бы то̀ така́я бы́ла за причи́на:
жє у і́но(и) нє єдна̀ роди(т)сѧ дыти́на.
І чємꙋ̀ на(и)бо(л)шь того̀ на свѣтѣ быва́єтъ:
жє єдно̀ умира́є(т) єдно̀ оставля́єтъ.
А ча́со(м) иωбо́є та́кожъ помира́ютъ:
и ма́ло гдѐ близнюкꙋ̀ на свѣтѣ взраста́ю(т)[379].

Спираючись на цей текст, можемо припустити, що народження близнят чи двійнят не було чимось екстраординарним для ранньомодерного українського соціуму. Проте через високу смертність одне з немовлят зазвичай помирало. Траплялися також випадки, коли не виживало жодне з них.

Згідно з Л. Анрі, на кожні 100 пологів припадала одна двійня[380]. Тобто, виходячи з числа хрещень у проаналізованих парафіях, 1780 р. мало народитися 16 пар близнюків. Натомість у метриках їх задокументовано тільки сім. Зокрема, 2 січня в Параскевинському храмі с. Сухоносівка хрестили немовлят Кирила й Олександра, синів місцевого козака Петра Артюшка[381]. Двійнят Петра та Олену, які з'явилися на світ у родині мешканця с. Каплинці, осавула Василя Джими, принесли до хресту 17 травня[382]. Улітку, 20 липня, в Успенській церкві м. Пирятина були охрещені Марія та Христина,

---

[376] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 149 зв.

[377] Ch. Galley. The stillbirth rate in early-modern England // *Local Population Studies* 81 (2008) 81.

[378] І. Сердюк. *Маленький дорослий*, с. 226.

[379] К. Зіновіїв. *Вірші. Приповісті посполиті*, с. 110.

[380] L. Henry. *Population: Analysis and Models*. London 1976, с. 64.

[381] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 149.

[382] Там само, арк. 94.

народжені в сім'ї місцевого жителя Павла Волошина та його дружини Марфи[383]. Восени зареєстровано аж три пари таких малят. 16 вересня у Введенському храмі с. Перервинці охрестили дівчаток, доньок Івана Кохана. Прикметно, що священник з батьками не надто переймалися вибором імені – обох нарекли Юхиміями[384]. Згодом, 15 жовтня, у Миколаївській парафії с. Мокіївка до християнської спільноти долучили Юхима й Логвина, синів Хоми та Стефаниди Яценків[385]. За три дні – 18 жовтня, о. Петро Федорович з Успенської церкви сотенного містечка Яблуневе вділив таїнство хрещення Луці й Іванові, синам Івана та Фросини Приліпок. Ще одна реєстрація немовлят відбулася там же 20 грудня. Той самий душпастир охрестив Стефана й Анастасію, дітей Олексія й Марини Вакуловських[386].

Така значна розбіжність між числом хрещень і прогнозованою кількістю народжень близнюків доводить, що деякі з дітей просто не дожили до реєстрації. Очевидно, що частина немовлят народжувалися мертвими або помирали ще в перші дні життя (т. зв. перинатальна смертність). Звідси випливає, що рівень народжуваності був істотно вищим, ніж число хрещень.

Відомості, представлені в другому розділі опрацьованих метрик, який називався «О родившихся» і в якому 1780 р. було записано 1 644 немовлят – 898 хлопчиків і 746 дівчаток, дозволяють розрахувати загальний коефіцієнт народжуваності. Він визначається шляхом ділення числа народжень упродовж одного року на тогорічну середню чисельність населення[387] та оцінюється в проміле (‰), тобто на 1 000 осіб:

$$К_н = \frac{Нар_ч}{Нас_ч} \times С$$

Якщо підставити в цю формулу показники з Пирятинської протопопії (С – стала, яка дорівнює 1 000), то загальний коефіцієнт народжуваності становитиме:

$$К_н = \frac{1\,644}{34\,071} = 0{,}0482 \times 1\,000 = 48\,‰.$$

Відповідно до усталеної в демографічній науці шкали оцінки, якщо коефіцієнт менший 16 ‰, тоді він уважається низьким, якщо в межах 16–24 ‰ – тоді середній, від 25 до 29 ‰ – вищий за середній, від 30 до 39 ‰ – високий, а якщо вищий 40 ‰ – то надвисокий[388]. Як бачимо, у Пирятинській протопопії, навіть без врахування незареєстрованих народжень, коефіцієнт

[383] Там само, арк. 21.
[384] Там само, арк. 110 зв.
[385] Там само, спр. 610, арк. 72.
[386] Там само, спр. 609, арк. 158–158 зв.
[387] Л. Анри, А. Блюм. *Методика анализа в исторической демографии*, с. 186.
[388] *Демографический энциклопедический словарь*, с. 209.

надвисокий. Це повністю корелюється з попереднім дослідженням автора щодо Стародубського полку, де і в російських старообрядницьких слободах, і в українських селах цей показник був надвисоким[389]. Такий коефіцієнт народжуваності притаманний тим суспільствам, у яких існувала практика ранніх шлюбів. За інформацією М. Ліві Баччі, рівень народжуваності в Східній Європі XVII–XIX ст. «суттєво перевищував 40 ‰ і був на десять пунктів вищим тих рівнів, які переважали на Заході»[390]. На захід же від лінії Гайнала, де шлюб брали в дещо старшому віці, коефіцієнт у той період коливався між 35 та 40 ‰.

Сезонність народжень

Здійснений раніше аналіз сезонності шлюбів показав, що вона значною мірою регулювалась обмеженнями, встановленими Православною Церквою. Цей факт, поряд із церковним приписом утримуватися від сексуальних контактів у дні постів, спонукає думати, що сезонність народжень має бути так само сильно вираженою. Перевіримо цю гіпотезу за допомогою даних про хрещення (*рис. 35*).

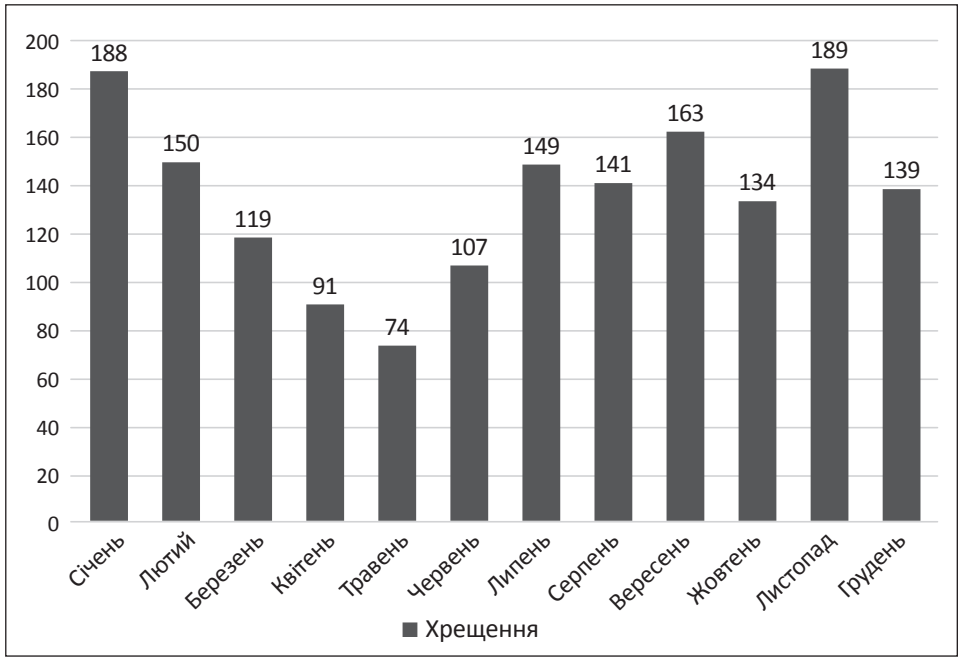

Рис. 35. Сезонність хрещень у Пирятинській протопопії 1780 р.

[389] Ю. В. Волошин. *Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.*, с. 128–129.

[390] М. Ливи Баччи. *Демографическая история Европы*, с. 149.

На відміну від шлюбів, сезонність хрещень / народжень не є настільки контрастною: немає місяців, коли дітей зовсім не реєстрували; відсутні й дуже помітні кількісні піки. Найбільше немовлят народилося в січні та листопаді, але їхня чисельність різко не відрізняється від показників протягом більшості інших місяців (виняток становлять лише квітень, у якому на світ з'явилася 91 дитина, і травень – 74). Подібні результати, до речі, отримав також І. Сердюк, вивчаючи такі ж коливання на матеріалах парафії Різдва Христового м-ка Яреськи[391].

Аби з'ясувати, як на цей процес впливали православні пости, зіставимо місяці народження з місяцями зачать (*табл. 44*).

Таблиця 44

Сезонність народжень і зачать у Пирятинській протопопії 1780 р.

Характеристики	Місяць народження												Разом
	січень	лютий	березень	квітень	травень	червень	липень	серпень	вересень	жовтень	листопад	грудень	
	Місяць зачаття												
	квітень	травень	червень	липень	серпень	вересень	жовтень	листопад	грудень	січень	лютий	березень	
Загальне число народжень	188	150	119	91	74	107	149	141	163	134	189	139	1 644
Кількість днів у місяці	31	29	31	30	31	30	31	31	30	31	30	31	366
Середньоденний показник	6,1	5,2	3,8	3	2	3,6	4,8	4,5	5,4	4,3	6,3	4,5	4,5
Коефіцієнт сезонності	137	117	85	67	45	81	108	101	121	96	141	101	1 200

Джерела: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, 610.

Із попереднього параграфа нам відомо, на які календарні періоди припадали православні пости в 1780 р. Однак для повноцінного аналізу цього не достатньо: необхідно знати також хронологічні межі постів у 1779 р., адже частина зачать відбулася саме того року. На підставі алгоритму Гауса встановлюємо, що Великдень 1779 р. святкували 31 березня. Відповідно Великий піст тривав з 11 лютого до 30 березня, Петрівський – з 27 травня до 29 червня, а два нерухомі пости – Успенський і Пилипівський, відбувалися у ті ж дні, що й завжди.

Отже, найбільше дітей 1780 р. народилося в листопаді – 189 осіб (коефіцієнт народжуваності – 141). Другу позицію за числом народжень посідав січень – 188 осіб ($К_н$ – 137), третю – вересень: 163 особи (121), четверту –

[391] І. Сердюк. *Маленький дорослий*, с. 151.

лютий: 150 осіб (117), п'яту – липень: 149 осіб (108), шосту – серпень: 141 особа (101). Далі йшли: грудень – 139 осіб (101), жовтень – 134 особи (96), березень – 119 осіб (85), червень – 107 осіб (81), квітень – 91 особа (67), і травень, у якому новонароджених було тільки 74 (45).

Із таблиці довідуємося, що діти, народжені в січні, лютому, квітні, червні, липні й жовтні, були зачаті в ті місяці, коли релігійних обмежень майже не передбачалося. Ті ж, хто вперше побачив світ у травні, серпні й листопаді, зачиналися в серпні, листопаді та лютому 1779 р. Половину кожного з цих місяців займали Успенський, Пилипівський і Великодній пости. Якщо у випадку травня ще можна було б припускати певне дотримання вірянами церковних настанов, адже тоді з'явилося найменше немовлят, то стосовно серпня й листопада про таке говорити не доводиться – показник народжень у ці місяці був високий. Зачаття ж тих, хто народився в березні, вересні чи грудні однозначно відбувалося під час постів. Березневих – у червні 1779 р., коли цілий місяць тривала т. зв. Петрівка, вереснев их – у грудні того ж року (Пилипівка), а грудневих – у березні 1780 р., у дні Великого посту. Показники народжуваності в ці місяці доволі значні: вересневі взагалі перебувають на третій позиції, а два інших перевищують 100.

Потрібно також зазначити, що грудневих немовлят могло бути дещо більше, ніж зареєстровано в метриках. Прикметно, що в трьох із цих книг – Покровської парафії с. Карпилівка, Миколаївської с. Мелехи та Святотроїцької с. Овсюки, новонароджені впродовж грудня не зафіксовані зовсім[392]. Сумнівно, однак, що мешканці тих парафій були настільки ревними християнами, що не наважувалися впадати в тілесний гріх під час Великого посту. Такої самої думки щодо дотримання вірянами Київської митрополії церковних заборон також українська історикиня О. Романова[393]. Подібна картина вимальовується й у сусідніх церковних провінціях. Російські дослідники Володимир Дьячков і Валерій Каніщев для пояснення цього явища висунули гіпотезу про те, що: «"стесняясь" признаваться своевременной регистрацией (крещением) в "зачатии во грехе", крестьяне со священниками часть детей, родившихся в декабре, орегистрировали в январе. Предполагалось также, что какую-то роль в декабрском недоучете играло закрытие метрических книг за несколько дней до нового года с переносом родившихся в последнюю неделю декабря в январские записи»[394].

---

[392] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 610, арк. 6 зв., 49, 107 зв.

[393] О. О. Романова. Образ «грішника» за матеріалами сповідних розписів Київської митрополії 1730–1760-х рр. // *Український історичний журнал* 1 (2012) 55–56.

[394] В. Л. Дьячков, В. В. Канищев. Декабрьские рождения. К вопросу о роли религиозного фактора в демографическом поведении традиционного крестьянства. Тамбовская губерния, XIX – начало XX в. // *Круг идей: электронные ресурсы исторической информатики.* Москва – Барнаул 2003, с. 319. Див. також: А. Авдеев, А. Блюм,

Тож цілком можливо, що єреї названих парафій Петро Прокопіїв, Кирило Данилевський та Яків Андрущенко власне через «сором» не реєстрували грудневих немовлят. Проте друга із вказаних обставин – необхідність подання метричних книг у консисторію на початку наступного року – видається більш суттєвою причиною грудневих недореєстрацій. Адже, як стверджує вітчизняний учений В. Дмитренко, від духовенства Київської митрополії метричні відомості вимагали надсилати до консисторії ще взагалі в грудні[395]. Проблемність виконання такої вимоги для парафіяльного духовенства засвідчує лист гадяцького протопопа Олексія Яковліва, написаний ним до секретаря Київської митрополії у вересні 1726 р. Протопіп бідкався: «Только ж на первое число невозможно будет, аще бы вседушне рад тое зделати разве без декабря месяца, на что прошу ласковой от превелебной вашей резолюции, да и ж справа з отсылкою в прудком часе не может постигнути, разве аще повелыте генваря последних или февраля первых числ присилати»[396].

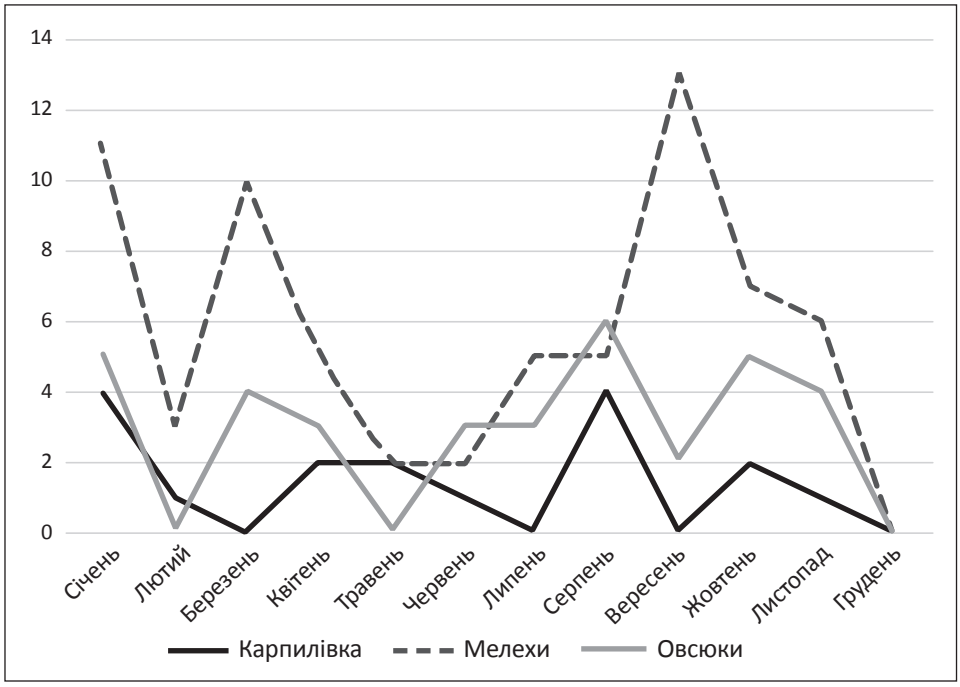

Рис. 36. Порівняння місячної народжуваності в Карпилівці, Мелехах та Овсюках 1780 р.

И. Троицкая. Сезонный фактор в демографии российского крестьянства в первой половине 19 века, с. 15.

[395] В. Дмитренко. *Матеріали церковного обліку населення*, с. 43.

[396] Цит. за: І. Сердюк. *Маленький дорослий*, с. 150.

Отож священники мали принаймні дві причини реєструвати грудневі народження в січні. Графік, побудований на основі даних про реєстрацію немовлят у трьох названих парафіях (*рис. 36*), показує, що в усіх випадках, попри нульову народжуваність у грудні, січнева дуже висока. Вочевидь, справді частина охрещених у січні дітей з'явилися на світ ще наприкінці попереднього року. Та навіть якщо припустити, що саме в цих селах таки йшлося про благочестя, то в значно більшій кількості метрик – з 19 парафій, відсутність записів про хрещення в останній тиждень перед новим роком, тобто з 24 грудня, мабуть, зумовлена таки виконанням розпоряджень консисторії щодо ведення документації.

Як ми переконалися, на відміну від сезонності шлюбів, де духовенство могло власноруч регулювати дотримання парафіянами релігійних заборон, сезонність народжень від душпастирів практично не залежала. Ті ж місяці, в які народилося найменше дітей, – квітень і травень, радше можна пов'язати з інтенсивністю сільськогосподарських робіт, адже зачаття припадають на два літні місяці – липень та серпень, ніж із церковними обмеженнями[397].

Таким чином, описана сезонність народжень спонукає нас до висновку, що релігійний чинник не був головним у регулюванні зачать. Імовірно, якась частина подружжів таки утримувалися від статевого співжиття, принаймні під час Великого посту, але це не справляло вирішального впливу. Ситуація в аналізованих парафіях нагадувала ту, яку спостерігав І. Сердюк у м-ку Яреськи. Він, услід за Ц. Кукльом, констатував її типовість для домодерних аграрних суспільств: «зростання сексуальної активності відбувається у весняні місяці, від квітня до червня, де найбільш "продуктивним" видається травень. З липня по жовтень спостерігається спад зачать, пов'язаний із виконанням польових робіт (сінокоси, тривалі жнива, оранка тощо). Потім зі зменшенням кількості робіт узимку сексуальна активність знову зростає»[398].

У контексті досліджуваного питання варто розглянути також розподіл хрещень за днями тижня (*рис. 37*). Якщо шлюби, як пам'ятаємо, заборонялося укладати в певні дні, то стосовно хрещень жодних таких обмежень Церква не встановлювала, приписуючи лише здійснити це таїнство якомога швидше.

---

[397] У подібний спосіб квітнево-травневий мінімум народжень пояснюють і: В. Л. Дьячков, В. В. Канищев. Декабрьские рождения, с. 335.

[398] І. Сердюк. *Маленький дорослий*, с. 153. Див. також: C. Kuklo. *Demografia Rzeczypospolitej*, с. 351–352.

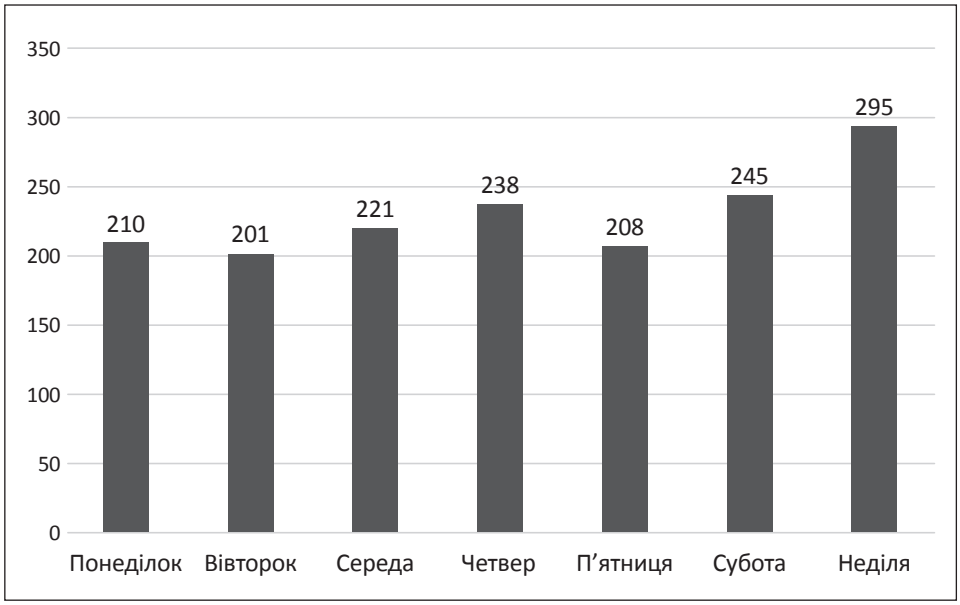

Рис. 37. Хрещення в Пирятинській протопопії 1780 р. за днями тижня

На жаль, окремі єреї інколи забували проставити в метричній книзі точну дату охрещення немовляти. Таких пропусків виявилося 26 на 1 618 облікованих хрещень. Їхній розподіл за днями доводить, що, як і у випадку з вінчаннями, найпопулярнішим днем для вділення цього таїнства була неділя. Щоправда, розрив між найменшою кількістю хрещень – у вівторок (201, або 12,4 %), і найбільшою – у неділю (295, або 18,2 %), був не таким уже й великим – менше 6 %. В усі дні тижня в аналізованих парафіях хрестили понад 200 новонароджених, тобто обряд здійснювався щодня приблизно з однаковою інтенсивністю.

Відображення реальної динаміки хрещень часто спотворювалось і поєднанням релігийної практики із селянськими забобонами та прикметами, що виражалось у прив'язуванні таїнства до найбільших церковних свят. Тоді, особливо напередодні й у день після свята, кількість хрещень зростала у 2–3 рази вище середнього показника. Історики виокремлюють вісім таких свят: 2 лютого (Стрітення Господнє), 25 березня (Благовіщення Пресв. Богородиці), 24 червня (Різдво Св. Йоана Хрестителя), 29 червня (апп. Петра і Павла), 8 вересня (Різдво Пресв. Богородиці), 14 вересня (Воздвиження Чесного Хреста), 1 жовтня (Покрову Пресв. Богородиці) та 21 листопада (Введення в храм Пресв. Богородиці). До уваги бралися й просто «нещасливі» числа, наприклад 13 чи останній день кожного місяця[399].

[399] В. Л. Дьячков, В. В. Канищев. Декабрьские рождения, с. 322–324.

Щоб перевірити, чи було притаманне таке явище для теренів Пирятинської протопопії, розподілимо всі відомі дати хрещення за днями місяців (*табл. 45*). Як уже обчислено, середньоденне число хрещень у 1780 р. дорівнювало 4,5. У різні місяці цей показник відрізнявся, оскільки залежав як від чисельності зареєстрованих народжень, так і кількості днів у місяці. У лютому він становив 5, у березні – 3,8, у червні – 3,6, у вересні – 5,4, у жовтні – 4,3, а в листопаді – 6,3.

Таблиця 45

Розподіл хрещень за днями місяця в Пирятинській протопопії 1780 р.

Числа	Місяці												Сукупно
	січень	лютий	березень	квітень	травень	червень	липень	серпень	вересень	жовтень	листопад	грудень	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1	11	2	5	8	1	5	2	6	6	6	12	3	67
2	4	9	2	1	2	3	3	12	4	3	5	2	50
3	7	14	3	6	4	3	3	2	2	9	10	6	69
4	9	3	2	3	3	2	10	7	1	3	2	9	54
5	7	5	4	0	2	1	4	4	5	3	4	6	45
6	2	8	5	4	1	5	3	7	5	4	3	7	54
7	9	5	2	1	4	2	5	2	4	4	5	6	49
8	8	9	5	0	1	1	4	4	4	5	14	3	58
9	5	7	3	1	2	4	3	7	6	4	11	8	61
10	7	5	0	6	1	4	4	7	2	7	3	9	55
11	3	8	6	1	0	2	2	7	6	7	7	1	50
12	11	10	5	2	1	7	5	6	6	2	7	7	69
13	2	3	4	4	1	5	3	3	5	1	5	4	40
14	2	4	3	0	1	4	6	2	10	8	10	3	53
15	3	8	4	2	2	5	7	3	3	6	5	2	50
16	4	3	1	10	3	3	3	7	7	1	3	3	48
17	3	4	3	3	2	0	6	7	5	6	2	7	48
18	5	3	3	3	5	4	7	1	2	6	2	2	43
19	6	2	9	7	2	2	2	7	6	1	2	2	48
20	3	4	4	1	3	4	8	9	8	5	9	14	72
21	9	3	2	2	4	3	2	5	3	2	12	4	51
22	4	4	5	3	1	2	10	2	0	3	11	7	52
23	6	5	3	4	5	9	4	1	3	3	3	2	48

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
24	13	5	6	0	5	3	8	7	8	2	9	2	68
25	6	2	4	4	3	6	6	4	10	5	5	0	55
26	11	3	5	2	3	3	7	3	13	7	5	5	67
27	3	1	3	2	2	1	5	1	8	4	3	4	37
28	6	2	4	3	2	5	4	5	8	5	3	3	50
29	2	3	10	3	4	3	4	1	5	6	4	3	48
30	7	0	2	4	1	2	4	2	8	3	12	1	46
31	3	0	0	0	1	0	3	0	0	3	0	3	13
Не вказано	12	1	2	1	2	4	2	0	0	0	1	1	26
Сукупно	193	145	119	91	74	107	149	141	163	134	189	139	1 644

Джерела: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, 610.

Зіставивши вказані дні свята з інтенсивністю хрещень, помітимо, що 2 лютого, на Стрітення, охрестили дев'ять немовлят, а наступного дня – 3 лютого – 14. Це був максимальний показник у цьому місяці, що більш ніж удвічі перевищував середнє значення. У переддень наступного великого свята – Благовіщення, 24 березня – до хресту принесли шістьох новонароджених, на сам празник – 25 березня – тільки чотирьох, а після нього – 26 березня – п'ятьох. Навряд чи це був справді популярний для хрещень період, адже перевищення середнього показника тут зовсім незначне. Вже 29 березня, у неділю, охрестили 10 дітей.

Із червневих свят у цьому плані найпопулярнішим виявився день св. Йоана Хрестителя (у народі – Івана Купала). Напередодні, 23 числа, було охрещено дев'ять немовлят, що більш ніж у два рази перевищувало середнє значення. А празник апп. Петра і Павла ніяк не вплинув на частоту здійснення цього обряду: за день до нього, 28 червня, до християнської спільноти введено п'ятьох новонароджених, безпосередньо в день свята – трьох, а наступного дня – лише двох.

У вересні число хрещень на празник Різдва Пресв. Богородиці було навіть нижчим від пересічних показників – 4. Натомість на Воздвиження – 14 вересня, воно суттєво зросло – до 10 охрещених. У переддень надзвичайно шанованого в українському соціумі свята Покрову Пресв. Богородиці – 14 жовтня, таїнство хрещення прийняли майже удвічі більше немовлят, ніж зазвичай, – 8 осіб. Таке саме зростання спостерігаємо і наступного дня після свята Введення у храм Пресв. Богородиці – 21 листопада 1780 р. Тоді охрестили відповідно 12 та 11 дітей.

Отже, показники хрещень у досліджуваних парафіях так само зростали у період більшості з перерахованих релігійних свят. Вища, ніж звичайно, чисельність охрещених спостерігалася також у дні окремих святих. Мовиться,

зосібна, про свято Марії Магдалини, яке відзначається 22 липня (10 хрещень); Св. Йоана Богослова, 26 вересня (13 хрещень); Свв. Кузьми й Дем'яна, 1 листопада (12 хрещень); Архистратига Михаїла, 8 листопада (14 хрещень). З усього викладеного випливає, що релігійний календар безпосередньо впливав на реєстрацію народжень, спричиняючи деформацію реальних даних.

Рис. 38. Розподіл хрещень за днями місяця в Пирятинській протопопії 1780 р.

Стосовно ж «нещасливих» чисел, то навряд чи згадану гіпотезу вдасться підтвердити на матеріалі наявних метрик (*рис. 38*). Перш за все тому, що йдеться тільки про один календарний рік, з огляду на що неможливо з певністю виснувати, що відсутність зареєстрованих того чи іншого дня пояснюється нелюбов'ю до саме цієї дати, а не простою відсутністю народжень. Що ж до числа 13, то, дійсно, протягом року ним датується лише 40 хрещень, що набагато менше від середнього показника, який становить 52. Але, для порівняння, за всі місяці того року 18-го числа зареєстрували 43 новонароджених, а 27-го – узагалі 37. Теза про останній день також не підтверджується, бо 30-го хрестили 46 немовлят. Можна було б погодитися з тим, що парафіянам не подобалося хрестити 31-го числа – тільки 13 випадків, однак місяців, які мали це число, було лише шість. До того ж слід зважати на грудневу недореєстрацію новонароджених у більшості парафій, про що вже йшлося і про що додатково свідчить високий показник хрещень 1 січня.

Дітність

В історико-демографічній науці ще з 1960-х рр. побутує думка про те, що до кінця XVIII ст. європейське населення дотримувалося природної народжуваності, за якої був відсутній контроль над нею. Тобто на репродуктивну поведінку шлюбних пар жодним чином не впливала кількість дітей,

які в них уже були. Вона тоді переважно залежала від фізіологічних факторів, пов'язаних із віком партнерів (межі фертильного періоду в жінок, зниження сексуальної активності в старших пар), станом здоров'я тощо, а також із тривалістю вигодовування немовлят материнським молоком, під час якого унеможливлювалося нове зачаття[400].

Насамперед визначимо співвідношення чисельності дітей до частки дітородних жінок в аналізованій спільноті – т. зв. індекс дітності *(Child-woman ratio)*. Він вираховується шляхом ділення числа дітей віком 0–4 роки (Ch_{0-14}) у певній популяції на число наявних у ній жінок дітородного віку (W_{15-49}). Отже, формула доволі проста:

$$\frac{C}{W_r} = \frac{Ch_{0-14}}{W_{15-49}}$$

Для обчислення цього індексу будемо користуватися відомостями про статево-віковий поділ населення за 1758 р. (*табл. 9*). Згідно з ним, у досліджуваних парафіях налічувалося 4 753 дитини та 3 058 жінок фертильного віку. Одержаний у результаті розрахунку коефіцієнт дорівнює 1,6. Тобто на одну потенційну породіллю в Пирятинській протопопії 1758 р. фактично припадало дві дитини віком до 14 років. Зрозуміло, що це не всі діти, яких народили ці жінки, адже такий індекс повністю ігнорує молодь від 15 років.

Для встановлення точніших даних, а відтак середньої кількості народжень в однієї пересічної жінки за все її життя, потрібен сумарний коефіцієнт народжуваності. Це відношення числа пологів за попередні п'ять років до середньої чисельності осіб жіночої статі, вік яких перебуває в межах α –2,5 та α +2,5, де α – середній вік жінок у час появи дітей на світ, відповідно до коефіцієнтів загальної народжуваності за вказані п'ять років. Визначають цей коефіцієнт за спеціальною формулою:

$$\sum f = \frac{5N}{\mathrm{F}},$$

де: $5N$ – кількість народжень за останні п'ять років,

F – чисельність групи жінок, точний вік яких – у вказаних межах[401].

Наразі величина цієї групи не відома, але вважається, що її учасницям близько 30 років. Тому для обрахунку беруть середню кількість жінок, яким виповнилося 27,5–32,5 літ. За умови, що сходи вікової піраміди з жіночого боку утворюють майже пряму лінію з 15 до 45 років чи принаймні з 20 до 45 років, цей показник обчислюється як половина суми чисел для 25–29 років та 30–34[402]. В описуваному випадку лінія в піраміді практично

[400] М. Ливи Баччи. *Демографическая история Европы*, с. 158.

[401] Л. Анри, А. Блюм. *Методика анализа в исторической демографии*, с. 45.

[402] Там само.

рівна від 20 до 25 років (*рис. 6*). Отож до групи жінок у віці 27,5–32,5 в аналізованих парафіях Пирятинської протопопії належало:

$$F = \frac{575 + 472}{2} = 524 \text{ особи.}$$

Число народжень за останні п'ять років (5N) – теж невідома величина. За основу для її визначення береться кількість дітей віком 0–4 роки. Ці дані, звісно, не повні, бо охоплюють лише живих малюків (тих, хто помер на момент укладення розпису, до нього не вносили). Аби ж був результат якнайточніший, необхідно врахувати й померлих. Знаємо, що рівень дитячої смертності в традиційному суспільстві за відсутності системи охорони здоров'я був доволі високий.

Спираючись на такі дані, встановимо чисельність новонароджених протягом останніх п'яти років. Для цього з типової таблиці Коула й Демені оберемо середній спеціальний коефіцієнт – 1,61[403] і помножимо на кількість дітей вказаної групи:

$$5N = 1\,566 \times 1{,}61 = 2\,521.$$

Підставимо отримане число в уже наведену формулу й з'ясуємо, що сумарний коефіцієнт народжуваності:

$$\sum f = \frac{2\,521}{524} = 4{,}8$$

Отже, заміжня жінка впродовж фертильного періоду пересічно народжувала п'ятеро дітей. Однак, якщо взяти до уваги недооблік, то цей показник буде вищим (для порівняння: згідно з розрахунками, здійсненими на підставі Рум'янцевського опису, в селах Стародубського полку такий індекс дорівнював 7,2[404]). Не слід також забувати про відносно низький шлюбний вік, що теж безпосередньо впливав на народжуваність. У деяких західних країнах, як-от Фландрії, де жінки виходили заміж пізніше, ніж мешканки досліджуваних парафій, – у 25 років, цей коефіцієнт складав 7,1[405]. Тож майже немає сумнівів, що народжуваність у цьому регіоні таки була вищою.

Перевіримо це, залучивши коефіцієнт «вірогідності доживання до п'ятирічного віку»[406]. Оскільки, за браком інформації, розрахувати його на матеріалах Пирятинської протопопії неможливо, скористаємося тим, який запропонував для Гетьманщини другої половини XVIII ст. І. Сердюк. Учений

---

[403] Л. Анри, А. Блюм. *Методика анализа в исторической демографии*, с. 41.

[404] Ю. В. Волошин. *Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.*, с. 131.

[405] М. Ливи Баччи. *Демографическая история Европы*, с. 161.

[406] Л. Анри, А. Блюм. *Методика анализа в исторической демографии*, с. 78.

повідомляє, що середнє значення такого коефіцієнта – 440 %, себто до п'ятирічного віку з тисячі новонароджених доживало 440 осіб[407]. Співвідношення ж народжених і п'ятилітніх: 1000 : 440 = 2,27. Далі дізнаємося число народжених за рік, помноживши 2,27 на кількість п'ятирічних дітей. Відповідно до сповідних розписів 1758 р. таких було 369 осіб – 210 хлопчиків і 159 дівчаток (*табл. 9*). Обчислений добуток 837,6 підставляємо у формулу загального коефіцієнта народжуваності:

$$\sum f = \frac{5 \times 837{,}6}{524} = 8$$

Цей результат вищий, ніж у попередньому випадку. Він, безумовно, точніше відображає дійсність, адже йдеться про ранньомодерне українське суспільство, де жінки вступали в перший шлюб у 20 років і де панувала природна народжуваність (показово також те, що це число наближене до отриманого раніше І. Сердюком[408]). Тому цілком вірогідно, що жінки в Пирятинській протопопії народжували до восьми дітей за життя. Хоча не виключено, що навіть такий показник теж дещо занижений і народжуваність була ще вищою.

Незаконнонароджені

Окремим аспектом висвітлюваної теми є позашлюбна народжуваність, що вимірюється часткою немовлят, які народилися поза шлюбом, у загальній чисельності народжених живими. Її вираховують за допомогою простої арифметичної дії: число цих дітей ділять на сукупну кількість народжень (як у шлюбі, так і поза ним) протягом аналізованого періоду[409]. В опрацьованих метриках таких немовлят зареєстровано лише четверо. Позаяк і суспільство, і Церква вважали позашлюбні зв'язки незаконними, то й дітей, народжених від них, називали «незаконнорожденними» або «беззаконно прижитими». Один випадок задокументований у метриці Введенської парафії с. Білоцерківці 18 листопада 1780 р. Тоді була охрещена дівчинка Стефанида, «незаконнорожденна от Пресни, Снесаревой сестри»[410]. У с. Дейманівка хрестили двох таких малюків: 14 жовтня – дівчинку Параскеву, яка «беззаконно прижитая девицею Параскою Кушнеревною», а 17 листопада – хлопчика Романа, народженого «женою Марею, служанкою Ємилияновою»[411]. Четвертому немовляті таїнство вділено 23 травня в Успенській

[407] І. Сердюк. Фертильність населення Гетьманщини XVIII ст. // *Краєзнавство* 3 (2017) 164.

[408] Там само.

[409] Л. Анри, А. Блюм. *Методика анализа в исторической демографии*, с. 64.

[410] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 610, арк. 83 зв.

[411] Там само, арк. 42 зв. – 43.

церкві м-ка Яблуневе. Це була дівчинка Олена «от матери Екатерини, хутора Ограновичевого мамки»[412].

Загальна частка «незаконних» народжень відносно невелика – 0,25 %. Порівняно з іншими регіонами Європи, вона виглядає й зовсім мізерною. Для прикладу, в європейській частині Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. це число дорівнювало 3,3 %, причому найнижчим – 2 %, воно виявилося в Київській губернії[413]. У польських селах цей відсоток коливався в межах 1–4 (щоправда, у другій половині XVIII ст. в деяких регіонах Шльонська й Малопольщі стала простежуватися тенденція до його зростання)[414]. Для сільських регіонів Франції частка позашлюбних дітей становила 1,5–2 %[415]. Значно більшою вона була в Англії – 5,4 % на 1780 р.[416]

Як бачимо, в усіх інших ближчих і дальших регіонах Європейського континенту позашлюбна народжуваність істотно перевищує ту, що зафіксована в Пирятинській протопопії. Чи свідчить це про особливу благочестивість її мешканців? Звісно, що ні. Насправді в описаних парафіях «незаконнонароджені» з'являлися на світ набагато частіше, ніж здається з метричних записів. Окрім звичайної недореєстрації новонароджених у результаті високого рівня смертності, ця категорія немовлят потрапляла в групу ризику, на яку поширювалося ще й таке притаманне ранньомодерному соціуму загалом явище, як дітовбивство[417]. Попри те, що метричні записи не містять відповідної інформації, про його поширеність свідчать матеріали однієї зі справ фонду генерального суду за 1751 р. Звідти, зокрема, довідуємося, що в полкових секвестрах (в'язницях) того року перебувало 347 осіб, з-поміж яких було 22 жінки, затриманих за дітозгубництво[418] (6 % від усієї кількості злочинців).

Дітовбивцями зазвичай ставали молоді й незаміжні жінки. Дуже багато було серед них служниць. На думку британської вченої Енн-Марі Кілдей, саме вони частіше потрапляли в обставини, коли відбувалося позашлюбне зачаття. У разі ж виявлення «незаконної» вагітності їх майже завжди негайно звільняли. Перспектива залишитися самою з дитям на руках та ще

---

[412] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 156.

[413] Б. Н. Миронов. *Социальная история России периода империи*, т. 1, с. 182.

[414] C. Kuklo. *Demografia Rzeczypospolitej*, с. 386.

[415] П. Шоню. *Цивилизация Просвещения*. Москва 2008, с. 123.

[416] J.-L. Flandrin. *Historia rodziny. Pokrewieństwo, dom, seksualność w dawnym społeczeństwie.* Warszawa 2015, с. 250.

[417] A.-M. Kildey. *A History of Infanticide in Britain, c. 1600 to the Present.* London 2013, с. 31–37.

[418] ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10899, арк. 93 зв. Див. також: А. Сапронов. Спільнота «мешканців» секвестрів Гетьманщини у світлі історико-демографічних характеристик // *Краєзнавство* 3–4 (2017) 172.

й без засобів для існування у вороже налаштованому оточенні виглядала надзвичайно неприваблива[419]. Автор монографії про слуг, польський історик Радослав Понят також уважає, що серед причин, які штовхали молодих служниць на дітовбивство, були «страх безчестя, суспільного остракізму і втрата шансу на працю»[420].

Науковці називають й інші мотиватори, які спонукали молодих матерів вдаватися до таких дій: психічний розлад після пологів і намагання приховати сором перед суспільством[421]. Переважав, однак, страх перед реакцією місцевої громади на блуд, покарання за який було в українській традиційній культурі доволі жорстоким. За словами дослідника цієї проблеми Володимира Маслійчука, «дівчат, "розпусту" яких викривали, публічно соромили: натягували на шию солом'яний хомут, підв'язували вбрання солом'яними мотузками над головою й у такому вигляді водили селом. Надалі голова блудниці, яка народила позашлюбну дитину, мала бути пов'язана хусткою, як у заміжніх жінок. Таких "покриток" переслідували в церкві, часто священик не впускав їх до храму»[422].

Уважно вивчивши скупі репліки метрик про матерів позашлюбних немовлят, помітимо, що тільки одна з них, вірянка Миколаївської парафії с. Дейманівка – дівка Параска Кушнерівна, ймовірно, мешкала в батьківській родині. Інша жителька цього ж села – «жена Мария» – працювала служницею. Парафіянка Введенського храму с. Білоцерківці, дівка Пріська, мабуть, була сиротою, бо записана як «Снесарева сестра», що, вочевидь, жила із сім'єю брата. А зафіксована в метричній книзі Успенської церкви м-ка Яблуневе породілля Катерина виявилася мамкою на «хуторе Огановичевом»[423], тобто теж перебувала в ролі служниці. Отож троє з чотирьох

---

[419] A.-M. Kildey. *A History of Infanticide in Britain*, с. 40.

[420] R. Poniat. *Służba domowa w miastach na ziemiach polskich*, с. 286.

[421] K. Wrightson. Infanticide in Earlier Seventeenth Century England // *Local Population Studies* 15 (1975) 10–22; C. Damme. Infanticide: the worth of an infant under law // *Medical History* 1 (1978) 1–24; В. Маслійчук. *Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.* Харків 2008, с. 60–61; M. Kamler. *Złoczyńcy, Przestępczość w Koronie w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII wieku (w świetlie ksiąg sądowych miejskich)*. Warszawa 2010, с. 268; T. Wiślicz. *Upodobanie. Małżeństwo i związki nieformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku. Wyobrażenia społeczne i jednostkowe doświadczenia*. Wroclaw 2012, с. 84; Ю. Волошин. *Козаки і посполиті*, с. 267–278.

[422] В. Маслійчук. *Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.*, с. 10.

[423] Це, вочевидь, хутір на р. Сухій Оржиці, який у 1711 р. набув товариш Лубенського полку, а з 1719 по 1759 рр. тримав пирятинський сотник Григорій Григорович Огранович. У 1780 р., найвірогідніше, належав його онукові – Григорію Михайловичу Огановичу (з 1773 р. – полковий лубенський осавул, з 1781 р. – бунчуковий товариш, з 1785 р. – колезький асесор). Див.: *Стороженки. Фамильный архив*, т. 6, с. 741–744.

жінок (дві служниці й сирота) входили до групи, яка була найбільш вразливою щодо позашлюбної вагітності.

Останній випадок чи не найцікавіший. Катерина, найвірогідніше, стала мамкою в когось із дітей Огрaновичів. Скоріш за все це була здорова молода жінка дітородного віку, ймовірно, 20–30 років. Її вчинок був доволі серйозним переступом норм суспільної моралі, адже в джерелі вона маркована як «женка», себто заміжня, а народження позашлюбної дитини одруженою жінкою сприймалося як неабияке порушення усталеної традиції.

Загалом звичай наймати мамок для вигодовування немовлят був досить поширений у тогочасній Франції, передовсім серед міських мешканців – ремісників і робітників мануфактур. У французькому суспільстві дружини, поряд з чоловіками, нерідко відігравали значну роль у виготовленні чи реалізації продукції. Тому відсторонення їх від процесу виробництва на період догляду за немовлям могло призвести до економічного занепаду родини.

Крім того, побутувала думка, що статеві стосунки шкодять годуванню грудьми, бо це псує молоко й може навіть спричинити його втрату, якщо жінка завагітніє знову (як засвідчують дослідження, це може статися вже на шостому місяці годування). З іншого боку, тогочасні етичні норми вимагали, щоб діти перебували на грудному вигодовуванні не менше двох років. Одним зі шляхів вирішення конфлікту між материнством і статевими взаєминами було залучення до процесу догляду за малюками сторонніх жінок-годувальниць. Цьому великою мірою сприяла й ідеологія Просвітництва, прихильники якої проводили активну кампанію на підтримку такої ідеї[424].

Зрозуміло, що для більшої частини українського суспільства аналогічної проблеми взагалі не існувало, через нерозвинутість міського життя та мануфактурного виробництва. Проте, як підтверджують студії І. Сердюка, козацька еліта досить активно користувалася послугами мамок[425].

Хрещені батьки

Обряд хрещення був однією з трьох найважливіших у житті мільйонів людей ранньомодерної доби подій, які, за влучним висловом П'єра Шоню, стали єдиними слідами їхнього існування[426]. За винятком екстраординарних ситуацій, здійснювався він урочисто, у храмі. Окрім священника, під час такого акту необхідною була присутність «восприємників» – хрещених батьків, які, згідно з церковними правилами, зобов'язувались піклуватися

[424] J.-L. Flandrin. *Historia rodziny*, с. 271–276.

[425] І. Сердюк. *Маленький дорослий*, с. 261–265.

[426] П. Шоню. *Цивилизация классической Европы*. Екатеринбург 2005, с. 180.

про духовне виховання похресників – утверджувати їх у вірі й благочесті[427]. У тогочасній Київській митрополії діяла норма, відповідно до якої «восприємник» мав бути один: у хлопчиків – чоловік, а в дівчаток – жінка. Принаймні дотримання саме такого припису вимагав у своєму указі 1743 р. київський митрополит Тимофій Щербацький. Владика покликався при цьому на московський Великий Требник[428].

Народна традиція розглядала кумівство ще й як спосіб встановлення та зміцнення соціальних зв'язків[429]. Через це розповсюдилася практика запрошувати по двоє, а то й по четверо хрещених. Парафіяльні священники, тісно пов'язані зі своєю паствою, часто благословляли такі відхилення від правила. Це, безперечно, не могло не викликати невдоволення церковної влади, яка всіляко намагалася запобігати таким випадкам. У лютому 1765 р. Київська духовна консисторія навіть розіслала на місця розпорядження, у якому, під страхом позбавлення сану, забороняла єреям охрещувати немовлят із більш ніж з одним «восприемником»[430].

Та чи дослухалися до цих приписів у Пирятинській протопопії й кого саме місцеві парафіяни запрошували на роль хрещених? Метричні записи дають підстави говорити про те, що парафіяльне духовенство загалом дотримувалося зазначених вимог. У 28 із 32 книг занотовано по одному хрещеному й лише в чотирьох – Михайлівської парафії с. Гурбинці, Миколаївської с. Дейманівка, Параскевинської с. Сухоносівка та Успенської м-ка Яблуневе – по двоє.

Здебільша панотці пильнували за тим, аби хлопчиків хрестили чоловіки, а дівчаток – жінки. Однак траплялися й поодинокі винятки. Наприклад, у Білоцерківцях о. Іван Филиповський 1780 р. двічі порушив це правило. Перший раз – 23 лютого, коли вділяв таїнство хрещення доньці посполитого Олексія Педаша Марині. «Восприемником» був чоловік – посполитий Гнат Корчомаха. Вдруге це сталося 7 жовтня, на хрестинах сина посполитого Олексія Шевця – Павла. Його хрещеною батьки обрали Євдокію Обозниху[431]. У Дмитрівській церкві с. Савинці 23 травня того ж року «от родителей Якова Терновенка и жени его Анни рождена дочь Елена, окрещена». Її «восприемником» записаний Сава Павленко[432]. Наступний подібний випадок знаходимо в метриці Михайлівського храму с. Яцини під 25 серпня. Там хрещеним доньки Якова Загорулька та його дружини

---

[427] Н. Сильченков, свящ. *Практическое руководство при совершении приходских треб*, с. 17.

[428] І. Сердюк. *Маленький дорослий*, с. 197.

[429] Там само, с. 195–200.

[430] В. Дмитренко. *Матеріали церковного обліку населення*, с. 46–47.

[431] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 610, арк. 82 зв., 83 зв.

[432] Там само, спр. 609, арк. 12.

Агафії – Єлизавети значиться Яків Попович[433]. Не маючи додаткової інформації, важко достеменно визначити причини таких переступів з боку єреїв. Можливо, хрещення відбувалися в екстремальних умовах, коли батьки й душпастир побоювалися, що дитина помре. А можливо, немовлят хрестили не в церкві, а вдома, і тільки згодом їх вписали в метричні книги. На щастя, всі ці діти вижили, адже серед померлих того року вони не фігурують. Натомість у згаданого Якова Загорулька через три дні по хрестинах, 28 серпня, померла інша дочка – дворічна Горпина[434].

Не менш важливе питання: за яким принципом добирали кумів і чи впливало на це матеріальне або соціальне становище, родинні зв'язки тощо? Як зауважив німецький історик Юрген Шлюмбум, «у суспільстві, де панувала нерівність, усім було відомо, серед кого не прийнято обирати кумів: серед представників нижчого стану»[435]. На жаль, у проаналізованих метриках лише двоє з парафіяльних священників – Іван Филиповський із Введенського храму с. Білоцерківці та парох Миколаївської церкви с. Дащенки Гордій Негрієвич, хоча й не завше, але здебільша вказували у своїх книгах соціальне походження як батьків немовлят, так і їхніх хрещених[436]. У Білоцерківцях такі відомості є щодо 33 із 83 хрещень, а в Дащенках – майже щодо всіх – 38 із 39 (не зазначена соціальна належність тільки Івана Навальненка, який 16 вересня був хрещеним у сина посполитого Демка Бугушенка – Івана)[437].

І хоча сукупність таких даних – 71 (або 4,3 % від загального числа хрещень) не достатньо репрезентативна, проте ширшу тенденцію все-таки можна простежити (*табл. 46*).

Таблиця 46

Вибір хрещених батьків у Пирятинській протопопії 1780 р.

Парафія	У межах стану	Між станами	Загалом
Введенська(с. Білоцерківці)	18	15	33
Миколаївська (с. Дащенки)	23	15	38
Сукупно	41	30	71
%	58	42	100

Джерела: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, 610.

[433] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 610, арк. 92.

[434] Там само, арк. 96.

[435] Ю. Шлюмбум. Социальные узы между имущими и неимущими: микроистория одного сельського сообщества (XVII–XIX века) // *Прошлое – крупным планом: современные исследования по микроистории.* Санкт-Петербург 2003, с. 164.

[436] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 83 зв. – 86 зв.; спр. 610, арк. 82 зв. – 84.

[437] Там само, арк. 85 зв.

У нашому випадку йдеться переважно про два найбільші стани в Гетьманщині – козаків та посполитих. Попри відмінний правовий статус, чимала частина козаків, за твердженням З. Когута, потрапила в таке «соціально-економічне становище, що фактично прирівнювало їх до селян»[438]. Ця ситуація, очевидно, й сприяла тому, що поєднання з посполитими шляхом кумівства розглядалося ними як встановлення рівних соціальних зв'язків.

Із таблиці видно, що більшість хрещених обиралась у середині тих станів, представниками яких були батьки немовлят. Однак нерідко їх запрошували й з інших соціальних груп. Найчастіше – саме з двох щойно названих. Зокрема, у Введенській парафії в десяти випадках козацьких хрещень куми також походили з козацького стану, а у восьми посполитських вони були посполитими. Так само вісім разів козаки брали собі за кумів посполитих, а шість разів – посполиті козаків. Одного разу, 16 липня, на хрестинах доньки козака Антона Шокотька Олени, «восприемницею» була представниця духовенства – попадя Марія[439].

У Миколаївській парафії козаки 20 разів вибирали кумів зі свого стану, тричі ними були військовослужбовці регулярних полків російської армії. Зосібна, сина козака Федора Бойка – Григорія, хрестив відставний прапорщик Ілля Малама. Ще один колишній прапорщик – Тимофій Марків, став хрещеним хлопчика Михайла, сина козака Кирила Каптюшенка, а в дочки Аврама Матвієнка – Феодосії, хрещеною записана «отставного капрала Прокопиева жена Євфросиния Трофимова»[440]. Двічі «восприемницею» козацьких дітей була дружина священника – попадя Фросина Негрієвичева. Тобто в усіх випадках хрещені – це або люди рівні за походженням, або ті, хто мав дещо вищий суспільний статус чи авторитет. Цікаво, що в Дащенках козаки жодного разу не покумилися з посполитими.

Посполиті ж, навпаки: у цій парафії вони лише тричі кликали в куми представників свого стану й аж десять разів – козаків. Тому творення ними нових соціальних зв'язків тут переважно виглядає як рух угору[441]. Тільки раз, до сина Грицька Гудаєнка, хрещеним був запрошений дворовий слуга – Іван Литвин[442]. Проте можливо, що це знову ж таки могли бути цілком рівні контакти.

Так само слід, напевно, сприймати й інші факти обрання хрещеними осіб такого ж чи вищого суспільного статусу. Скажімо, у Сухоносівці найпопулярнішим хрещеним батьком виявився місцевий єврей Яків Максимович.

---

[438] З. Когут. *Російський централізм і українська автономія*, с. 42.

[439] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 610, арк. 82.

[440] Там само, спр. 609, арк. 84–85 зв.

[441] Див.: І. Сердюк. *Маленький дорослий*, с. 201–203.

[442] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 85 зв.

У березні 1780 р. він став «восприемником» у сина козака Василя Бондаренка, у червні – в сина посполитого Федора Литвина, а в листопаді – у сина козака Гната Колота[443]. Ще раз – 4 липня, панотець кумував разом із дружиною військового товариша Марією Бойчевською[444], яка спеціально прибула для цього з Чорнух, на хрестинах новонародженого хлопчика Андрія – сина значкового товариша Андрія Івановича Загреби[445].

Останній приклад яскраво ілюструє дію вказаного принципу в середовищі представників соціальної верхівки. І він не поодинокий. Так, згідно з метрикою Успенської церкви м-ка Яблуневе, у цьому містечку на хрестинах доньки сотника Стефана Яблуновського[446] – Марфи, що відбулися 3 вересня, «восприемницею» була представниця не менш знатного роду – «госпожа Анастасія Ограновичева»[447].

Метричні записи з інших церков засвідчують, що не тільки сухоносівський священник був затребуваним кумом у власній парафії. У Пирятині, наприклад, тричі того року запрошували на хрестини його родичку, Анастасію Максимович, дружину військового товариша й невістку колишнього пирятинського протопопа[448]. Одного разу таїнство за її участі здійснювалося у Вознесенському храмі, де 22 листопада хрестили доньку Гната Мужика – Ганну[449]. А ще двічі – в Успенському: 16 червня Анастасія названа «воспріємницею» дівчинки Марії – доньки місцевого мешканця Дмитра Головатого, а 20 липня – близнючок: Марії та Христини, які народилися в Павла Волошина[450].

Метричні книги зафіксували чимало випадків, коли хрещеними в різних дітей виступали ті самі люди. Обмеженість джерельної інформації не дозволяє точно з'ясувати причини такої їхньої популярності – можна хіба

---

[443] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 150–151.

[444] Імовірно, йдеться про Марію Василівну, уроджену Манко, дружину військового товариша Гаврила Бойчевського (див.: В. В. Кривошея. *Козацька старшина Гетьманщини*, с. 222).

[445] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 150. Очевидно, це Андрій Загреба, писар Городиської сотні у 1769–1779 рр., з 1780 р. значковий товариш і возний підкоморний Лубенського повіту (див.: В. В. Кривошея. *Козацька старшина Гетьманщини*, с. 361).

[446] Стефан Андрійович Яблуновський – сотник Яблунівської сотні Лубенського полку в 1773–1783 рр. (див.: В. В. Кривошея. *Козацька старшина Гетьманщини*, с. 778).

[447] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 157 зв. Можливо, мовиться про дружину військового товариша Павла Григоровича Огроновича – Анастасію, уроджену Дмитрашко (див.: *Стороженки. Фамильный архив*, т. 6, с. 743).

[448] Це Анастасія Якимівна, у дівоцтві Огранович, дружина Івана Ілліча Максимовича, військового товариша й сина пирятинського протопопа Іллі Максимовича (див.: В. В. Кривошея. *Козацька старшина Гетьманщини*, с. 490).

[449] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 610, арк. 24.

[450] Там само, спр. 609, арк. 20 зв. – 21.

що припустити, що значну роль у цьому відігравав соціальний статус (їхній або їхніх родичів), суспільний авторитет тощо.

Для прикладу, в Нехристівці тричі за 1780 р. «восприємніцею» була парафіянка Святотроїцької церкви Євдокія В'юнка[451]. Та найчастіше хрещеними ставали духовні особи. У Білоцерківцях це був дячок Введенського храму Андрій Шокотько[452]; у Малютинцях – дяк Данило Йоано-Предтеченської церкви [453], у Поставмуках таку ж популярність мала дружина покровського єрея Севастяна Стефановича – Марія[454], а в Савинцях – теж місцева попадя Домнікія[455]. Можливо, що участь в обряді хрещення осіб, близьких до місцевого духовенства, зумовлювалося тим, що він здійснювався відразу після народження, через загрозу смерті немовляти, і часу на пошуки кумів просто не було. Тому священник залучав представників клиру або власної родини. Так, у метричній книзі Савинцівського храму поруч зі згаданою попадею фігурує ще й попівна Марія, яка 15 листопада хрестила доньку Павла Бабаченка – Стефаниду[456], а в метриці Святотроїцької церкви с. Каплинці фіксується попович Максим, який був «восприємником» сина козака Андрія Ростуна[457].

Практикувалося також запрошення на роль хрещених різних родичів. Знаємо, зокрема, що в с. Дащенки 17 січня козак Григорій Марків став хрещеним у свого племінника, дитини рідного брата Павла, а 1 листопада відбулося хрещення дочки козака Степана Бойка – Федосії, «восприємницею» якої занотована «сестра родная его Бойка Євдокия Самойлова»[458]. У Дейманівці натомість дівчинку Мотрону, доньку мешканця того села Сави Шліченка, 26 січня хрестили «Павло Шличенко и девица Пруска Шличенковна»[459], себто, найвірогідніше, батькові брат і сестра. Подібну ситуацію документує й метрична книга Успенської церкви м-ка Яблуневе. Там сказано, що сина Дмитра Степаненка – Михайла, тримали до хреста Іван Степаненко з жінкою Марією Степаненковою, а хлопчика Матвія, сина Андрія Бараненка та його дружини Уляни, – Панас Бараненко з «девицею Анною сестрою»[460].

Причини цієї практики поки що залишаються не вивченими в українській історіографії. Уже цитований Ю. Шлюмбум наводить витяг з роботи

[451] Там само, арк. 77 зв. – 78.
[452] Там само, арк. 83–84.
[453] Там само, арк. 32–33.
[454] Там само, арк. 43–43 зв.
[455] Там само, арк. 11 зв.
[456] Там само, арк. 12 зв.
[457] Там само, арк. 94 зв.
[458] Там само, арк. 83 зв., 86.
[459] Там само, спр. 610, арк. 40 зв.
[460] Там само, спр. 609, арк. 157.

ческого вченого Карела Фойтика, який, розглядаючи схожий феномен, писав: «У селянських родинах, у яких уже в XVIII столітті несправедливість спадкового права часто призводила до сварок між братами й сестрами, хрещення дітей один одного допомагало зміцнити родинні зв'язки»[461]. Абсолютно слушним може виявитися припущення, що мешканці Гетьманщини керувалися аналогічними мотивами.

Частково розповідають метричні записи і про цивільний стан хрещених батьків (*табл. 47*).

Таблиця 47

Цивільний стан хрещених батьків у Пирятинській протопопії 1780 р.

№	Поселення	Жінки					Чоловіки			
		заміжні	дівки	вдови	не вказано	*сукупно*	одружені	неодружені	вдівці	*сукупно*
1	Білоцерківці	29	5	–	2	36	–	–	–	–
2	Дейманівка	19	2	–	–	21	–	–	–	–
3	Каплинці	13	8	–	–	21	32	5	–	37
4	Ковалі	26	8	1	–	35	36	3	–	39
5	Нехристівка	9	1	–	–	10	75	1	–	76
6	Пирятин (Вознесенська парафія)	51	2	–	–	53	–	–	–	–
7	Поставмуки	25	3	–	–	28	–	–	–	–
8	Сухоносівка	35	9	–	–	44	–	–	–	–
9	Яблуневе	71	22	1	–	94	–	–	–	–
Сукупно		278	60	2	2	342	143	9	0	152
%		81,3	17,5	0,6	0,6	100	94,1	5,9	0	100

Джерела: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, 610.

Свідчення такого характеру – з дев'яти парафій щодо жінок і трьох парафій щодо чоловіків. Невідомо, наскільки точно відображають ці відомості реальну картину, але виглядає на те, що кумами зазвичай запрошували одружених: чоловіків – 94,1 %, жінок – 81,3 %. Двічі хрещеними виступали вдови. Наприклад, у метриці Михайлівської церкви с. Ковалі читаємо, що вдова Євгенія Шаметка обрана «восприємницею» доньки Грицька Коломійця Ганни[462]. Ще одна овдовіла – Ксенія Свиридівна – кумувала в парафіян

[461] Ю. Шлюмбум. Социальные узы между имущими и неимущими, с. 165.

[462] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 610, арк. 98 зв.

Яблунівського Успенського храму Герасима та Килини Чорнуських на хрестинах їхньої дочки Ганни 12 лютого 1780 р.[463]

У 60 випадках (17,5 %) кумами були дівчата, а дев'ять разів (5,9 %) – парубки. Мабуть, молодих людей відносно нечасто залучали до цієї справи з цілком практичних міркувань. Адже, як наголошував Інокентій Ґізель, кумівство, «за правилами святих отців і згідно з законами царів православних, […] до сьомого коліна не допускає поєднання шлюбного»[464]. Тож участь неодруженої молоді в обряді хрещення як «восприємников» звужувало й без того не надто насичений шлюбний ринок локальної спільноти, де частка родичів була доволі високою.

Ім'янаречення

Важливим елементом обряду хрещення є надання новонародженим власних імен. Дослідник української антропоніміки Михайло Худаш свого часу виділив три головні вимоги, що їх Православна Церква ставила до такого акту: «а) власним хрещеним іменем може бути тільки церковно-календарне ім'я якогось церковного святого; б) це ім'я новонародженому присвоює священик при здійсненні церковного хрещення, на випадок, якщо дитині загрожує смерть, може це зробити і хтось інший (звичайно повивальна баба); в) хрестити новонароджену дитину й давати їй при цьому хрещене власне ім'я належить на восьмий день після народження»[465]. Як ми вже переконалися, у досліджуваний період єреї не дотримувалися третьої настанови: час між народженням і хрещенням здебільша зводився до одного-двох днів.

Через відсутність відповідного джерельного матеріалу простежити процес надання імен немовлятам в аналізованому тут регіоні фактично неможливо. Але логічно припустити, що загалом така процедура була подібною до того, як це відбувалося в інших частинах митрополії. У цьому контексті особливо цінною видається інформація зі щоденника Андрія та Федора Кирнецьких, священників Святомиколаївської церкви с. Ховзівка Глухівської протопопії, який вони вели протягом 1787–1788 рр.[466] У своїх нотатках єреї детально описали і саме ім'янаречення, і весь обряд хрещення. У записі за 15 березня 1788 р., зокрема, повідомляється: «дано имя чрез бабу[467] ховзовскую жителку Скорогодску дочере Антона Тупика и жени его

[463] Там само, спр. 609, арк. 155 зв.

[464] І. Ґізель. *Вибрані твори*: *у 3 т*., т. 1, кн. 1, с. 185.

[465] М. Л. Худаш. *З історії української антропонімії*, с. 188.

[466] *Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких*, 106 с.

[467] Слова «баба» вживалося в українській мові і в значенні: «повивальная бабка, акушерка; чаще съ эпитетомъ: баба-сповитуха, баба-пупорізка» (див.: *Словарь української мови* т. 1, с. 12). Про те, що саме так називали повитух у Гетьманщині XVIII ст., свідчить

Матроны на 19 число Даріею», а наступного дня, 16 березня, зафіксовано: «крещена дочь Тупика Антона Дарія…»[468]. 18 травня того самого року було «дано имя чрез бабу Феодосью Деденкову дочере Назара Шевченка и жени его Акилины на сіе число Христиною», а 20 травня «крещена означенная Христина…»[469]. Текст, датований 9 серпня, інформує: «дано имя чрез бабу Зеновію сыну Матвея Короткого и жени его Анны на 10е число Лаврентій», наступного ж дня нотується: «крещенъ означенной Лаврентій»[470].

Таких відомостей у щоденнику багато, і вони засвідчують принаймні два істотні моменти: по-перше, ім'я для новонароджених визначалося / узгоджувалося напередодні хрещення згідно зі святцями[471]; по-друге, функцію посередниці в цьому виконувала баба-повитуха. Одна з таких бабів – Єфросинія Чубиха, фігурує в метриці Різдво-Богородичної церкви с. Круподеринці. Там вона згадується 3 червня 1780 р. як хрещена хлопчика Овсія, народженого в родині Пилипа та Єфимії Червиненків[472].

Очевидно, вирішальна роль належала священникові, який мав підібрати (одноособово чи спільно з іншими причетними) ім'я немовляті. На це опосередковано вказує та обставина, що в записах про вибір імені повсюдно вживалося слово «*дано*». Тож власне єрей визначав, як саме можна називати дитину в той чи інший день. В усіх наведених прикладах обрані Кирнецькими імена – Дарія, Христина й Лавреній – відповідали святим, яких вшановували того дня, коли ці імена *дані* (19 березня, 18 травня і 10 серпня).

Повитуха, вочевидь, була своєрідною посередницею між родиною та душпастирем у виборі хресного імені, що вкотре доводить її значущість у період народження дитини[473]. Здогадно, на неї також покладався обов'язок стежити, щоб діти були вчасно названі й охрещені[474].

Процедура ім'янаречення немовлят на території Пирятинської протопопії, напевно, нічим кардинально не видрізнялася. Місцеві віряни також

і джерело, використане Оленою Боряк у її праці: О. Боряк. Баба-повитуха в контексті «полювання на відьом»: українсько-західноєвропейські паралелі // *Соціум: Альманах соціальної історії України* 3 (2003) 254.

[468] *Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких*, с. 34.

[469] Там само, с. 48–49.

[470] Там само, с. 68.

[471] Наприклад, доньці мешканця с. Будищі Мусія Шовкуна «при крещеніи дано имя Даріею через бабу будискую Иуліяну Курчиху» (*Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких*, с. 35).

[472] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 126.

[473] Див.: І. Сердюк. Баба-повитуха у ранньомодерному суспільстві (за даними статистичних джерел та етнографічних досліджень) // *Краєзнавство* 3–4 (2009) 214–220.

[474] М. Л. Худаш. *З історії української антропонімії*, с. 189.

послуговувалися християнськими іменами. Вдалося ідентифікувати імена 1 634 особи – 890 хлопчиків і 744 дівчаток, що з'явилися на світ у досліджуваних парафіях 1780 р. Це становить 99,4 % від числа всіх хрещень. Решту – 0,6 %, або 10 осіб, не ідентифіковано через помилки укладачів метрик чи фізичний стан джерел.

Загалом було використано 113 чоловічих і 47 жіночих імен. Коефіцієнт однойменності для хлопчиків дорівнював 8, а носіями частовживаних чоловічих імен стали 664 дитини. У дівчаток цей показник – 16, а число носіїв поширених імен – 574. Якщо з них вибрати по 10 найпопулярніших, то виходить, що для хлопчиків це були (*рис. 39*): *Іван* – 109 осіб (12,3 %), *Федір* – 44 особи (4,9 %), *Петро* – 38 осіб (4,3 %), *Василь* і *Григорій* – по 37 осіб (4,2 %), *Андрій* та *Семен* – по 33 особи (3,7 %), *Михайло* – 30 осіб (3,4 %), *Яків* – 28 осіб (3,2 %) і *Пилип* – 20 осіб (2,3 %).

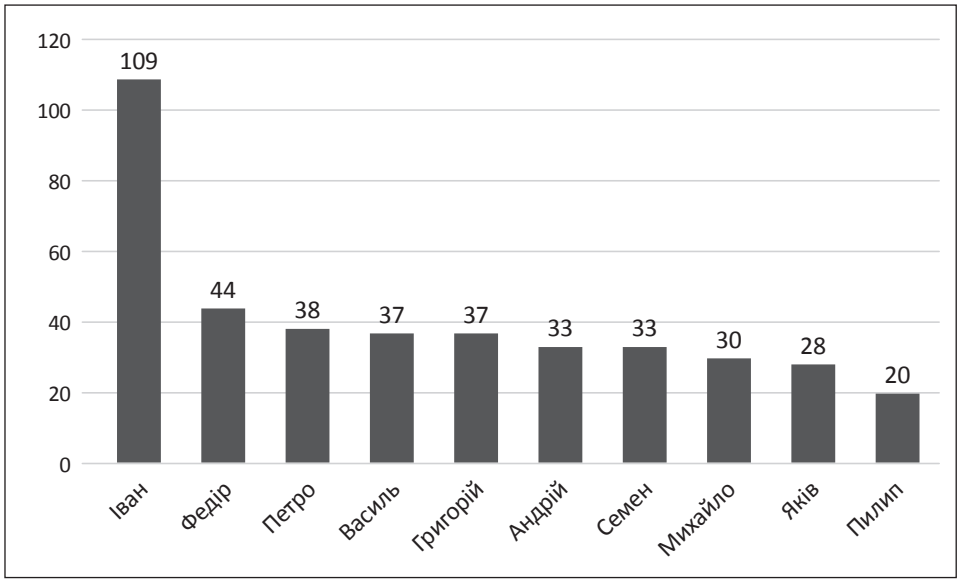

Рис. 39. Найбільш уживані при хрещенні чоловічі імена в Пирятинській протопопії 1780 р.

Немовлят жіночої статі найчастіше того року називали (*рис. 40*): *Євдокіями* – 54 особи (7,3 %), *Ганнами* – 53 особи (7,1 %), *Маріями* – 44 особи (5,9 %), *Параскевами* – 42 особи (5,6 %), *Катеринами* й *Мотронами* – по 33 особи (4,4 %), *Єфросиніями* – 32 особи (4,3 %), *Агафіями* – 31 особа (4,2 %), *Маринами* – 30 осіб (4 %), та *Іринами* – 27 осіб (3,6 %).

Якщо порівняти обидва переліки імен зі складеними на основі сповідних розписів 1758 р. (*рис. 25, 26*), то можна виділити декілька моментів. По-перше, незважаючи на те, що минуло понад два десятиліття, набір

як чоловічих, так і жіночих імен фактично не змінився (це, безсумнівно, пояснюється незмінністю правил їхнього вибору в традиційному суспільстві). По-друге, певні відмінності в єрархії імен усе-таки існували – імовірно, що це й була зміна популярності. Принаймні про вірогідність таких змін пише також М. Вижґа[475].

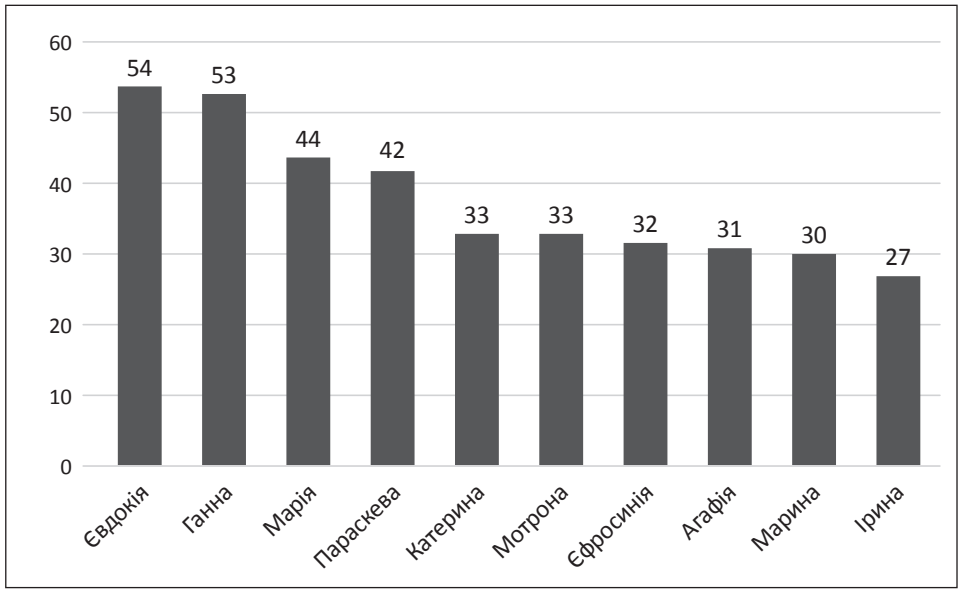

Рис. 40. Найбільш уживані при хрещенні жіночі імена в Пирятинській протопопії 1780 р.

Найпоширенішим серед чоловічих імен і надалі залишалось ім'я *Іван*, яке за кількістю носіїв – 109 осіб, у 2,5 раза перевищувало число хлопчиків, названих другим у цій єрархії ім'ям: *Федір* – 44 особи. 1758 року розрив із *Григоріями*, що посідали тоді друге місце, становив 2,2 раза. Отже, ім'я *Федір* стало більш розповсюдженим, перемістившись із третьої на другу сходинку, а *Григорій*, навпаки, опустилося аж на п'яту позицію. Натомість із п'ятого на третій щабель піднялося ім'я *Петро*. Незмінною була популярність *Василів* – вони й у 1780 р. перебували на четвертій сходинці. Більше стало *Андріїв*, які перемістились із сьомого на шосте місце, та *Семенів*, які замість дев'ятого потрапили на сьоме. Восьмим у цьому рейтингу є ім'я *Михайло*, котрого в 1758 р. зовсім не було серед лідерів, а десятим – *Пилип*. Повністю з того переліку вибувають імена *Стефан* (раніше на восьмій позиції) і *Павло* (на десятій).

[475] M. Wyżga. *Parafia Raciborowice od XVI do końca XVIII wieku*, c. 208.

Схожі трансформації спостерігаємо й у палітрі жіночих імен. Так, зосібна, *Марія* помінялася місцем з іменем *Євдокія*, раніше третім за поширеністю. Незмінне друге місце посідало ім'я *Ганна*, а *Параскева* опустилася із п'ятого на четверте. Ім'я ж *Агафія*, яке його займало в 1758 р., тепер стало восьмим, а *Катерина* піднялася з десятої сходинки на п'яту. *Мотрона* з восьмого перемістилася на шосте місце, сьоме зберегло за собою ім'я *Єфросинія*, дев'яте зайняла *Марина*, а десяте – *Ірина.* Два останніх у 1758 р. взагалі не належали до розповсюджених. *Тетяна*, що колись була на шостій позиції, й *Уляна*, що обіймала дев'яту, в 1780 р. зовсім вибули з чільної десятки: перше стало одинадцятим за популярністю, а друге – лише двадцятим.

Отже, з плином часу зміни в ієрархії імен таки відбувалися. Щоправда, далеко не так швидко, як сьогодні. Підтвердження цього знаходимо й у розвідці Анастасії Подгорної, присвяченій ім'янареченню дітей Пирятина в 1830-х рр. Із тексту цієї праці також випливає, що попри збереження за частиною імен провідних позицій, до групи найуживаніших потрапляли й ті, котрих раніше там ніколи не було (як-от ім'я *Микола*, яке у XVIII ст. давали вкрай рідко)[476].

Як пам'ятаємо, вибір імен у той час обмежувався виключно християнськими іменами, що були тісно прив'язані до календарних дат – днів конкретних святих. Це своєю чергою зумовлювало певну сезонність ім'янаречення. Проілюструємо таку тезу на прикладі деяких з тих імен, які входять до десяти найпопулярніших.

Найбільш вживане чоловіче ім'я – *Іван* (*рис. 41*) – було єдиним, яким нарікали хлопчиків під час хрещення впродовж усього року. Його застосовували кожного місяця, хоча й з різною інтенсивністю. Найчастіше *Іванами* називали хлопчиків, народжених у вересні (23 випадки) й січні (19 випадків). У вересні щонайменше п'ять днів пов'язані зі святими, які мали це ім'я: 2 вересня – Св. Йоана Посника, патріарха царгородського; 7 вересня – Св. Йоана, архиєпископа новгородського; 14 вересня – Св. Йоана Золотоустого, архиєпископа константинопольського; 23 вересня – Зачаття св. Йоана Хрестителя, і 26 – Ап. Йоана Богослова[477]. Найбільше ж випадків наречення цим іменем (10) припадало на свято останнього з перелічених щойно святих.

Січневих *Іванів* у церковному календарі чотири: 7 січня – Собор св. Йоана Хрестителя, 15 січня – Преподобного Йоана Кущника, 27 січня – Перенесення мощей св. Йоана Золотоустого, та 30 січня – Трьох святителів:

[476] А. Подгорна. Ім'янаречення дітей у містечку Пирятині у 30-х рр. XIX ст. (за матеріалами метричних книг) // *Емінак* 4/2 (20) (2017) 23–24.

[477] *Требник*, с. 431–432.

Василія Великого, Григорія Богослова, Йоана Золотоустого[478]. У досліджуваних парафіях найбільше хрещень – дев'ять – було пов'язано із 7 січня й по п'ять – із 27-м та 30-м.

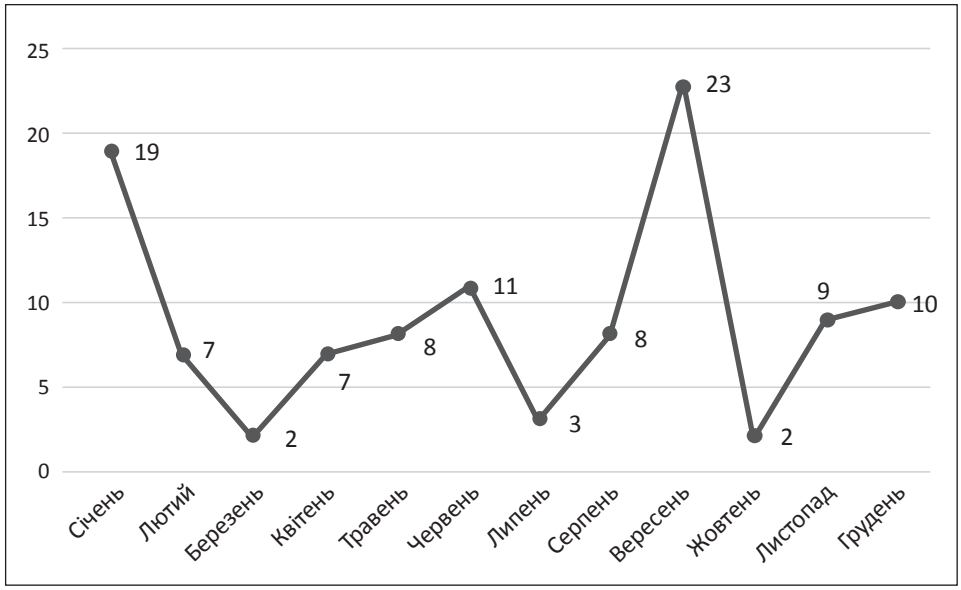

Рис. 41. Використання імені Іван у Пирятинській протопопії 1780 р.

Два інших піки зображеної на рис. 41 кривої фіксуються в червні – 11 випадків, та грудні – 10. Ці ім'янаречення були приурочені до Різдва св. Йоана Хрестителя, яке відзначали 24 червня[479], дня Св. Йоана Дамаскина – 4 грудня, і Св. Йоана Печерського – 29 грудня[480].

В інші місяці теж є дні пам'яті святих Православної Церкви з іменем *Іван*. Тому воно фігурує в іменнику протягом усього року. Зростання чи зниження активності використання цього імені в певні місяці залежало від поширеності окремих культів, наявності в тому чи тому місяці інших, популярніших, свят, а також рівня народжуваності.

Ще чіткіше сезонність ім'янаречення проявляється під час аналізу тих імен, які у святцях трапляються рідше, ніж *Іван (рис. 42*).

Найчастіше *Василями* хлопчиків називали в січні, де за поширеністю вони поступалися лише *Іванам*. Більшість із цих дітей – десять – були хрещені 1–2 січня, тобто в період святкування празника Св. Василія Великого,

[478] *Требник*, с. 436–437.
[479] Там само, с. 442.
[480] Там само, с. 435.

а інші шість – з огляду на день Трьох святителів[481]. Звертання до імені *Михайло* зростало в листопаді, коли відзначався Собор Архистратига Михаїла – 8 листопада[482]. На честь нього нарекли так само десятеро осіб. Решта п'ятеро отримали свої імена 21–22 листопада, коли відбувалося поминання князя Михайла Ярославовича[483]. Ім'я *Пилип* теж було осіннім. Більшість хлопчиків хрестили ним у жовтні – листопаді: або в час свята Ап. Филипа, яке припадало на 11 жовтня[484] (7 випадків), або 14 листопада (9 випадків) – на Св. Филипа[485].

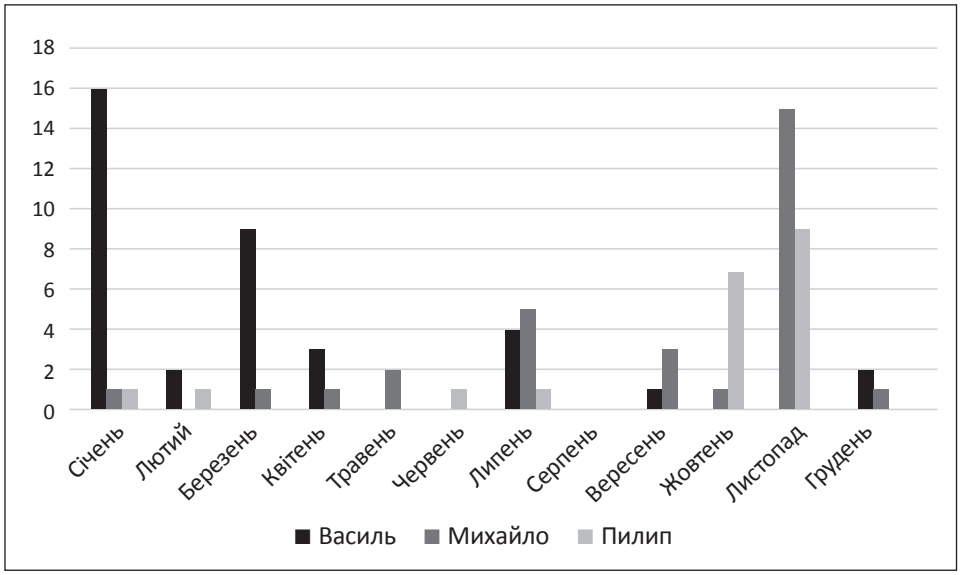

Рис. 42. Використання імен Василь, Михайло та Пилип у Пирятинській протопопії 1780 р.

Оскільки жіночих імен було набагато менше ніж чоловічих, то й сезонність їх значно вираженіша. Розглянемо це на прикладі чотирьох найуживаніших імен: *Ірина*, *Катерина*, *Мотрона* й *Параскева* (*рис. 43*).

Отже, ім'ям *Ірина* в 1780 р. назвали 27 дівчаток. Так нарікали їх переважно у два весняні місяці – у квітні (15 осіб) і травні (6 осіб). Квітневе ім'янаречення пов'язувалося з днем мучениць Агапії, Ірини й Хіонії, яких згадують 16 числа[486], а травневе – з великомученицею Іриною Македонською,

[481] Там само, с. 436–437.
[482] Там само, с. 434.
[483] Там само.
[484] Там само, с. 433.
[485] Там само, с. 434.
[486] Там само, с. 439.

яку поминають 5 травня[487]. Це ім'я вибрали також у лютому, березні, липні, серпні, жовтні та грудні. Кожного разу ним було названо тільки по одній дитині.

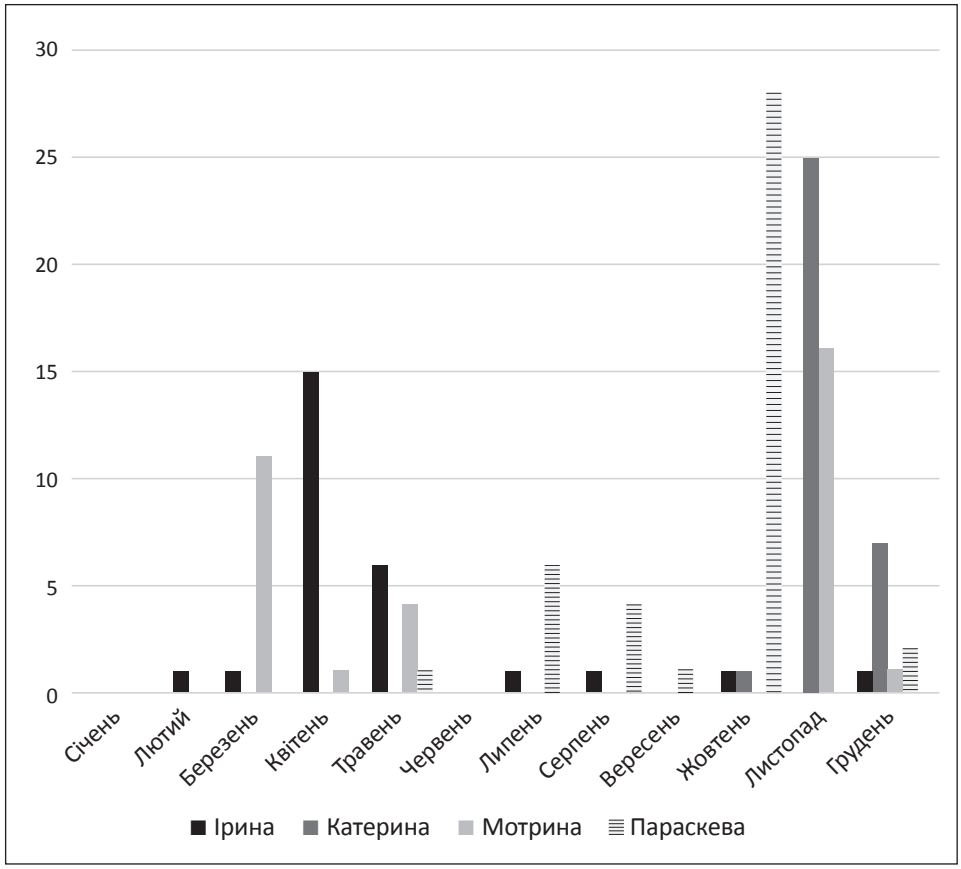

Рис. 43. **Використання імен Ірина, Катерина, Мотрона й Параскева в Пирятинській протопопії 1780 р.**

Наступне ім'я – *Катерина* – фіксується впродовж трьох останніх місяців того року. 28 жовтня ним охрещено доньку парафіянина Юріївської церкви с. Бондарі Степана Христенка[488]. У листопаді таким іменем нарекли 25 дітей, а в грудні – семеро. Майже всі ці хрещення датуються 20-ми числами листопада та початком грудня й приурочені до дня пам'яті Св. Катерини Мучениці (24 листопада)[489].

[487] *Требник*, с. 440.
[488] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 610, арк. 65 зв.
[489] *Требник*, с. 434.

За частотою вибору ім'я *Мотрона* не поступалося *Катерині*. Його так само використали 33 рази. Однак, на відміну від попереднього, воно було активне в метричних записах протягом п'яти місяців: 11 дівчаток названо ним у березні, 1 – у квітні, 4 – у травні, 16 – у листопаді, та 1 – у грудні. Листопадовий максимум пояснюється поминанням 9 числа преподобної Мотрони Константинопольської[490]. Березневі ж хрещення прив'язані до 27 числа – дня мучениці Мотрони Солунської[491].

Останнє з проаналізованих тут імен – *Параскева*, за кількісними показниками випереджає всі попередні. У метриках воно нотується 42 рази за шість місяців: по разу – у травні й вересні, двічі – у грудні, чотири рази – у серпні, шість разів – у липні, і 28 – у жовтні. Влітку дівчаток хрестили цим іменем у зв'язку з відзначенням пам'яті св. Параскеви Римлянки – 26 липня[492], а жовтневий пік обумовлений святом Параскеви Тарновської, яку згадували 14 жовтня[493].

Таким чином, вибір імені залежав не стільки від бажання батьків, існування сімейної традиції тощо, як від наявності його у святцях. Причому вибрати могли лише те ім'я, яке там вказувалося дуже близько до дати хрещення. Особливо добре це помітно на маловживаних іменах. Для прикладу, назвати хлопчика *Володимиром* можна було в тому разі, якщо він з'явився на світ близько 15 липня, адже саме тоді святкувався день рівноапостольного великого князя Володимира[494]. На досліджуваних теренах це ім'я отримали двоє малюків у с. Бондарі: 15 липня – син місцевого жителя Василя Тарасенка[495], а 21 липня – хлопчик, який народився в родині парафіянина Андрія Макаренка[496].

Те саме з іменем *Борис*. Обидвоє наречених ним дітей з пирятинських родин були хрещені в день поминання святих мучеників Бориса і Гліба – 24 липня[497]. Один з них був дитиною парафіян Вознесенської церкви Петра й Тетяни Овчаренків[498], а другий – Кузьми та Фросини Бондарів, які належали до Успенської парафії[499].

Найбільш рідкісні для цього регіону імена віднаходимо в метричній книзі Преображенського храму с. Харсіки. Важко сказати, чи це був вибір

[490] Там само.
[491] Там само, с. 439.
[492] Там само, с. 443.
[493] Там само, с. 433.
[494] Там само, с. 443.
[495] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 610, арк. 65.
[496] Там само, спр. 609, арк. 66 зв.
[497] *Требник*, с. 443.
[498] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 610, арк. 22 зв.
[499] Там само, спр. 609, арк. 21.

батьків, чи бажання місцевого єрея – Максима Андрієвського, але тільки у веденій ним метриці є імена *Северин* і *Никандр*. Першим з них 11 вересня 1780 р. нарекли сина Пилипа Садури та його дружини Агафії, а другим, 4 листопада, охрестили хлопчика, батьками якого були Григорій і Параска Вівчаренки[500].

У першому випадку немовля названо на честь мученика Северіана Севастійського, день якого припадає на 9 вересня[501], а в другому – у пам'ять про священномученика Никандра, котрому присвячене 4 листопада[502]. Обидва рази такий вибір не був безальтернативний. 9 вересня новонароджених дозволялося називати *Яким*, *Северин* і *Йосип*, а 4 листопада – *Йоаникій*, *Никандр* і *Ярема*. Тому схоже на те, що варіант обирав сам єрей. Інше питання: чим він керувався – прагненням видаватися оригінальним чи симпатіями або антипатіями до конкретних парафіян?[503]

Що ж до жіночих онімів, то найрідше використаними, по одному разу, виявились імена *Лукія* та *Любов*. Любов'ю назвали охрещену в Успенській церкві Пирятина 18 вересня доньку Діонісія та Дарії Йосифових[504]. Це ім'я вибрали з чотирьох: *Віри*, *Надії*, *Любові* й *Софії*, свято яких датоване 17 вересня[505]. Натомість *Лукія* – грудневе, пов'язане з днем мучениці Лукії, яка у святцях фігурує 13 грудня[506]. Так нарекли дочку парафіян Вознесенської церкви с. Пізники Максима та Фросини Болотненків[507].

Короткі висновки про народжуваність у Пирятинській протопопії такі:

- Попри запровадження в Київській митрополії XVIII ст. метричних книг, точно встановити рівень народжуваності в аналізованих парафіях практично неможливо, оскільки записи про хрещення не відображають повної картини (не реєструвалися, зокрема, мертвонароджені діти, а також померлі неохрещеними). Реальна кількість народжень перевищувала число хрещень, зафіксованих у метриках, на що вказує і коефіцієнт недореєстрації немовлят, який дорівнював 3,6. Незважаючи на це, рівень народжуваності на території протопопії був надвисоким – 48 %, що притаманно Східноєвропейському регіону в цілому.
- На відміну від шлюбності, сезонність народжень залежала не від церковних приписів, а радше від циклу сільськогосподарських робіт.

[500] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 102–102 зв.
[501] *Требник*, с. 432.
[502] Там само, с. 434.
[503] Див. про це: І. Сердюк. *Маленький дорослий*, с. 203–212.
[504] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 21 зв.
[505] *Требник*, с. 432.
[506] Там само, с. 435.
[507] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 59.

Що ж до особливостей хрещення новонароджених, то вони були обумовлені релігійною культурою: в тих випадках, коли батьки немовлят могли обирати дату здійснення цього таїнства, вони зазвичай надавали перевагу дням церковних свят.

- Як і все європейське населення того часу, в досліджуваній популяції дотримувалися т. зв. природної народжуваності, яка не передбачала жодного свідомого контролю над цим процесом. Власне тому шлюбна народжуваність місцевих жінок становила близько восьми дітей за життя. Поряд із шлюбною, в парафіях Пирятинської протопопії існувала, попри традиційно негативне ставлення до цього явища в народі, й позашлюбна народжуваність.
- Найчастіше хрещеними батьками для своїх нащадків місцеві парафіяни обирали родичів, осіб рівного або ж вищого соціального статусу.
- Ім'янаречення новонароджених повністю детермінувалося церковним календарем. Набір найпопулярніших імен залишався майже незмінним упродовж багатьох років. Серед чоловічих це були *Іван*, *Федір* та *Петро*, а серед жіночих – *Євдокія*, *Ганна* й *Марія*.

5.5.3. *Смертність*

З погляду демографії, смертність – це масовий процес вимирання поколінь, що складається з одиничних смертей, які настають у різному віці[508]. На відміну від сучасності, коли рівень смертності є відносно стабільним і здебільшого обумовлений віковою структурою населення, у домодерну добу він зазнавав значних коливань протягом року, визначаючи, відповідно, демографічну динаміку. Від рівня смертності залежали зростання, застій або регресія приросту населення. Через це вивчення числових і соціальних аспектів цього демографічного явища є дуже важливим[509].

Однак для Гетьманщини другої половини XVIII ст. таке завдання досить непросте. Головний фактор, що ускладнює його виконання, – специфіка джерельної бази. По-перше, вона обмежується виключно метричними записами, які на той момент ще не були стандартизовані. По-друге, у ті часи існувала суттєва різниця між дійсною кількістю смертей і кількістю зареєстрованих. Настільки суттєва, що істотно перевищувала аналогічне співвідношення між народженнями та хрещеннями. Це, як підкреслювала І. Ґейшторова, особливо стосувалося дитячої смертності, яка переважала в загальній структурі смертності[510]. Остання теза знайшла своє підтвердження

[508] Ю. І. Муромцева. *Демографія*, с. 84.
[509] C. Kuklo. *Demografia Rzeczypospolitej*, с. 401.
[510] I. Gieysztorowa. *Wstęp do demografii staropolskiej*, с. 257.

й у дослідженнях, проведених О. Замурою та І. Сердюком на матеріалах парафій, що належали до Переяславсько-Бориспольської єпархії[511].

У третій частині опрацьованих метричних книг 1780 р. – «Про померлих» – задокументовано 1 262 смерті: 644 – чоловіків, 618 – жінок (*табл. 48*).

Таблиця 48

Смертність у парафіях Пирятинської протопопії 1780 р.

№	Поселення	Померло		
		чоловіків	жінок	разом
1	2	3	4	5
1	Білоусівка-1	35	18	53
2	Білоусівка-2	17	28	45
3	Білоцерківці	16	7	23
4	Бондарі	8	13	21
5	Вороньки	14	14	28
6	Гурбинці	19	21	40
7	Дащенки	19	24	43
8	Дейманівка	22	33	55
9	Денисівка	16	17	33
10	Каплинці	20	14	34
11	Карпилівка	4	10	14
12	Ковалі	20	20	40
13	Кохнівка	13	8	21
14	Круподеринці	6	8	14
15	Кулажинці	24	17	41
16	Малютинці	23	31	54
17	Мелехи	21	16	37
18	Митлашівка	11	16	27
19	Мокіївка	7	10	17
20	Нехристівка	4	7	11
21	Овсюки	18	16	34
22	Перервинці	37	29	66
23	Пирятин (Вознесенська парафія)	60	50	110
24	Пирятин (Преображенська парафія)	20	17	37
25	Пирятин (Успенська парафія)	37	33	70

[511] О. Замура. *Великий шаленець: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст.* Київ 2014, с. 111–113; І. Сердюк. *Маленький дорослий*, с. 220.

1	2	3	4	5
26	Пізники	20	8	28
27	Поставмуки	39	34	73
28	Савинці	20	24	44
29	Сухоносівка	16	6	22
30	Харсіки	9	12	21
31	Яблуневе	35	48	83
32	Яцини	14	9	23
Сукупно		644	618	1 262

Джерела: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, 610.

Коефіцієнти смертності

Ці дані дозволяють визначити загальний коефіцієнт смертності, який вираховується, подібно до коефіцієнтів шлюбності й народжуваності, шляхом ділення числа смертей одного року ($См_ч$) на тогорічну середню чисельність населення ($Нас_ч$)[512]. Тобто:

$$К_{см} = \frac{См_ч}{Нас_ч} \times С,$$

де С – стала, яка дорівнює 1 000.

У 1780 р. загальний коефіцієнт смертності становив:

$$К_{см} = \frac{1\,262}{34\,071} \times 1000 = 37\,‰.$$

Його значення відповідає тому, що було характерне в той період для європейського населення загалом (коливалося в межах 30–40 осіб на тисячу), а також тому, що його навів Б. Миронов для сільської людності в Російській імперії XVIII ст.[513] Цей показник дуже наближений і до обчислених О. Замурою (30–39 ‰) та І. Сердюком (35,2 ‰)[514]. Отож одержаний результат дає підстави стверджувати, що загальний рівень смертності в досліджуваному регіоні не відрізнявся від того, який був притаманний усій ранньомодерній Європі.

Далі структуруємо померлих за великими віковими групами: діти – 0–14 років, люди активного віку – 15–59 років, та літні – 60 років і старші. Позаяк тут у 18 випадках кількість років на момент смерті з якихось причин у джерелі не зазначена, то подальші розрахунки здійснюватимуться,

[512] Л. Анри, А. Блюм. *Методика анализа в исторической демографии*, с. 187.

[513] Там само, с. 188; Б. Н. Миронов. *Социальная история России периода империи*, т. 1, с. 190.

[514] О. Замура. *Великий шаленець*, с. 99; І. Сердюк. *Маленький дорослий*, с. 220.

виходячи з числа 1 244 померлих. У підсумку з'ясовується, що найбільшою – 878 осіб (70,6 %) – була дитяча група, за нею йшли люди активного віку – 255 осіб (20,5 %), а вже тоді літні – 111 осіб (8,9 %) (*рис. 44*).

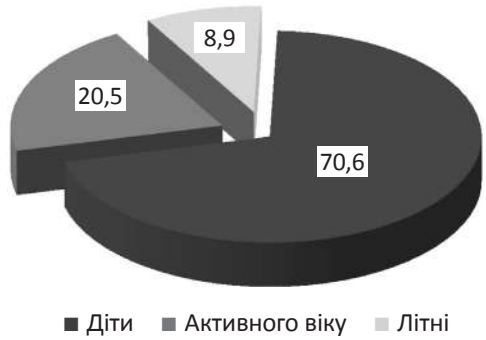

Рис. 44. Структура смертності в парафіях Пирятинської протопопії 1780 р.

Цей висновок верифікується віковими коефіцієнтами смертності, що обраховуються за формулою:

$$m_x = \frac{M_x}{\overline{P}_x} \times 1000,$$

де: M_x – число померлих у віці «х» за календарний період (переважно за рік);

$\overline{P}_x$ – кількість населення «х» віку на середину періоду (зазвичай середньорічна)[515].

Вікові коефіцієнти смертності аналізованої спільноти визначено за даними 1780 р. з п'яти парафій: Покровської с. Білоусівка-1, Різдво-Богородичної с. Вороньки, Миколаївської с. Дейманівка, Різдво-Богородичної с. Круподеринці та Параскевинської с. Сухоносівка (*табл. 49*).

Таблиця 49

Вікові коефіцієнти смертності в обраних парафіях Пирятинської протопопії за даними 1780 р.

Вік	Чисельність населення			Смертність			Вікові коефіцієнти смертності (у ‰)		
	чоловіки	жінки	разом	чоловіки	жінки	разом	чоловіки	жінки	разом
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
0–4	320	267	587	56	43	99	175	161	168,7
5–9	305	304	609	5	4	9	16,4	13,2	14,8

[515] В. А. Борисов. *Демография*: *Учебник для студентов ВУЗов*, 2-ге вид., випр. й допов. Москва 2001, с. 139.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
10–14	271	273	544	3	2	5	11	7,3	9,2
15–19	272	243	515	6	2	8	22	8,2	15,5
20–24	258	268	526	2	2	4	7,8	7,4	7,6
25–29	186	183	369	1	2	3	5,3	10,9	8,1
30–34	140	155	295	5	1	6	35,7	6,5	20,3
35–39	126	119	245	1	1	2	7,9	8,4	8,1
40–44	101	114	215	2	4	6	19,8	35,1	27,9
45–49	105	110	215	5	4	9	47,6	36,4	41,9
50–54	99	106	205	4	5	9	40,4	47,2	43,9
55–59	78	48	126	1	0	1	12,8	0	0
60–64	46	39	85	1	7	8	21,7	179,5	94,1
65–69	24	12	36	0	1	1	0	83,3	0
≥ 70	23	15	38	1	0	1	43,5	0	0
Не вказано	1	1	2	0	1	1	–	–	–
Загалом	2 355	2 257	4 612	93	79	172	–	–	–

Джерела: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, 610.

1780 року в цих парафіях мешкало 4 612 осіб (2 355 чоловіків та 2 257 жінок), а померло тоді 172 особи (93 чоловіки та 79 жінок). Вікові коефіцієнти смертності, отримані на основі цих відомостей, вкотре увиразнюють загальну тенденцію, властиву ранньомодерному суспільству загалом: найвищий показник демонструє наймолодша вікова група. Високий рівень смертності спостерігається також серед жінок віком від 40 років, коли зростає смертність під час пологів.

Дитяча смертність

Сучасна демографічна наука виділяє два типи причин дитячої смертності (як і смертності взагалі): ендогенний та екзогенний. До ендогенного відносять випадки смерті, спричинені внутрішнім станом особи, розвитком плоду, певними факторами захворюваності та перинатальної[516] смертності. Натомість екзогенний тип – це ті смерті немовлят, що виникали через зовнішні

[516] Перинатальна смертність (від гр. *περίπου* – навколо, латин. *natalis* – той, що стосується народження) – смертність плодів та дітей у перинатальний період (з 28-го тижня вагітності матері до закінчення сьомої доби життя немовляти) (див.: *Демографический энциклопедический словарь*, с. 325).

причини: антисанітарію, недотримання гігієнічних норм, поганий догляд, недостатнє харчування, епідемії тощо. Особливості документальних джерел XVIII ст. та стан вивчення цієї демографічної проблеми в територіальних межах Гетьманщини, попри певний поступ, не дають змоги дізнатися частку смертей першого типу серед померлих немовлят. Що ж до другого, то, як припускає О. Замура, на рівень дитячої смертності в цьому регіоні значною мірою впливали інфекційні захворювання та антисанітарні умови життя. Дослідниця також пише про вплив якості харчування матерів, що в той час суттєво залежала від врожаїв сільськогосподарських культур і коливання цін на хліб. Це, зі свого боку, нерідко призводило до раннього припинення грудного вигодовування й переведення малюка на тверду їжу. «Чутливість маленьких дітей до кардинальних і завчасних змін у харчуванні була першим чинником, який зумовлював переважну більшість їхніх смертей», – констатує історикиня[517].

Значущість грудного вигодовування немовлят для їхнього здоров'я важко переоцінити, адже саме молоко матері забезпечує належний розвиток їхнього імунітету. Це зумовлено тим, що «на відміну від інших видів дитячого харчування, і молозиво, і материнське молоко містять біологічно активні речовини, які захищають дитину від інфекцій»[518]. Після того як малюк переставав споживати материнське молоко й порушувалося передавання захисних антитіл від матері до дитини, зростала загроза впливу інфікування й поширення захворювань травного тракту[519]. Тобто тривалість грудного вигодовування відігравала істотну роль у запобіганні смерті на першому році життя. На жаль, сучасним науковцям не відомо, коли саме відлучали від грудей у Гетьманщині XVIII ст. Етнографічна праця кінця XIX – початку XX ст. «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу» містить повідомлення про те, що «одлучають од грудей дитину у год, деколи то й ранійше, а деколи то і після году»[520]. З огляду на тривкість традиції в українському суспільстві, можемо висловити припущення, що й у XVIII ст. немовлят намагалися вигодовувати материнським молоком щонайменше рік. Такі практики існували тоді в інших регіонах Європи. Наприклад, англійські історики дійшли думки, що відлучення відбувалося зазвичай на другому році життя дитини, здебільшого у 18 місяців[521].

---

[517] О. Замура. *Великий шаленець*, с. 102.

[518] М. Ливи Баччи. *Демографическая история Европы*, с. 167.

[519] E. A. Wrigley, R. S. Davies, J. E. Oeppen, R. S. Schofield. *English Population History from Family Reconstitution 1580–1837*. Cambridge 2005, с. 346.

[520] М. Грушевський, З. Кузеля. *Дитина у звичаях і віруваннях українського народу*. Київ 2017, с. 22.

[521] E. A. Wrigley, R. S. Davies, J. E. Oeppen, R. S. Schofield. *English Population History from Family Reconstitution 1580–1837*, с. 346.

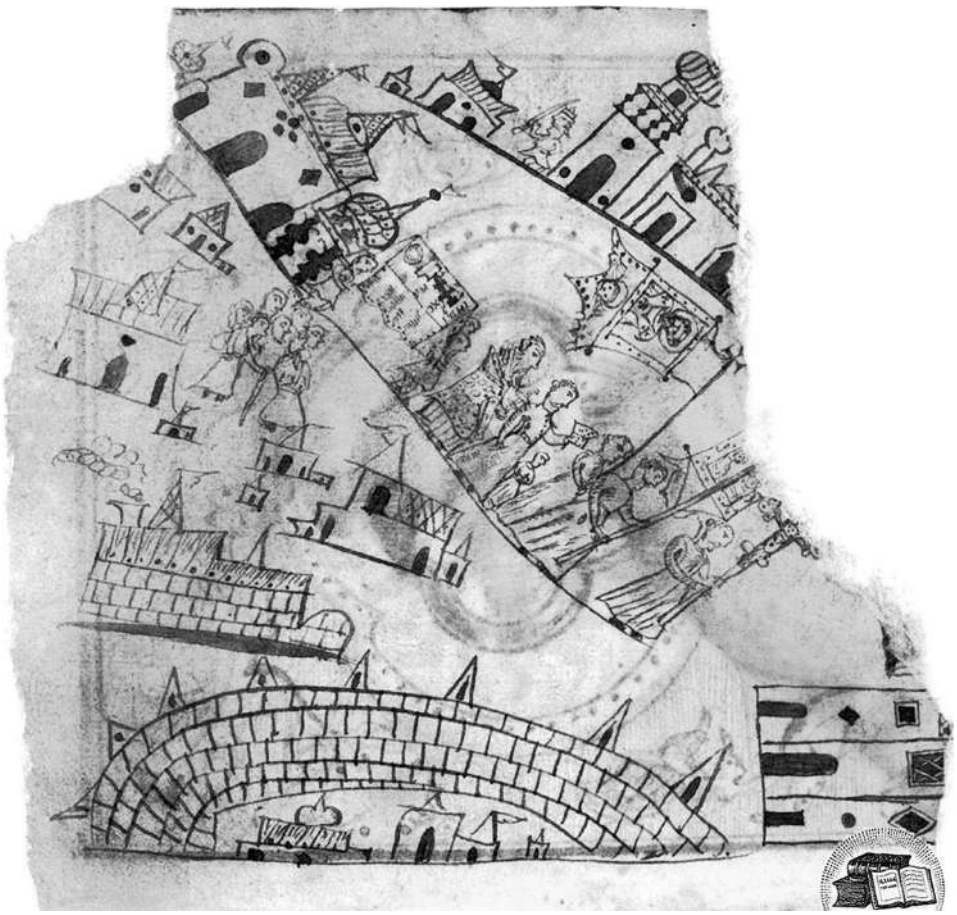

Похоронна процесія, віньєтка з метричної книги
церкви Різдва Пресв. Богородиці
с. Пінчуки Васильківського повіту Київського воєводства,
1730–1764 рр.

Якщо розподілити всіх дітей, які померли 1780 р. у вибраних для аналізу парафіях, за віком і статтю (*рис. 45*), то побачимо, що найчастіше це були представники наймолодшої вікової групи – 0–4 роки. Таких налічувалося 783 особи, або 89,3 % від усієї кількості. Серед них домінували немовлята – 335 (42,7 %), і ті, які покинули цей світ на другому – 204 (26,1 %), чи третьому – 172 (22 %) році життя. Хлопчики помирали частіше – 416 осіб (53,1 %), ніж дівчатка – 367 осіб (46,9 %). Коефіцієнт маскулінізації тоді становив 113 дітей чоловічої статі на 100 жіночої. Прикметно, що він збігається з тим значенням цього показника, яке вирахував М. Вижґа для парафії с. Рациборовиці[522]. Особливо така перевага за статевим співвідношенням помітна серед наймолодших: 187 (55,8 %) хлопчиків проти 148 (44,2 %) дівчаток. Тут коефіцієнт значно вищий – 126.

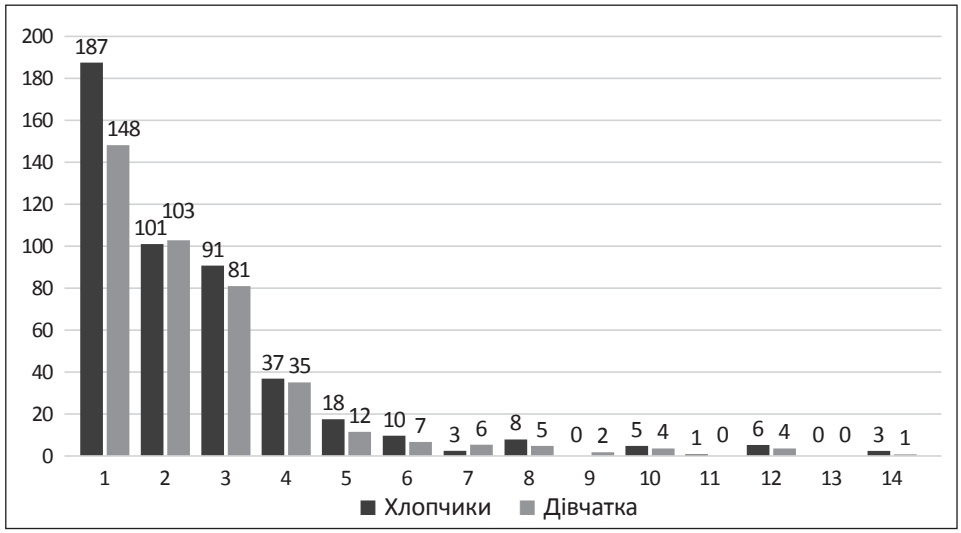

Рис. 45. Дитяча смертність у Пирятинській протопопії 1780 р.
(*на осі абсцис позначено вікові групи, а на осі ординат – число осіб*)

Вивчаючи смертність як демографічне явище за обліковими джерелами Київської митрополії XVIII ст., неможливо уникнути проблеми неточності записів. Основними її причинами, очевидно, є тогочасна недосконалість форм звітності й непідготовленість парафіяльного духовенства, яке нерідко вдавалося до округлення віку. Як справедливо зауважує І. Сердюк, «фіксуючи вік померлих, усіх дітей, які прожили кілька днів, тижнів чи місяців, священники записували як тих, кому виповнився один рік»[523].

[522] M. Wyżga. *Parafia Raciborowice od XVI do końca XVIII wieku*, с. 233.

[523] І. Сердюк. *Маленький дорослий*, с. 222. Те саме стверджує також: О. Замура. *Великий шаленець*, с. 100.

Аналіз відповідних записів в опрацьованих джерелах монографії доводить цілковиту слушність цього твердження. Лише двічі в усіх 32 метричних книгах подавався більш-менш точний вік померлих дітей. Так, укладачі метрики Вознесенської церкви Пирятина – протоєрей Григорій Козловський та диякон Прокіп Павельський, стосовно померлої 25 листопада доньки Стефана Дем'яненка Параски у графі «вік» написали: «2 недели»[524]. Подібний запис зроблений і в метричній книзі Миколаївського храму с. Кулажинці 14 грудня. У ньому повідомлялося, що в місцевого мешканця Стефана Кобця помер син, ім'я якого не наводилося, але зазначалося, що «лет ему било неділя». Цікаво, що в наступній графі, призначеній для інформації про вік, стояла цифра «1»[525].

Далеко не всі записи про смерть дають змогу виокремити немовлят з-поміж усіх померлих (шляхом зіставлення з відомостями про батьків і датами народження). Чимало єреїв вдавалися до розмитих формулювань, як-от священник Марко Суходольський з Йоано-Предтеченської парафії с. Малютинці. Панотець без зайвих подробиць занотовував: «Преставися раб Божий мл: Іоанн лет» чи «Преставися раба Божия мл: Ефросиния лет» і т. п.[526] Аналогічно реєстрував такі події і його колега з Покровської церкви с. Білоусівка-1 о. Григорій Іллецький, який писав: «Младенец Макарий представися и погребен християнски» тощо[527].

Однак у 21 парафії, де такі зіставлення все ж здійснено, вдалося ідентифікувати 51 немовля, народжене й померле впродовж 1780 р. Більшість серед них так само становили хлопчики – 39 осіб проти 22 дівчаток. Коефіцієнт маскулінізації був досить високий – 177.

Найбільше таких хлопчиків виявилось у метриці Вознесенської церкви с. Пізники – семеро з одинадцяти померлих того року однорічних дітей. Та хоча серед них були й ті, хто прожив кілька днів, тижнів або місяців, усі вони марковані як однорічні. Найкоротше життя, мабуть, було в сина жителя цього села Михайла Самойленка – Кирила, який відійшов до вічності в день хрещення[528].

Такий підхід до обліку померлих спонукає думати, що в досліджуваний період парафіяльним єреям, які ставили цифру 1 у відповідній графі, йшлося не про фіксацію точного віку новопреставленого, – вони лише інформували про те, що смерть відбулася на першому році життя. Якщо саме так подивитися на цю проблему, розглядаючи всіх дітей, вік яких позначений

[524] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 610, арк. 29 зв.
[525] Там само, арк. 17 зв.
[526] Там само, спр. 609, арк. 27–27 зв.
[527] Там само, арк. 132–134.
[528] Там само, арк. 58, 62.

у такий спосіб як немовлят, то можна легко розрахувати коефіцієнт їхньої смертності.

Для цього слід також встановити число новонароджених, які померли до хрещення й не зареєстровані в метричних книгах. Уважається, що такі смерті складають 3 % від хрещень[529]. Далі підрахуємо вірогідну смертність немовлят *(табл. 50)*.

Таблиця 50

Вірогідна смертність немовлят у Пирятинській протопопії 1780 р.

Хрещення	1 644	Смерті до року	355
Померлі до хрещення	49	Померлі до хрещення	49
Сукупно	1 693	*Сукупно*	404

Джерела: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, 610.

На основі отриманих даних обчислимо коефіцієнт смертності немовлят:

$$К_{см.нем} = \frac{См_{до\ року}}{Хрещення} \times 1000 = \frac{404}{1693} \times 1000 = 237\ ‰.$$

Отже, до кінця першого року життя не доживало 237 з 1 000 дітей. Такий високий коефіцієнт не був тоді екстраординарним – він дуже близький до показників смертності немовлят у Франції 1770–1780 рр. – 273 ‰[530], та Польщі XVIII ст. – 250 ‰[531]. При цьому він вищий, ніж в Англії – 165 ‰, але набагато нижчий, ніж у Московії – 334 ‰[532]. Беручи до уваги сталий недооблік метричних книг, мусимо визнати, що насправді цей коефіцієнт у Пирятинській протопопії був значно більшим.

Чому ж саме немовлята становили левову частку в структурі дитячої смертності (*табл. 51*)? Зі сказаного раніше зрозуміло, що опрацьовані метричні записи не забезпечують точності розрахунку кількісного співвідношення ендогенної та екзогенної смертності в парафіях протопопії в 1780 р. Залишається прийняти усталену в історичній демографії тезу, що від третини й до половини новонароджених помирали в перші чотири тижні життя. Тобто у структурі смертності немовлят переважала т. зв. неонатальна смертність[533], що була наслідком неправильного розвитку плоду в лоні матері, несприятливих обставин пологів та перинатальної смертності. Смерть

[529] Л. Анри, А. Блюм. *Методика анализа в исторической демографии*, с. 77–78.

[530] М. Ливи Баччи. *Демографическая история Европы*, с. 165.

[531] C. Kuklo. *Demografia Rzeczypospolitej*, с. 403.

[532] М. Ливи Баччи. *Демографическая история Европы*, с. 165.

[533] Неонатальна смертність (від гр. *νέος* – молодий, латин. *natalis* – той, що стосується народження) – рання дитяча смертність (з моменту народження до 28-го дня життя) (див.: *Демографический энциклопедический словарь*, с. 283).

старших немовлят (від 29 дня і до 12 місяців) – т. зв. постнеонатальна[534], виникала через відсутність санітарно-гігієнічних норм, захворювання шлунково-кишкового тракту, поганий догляд за новонародженим тощо[535].

Таблиця 51

Дитяча смертність у Пирятинській протопопії 1780 р.

Вік	Хлопчики	Дівчатка	Разом	%	K_{mas}
0–1	187	148	335	38,2	126
2	101	103	204	23,3	98
3	91	81	172	19,6	112
4	37	35	72	8,2	106
5–9	39	32	71	8	122
10–14	15	9	24	2,7	167
Сукупно	470	408	878	100	115

Джерела: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, 610.

Як показало спеціальне дослідження, з усіх тих немовлят, точний вік яких вдалося з'ясувати (51 дитина), у неонатальний період померло 19 (37,3 %), себто трохи більше третини. Ймовірно, що таких було ще більше, адже маємо надзвичайно неповні дані.

Найменше із цих малюків прожив уже названий Кирило Самойленко, дати хрещення і смерті якого збігаються[536]. Трохи старшим, за два дні після своїх хрестин, покинув цей світ Григорій, син парафіянина Успенської церкви Пирятина Григорія Хлопина[537]. По чотири дні прожили: Катерина, донька мешканця с. Дейманівка Василя Довженка[538], та Юхим, нащадок родини Івана Комара із с. Пізники[539]. Ще двоє: Катерина, дочка Мартина Пономаря з Дейманівки[540], та Петро, син Гордія Жадана з Овсюків[541], пішли в засвіти на шостий день після прийняття таїнства хрещення, а згаданий син Стефана Кобця з Кулажинців – на сьомий. Загалом же на першому тижні життя відійшло до вічності восьмеро дітей, на другому – семеро, на третьому – одне немовля, і на четвертому – троє. Отож ця дуже не репрезентативна вибірка показує, що неонатальна смертність наставала переважно в перші два тижні життя.

---

[534] *Демографический энциклопедический словарь*, с. 283.
[535] C. Kuklo. *Demografia Rzeczypospolitej*, с. 405.
[536] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 58, 62.
[537] Там само, арк. 22 зв., 29.
[538] Там само, спр. 610, арк. 43, 46 зв.
[539] Там само, спр. 609, арк. 59, 62 зв.
[540] Там само, спр. 610, арк. 42 зв., 46 зв.
[541] Там само, арк. 21 зв., 28.

Решта 32 немовлят з цієї групи померли, вочевидь, у постнеонатальний період. Фактори, які провокували таку смертність, уже були перелічені[542]. Додамо тільки, що в той час метричний облік ще не передбачав збору таких даних, а тому всі відомості про причини смерті конкретних осіб, які трапляються в метричних книгах – це радше побіжні зауваги їхніх укладачів. Стосовно немовлят диспонуємо лише однією такою ремаркою, яку залишив єрей Миколаївського храму с. Дащенки Гордій Негрієвич. З приводу кончини доньки одного з парафіян цієї церкви він записав: «Преставися з оспи младеница Домна, дочь посполитого Максима Тимофеева Резуна»[543]. Варто зазначити, що панотець був чи не єдиним з усіх душпастирів, хто помітив спалах цієї хвороби в листопаді – грудні 1780 р.

Як знаємо, у XVIII ст. віспа належала до тих недуг, якими страждало населення цілої Європи. Найвищу смертність вона викликала серед дітей, бо більшість дорослих перехворіла нею раніше й мала імунітет[544]. Саме така ситуація спостерігалася й у Дащенках, де жоден дорослий не помер від цієї хвороби. Тоді в парафії вона уразила 15 осіб, усі діти віком до 5 років: вісім хлопчиків і сім дівчаток. П'ятирічних було двоє: донька козачки, напевно вдови, Євдокії Коптюшки Феодосія та «младеница Анна, дочь козака Якова Никифорова Назаренка»[545].

Про те, що епідемічні захворювання найсильніше впливали на смертність у дитячій групі, свідчить і той факт, що окремі подружжя втратили того року по декілька дітей. Наприклад, у посполитого Максима Різуна через кілька днів після доньки, 5 грудня, так само від віспи відійшов і трирічний син Самійло[546]. У священника Миколаївського храму с. Дейманівка Самуїла Бутовського на початку 1780 р. не стало двох малолітніх дітей: 6 січня – дочки Євдокії (3 роки), а 8 січня – сина Павла (2 роки). У вірянина тієї ж парафії Корнія Гупки переставилися двоє синів: 26 серпня – Омелян (12 років), а 17 листопада – Іван (8 років)[547]. Родина Федора Самійленка із с. Яцини 25 червня зосталася без сина Григорія, а 16 серпня – без доньки Марти[548]. Діти ж парафіянина Миколаївської церкви с. Кулажинці Стефана Марченка – трирічний Іван і дволітній Андрій – померли взагалі в один день – 20 січня[549].

---

[542] Див. також: M. Wyżga. *Parafia Raciborowice od XVI do końca XVIII wieku*, с. 233.
[543] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 90.
[544] М. Ливи Баччи. *Демографическая история Европы*, с. 127.
[545] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 90–90 зв.
[546] Там само, арк. 90.
[547] Там само, спр. 610, арк. 45 зв. – 46 зв.
[548] Там само, спр. 610, арк. 95 зв. – 96.
[549] Там само, арк. 16 зв.

Переповненість житла[550], антисанітарія та повна відсутність медичного обслуговування сприяли тому, що пошесті забирали подекуди й більше життів одночасно. Так, у мешканця с. Поставмуки Павла Нудьги загинуло відразу троє дітей. Першою – 1 жовтня, покинула свою родину трирічна Домнікія, 6 жовтня смерть забрала п'ятирічного Севастяна, а наступного дня – однорічного Саву[551]. Так само трьох, двох синів і доньку, тільки вже в липні поховала сім'я парафіянина Яблунівського Успенського храму Матвія Отбільченка. Найвірогідніше, причиною стала якась заразна хвороба. Всі діти вмерли протягом тижня – з 5 до 12 липня. Спочатку не стало п'ятилітнього Корнія, потім (8 липня) – чотирирічного Гната, і наприкінці – дворічної Марії[552]. Усього ж у тих парафіях, де метричні записи велися відносно коректно, зафіксовано 36 родин, які в 1780 р. втратили по двоє й більше нащадків.

Отже, в Пирятинській протопопії рівень дитячої смертності був досить високим. Саме діти і становили основний сегмент у загальній структурі смертності. Найчастіше з них умирали представники наймолодшої вікової групи – 0–4 роки. Їхня частка серед усіх померлих 1780 р. була найбільшою – 62,9 %. Ще один очевидний висновок той, що хлопчики у дитячій групі, особливо в перший рік життя, були значно уразливіші, ніж дівчатка: на 100 померлих малят жіночої статі припадало 126 чоловічої. Проте необхідно усвідомлювати, що така чисельність дитячих смертей не є унікальною особливістю досліджуваної спільноти – вона повністю відповідає тим тенденціям, які домінували в аграрних суспільствах домодерної Європи в цілому. Отриманий результат засвідчує слушність поширеної в історичній демографії думки про те, що в той час до кінця дитинства не доживала майже половина населення[553].

Смертність дорослих

Як справедливо зауважив Ц. Кукльо, «смертність дорослих у достатистичну добу досліджувати ще складніше, ніж смертність дітей». Своє застереження вчений аргументує відсутністю достатньої кількості даних для визначення вікових коефіцієнтів смертності, з яких вдається розрахувати хіба що загальний[554]. Інші теоретики історичної демографії – Л. Анрі й А. Блюм,

---

[550] Про розміри та населеність житла простолюду в Гетьманщині див.: І. Сердюк. *Маленький дорослий*, с. 269–273.

[551] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 46 зв.

[552] Там само, арк. 162 зв.

[553] M. Wyżga. *Parafia Raciborowice od XVI do końca XVIII wieku*, с. 235.

[C.] Kuklo. *Demografia Rzeczypospolitej*, с. 406.

[554] Л. Анри, А. Блюм. *Методика анализа в исторической демографии*, с. 77.

ще радикальніші щодо цього питання. На їхній погляд, за умови наявності лише актів цивільного стану (у нашому випадку – метричних записів) можна вивчати тільки дитячу смертність («дітей до року і молодше п'яти років»)[555].

Таблиця 52

Смертність у Пирятинській протопопії 1780 р.

Вікові групи	Чоловіки	Жінки	Разом	%	K_{mas}
0–4	416	367	783	62,9	113
5–9	39	32	71	5,7	122
10–14	15	9	24	1,9	167
15–19	19	19	38	3,1	100
20–24	11	12	23	1,8	92
25–29	6	15	21	1,7	40
30–34	17	15	32	2,6	113
35–39	6	14	20	1,6	43
40–44	18	18	36	2,9	100
45–49	11	16	27	2,2	69
50–54	22	22	44	3,5	100
55–59	7	7	14	1,1	100
60–64	20	27	47	3,8	74
65–60	8	6	14	1,1	133
70–74	25	12	37	3	208
75–79	2	4	6	0,5	50
≥ 80	2	5	7	0,6	40
Сукупно	644	600	1 244	100	107

Джерела: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, 610.

І все ж інформація використаних у цій монографії джерел, окрім загального коефіцієнта смертності (він, як пам'ятаємо, становив 37 ‰), дозволяє зупинитися й на інших аспектах смертності дорослих. Один із них – це статеве співвідношення померлих (*табл. 52*). Через високий рівень смертності хлопчиків, більшість зареєстрованих смертей стосуються осіб чоловічої статі – 107 чоловіків на 100 жінок, проте якщо дитячу групу вилучити з аналізу, то результат кардинально зміниться. Серед дорослих частіше

[555] Фертильність (латин. *fertilis* – плодючий) – здатність організму розмножуватися (див.: *Сучасний словник іншомовних слів*, с. 708).

в 1780 р. помирали жінки: 110 осіб жіночої статі на 100 чоловічої. Така перевага фіксується зазвичай у тих вікових групах, які належать до періоду жіночої фертильності: 20–24, 25–29, 35–39, 45–49[556]. Тобто до смерті жінок могли призводити, з-поміж іншого, й ускладнення при родах та виснаження жіночого організму в результаті численних пологів. Аналогічне явище в цих вікових категоріях помічає й О. Замура, але вже на матеріалах Переяславського полку[557].

Серед людей літнього віку частіше ховали чоловіків, натомість жінки частіше доживали до старості[558]. На це ж вказує й загальне статеве співвідношення померлих.

Якщо звернутися до конкретних прикладів, то довгожителями, мабуть, потрібно вважати двох чоловіків і п'ять жінок, які відійшли в кращий світ у віці 80 років (у всіх випадках ці дані в джерелах заокруглено). Такими чоловіками, зосібна, стали мешканець Миколаївської парафії с. Кулажинці Андрій Шостаченко, який помер у лютому[559], та Андрій Влук, про кончину якого записано в метричній книзі Святотроїцького храму с. Овсюки 11 грудня[560].

Однією із жінок, які пережили 80-літній рубіж, виявилася мати парафіянина тієї ж Кулажинської церкви Данила Юрченка (показово, що укладачі не задокументували її імені – ймовірно, для них це не здавалося важливим). Стільки ж років мала й вірянка із с. Мелехи – Євдокія Корніїха, якої не стало 8 вересня 1780 р.[561] Ще троє жінок були жительками м. Пирятина. У Вознесенській парафії такого віку на момент смерті досягли Параска Шевейчиха й удова Василина Костиха[562], а в Преображенській – Анастасія Чепаризова[563].

Дорослі також відходили з життя не лише з природних причин, а й через різні нещасні випадки, епідемії, проблеми з харчуванням тощо. Випадків неприродної смерті в проаналізованих метриках того року налічується три. Ще щодо одного з небіжчиків – мешканця Мокіївки, сорокарічного Кузьми Веремійця, метрика Миколаївської церкви під 11 січня повідомляє лише, що він «преставися скоропостижно»[564], себто раптово. Записи про два інші випадки більш інформативні. Перший стався на початку січня

[556] C. Kuklo. *Demografia Rzeczypospolitej*, с. 408.
[557] О. Замура. *Великий шаленець*, с. 107.
[558] C. Kuklo. *Demografia Rzeczypospolitej*, с. 408.
[559] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 610, арк. 17.
[560] Там само, арк. 109 зв.
[561] Там само, арк. 9 зв.
[562] Там само, арк. 28.
[563] Там само, арк. 79.
[564] Там само, спр. 609, арк. 75.

в с. Сухоносівка. Там, за невідомих обставин, згорів місцевий житель Мусій Несторенко. Парафіяльний єрей Дмитро Григорович занотував у метричній книзі, що небіжчик «по причине наглоумертвия не получил христианского погребения»[565].

У червні в м-ку Журавка втопилася в річці Удаї парафіянка Миколаївського храму с. Дащенки Мотрона Романівна – дружина відставного прапорщика Тимофія Марківа. Деталей цієї трагічної події метрика не розкриває – сказано тільки, що потопельниця «тамо христиански и погребена»[566].

Перш ніж продовжувати осмислення викладених фактів, наголосимо, що в ранньомодерний період поведінка православних мирян перед смертю суворо регламентувалася. В умовах дисциплінування релігійних практик у Православній Церкві сформувалися спеціальні правила т. зв. кончини по-християнськи, або «доброї смерті». Дослідниця цієї проблеми О. Замура називає чотири її основні елементи: «1) обов'язкова присутність священика; 2) сповідь, під час якої священик і вірянин залишаються сам на сам; 3) відспівування тіла в церкві; 4) поховання тіла в освяченій землі»[567].

На противагу цьому існувало також поняття т. зв. наглої, або «злої», смерті, яка наставала несподівано. Виділялося вісім її варіантів: пожирання тваринами, падіння з висоти, засипання землею, утоплення, замерзання, згорання у вогні, раптова загибель без видимих причин (сюди, вочевидь, належать серцеві напади тощо, ідентифікувати які тогочасна медицина була ще не в змозі) та самогубство[568].

Про такі самі форми нехристиянської кончини розмірковував і бароковий поет початку XVIII ст. Климентій Зіновіїв. У вірші «Ω согаря́ющихъ во ωгнѝ» він писав: «Нє да(и) бж̃є такóю смє(р)т(ъ)ю сѧ ко(н)чати: ωгнє(м) горѣти, и злє крѣпко пострада́ти». А щодо утоплення просив Господа захистити від такої «зло(и) смє(р)ти всѣхъ вѣ́рныхъ», бо ті, на відміну від невірних, мають умирати лише доброю[569].

Незважаючи на те, що обидва наведені щойно випадки є варіаціями «злої смерті», Мусія Несторенка поховали, як і належало – без дотримання християнських правил, а утопленицю – навпаки. За спостереженням О. Романової, рішення про те, у який спосіб хоронити померлого наглою смертю, часто ухвалювалося парафіяльним єреєм. І якщо це було не самогубство, то перше, на що звертали увагу, – коли востаннє небіжчик був на сповіді. Згідно з тогочасними церковними нормами, християнин, «який

[565] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 153.
[566] Там само, арк. 89.
[567] О. Замура. *Великий шаленець*, с. 137.
[568] Там само, с. 143.
[569] К. Зіновіїв. *Вірші. Приповісті посполиті*, с. 42.

Похоронна процесія, шмуцтитул метричної книги
церкви Успення Пресв. Богородиці
в с. Триліси Васильківського повіту Київського воєводства,
1775 р.

регулярно сповідується і не має за собою великих гріхів, у випадку наглої смерті помимо її волі прирівнюється до звичного християнина»[570]. Тож, цілком можливо, що дружина прапорщика була доброю парафіянкою, загинула при свідках і ніщо не завадило священникові прийняти рішення про її достойне погребіння. Натомість Мусій Несторенко міг бути не дуже ревним православним та ще й згоріти за обтяжливих обставин, наприклад напідпитку (п'яниці ще Требником Петра Могили були віднесені до тих, хто не заслуговує на християнське поховання)[571].

Не останню роль у цьому відігравали родичі покійних. Чоловік Мотрони Романівни був відставним прапорщиком, мав певний соціальний статус, а отже, міг поклопотатися про належне залагодження справи. А от чи мав таких родичів Мусій Нестеренко – не відомо.

Свідченням того, що дорослі помирали разом з дітьми від епідемологічних захворювань, є метричні записи про їхню одночасну чи майже одночасну (у межах кількох днів) кончину. Скажімо, миряни Миколаївської церкви с. Кулажинці Антип Литвин (40 років) та його дружина Фросина (29 років) покинули цей світ в один день – 23 січня[572]. Із різницею в тиждень – 2 та 10 січня, померли парафіяни Введенської церкви с. Перервинці Опанас Ковтун (70 років) із жінкою Марією (60 років)[573].

У метриці Покровської парафії с. Білоусівка зареєстровано два випадки смертей батьків та дітей упродовж короткого часу. Так, 28 липня місцевий мешканець Онисим Коломієць втратив дружину Ірину (43 роки), а вже 11 серпня – дорослого сина Лук'яна (19 років)[574]. В іншого вірянина – Стефана Шаповаленка, 29 серпня померла дев'ятирічна донька Килина, а за декілька днів – її мати Катерина (32 роки)[575]. У жителя с. Гурбинці Федора Андрійченка 7 січня не стало восьмилітньої дочки Ганни, а за два дні – 9 січня – і жінки Фросини (38 років)[576]. Такий самий інтервал між смертями доньки Дарії й дружини Агафії із сім'ї мирянина с. Митлашівка Романа Карафета (21 та 24 березня відповідно)[577].

---

[570] О. Романова. Значення передсмертної сповіді та поховання за християнським обрядом у свідомості людей XVIII ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі* 7 (2007) 219–221.

[571] О. Замура. *Великий шаленець*, с. 142.

[572] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 610, арк. 16 зв.

[573] Там само, спр. 609, арк. 114.

[574] Там само, спр. 610, арк. 37 зв.

[575] Там само, арк. 37 зв. – 38.

[576] Там само, спр. 609, арк. 146.

[577] Там само, арк. 122.

Сезонність смертності

На сезонність смертності, як і інших видів природного руху населення, також впливали кліматичні умови, господарський цикл тощо. Однак в історичній демографії існує стале переконання, що «під час дослідження смертей необхідно окремо вивчати сезонні зміни, принаймні дитячих і дорослих смертей, бо вони можуть бути зовсім різними»[578]. Зазвичай для цього всіх померлих розподіляють на п'ять вікових категорій: ті, хто помер до року, у віці 1–4 роки, 5–14 років, 15–59 років та від 60 років і далі. Оскільки укладачі аналізованих тут метричних книг вік усіх немовлят здебільша округлювали до цифри «1», було вирішено дещо відкоригувати цей розподіл: віднести всіх однорічних до першої групи, а до другої включити дітей 2–4 років (*табл. 53*).

Таблиця 53

Сезонність смертності в Пирятинській протопопії 1780 р. відносно віку

Вік	Сукупно	Місяці											
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
0–1	1 200	87	87	44	65	76	142	142	131	109	120	142	55
2–4	1 200	41	49	41	49	57	114	170	137	146	154	137	105
5–14	1 200	83	83	83	41	41	83	124	165,5	124	165,5	83	124
15–59	1 200	211	141	127	113	85	56	56	71	71	71	85	113
≥ 60	1 200	253	190	95	63	63	95	63	63	126	63	63	63

Джерела: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, 610.

На сезонність смертності в наймолодшій віковій групі, безумовно, впливала й сезонність народжуваності. Якщо ці два показники зобразити графічно у вигляді кривих, то побачимо (*рис. 46*), що в окремі періоди їхнє зростання відбувалося майже синхронно. Особливо чітко це простежується в літні місяці, з червня по серпень, та в листопаді. Така синхронність виглядає цілком логічною з огляду на все сказане про рівень смертності немовлят. Тобто найбільше їх помирало тоді, коли найбільше народжувалось.

Проте пояснювати зростання смертності немовлят, передовсім улітку (*рис. 47*), виключно зростанням народжуваності, очевидно, не можна. Вчені переконані, що виразний вплив на літнє підвищення числа смертей мало поширення в теплу пору шлунково-кишкових захворювань, яких дитячий організм був не здатен подолати[579]. Згідно з Ц. Кукльо, «низький рівень загальної гігієни, погані умови життя значної частини населення, у випадку

[578] Л. Анри, А. Блюм. *Методика анализа в исторической демографии*, с. 62.

[579] M. Wyżga. *Parafia Raciborowice od XVI do końca XVIII wieku*, с. 239.

бідних – часто найскромніші харчові раціони й неякісні продукти, використання забрудненої води призводили до появи багатьох інфекційних захворювань. Їхні мікроби, що поширювалися протягом літа мухами й іншими комахами, розширювали коло хворих і спричиняли найбільше жертв серед новонароджених»[580]. Ситуація ще сильніше загострювалася, якщо на ті дні припадало відлучення від материнського молока[581]. А це цілком вірогідно в реаліях досліджуваного регіону, де в липні починалися жнива.

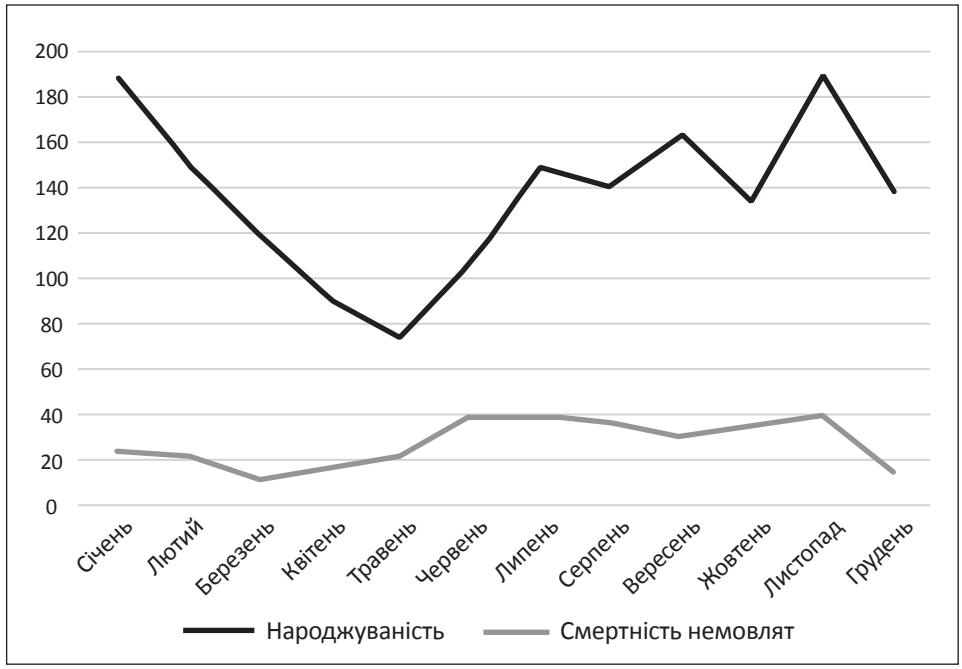

Рис. 46. Сезонність народжуваності та сезонність смертності немовлят у Пирятинській протопопії 1780 р.

Динаміка смертності в інших вікових групах дітей – 2–4 роки та 5–14 років – нагадувала щойно описану. Єдина відмінність – це збільшення кількості смертей у жовтні та листопаді, зумовлена, вочевидь, кліматичними змінами й поширенням пов'язаних із цим застудних та епідемічних хвороб. Як уже знаємо, зафіксоване в с. Дащенки зростання дитячої смертності від віспи спостерігалося саме наприкінці осені – на початку зими[582].

[580] C. Kuklo. *Demografia Rzeczypospolitej*, с. 410–411.

[581] E. A. Wrigley, R. S. Davies, J. E. Oeppen, R. S. Schofield. *English Population History from Family Reconstitution 1580–1837*, с. 346.

[582] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 89 зв. – 90 зв.

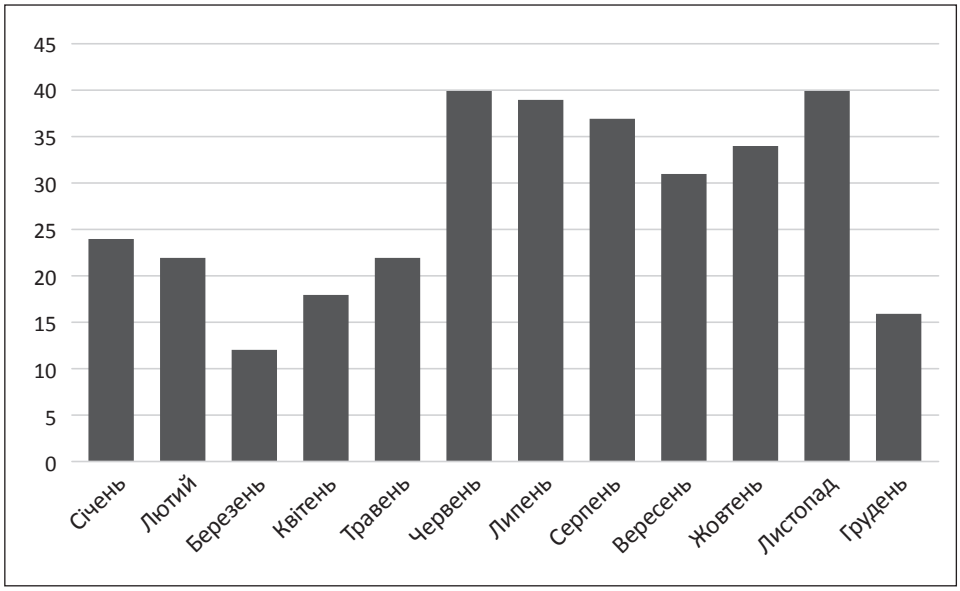

Рис. 47. Сезонність смертності немовлят у Пирятинській протопопії 1780 р.

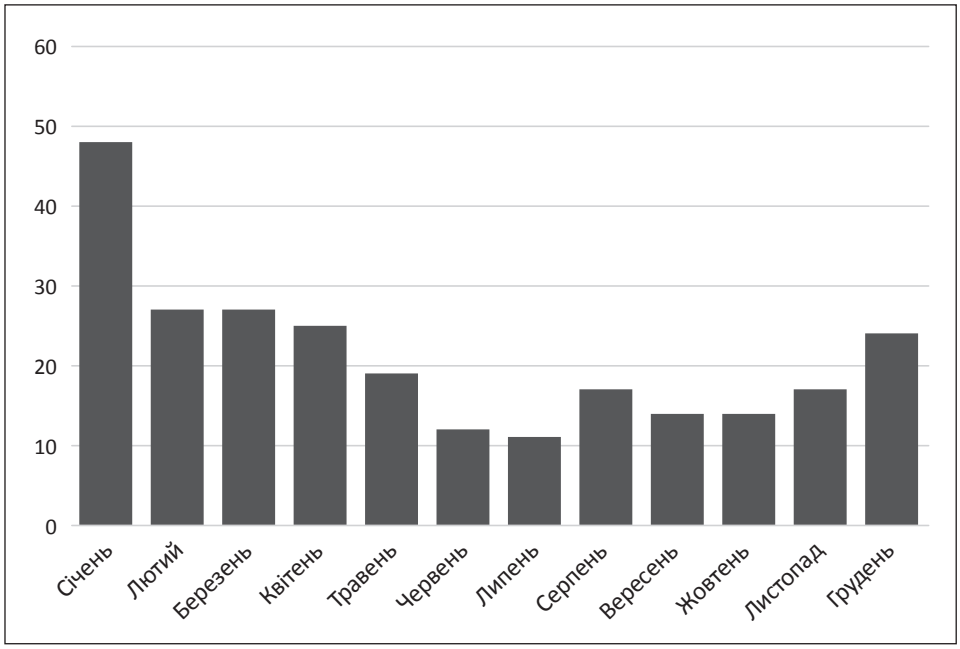

Рис. 48. Сезонність смертності осіб 15–59 років у Пирятинській протопопії 1780 р.

Дещо іншу картину демонструє динаміка смертності дорослих (*рис. 48*). Її пік припадає на зиму й весну. За даними сучасної науки, більшість із цієї

групи гинули від тифу, віспи й туберкульозу. На старших людей, організм який був більш виснажений, суттєво впливав ще й період нестачі харчових продуктів перед новим урожаєм[583].

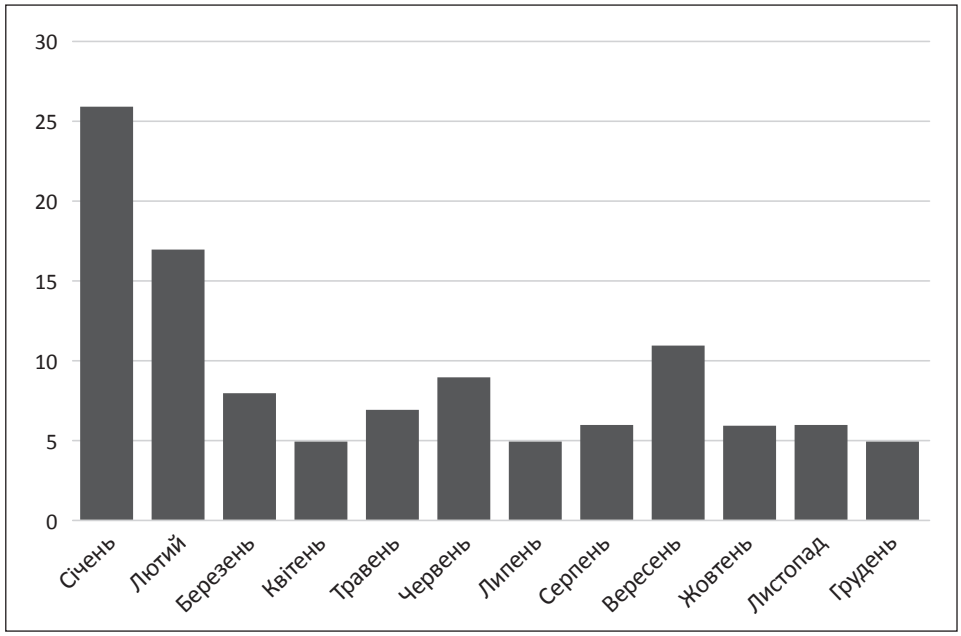

Рис. 49. Сезонність смертності осіб, старших 60 років, у Пирятинській протопопії 1780 р.

Найвразливішими до різноманітних пошестей і застуд були літні люди (віком від 60 років), які найчастіше помирали взимку (*рис. 49*). Наступне істотне зростання коефіцієнта сезонності в цій групі – 125, джерела зареєстрували у вересні 1780 р.

Поглянувши на сезонність смертності в Пирятинській протопопії XVIII ст. загалом (*рис. 50*), доходимо кількох цілком обґрунтованих висновків. Хоча місячні коефіцієнти смертності (*табл. 54*) не настільки відрізняються між собою, як місячні коефіцієнти шлюбності, всі вони далекі від 100. Власне тому можемо впевнено стверджувати, що в цьому регіоні сезонні фактори детермінували смертність так само, як і два інші показники природного руху населення – шлюбність і народжуваність.

Акумульовані в таблиці відомості засвідчують, що найвищого рівня смертність сягала в липні, коли значення коефіцієнта становило 122, а найнижчого – у березні та квітні, коли він був майже вдвічі меншим за липневий – 69.

[583] C. Kuklo. *Demografia Rzeczypospolitej*, c. 411.

Таблиця 54

Сезонність смертності в Пирятинській протопопії 1780 р. загалом

Характеристики	За рік	Місячна смертність											
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Загальне число смертей	1 262	121	90	75	72	76	112	130	126	118	126	122	94
Кількість днів у місяці	–	31	29	31	30	31	30	31	31	30	31	30	31
Середня денна	41,4	3,9	3,1	2,4	2,4	2,5	3,7	4,2	4,1	3,9	4,1	4,1	3
Коефіцієнт сезонності	1 200	113	90	69	69	73	107	122	119	113	119	119	87

Джерела: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, 610.

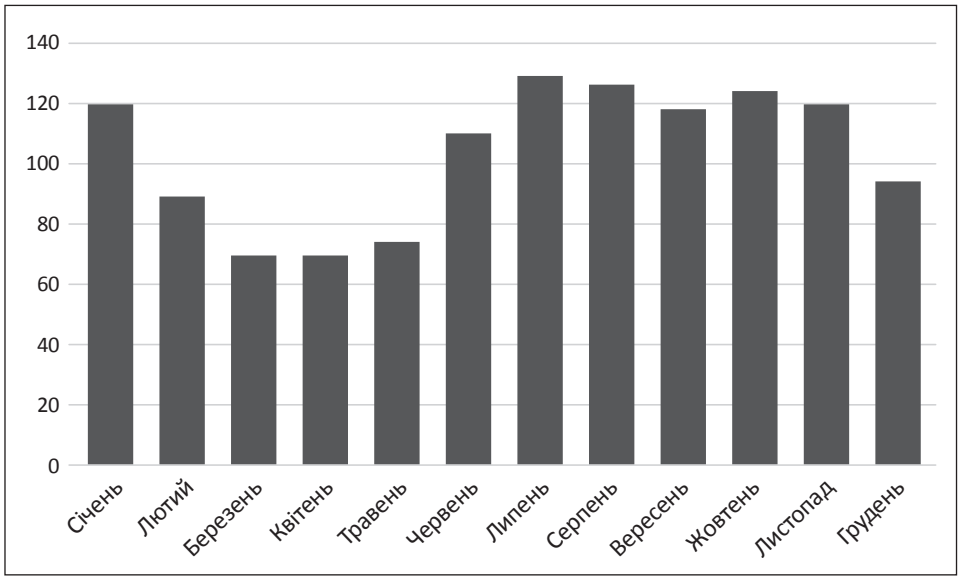

Рис 50. Сезонність смертності в Пирятинській протопопії 1780 р. загалом

Визначення місячних коефіцієнтів сезонності дає змогу зробити ще один висновок: в аналізованій спільноті вірян немовлята й діти всіх вікових груп найчастіше вмирали влітку й восени, а дорослі та літні люди – взимку й на початку весни.

Середня очікувана тривалість життя

Маючи в розпорядженні дані про смертність, зокрема її вікові коефіцієнти, можливо дізнатися відповідь на питання: як довго тривало життя мешканців Пирятинської протопопії? Для цього спершу з'ясуємо показник, який у демографії називається середньою очікуваною тривалістю життя й позначається як e_x. Він «характеризує, скільки років залишилось прожити

особам, які досягли віку *x* років, за умови, що повікова смертність населення протягом усього майбутнього життя цього покоління залишиться незмінною»[584]. За допомогою цієї характеристики вимірюється інтервал між народженням і смертю. Його розраховують як для новонароджених, так і для осіб, які вже досягли певного віку «*x*». Здійснюється це шляхом доволі складних математичних розрахунків та укладання на підставі них т. зв. таблиць смертності[585].

Далі, спираючись на обчислені раніше вікові коефіцієнти смертності, побудуємо такі таблиці для названих п'яти парафій і так приблизно встановимо, якою була очікувана тривалість життя в тогочасній протопопії (*табл. 55, 56*)[586].

Таблиця 55

Розрахунок таблиці смертності чоловічого населення Пирятинської протопопії в 1780 р.

Вікові групи	m_x	$\frac{nm_x}{1000}$	$p_x = e^{-nm_x}$	l_x	d_x	L_x	T_x	e_x
1	2	3	4	5	6	7	8	9
0	0,2222	0,2222	0,80076	100 000	19 924	86 717	3 237 265	32,4
1–4	0,169	0,676	0,50864	80 076	6 304	213 545	3 150 548	39,3
5–9	0,0164	0,082	0,92127	73 772	3 963	241 646	2 937 003	39,8
10–14	0,0111	0,0555	0,94601	69 789	7 341	661 351	2 695 357	38,6
15–19	0,0221	0,1105	0,89539	62 448	2 539	114 886	2 034 006	32,6
20–24	0,0077	0,0385	0,96223	60 089	1 601	20 792	1 919 120	31,9
25–29	0,0054	0,027	0,97336	58 488	9 562	177 074	1 898 328	32,5
30–34	0,0357	0,1785	0,83652	48 926	1 895	53 081	1 721 254	35,2
35–39	0,0079	0,0395	0,96127	47 031	4 433	561 139	1 668 173	35,5
40–44	0,0198	0,099	0,90574	42 598	9 022	455 657	1 107 034	30
45–49	0,0476	0,238	0,7882	33 576	6 141	129 013	651 377	19,4
50–54	0,0404	0,202	0,81709	27 435	5 018	124 208	522 364	19

[584] Ю. І. Муромцева. *Демографія*, с. 99.

[585] У демографічній науці: «Таблиці смертності і тривалості життя – це числові моделі смертності, що служать для характеристики її загального рівня і вікових особливостей у різних групах населення. Вони являють собою систему упорядкованих за віком і взаємозалежних між собою рядів чисел, що у своїй сукупності описують процес вимирання певного теоретичного покоління з фіксованою початковою чисельністю» (Ю. І. Муромцева. *Демографія*, с. 98).

[586] Розрахунки здійснено за методикою, викладеною в підручнику: В. Борисов. *Демография*, с. 169–175.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
55–59	0,0128	0,064	0,938	22 417	2 305	180 078	398 156	17,8
60–64	0,0217	0,1085	0,89718	20 112	3 923	180 783	218 078	10,8
65–69	0	0	1	16 189	0	0	0	0
≥ 70	0,0434	0,217	0,80493	16 189	16 186	37 295	37 295	2,3

Джерела: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, 610.

У першій колонці подано вже відомі вікові коефіцієнти смертності m_x у частках одиниці. Друга колонка (nm_x) – це ті ж коефіцієнти, помножені на довжину вікового інтервалу (n). Для першої вікової групи (0 років) він дорівнює 1, для другої (1–4 роки) – 4, а для решти – 5.

У третій колонці обчислюємо вірогідність доживання до закінчення вікового інтервалу *«x+5»* тих, хто дожив до віку «*x*». Робиться це через піднесення натурального логарифма «*e*» до від'ємного ступеня nm_x .

Таблиця 56

Розрахунок таблиці смертності жіночого населення Пирятинської протопопії в 1780 р.

Вікові групи	m_x	$\frac{nm_x}{1000}$	$p_x = e^{-nm_x}$	l_x	d_x	L_x	T_x	e_x
0	0,2307	0,2307	0,79398	100 000	20 602	86 265	2 111 807	21,1
0–4	0,1535	0,614	0,54118	79 398	36 430	223 581	2 025 542	25,5
5–9	0,013	0,065	0,93707	42 968	2 704	208 000	1 801 961	41,9
10–14	0,007	0,035	0,96561	40 264	1 385	197 857	1 593 961	39,6
15–19	0,008	0,04	0,96079	38 879	1 524	190 500	1 396 104	35,9
20–24	0,007	0,035	0,96561	37 355	1 307	186 714	1 205 604	32,3
25–29	0,011	0,055	0,94649	36 070	1 930	175 455	1 018 780	28,2
30–34	0,006	0,03	0,97045	34 140	1 009	168 167	843 435	24,7
35–39	0,008	0,04	0,96079	33 131	1 299	162 375	675 268	20,4
40–44	0,035	0,175	0,83946	31 832	5 110	146 000	512 893	16,1
45–49	0,036	0,18	0,83527	26 722	4 402	122 278	366 893	13,7
50–54	0,047	0,235	0,79057	22 320	4674	99 447	244 615	11
55–59	0	0	1	17 646	0	0	0	0
60–64	0,179	0,895	0,40861	17 646	10 436	58 301	145 168	8,2
65–69	0,083	0,415	0,66034	7 210	7 210	86 867	86 867	12
≥ 70	0	0	0	0	0	0	0	0

Джерела: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, 610.

Далі встановлюємо кількість доживаючих до віку x – l_x. Чисельність першої вікової групи «0 років» завжди є константою – 100 000. Перемноживши це число на число доживаючих p_0, отримуємо значення l_1, тоді l_1 множимо на p_1 та отримуємо l_2 і т. д.

Потім необхідно визначити кількість тих, хто помирає у віці x років, – d_x. Це різниця між сусідніми показниками вірогідності померти в певному віковому інтервалі: $100\,000 - l_0 = d_0$, $l_1 - l_2 = d_1$ і т. д.

У наступній колонці L_x розраховуємо вірогідність доживання до закінчення певного вікового інтервалу – x. За винятком двох перших та останньої вікових груп, цей показник розраховується так: $L_x = d_x \div m_x$. Для вікової групи L_0 застосовується формула: $L_0 = l_0 - 2/3d_x$, а для наступної – ${}_4L_1 = 1{,}704l_1 + 2{,}533l_5 - 0{,}237l_{10}$. Прийнято вважати, що особи, які досягли т. зв. відкритого вікового інтервалу (тут – 70 років і старші), рано чи пізно помруть. Для них показник обчислюють по-іншому: $L_{70+} = l_{70+} \div m_{70+}$.

Загальну кількість очікуваних людино-років життя, т. зв. життєвий потенціал покоління аналізованої спільноти – T_x, з'ясовуємо шляхом додавання чисельності живучих L_x із послідовним збільшенням суми від кінця ряду до початку.

Одержані результати ділимо на відповідні показники доживаючих l_x і нарешті дізнаємося середню очікувану тривалість життя – e_x:

$$e_x = \frac{T_x}{l_x}.$$

Отже, як бачимо з таблиць, очікувана середня тривалість життя новонароджених хлопчиків становила 32,4 року, а дівчаток чомусь, можливо через вади реєстрації, була значно меншою – 21,1. Зате для тих, кому виповнилося десять років, цей показник був вищий, причому дуже схожий для обох статей – 38,6 і 39,6 відповідно. Той факт, що десятилітні діти мали набагато більшу очікувану середню тривалість життя, ніж немовлята, пояснюється, на думку О. Замури, парадоксом дитячої смертності. Цей парадокс полягає в тому, що впродовж першого року життя помирало понад 10 % немовлят[587].

Безперечно, що всі ці дані не є достеменними, адже маємо справу з неточним обліком і заниженим показником дитячої смертності. Через це середня тривалість життя, особливо в наймолодшій віковій групі, виглядає дещо завищеною. Проте насправді вони не дуже сильно відрізняються від тих, які було визначено для окремих поселень Переяславсько-Бориспільської єпархії. Там у хлопчиків вікової групи «0 років» e_x становила 28,1 року, а в дівчаток – 31,98. Для тих, хто дожив до десяти років, вона дорівнювала: у хлопців 42,2 року, а в дівчат – 42,1[588].

[587] О. Замура. *Великий шаленець*, с. 119.

[588] Там само.

В одній з польських парафій у першій половині XVIII ст. тривалість життя немовлят обох статей обмежувалася 29,3 року[589]. У Північній та Західній Європі цей показник також був невисокий: залежно від регіону він коливався від 28 до 35 років[590]. Загалом у ранньомодерну добу людське життя було нетривалим у силу вже названих причин – слабкого розвитку медичних знань та медичного обслуговування, антисанітарії й недотримання елементарних гігієнічних норм. Те суспільство в цьому плані кардинально відрізнялось від нашого. Адже, наприклад, у 2018 р. середня очікувана тривалість життя при народженні на території Полтавської області, до якої входить колишня територія протопопії, становила: для хлопчиків – 66,67 року, а для дівчаток – 76,74[591].

Таким чином, дослідивши такий аспект демографічної поведінки населення Пирятинської протопопії, як смертність, можна підсумувати:

- Попри значний недооблік, рівень смертності в цій популяції був доволі високим (37 ‰) і відповідав тим показникам, що фіксуються істориками як у Центрально-Східній Європі й європейській частині Російської імперії, так і на теренах Гетьманщини зокрема.
- У загальній структурі померлих парафіян левову частку склали діти (майже 71 %). Найчастіше вмирали представники наймолодшої вікової групи (від нуля до двох років), серед яких переважали хлопчики.
- Коефіцієнт смертності немовлят також був досить великим (із 1 000 новонароджених не виживало щонайменше 237 дітей), що характерно для всього європейського суспільства в той період.
- Високий рівень смертності серед дітей перших років життя зумовлювався ускладненнями під час пологів, недотриманням елементарних санітарно-гігієнічних норм, поганим доглядом за новонародженими, раннім відлученням від материнського молока, поширенням інфекційних хвороб тощо.
- Епідемії та інші зовнішні причини впливали й на смертність дорослих, з-поміж яких найбільш уразливими виявилися жінки. Здебільшого це були особи репродуктивного віку – 20–49 років. Смерть спричиняли важкі та численні пологи, що врешті-решт виснажували жіночий організм. У старшій віковій групі частіше помирали чоловіки. Принаймні серед померлих у парафіях довгожителів (80 років) вони були в меншості.

[589] C. Kuklo. *Demografia Rzeczypospolitej*, c. 416.

[590] G. D. Troyansky. Death // *Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000* / голов. ред. P. N. Stearns, т. 4. Detroit – New York – San Francisko – London 2001, c. 221.

[591] *Населення України за 2018 рік*, с. 57.

- Сезонність смертності, на відміну від шлюбності й народжуваності, майже не залежала від церковного календаря та релігійних заборон. Більший вплив на неї мали зміни природно-кліматичного характеру: настання літньої спеки, зимових холодів і т. п. Найвищий рівень смертності спостерігався влітку й восени (але якщо діти найчастіше відходили з життя саме в цей період, то дорослі й літні люди – взимку та на початку весни). Безумовним лідером за кількістю смертей був липень, особливо серед дітей.
- Середня тривалість життя новонароджених хлопчиків дорівнювала 32,3 року, а дівчаток – 21,1. Десятилітні могли прожити довше: хлопці – ще 39,6, а дівчата – 38,6 року. Назагал цей показник відображав демографічні тенденції по цілій ранньомодерній Європі.

5.6. Відтворення населення

Відтворення населення – це, згідно з демографічною термінологією, «постійне оновлення чисельності й структури населення в процесі зміни поколінь людей через народження і смерті»[592]. Тобто головними детермінантами процесу відтворення є народжуваність, смертність, а ще вікова структура населення (вона ж, нагадаємо, свідчить про те, що в той час мешканці Пирятинської протопопії були демографічно молодим суспільством із середнім віком 23 роки). Важливо також пам'ятати, що, з одного боку, природний рух населення безпосередньо впливає на формування його вікової структури, а з іншого – вікова структура населення впливає на формування коефіцієнтів народжуваності та смертності, які визначають інтенсивність цього природного руху. Однією з базових характеристик відмінності між станом популяції на кінець і на початок аналізованого періоду є приріст або втрати населення. Для оцінки цього явища використовують спеціальні показники. Перший з них – коефіцієнт природного приросту населення, який демонструє темпи зростання популяції.

Під поняттям природного приросту населення розуміють абсолютну величину різниці між народженими й померлими за певний проміжок часу[593]. Існує два способи обрахунку такого коефіцієнта. Найпростіше визначити його як «різницю між коефіцієнтами народжуваності та смертності»[594]. У нашому випадку, коли загальний коефіцієнт народжуваності становив 48 ‰, а загальний коефіцієнт смертності – 37 ‰, різниця між ними складає 11 ‰.

---

[592] Ю. І. Муромцева. *Демографія*, с. 179.

[593] *Демографический энциклопедический словарь*, с. 131.

[594] Л. Анри, А. Блюм. *Методика анализа в исторической демографии*, с. 188.

Демографічна наука рекомендує вираховувати цей показник за допомогою формули:

$$К_{п.пр.} = \frac{Н_ч - С_ч}{Нас_ч} \times С,$$

де:

$К_{п.пр.}$ – коефіцієнт природного приросту,

$Н_ч$ – живі народження за період *ч,*

$С_ч$ – загальна кількість смертей за період *ч,*

$Нас_ч$ – середня чисельність населення за період *ч*,

С – постійна, що дорівнює 1 000[595].

Підставимо дані з аналізованих метрик і отримаємо:

$$К_{п.пр.} = \frac{1\,644 - 1\,262}{34\,071} \times 1000 = 11\,‰.$$

Отож обидва методи дали одинаковий результат – 11 ‰, і це остаточно переконує нас у тому, що природний приріст населення в названих парафіях Пирятинської протопопії в 1780 р. становив 11 осіб на 1 000. Цікаво, що він збігається з аналогічним показником, який автор цих рядків обчислив раніше для мешканців старовірських поселень, розташованих на території Стародубського та Чернігівського полків Гетьманщини[596], але є дещо меншим від встановленого О. Замурою для сіл Переяславського полку[597]. Якщо ж порівнювати з іншими регіонами Європи, то в Англії наприкінці XVIII ст. він сягав 13 ‰[598] і вважався дуже високим.

Аби уявити темпи збільшення людності за такого коефіцієнта, припустимо, що цей приріст залишатиметься стабільним (насправді це неможливо) впродовж певного відтинку часу, і скористаємося такою формулою:

$$Н_ч = Н_0\left(1 + \frac{К_{п.пр.}}{1000}\right)^ч,$$

де:

$Н_ч$– число людей через *ч* років,

$Н_0$– вихідна чисельність населення (у цьому випадку – 34 071 особа),

$К_{п.пр.}$– коефіцієнт природного приросту (тут – 11 ‰),

ч – кількість років[599].

---

[595] J. Z. Holzer. *Demografija.* Warszawa 2003, c. 248–249.

[596] Ю. В. Волошин. *Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.*, с. 156.

[597] О. Замура. *Великий шаленець*, с. 132.

[598] М. Ливи Баччи. *Демографическая история Европы*, с. 138.

[599] J. Z. Holzer. *Demografija*, с. 249.

Отже, за п’ять років досліджувана спільнота зростала на 204 особи, за 10 років – на 375, і т. п. (*табл. 57*).

Таблиця 57

Чисельність населення Пирятинської протопопії через *ч* років за умови сталого природного приросту в 1780 р. (вихідна кількість осіб – 34 071)

$К_{п.пр.}$ (у ‰)	Роки / населення					
	5	10	15	20	25	30
11	34 275	34 446	34 650	34 821	35 025	35 229

Джерела: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, 610.

Проте очевидно, що приріст населення не може бути стабільно високим протягом багатьох років, адже на нього впливає багато різних факторів. Йдеться насамперед про мінливість погодних умов. Відомо принаймні про два засушливі періоди на території тогочасної Гетьманщини – 1780–1788 і 1793–1800 рр.[600] Посухи, своєю чергою, призводили до зниження врожайності й нерідко супроводжувалися нальотами сарани, яка завдавала суттєвої шкоди сільськогосподарським культурам. Усе це ставало причиною підвищення цін на хліб і, як наслідок, голоду. Нерідко до сухого літа додавалася ще й сувора зима. За інформацією українського науковця Е. Острася, внаслідок такої зими 1786/1787 рр., коли морози знищили посіви озимих культур і влітку зібрали менше, ніж посіяли, ціна чверті жита в Лубнах (а саме до Лубенського полку належали аналізовані тут парафії), у січні 1788 р. зросла в 7,7 раза[601]. Це викликало голод, збільшило захворюваність і смертність та спричинило скорочення приросту населення, якщо не зовсім його зупинило. Крім того, різкі перепади зимових і літніх температур сприяли поширенню епідемічних та застудних хвороб.

Нестабільність природного приросту ілюструє й ситуація, яка спостерігалася на окремих теренах протопопії в 1780 р. (*табл. 58*). Подекуди цей показник був набагато вищим від середнього, а подекуди смертність превалювала над народжуваністю й замість приросту починалися втрати населення. Такі втрати, зокрема, зафіксовано в дев’яти парафіях. Можливо, що від’ємний результат був пов’язаний із локальними спалахами епідемій, як це сталося в Миколаївській парафії с. Дащенки, де в листопаді – грудні від віспи померло 14 дітей[602].

[600] И. Е. Бучинский. *Климат Украины в прошлом настоящем и будущем*, с. 93.

[601] Е. Острась. *Врожайність зернових культур*, с. 47.

[602] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, арк. 89–90 зв.

Таблиця 58

Приріст населення в парафіях Пирятинської протопопії 1780 р.

№	Поселення	Населення	Народилося	Померло	Приріст	$К_{п.пр.}$
1	Білоусівка-1	1 064	50	53	–3	–3
2	Білоусівка-2	992	57	45	12	12
3	Білоцерківці	1 591	83	23	60	38
4	Бондарі	1 214	60	21	39	32
5	Вороньки	1 113	49	28	21	19
6	Гурбинці	801	34	40	–6	–7
7	Дащенки	1 436	39	43	–4	–3
8	Дейманівка	1 089	50	55	–5	–4
9	Денисівка	1 579	30	33	–3	–2
10	Каплинці	960	58	34	24	25
11	Карпилівка	599	17	14	3	5
12	Ковалі	926	74	40	34	37
13	Кохнівка	781	29	21	8	10
14	Круподеринці	654	29	14	15	23
15	Кулажинці	801	27	41	–14	–17
16	Малютинці	1 797	67	54	13	7,2
17	Мелехи	1 839	69	37	32	17,4
18	Митлашівка	835	39	27	12	14,4
19	Мокіївка	626	33	17	16	1
20	Нехристівка	472	21	11	10	15,9
21	Овсюки	755	35	34	1	1
22	Перервинці	842	69	66	3	4
23	Пирятин (Вознесенська парафія)	1 867	129	110	19	10
24	Пирятин (Преображенська парафія)	788	41	37	4	5
25	Пирятин (Успенська парафія)	1 294	67	70	–3	–2
26	Пізники	897	52	28	24	26
27	Поставмуки	975	53	73	–23	–23
28	Савинці	780	41	44	–3	–4
29	Сухоносівка	765	45	22	23	30
30	Харсіки	1 128	44	21	23	20
31	Яблуневе (Успенська парафія)	1 635	94	83	9	6
32	Яцини	1 176	59	23	36	30
Сукупно		34 071	1 644	1 262	382	11

Джерела: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 609, 610.

Та навіть попри ці відхилення, залюдненість протопопії в цілому зростала. Мабуть, не завжди так активно, як описаного тут року, але вектор цих демографічних змін був однозначно позитивний. Що ж до Європи загалом, то з 1500 по 1800 рр. темпи приросту людності пересічно обмежувалися 3 ‰[603]. Натомість у сучасній Україні ситуація цілком інша: кількість її населення постійно скорочується. Так, станом на 2018 р. коефіцієнт природного приросту сільських жителів дорівнював 8,3 ‰, а на Полтавщині – 12,9[604].

Ще один показник, за допомогою якого характеризують співвідношення між народжуваністю і смертністю, – це коефіцієнт демографічної динаміки, який визначають за формулою:

$$К_{д.д.} = \frac{Н_ч}{С_ч} \times С,$$

де:

$К_{д.д.}$ – коефіцієнт демографічної динаміки,

$Н_ч$ – живі народження за період *ч,*

$С_ч$– загальна кількість смертей за період *ч,*

С – постійна, що дорівнює 1 (уживається значно частіше) або 10[605].

У Пирятинській протопопії цей індекс так само був позитивним:

$$К_{д.д.} = \frac{1\,644}{1\,262} \times 1 = 1{,}3.$$

Такий результат означає, що річна кількість народжень не лише компенсує річну кількість смертей, а й забезпечує перевагу народжуваності над смертністю. Тобто він засвідчує підвищений рівень відтворення населення[606].

Отже, обидва визначені коефіцієнти показують, що відтворення людності в Пирятинській протопопії мало позитивний баланс. Її популяція зростала, хоча й не дуже швидкими темпами. І це закономірно, бо мовиться про традиційний (аграрний) тип відтворення населення, притаманний усьому домодерному суспільству[607].

---

[603] М. Ливи Баччи. *Демографическая история Европы*, с. 130.

[604] *Населення України за 2018 рік*. *Демографічний щорічник* / відп. за вип. М. Б. Тімоніна. Київ 2019, с. 52.

[605] C. Kuklo. *Demografia Rzeczypospolitej*, с. 161.

[606] J. Z. Holzer. *Demografija*, с. 252.

[607] А. Г. Вишневский. *Воспроизводство населения и общество: История, современность, взгляд в будущее.* Москва 1982, с. 59–61.

ВИСНОВКИ

Пирятинська протопопія – одна з найпівденніших адміністративних одиниць Київської єпархії XVIII ст., розташована в центральній частині Гетьманщини, на теренах Лубенського полку. Її територія, площею 3 875 км^2, з рівнинним лісостеповим ландшафтом у межах Придніпровської низовини, вкрита родючими чорноземами й порізана густою мережею більших і менших річок басейну Дніпра, була доволі залюдненою. У 1760-х рр. там жило 56 430 осіб, а густота населення становила 15 осіб на км^2. Помірний клімат з максимальними температурами до –15° (найнижчою) взимку та +25° (найвищою) влітку й задовільною кількістю вологи сприяв розвитку землеробства та скотарства.

Протопопія об'єднувала 65 парафій, більшість із яких виникли ще в XVII ст. Усі її храми були дерев'яними, а тому час від часу потребували ремонту й перебудови. Ці реконструкції здійснювалися переважно коштом парафіян і власників поселень, котрі в такий спосіб дбали про спасіння власних душ. Місто Пирятин, яке було ще й адміністративним центром двох сотень Лубенського полку, стало головним містом протопопії, вочевидь, не випадково. По-перше, з усіх п'яти сотенних містечок, до яких тоді належали також Городище, Чорнухи, Курінька та Яблуневе, воно мало найвигідніше географічне розташування – містилось у самому центрі протопопії; по-друге, у ньому перетиналися найважливіші в регіоні шляхи, що сполучали різні частини цієї території між собою та з іншими релігійними й адміністративними центрами за її межами.

Як і повсюдно в Київській митрополії, найбільш поширеним тут був культ Богородиці, що засвідчує велика кількість парафіяльних церков, названих на Її на честь. Другу позицію серед найшанованіших святих посідав Миколай Чудотворець. Його іменем титулувалося багато місцевих храмів, існувала також чудотворна ікона з однойменної церкви в с. Лазірки (навколо цього образа сформувалося навіть локальне шанування з фіксацією чуд у спеціальній книзі й практикою паломництва). Вигідне географічне положення села, на перетині кількох шляхів, сприяло тому, що прочани приходили не лише з Пирятинщини, але й з інших територій, як сусідніх,

так і більш віддалених. Це, своєю чергою, вирізняло протопопію з-поміж їй подібних, адже не кожна з них мала власний чудотворний образ.

Керувало протопопією в досліджуваний період духовне правління, яке очолював протопіп. Цю посаду тривалий час обіймав настоятель Успенської церкви м. Пирятина Ілля Максимович, а після його смерті в 1775 р. – єрей сусідньої Вознесенської парафії Григорій Козловський. Правління складалося з двох частин: «присутствія» – колегіального органу, в якому засідали протопіп та троє членів і який безпосередньо управляв цією церковною провінцією, та канцелярії, що, очолювана писарем, забезпечувала роботу «присутствія».

Під владою духовного правління перебувала досить численна група духовенства, яке теж ділилося на дві групи: священнослужителів (98 священників та 8 дияконів) і церковнослужителів (68 дяків, 48 паламарів та 52 псаломники). Головну роль у парафіях відігравали єреї, у деяких їх було по двоє, а подекуди – і по троє. Згідно з діючими тоді нормами, чисельність клиру в окремій парафії залежала від кількості дворів мирян. Там, де нараховувалося 100–150 домогосподарств, мав бути один священник, якщо ж їх було більше 250 – то два, а якщо понад 300 – три. Передбачалося, що кожному єреєві допомагатиме один дячок та один паламар. Проте в реальному житті цього правила зазвичай не дотримувалися. Досить розповсюдженою була практика, коли літні душпастирі домагалися висвячення своїх синів чи зятів на половину власної, навіть зовсім невеликої парафії. Таким чином вони прагнули забезпечити її спадковість.

Традиція передавати парафії у спадок міцно вкоренилася в середовищі духовенства протопопії. Сини священників здебільшого посідали батьківські місця. Характерно, що парафії передавалися не тільки за чоловічою, але й за жіночою лінією, коли умовою отримання священницького місця було одруження з попівною. Очевидно, парафіяльні єреї розглядали це як власне право, а то і як обов'язок перед дітьми.

Другою значущою обставиною призначення священника був принцип виборності. І хоча панотці докладали чимало зусиль для успадкування їхньої парафії, вибори майбутнього єрея, часто формальні, таки відбувалися. До уваги брали й думку власників села, якщо такі були, і власне вона, до речі, нерідко ставала вирішальною.

Існування виборності дозволяло ставати душпастирями не лише вихідцям зі священницьких родин. Зрозуміло, що вони переважали, але й випадки рукоположення в єреї представників інших станів – козаків, міщан, посполитих, усе ж траплялися. Принаймні четверта частина претендентів з усіх досліджених у цій монографії фактів висвячення походила саме з них.

Істотним аргументом на користь підтримки кандидатів на священство була їхня освіченість. Синодальні укази й київські митрополити неодно-

разово наголошували на необхідності шукати кандидатури серед «учительних», надаючи перевагу освіті над походженням. Вони ж заохочували священників віддавати своїх дітей на навчання до Київської академії, наполягаючи на дотриманні духовного регламенту, який прямо цього вимагав. У результаті справа хоча й повільно, але рухалась, і число дітей духовенства, які «заправлялись науками» в латинських школах, поступово зростало. Практикувалося також домашнє навчання молодших дітей, які вивчали буквар, письмо, Псалтир, Часослов, основи латинської мови тощо. Клирики, очевидно, починали усвідомлювати, що подальша кар'єра їхніх дітей залежала від рівня освіти. Це дозволяло підтримувати статус духовенства як найосвіченішої верстви населення в Гетьманщині.

Після вирішення проблеми вибору між парафіяльною громадою і нововисвяченим єреєм укладався контракт, який встановлював норми оплати за виконання різних треб. Чіткого їхнього переліку, обов'язкового для всіх парафій протопопії, не існувало, однак у всіх контрактах були більш-менш стандартизовані пункти, що стосувалися головних подій у житті парафіян – хрещення, вінчання, похорону, сповіді тощо. Ціни на ці треби залишалися незмінними впродовж багатьох років. Решта положень визначалася між парафіянами і претендентом на договірній основі, у кожній парафії по-своєму, через що їхній набір був доволі розмаїтим, а платня встановлювалася залежно від волі громади, бажання священника та розташування парафії.

Інша категорія священнослужителів – диякони – у протопопії була представлена зовсім невеликою групою з восьми осіб. Це повністю узгоджувалося із загальною тенденцією по всій Київській митрополії, обумовленою відсутністю особливої потреби в клириках цього типу на парафіях. Розглянуті приклади показують, що місцеві єреї клопоталися про рукоположення дияконів передовсім тоді, коли хотіли забезпечити спадкування парафій молодими синами, які ще не досягли віку, необхідного для єрейських свячень.

Церковнослужителі хоча й становили більшу групу, ніж священники, у той час офіційно не вважалися частиною духовенства й нерідко мусили відбувати повинності та платити податки в межах свого стану. Це не сприяло нормальному функціонуванню парафій: дячки й паламарі в церквах часто змінювалися (зокрема й тому, що в багатьох випадках ними ставали люди прийшлі, котрі в парафіях надовго не затримувались).

Що ж до парафіян Пирятинської протопопії, то аналіз статево-вікової структури цієї громади вірян засвідчив, що вона належала до традиційного суспільства закритого типу, яке демонструвало демографічну молодість. Середній вік місцевої людності сягав 23,1 року, що теж відповідало критеріям доіндустріального соціуму прогресивного типу.

Соціальну основу цієї спільноти творили представники двох найчисленніших станів тогочасного суспільства – козаки й посполиті. Іншими членами соціуму були: духовенство, цехові ремісники, козачі підсусідки, піддані та слуги.

Усі ці люди мешкали в домогосподарствах традиційних для Гетьманщини типів – дворах і бездвірних хатах. Їх населяли переважно родичі. Особи, не пов'язані кревним спорідненням з господарем, траплялися рідко. Пересічна залюдненість домових спільнот становила 9,2 особи. Найбільшими були козацькі домогосподарства (10,5 особи), а найменшими – ремісничі (6,8 особи). У домогосподарствах усіх без винятку основних соціальних груп фігурують слуги. Це доводить доволі широке використання найманої праці, а також існування такого розповсюдженого тоді на території цілої Європи феномену, як «слуги життєвого циклу» (*life-cycle service*).

У структурі сімейної організації превалювали родини складного типу (мультифокальні та розширені), що зазвичай складалися з двох, інколи трьох поколінь родичів. Однак їхня перевага була незначною, адже частка простих (нуклеарних) родин так само виявилася досить високою (43,2 %), що спростовує усталену в історіографії ще із середини 1960-х рр. тезу про повне домінування в Східній Європі складних форм родинної організації.

Для особистої ідентифікації мешканців протопопії Православна Церква використовувала тільки християнські імена за святцями. Найпопулярнішими стали імена одних з найбільш шанованих святих – *Іван* та *Марія*. Усталені прізвища в той період мала лише незначна частина мирян, інші ж ідентифікувалися за іменами по батькові та прізвиськами. Етимологія зафіксованих в опрацьованих метричних книгах прізвищ переважно була пов'язана з індивідуальними ознаками та іменами перших носіїв.

Суттєвою особливістю традиційного аграрного суспільства є також те, що дуже мало його членів перебувало поза межами сімейних колективів. Не вирізнялася на цьому фоні й досліджувана популяція: більшість були одружені (69 % чоловіків і 70 % жінок), а ті, хто на той момент ще не створив власної сім'ї, були молодими й мали всі шанси взяти шлюб. Згідно з проведеними підрахунками, практично всі віряни Пирятинської протопопії хоча б раз у житті ставали під вінець. Чоловіки одружувалися вперше, маючи пересічно 23 роки, а жінки – 20. За цим показником аналізоване населення повністю підпадало під критерії т. зв. східноєвропейського типу шлюбності.

Подружжя творили здебільша представники однієї соціальної групи та однієї парафії. Щоправда, інколи відбувався й міжпарафіяльний обмін, проте географія шлюбного ринку класично окреслювалася сусідніми поселеннями, відстань до яких не перевищувала 10 км, і лише в поодиноких

випадках шлюбні контакти встановлювалися з більш віддаленими територіями.

Свідків, без котрих акт одруження вважався б незаконним, підбирали, виходячи із соціальних контактів, родинних і професійних зв'язків конкретних індивідів. Практикували запрошення двох свідків (якими були чоловіки). Ними зазвичай виступали батьки або близькі родичі.

Процедура укладення шлюбу визначалася церковними обмеженнями – забороною вінчати в пости та найбільші релігійні свята, а також господарським аграрним циклом. Через це і перші, і повторні шлюби укладали взимку й навесні – найактивніше у травні. Вінчання відбувалося, як правило, в неділю. У структурі шлюбності переважали перші шлюби. Певну частку становили другі й напівдругі, а от третіх та напівтретіх зареєстровано зовсім мало.

Народжуваність як значуща компонента природного руху населення теж мала риси, властиві аграрному соціуму. Як і в більшості подібних суспільств, її рівень був надвисоким (48 ‰), бо мешканці протопопії дотримувалися т. зв. природної народжуваності й не вдавалися до жодних форм свідомого контролю над нею. У результаті шлюбна народжуваність жінок у цій популяції становила близько 8 дітей за життя.

Хоча місцева спільнота негативно ставилася до позашлюбної народжуваності (що типово для доіндустріальних суспільств), її вияви у джерелах усе ж фіксуються. Найчастіше в зону ризику потрапляли молоді незаміжні жінки, які перебували поза власною родиною (переважно служниці).

Із народжуваністю тісно корелює одне з найважливіших у житті християн таїнство – хрещення. Ймовірно, саме тому місцеві парафіяни відповідально ставилися до підбору хрещених батьків. За тогочасними нормами хлопчиків хрестили чоловіки, а дівчаток – жінки. На цю роль старалися запрошувати одружених осіб, бажано вищого соціального статусу або ж рівних собі шановних членів суспільства чи родичів.

Не менш важливим був вибір імені для новонародженого, що повністю залежав від церковних правил. Вирішальне слово, однак, було за парафіяльним єреєм. Немовлят нарікали виключно календарними іменами зі святців. Це сприяло тому, що набір найбільш уживаних імен залишався незмінним протягом тривалого часу. Змінювалася хіба що їхня позиція в загальній єрархії популярності, як це спостерігаємо, наприклад, у 1780 р., коли більше дівчаток назвали Євдокіями, а не Маріями, як досі. Прив'язання ім'янаречення до днів поминання конкретних святих зумовлювало сезонність імен. Тобто окремими іменами можна було називати лише дітей, народжених у конкретний період року.

Попри високу народжуваність, чисельність населення в ранньомодерних суспільствах інтенсивно не збільшувалася через високу смертність, яка

помітно стримувала цей процес. Загальний коефіцієнт смертності в Пирятинській протопопії становив 37 ‰, що цілком відповідало тим демографічним тенденціям, які простежувалися тоді в цій частині Європейського континенту. Це перш за все високий відсоток дитячої смертності в її загальній структурі (особливо серед хлопчиків віком до двох років). Коефіцієнт смертності немовлят був узагалі надвисоким, що зумовлювалося ускладненнями під час пологів, недотриманням санітарно-гігієнічних норм, поганим доглядом, раннім відлученням від материнського молока й епідемічними хворобами, у т. ч. зафіксованою в протопопії віспою.

З-поміж дорослих найуразливішими перед пошестями й іншими зовнішніми факторами смертності виявилися жінки репродуктивного віку – 20–49 років, які нерідко вмирали через складні пологи, а також через виснаження організму від їхньої частоти наприкінці фертильного періоду. У найстаршій віковій групі більше смертей припадало на осіб чоловічої статі.

На відміну від шлюбності та народжуваності, сезонність смертності визначали епідемії та зміни природно-кліматичного характеру (літня спека, зимові холоди тощо). Під їхнім впливом смертність сягала найвищого рівня влітку та восени. Лідером за кількістю померлих був липень, коли багато родин втрачали своїх дітей.

Не відрізнялася від тогочасної ситуації в Європі й середня тривалість життя, яка для новонароджених хлопчиків становила 32,3, а для дівчаток – 21,1 року. Ті ж, кому вдалося досягнути 10-літнього віку, могли прожити більше: хлопці – ще 39,6, а дівчата – 38,6 року.

Загалом же відтворення населення в Пирятинській протопопії мало позитивний баланс. За п’ять років воно давало приріст 204 особи, а за 30 років – 1 158 осіб. Отже, хоч і не дуже швидкими темпами, але популяція зростала природним чином, демонструючи традиційний (аграрний) тип відтворення.

ДОДАТКИ

Док. № 1.
20 серпня 1765 р., м. Київ –
Урядова інструкція про користь від вирощування картоплі

/ арк. [8] /

NАСТАВЛЄНІЄ

развєдєніи зємлянихъ яблокъ потєтєсь имєнуємихъ.

Изъ пєрєнєсєннихъ в Європу амєриканскихъ плодовъ, никоторой во всякомъ климатѣ такъ хорошо нє родится, а в разсуждєніи вєлікой єго польsи с посєваємимъ хлѣбомъ так нє сходєн, как сей родъ зємлянихъ яблокъ, которія и зємляними грушами, а в инихъ мєстахъ тартуфєлями и картуфєлями называются. Они тѣмъ важнѣ во домостройствѣ и для дєрєвєнскхъ житєлєй, а наипачє, гдѣ ржє, пшєницы, грєчи и прочаго извѣстнаго хлѣба вєсма мало, или и ничєго нє родєтся, что во всякой зємлє, и по нєтрудномъ поправлєніи оной, свободно.

Свободно растутъ, и такъ размножаются, что никая нєнастливая погода росту ихъ нє прєпятствуєтъ. Всѣ экономичєскія сочинєнія, изданнія на разныхъ яsикахъ, свѣдѣтєлствуютъ, что с того врємєни, какъ ихъ прилѣжнѣє, а особливо в нє хлѣбороднѣихъ мѣстахъ разводитъ и свєрхъ инаго употрєблєнія и хлѣби / арк. [8 зв.] / из нихъ пєчъ начали, то ужє биваємой прєд тѣм в тѣхъ мѣстах частой в хлѣбѣ нєдостатокъ и дороговизна миновали. Чєго для и в хлѣбородднихъ мѣстахъ при вѣсѣвѣ инаго хлѣба и овощей занимаютъ нѣсколко зємли к разводу и зємлянихъ яблукъ, и что по состоянію зємли они в пятдєсятъ и во сто кратъ родится, к тому жє и в такоє врємя, когда протчєму висѣву отъ нєнасья какоє либо поврєждєніє биваєтъ.

А хотя сєй овощъ и в Россіи̑, а особливо в Санкт Пєтєрбургѣ и лєжащихъ около оного дворцовыхъ и господскихъ садах, *такъ жє* и агородниковъ досєлѣ ужє разводимъ билъ, но понинѣ мєжду народа вєсма мало єго било, и хлѣбовь нє пєкли, нижє в иния в домостройствѣ надобнобностъ употрєблялі̑. Однако и из того доволно оказалось, что єго и в Россіи̑ к таковимъ надобностямъ размножить, и совремєнємъ, подобно какъ тиє грєча (*)[1]

---

[*] О томъ что свѣдѣтєлствуютъ Санкт-Пѣтєрбургския єжємѣсячнія сочинєнія 1758 года, пєрвой половини, стр. 378.

[1] «Ежемесячные к пользе и увеселению служащие» – журнал, який видавався при Санкт-Петербурзькій академії наук у 1755–1765 рр. (див.: *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*, т. 11. Санкт-Петербург 1894, с. 564).

проса и протчиє пєрєнєсєнніє из другихъ частєй свѣта плода присвои*т* можно.

Того ради за благо разсужденно, вибрать из разнихъ экономичєсскихъ книгъ принадлєжащіє к разъводу и употрєблєниє виш обявлєннихъ зємля-ни*х* яблокъ способи; для знанія всякому обнародовать слєдующєє:

1-е

ѡ различиѝ онихъ яблокъ, и какъ ихъ на розводъ / арк. [9] / доставать

Употрєбляємихъ в домостройствѣ єсть два рода, бѣлія и краснія, бѣлія крѡгловати, а краснія побо*л*шой части продолговаты и плодовитѣє пєрвихъ, почємѡ и к разводу охотнѣє бєрѡтся; однако мѣстами и пєрвія удаются изрядно; а различіє ихъ состоить толко в томъ, что бѣлія нѣжніє и мя*г*чє, и для крѡглоти толко называють ихъ яблоками, а краснія, попродолговатой ихъ фигѡри, грѡшами. Оба рода сходствєнноє имѣютъ качєство, и на пєрво*й* разводъ доставать ихъ можно с прийѕжающихъ к Санктпѣтєрбѡргскомѡ и протчимъ портамъ караблєй или прямо ихъ виписивать из Англіи, Голандіи и Гамбурга.

2-е

О врємєни когда ихъ сажать

Овощъ сєй лѣтнєй, и садится нидѣ в априлѣ, а нидѣ ожє с половини маія и позжє, потомѡ какъ гдѣ стѡжа совєршєнно из зємли вишла, а лѡтшє когда она пєрєдѝ посадою о*т* дождя намоче*н*на; морозъ то*к*мо одинъ сємѡ плодѡ главнѣйшій гѡбитєль.

3-е

О приѡготовлєніѝ зємли

Плодѝ сєй мѣстами розводитися в огородахъ, а мѣстами и на поля*х* и пашня*х* с равнєю удачєю, токмо того смотрєть должно, чтобъ в огород*а*х нє вєсма жирная и вновь обнавожє*н*ная зємля била, *д*ля того, что в такой зѣмлѣ они силно вибѣгаю*т*, а корєнится нє могѡть; а на поляхъ и пашнє*х* чтобъ нє била одна глиниста и жоская зємля, за тѣмъ что *в такой* мягкиє и нѣжниє ихъ ростки проступать / арк. [9 зв.] / свободно не могѡтъ, почємѡ и размножатся не бѡдѡтъ, впротчємъ, глинистая зємля, з чєрноземомъ смѣшєн*н*ая, к плодоносію ихъ найспособнѣйшая, а понєм пещаная, которѡю поправлять можно съ осєни – старимъ ко*н*скимъ и овєчьимъ навозомъ, а по способности и пєрєгноєнними щепями, соломою, корою и потрєблєнною к дѣланію кожъ; такожъ оставши о*т* варєнія мила золою и извѣстью с навозомъ, чрєз нѣсколко врємєни лѣжавшими; от того зємля здѣлается сочнѣє и рихлѣє, и ни*ж*нѣє ихъ ростки свободнѣє проходить из дренєтъ могѡтъ. Однако оноє всє зависить о*т* состоянія каждого мѣста; ибо в Гєрманіѝ єсть многіє пѡщанія мѣста, в которихъ, нєсмотря на такѡю к висѣвѡ протчи*х* овощєй нєобособность, зємлянія яблоки во сто крать родится.

4-е

О приѵготовлєніи̑ грядъ

В огородахъ гряди дѣлать такъ, какъ под табак приѵготовляются: 1.) зємлю вскопать и из нєє дрєву и травєніє кореня очистить, такожд̀ гораздо раздробить, а потомъ єя вопєрвихъ раздѣлить по снѵрѵ, какою вєличиною или длиною какъ похочєтъ, и к сѣвєрномѵ ли, или къ южномѵ и западномѵ или восточномѵ положєнію за способно разсѵдить; 2.) гряди дѣлать нє мєншє аршина шириною, а междѵ ими повєсть дороги, чтобъ для полонья свободно проходить можно било; 3.) гряди дѣлать нє мєншє полѵ аршина вишє дорогъ, граблями онія разбить и сравнять, такожъ комя разбит и всию нєчистотѵ, каменя и прочоє викидивать, чтобъ зємля в грядах отвсюдѵ чиста била.

/ арк. [10] /

5-е

О разсаживаніи̑ яблокъ

По приѵготовлєніи̑ грядъ разсаживаются яблоки в два ряда ближе к краямъ, разстояніємъ в трі чєтвєрти аршина одно от другова, крєстъ на крєстъ, какъ в слѣдѵющємъ чєртєжѣ видно.

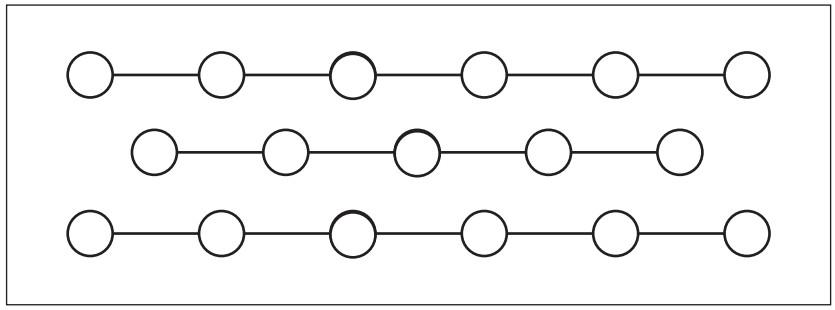

Коломъ дѣлаються *ямки*, помєншє ладони вглѵбъ, а свєрхѵ онихъ яблокъ тѣмжє коломъ разширяютъ, чтобъ яблоко свободно опѵстить можно било. Єжли онѣ нє вєлики и нє больше грецкаго орєха, то сажаютъ по цѣломѵ в ямкѵ, а большія разрѣзиваютъ в частицы; яблокы вєличиною в кѵриноє яйцо разрѣзать можно пополамъ, в ѵтинноє на чєтвєро, а вєличиною съ яйцо индийской курицы – на восєм частицъ; самихъ малих можно по 2 и по 3, и по 4 в каждѵю ямкѵ сажать, потомъ коломъ зємлєю засипать и згладить, такожъ лопатою нѣсколко и принять; какъ то всѣмъ огородникамъ извѣстно.

6-е

Какъ крєстянамъ в разводѣ ихъ постѵпат

Крєстянамъ и прошчиймъ дєрєвєнскім жителямъ, желающимъ часть пашнѣ своєй зємлянимя яблоками обсадить, показиваются здѣсь два способи,

по каторимъ в Лотарингіи[2], Элзасѣ[3], Фолцѣ[4], Баваріи[5] и Богємии[6] постѫпаютъ. Пєрвой способъ: когда ѫ нихъ подъ зємлянія яблокы о чємъ частъ пашнѣ вспахана и по возможносты / арк. [10 зв.] / очищєнна, то по настѫплєніи вєсни ожидають, пока зємля совєршєнно растаєтъ, и тогда оную зємлю вторично вспахать должно; за пахарєм идетъ дрѫгой, и сажаєтъ стѫпєнь за стѫпєню яблоки в пєрвѫю борознѫ такъ, что кождое яблоко или оного часть в аршинъ одна от дрѫгой посадится; дѣланиємъ второй борозны посажєнія впєрвой зємлєю покривается; а в трєтєй паки сажают яблоки, и такъ продолжаютъ, пока всє приѫготовлєнное мѣсто обсажєнно бѫдетъ. По окончаніи сєго оное мѣсто сравнивають бороною такъ, что спицами єя и оставшія зємлєнія глиби разобются; что потомъ єщє застѫпами и желѣзними граблями подправливают, и тѣмъ всю трєбѫємѫю к разводѫ тѣхъ яблокъ работу окочиваютъ. Второй способъ, употрєбляємой у них для разводѫ яблокъ, [которой повидимомѫ вигоднѣє прєжнєго] єсть слѣдѫющій: когда избєрѫтъ мѣсто пашєнное к посажєнію яблокъ, гдѣ в прошєдшєє лѣто озима или яровой хлѣбъ билъ, и на которомъ єщє соломєннія стєбли остались, то вєсною жъ, какъ зємля совєршєнно растаєтъ, оное мѣсто вспахиваютъ, и бороною сравниваютъ и очищаютъ, потомъ на полъ аршина от края колкомъ дєрєвяннимъ с острымъ концомъ пробиваютъ в зємлю ямки с конца до другого. Ямки дѣлаютъ каждѫю на стѫпєн от дрѫгой и в глѫбъ, напримѣръ, в три или чєтирє вєршка, і ихъ свєрхѫ разширивается такъ же, какъ вищє в пятой статѣ показанно, чтобъ плодъ способнѣє в них опѫскать возможно било, потомъ обсипаютъ старимъ навозомъ, а свєрхѫ / арк. [11] / єщє зємлєю и послѣ того оное мѣсто сравниваю. Какъ къ концѫ того поля дошли, то паки на стѫпєн от той сторони, гдѣ прєжниє посажєнни, сажать начинаютъ, и продолжаютъ такимъ образомъ, пока всє мѣсто обсаженно. Оное дѣло можно и однимъ застѫпомъ исправить, коимъ то и поспѣшнѣє происходить бѫдетъ, какъ поболшой части в Элзєсѣ и Богємиѝ постѫпаютъ. Смотрєть надлєжитъ, чтобъ дрѫгий рядъ, сколко возможно, с пєрвимъ билъ равєнъ; и чтобъ по одномѫ толко видѫ ямки на стѫпєнь одну от другой дѣлать бєз далняго розмѣрѫ, чтобъ в работѣ нє чинилось остановки; и хотя ямки нє рядовное имѣть будѫт отдалєніє, но то нє помѣшаєтъ овощѫ ономѫ во сто мѣръ родит[ь]ся.

---

[2] Лотарингія (фр. *Lorraine*, нім. *Lothringen*) – історичний регіон на північному сході Франції.

[3] Ельзас (Альза́с; фр. *Alsace*, нім. *Elsass*) – історичний регіон на північному сході Франції, що межує з Німеччиною та Швейцарією.

[4] Очевидно, йдеться про Пфальц, або Фальцію (нім. *Pfalz*), – історичну область на південному заході сучасної Німеччини.

[5] У той час Баварія (нім. *Kurfürstentum Bayern*) – курфюрство у складі Священної Римської імперії, тепер одна з федеральних земель Німеччини.

[6] Богемія – історична область у Чехії.

7-е

О посажєніи̑ зємляни*х* яблокъ вмѣстє з дрѹгими ростєніями

Не бєз ползи бѹдєтъ упомянѹть єщє, что в Элзасѣ мєждѹ вишє означє*н*ними яблоками сажають капѹстѹ и боби, для лѹтшаго прибитка пашни, подобно какъ в Россіи около рожи и жита, морковь, свєклѹ, рєдкѹ и пр. по борознамъ обсѣваютъ. Оноє чинится слѣдѹющимъ образомъ: зємлю вскапивають, и на тѣхъ мѣста*х*, гдѣ боби сажать, кладѹ*т* навозъ, потомъ сравнивають и сажають оніє растєния нижє писанимъ порядкомъ:

Зємлянія яблоки O-------O-------O-------O------O-------O-------O
Боби и капусту *--------*--------*--------*---------*------*--------*
Зємлянія яблоки O--------O--------O-------O---------O----------O
Боби и капусту *----------*--------*--------*--------*-----*--------*
Зємлянія яблоки O--------O--------O-------O---------O----------O
Боби и капусту *----------*----------*--------------*----------*
Зємлянія яблоки O----------O----------O----------O--------------O

/ арк. [11 зв.] / При сємъ упомянѹть должно, что хотя крѹпніє яблоки к сажанію способни, и разрѣзавъ в части, з жєлаємимъ успѣхомъ к томѹ употрєбить можно, однако онія лѹтшє употрєбить в кѹша*н*є, а сажать мѣлкія, какъ о томъ вишє въ 5 статѣ показа*н*но. (*)

* Примѣчаніє: гдѣ мѣста болотнія и мохомъ зарослія, тожъ надлєжитъ вокрѹгъ здѣлать рви, мохъ и прочія постороннія поросли слєгка вижє*чь*, потомъ вспахать и зємлю раздробить, что лѹ*т*шє осєню здѣлать можно и какъ чрєзъ зимѹ полєж*ит*ъ, то по настѹплєніи вєсни паки вскопать, и такъ яблоки сажать, какъ въ 6 статѣ показано.

8-е

О чищеніє грядъ и пашни

По посажєніи̑ яблокъ, нѣсколко врємєни спѹстя смотрєть надлєжитъ, нє наросло ли многѡ постороннєй травы; и єжели она єсть, то полоть єє вопєрвихъ рѹками з бєрєжью, чтобъ нє поврєдить молодихъ розсадъ и яблошнихъ о*т*ростковъ; а какъ разсада на пядєнъ о*т* зємли или вишє виростє*т*, то можно жєлѣзною лопатою около каждой твєрную зємлю нѣсколко раздробить и к розсадѣ подня*т* горкою, а посторонюю травѹ викидать, ибо о*т* того розсада лѹтшє корєнится и яблоки в зємли дороднєють. //

/ арк. [12] / Примітка: Поботаникѣ. Solamen caule inermi annuo, foliis pinnatis, pinnis innis integris. Hort. Gliff. 60. Solanum tuberofum efculentum Bauhin. Pin. 167. арнсукъ сь описаніємъ. Lib. V. Cao. I. Pag. 89 //

/ арк. [13] / 9-е

О рѣзаніи̑ виросліхъ о*т* зємляни*х* яблокъ листовъ и ѹпотрєблєніи̑ они*х* къ кормѹ коровъ

Хотя нѣкоторіє домостроитєли нє совѣтѹютъ о*т* листья рѣçать, об[ъ]являя, что оноє виростанію и размножєнію яблокъ прєпятствуєть; однако в швєдскихъ

академическ*их* сочинѣніяхъ (вь: 9-мъ томѣ, стр. 220). гєнєраломъ маіоромъ Лантин*г*єгаузєномъ[7] засвѣдѣтєлствованно, что оноє в нѣкоторихъ мѣстах Гєрманіи̑ чинится с успѣхо*м* и бєз всякой плодоносію яблокъ убили, такимъ образомъ: в концѣ іюля или в авг҃стѣ мцяхъ, когда цвѣтъ ихъ засихаєтъ и ягоди начнутъ виростать, тогда листья на чєтвєрть аршина о*т* зємли по нѣсколк҃ срѣзива*ю*тъ и даю*т* в кормѣ коровамъ, спєрва они ихъ нє охотно ѣдять, однако єжєли по ѕтр҃, бѣд҃чи в хлєвѣ, инаго корма нѣ бѣдєтъ, и проголодаютъ, то ѕже и к сєм҃ пристѣпять, такъ что єго напослѣдо*к* ничєго нє останєтся. Когда сєй завтракъ миновалъ, тогда уже можно задавать имъ обикновєнной кормъ или пустить ихъ в полѣ. Всякъ дє, кто по сєм҃ постѣпать бѣдєтъ, съ ѕдивлєніємъ увидить, какоє жирноє молоко от сєго будєтъ. Смєтана будєтъ лѣтше, и втроє и вчєтвєро противъ прєжняго умножится.

Впрочємъ примѣчать надлєжитъ, чтобъ вишєписанную травѣ или листвія рѣзать по столкѣ, сколко на число коровъ всякоє ѕтро исходи*т* можє*т*, чтобъ всєгда имъ свєжѣю дава*т*.

/ арк. [13 зв.] / Кто коровъ нє имѣєтъ, или травѣ сию рѣзать нє пожєлаєтъ, можєтъ в означєнноє врємя на грядахъ, или пашня*х* нѣсколко оную помять, или слєгка притоптать ногами; от чєго такжє яблоки в зємлѣ увєличиватся и єдрєнєть бѣдѣ*т*.

Одна толко нєспособность сєи травы состоить в томъ, что єє сушить и вмѣсто соломи или сєна употрєбить нє можно, для того что вєсма сочна, какъ свєколной листъ и прочія сочнія травы; чєго для оставляютъ єє поболшой часты на мѣстах тѣхъ, где яблоки росли, вмѣсто навозѣ. Однако вь Фолгтла*н*діи[8] єє рѣбятъ в кади, и дєржатъ животинѣ к зимнємѣ кормѣ.

10-е

О врємєни виниманіи̑ яблокъ зъ зємли и бєрєжєнии ихъ зимою

Какъ осонью врємя к виниманію ихъ пєрєдъ заморозками настѣпило, то ѕже в собираніи̑ ихъ далняго трѣда нє бѣдєтъ. Винимають кѣсти ихъ застѣпами и роютъ вглѣбъ, пока всѣ порости, на коѝхъ тѣ яблока висятъ, винѣтся; потомъ знимаютъ ихъ съ паростєй, є кладѣтъ в корзинѣ или мѣши, толко тѣ, коѝ о*т* застѣповь поврєждєни, кладѣть особо, чтобъ напрєдъ в пищѣ употрєбить.

---

[7] Мовиться про шведського генерал-майора Якоба Альбрехта фон Лантінгсгаузена (4.11.1699–6.12.1769), який присвятив картоплі свою єдину наукову працю: «Інформація про те, як садять і використовують мелені груші в Ельзасі, Лотарингії, Пфальці та ін.» (див.: Jacob Albrecht Lantingshausen, von // Svenskt biografiskt lexikon, https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=11018).

[8] Фогтландія (Фогтланд; нім. *Vogtland*, латин. *Terra advocatorum*) – регіон між трьома німецькими землями (Саксонією, Тюрингією й Баварією) та чеською землею Егерланд.

Что касается до мѣста, гдѣ онія яблоки росли, то поболшой части они и на бѫдѫщее лѣто подъ нихъ же, и такъ втрѣтье лѣто и далѣе без обнавожѣнія занимаются, а кто пожелаетъ / арк. [14] / на оное лѣто послѣ пѣрваго вирашѣнія яблокъ, осѣнью посѣять рожъ или озимѫю пшѣницѫ, то вѣсма поправлѣна, а *от* постороннѣй трави очищѣнна, а по снятіи̑ с нѣго хлѣба в трѣтье лѣто ячмѣнь и овѣсъ на томъ мѣстѣ уродится съ успѣхомъ.

Морозъ одинъ гѫбитъ сѣй плодъ, и главнѣйшая трѫдность состоитъ въ збѣрѣжѣніи̑ ихъ зимою; и для того к томѫ тѣплі̀е погрѣба потрѣбні. Въ Богѣмі̑и и прочихъ тамошнихъ странахъ пѣрѣстилаютъ ихъ токмо соломою; а ѫ насъ даютъ имъ нѣсколко на сѫшилахъ провянѫть, и пото*мъ*, кладѫть въ бочки, ящыкы, кѫвшини и корчаги, обсипавъ сѫхимъ пѣскомъ, и такъ ставять вь погрѣба, а за нѣимѣніѣмъ онихъ в нѣтоплѣні̀е покоі̑, гдѣ ихъ рогожами и войлоками окѫта*т* можно. На високихъ, гористихъ и пѣщанихъ мѣстахъ, около Красного и Сарского[9] сѣла, такожъ около Москви и подобнихъ онимъ, можно ихъ бѣрѣ*ч* и вь ямахъ, гдѣ всякіе иніе корни, свѣклѫ, морко*в*, рѣдкѫ въ зимѫ бѣрѣгѫтъ.

Слѫчается, что онія яблоки зимою в погреба*х* и прочихъ укладка*х* простаютъ и даютъ о*т*рос*т*ки, однако оное имъ къ разсаживанію нѣ врѣдитъ, хотя *б* на пяденъ и болше о*т*ростки били; токмо что въ то врѣмя, когда ихъ сажать, долгіе позѣлѣнѣліе побѣги сорвать надлѣжить.

В пищѫ лѣдямъ такия съ отростками яблоки нѣ вѣсма способни, за тѣмъ что полѫчають / арк. [14 зв.] / противной вкѫсъ; однако с ползою имъ в кормѫ уткамъ и и̑ной живности, или свиньямъ употрѣбить можно.

11-е

О ползѣ зѣмлянихъ яблокъ в домостро*и*ствѣ

Повсѣмъ опитамъ онія яблоки к пищѣ чѣловѣческой оказалися вѣсма здоровы, ситни и хорошого вкѫсѫ.

К пѣщѐ людямъ ополоскавъ о*т*варивають ихъ во пѣрви*х* въ водѣ, даби лѣгчѐ кожѫ с нихъ снять можно било, потомъ варятъ ихъ: 1.) в похлѣбка*х* с мясомъ или рибою; 2.) пѣкѫтъ из нихъ блини, оладьи и караваи на молокѣ или смѣтанѣ; 3.) пряжѣния, с масломъ поснимъ и коровьм вкѫсни жъ и ситни; 4.) изъ толчѐнихъ сь крѫпою и молокомъ варять кашѫ и дрѫгіе разни кѫшанья; 5.) нѐ бѐç ползи жъ будѐть, по совѣтѫ Фишѐровѫ (*), онія готовить с толчѐними в мѫкѫ полѐвими бобами и горохомъ, которіе мѣстами в Россіи хорошо родятся, и особливо в случаѣ нѐдорода хлѣбнаго, что здѣлаетъ вѐликую в хлѣбѣ замѣнѫ; 6.) любопитніе люди могѫ*т* пѐчѐниѣмъ изъ них*х* з пшѐничною мѫкою и яйцами, караваѐвъ, зъ грѐшнѐвою грѐшнѐвиковъ, з гороховою и бобовою гороховиковъ и бобовиковъ опи*т* учинить: но какъ онѐ бѐз масла и соли вкѫсѫ нѐ имѣютъ, то и къ зѐмлянимъ яблокамъ такавая жъ

[9] Помилка в оригіналі. Правильно: «*Царского*».

приправа потрєбна; а какимъ образомъ из нихъ хлѣби пєкѫтъ о томъ значи*т* нижє.

/ арк. [15] / *Примѣтка:* (*) Въ сочинє*н*ной имъ экономічєской книгѣ: 1 при [по*д* нєй] §10.

12-е

О пєчєніи̑ из нихъ хлѣбовъ

Какъ в нѣкоє врємя в Лотари*н*гіи̑ пшєници, которая тамошни*х* крєстянъ главно*и* овощъ. Овощъ, нє родилось столко, чтобъ къ употрєблєнію на годъ стало, а зємляних*ъ* яблокъ, какъ [о]бикновєнно, родилось много, то стали размишлять, нє ѫдастся ли имъ онія употрєбить к пєчєнєю хлѣбовъ. Нѣкотори*є* разрѣзавъ яблоки в частицы, сѫшили их*ъ* в пєчах*ъ*, потомъ мололи, и полѫчє*н*ную о*т* того мѫкѫ мѣшали съ пшєничною, и пєкли хлѣби, но нєѫдачно.

Дрѫгіє о*т*варивали их*ъ*, потомъ слѫпали кожѫ, растирали мѣлко на жєлѣзномъ тєркѣ (*), примачивая водою, и смѣшавъ со пшєнічною мѫкою, пєкли хорошіє хлѣби; особливо вкѫсъ такого хлѣба в похлєбках*ъ* вєсма приятєнъ, и в мѣсто того, что пшєничниє зъ зємляними яблоками до трєтьяго дня мягки и свѣжи остаются. Имѫщіє брали три доли пшєничной мѫки, и однѫ долю яблокъ, что лѫтшая пропорція, а нєимѫщіє брали пополамъ мѫки и яблокъ, и такжє полѫчали хорошіє хлѣби.

Трєтєй способъ к пєчєнію хлѣбовъ состои*т* в слѣдѫющємъ: возми жєстянѫю доскѫ и здѣлай из нѣє тєркѫ з болшими дирками, вдѣла*и* єє в дєрєвєниє рами.

Примѣтка: (*) в Россіи̑ оноє свободно учинить можно, в дєрєвєнихъ стѫпахъ истолкши пєстами, подобно какъ коноплє*н*ноє сѣмя и прочьє толкѫ*т*.

/ арк. [15 зв.] / І вставъ в ящикъ нарочно к томѫ здѣла*н*ной, во оной под тєркѫ поставъ широкѫю чашѫ или блюдо. Потомъ яблоки обмивъ прєждє гораздо, три на тєркѣ, приливая на онѫю нѣсколко води; и какъ онихъ натєрто столко, столко к пєчєнію потрєбно, потє*р*тоє положив в мѣшокъ, повєсь на ночь, чтоб вода збѣжала, по ѫтрѫ смѣшай съ пшєничною мѫкою и пєки, то полѫчишъ хорошіє хлѣби.

ПРЫМѢЧАНІЄ

В сѣхъ мѣстахъ хотя опитъ чинили и сь ржаною мукою, токмо бєз удачи; но какъ *фини*, принуждєни̑ в случаи нєдостатка хлѣбнаго, брать корѫ дєрєвєную и кореня разніє, а имєнно: водянихъ лилєй, змѣєвки, горєлца, а камчадали, сарани и имъ подобниє, то ѫжє нужда и инаго родѫ жито к томѫ брать, лиш би достаточно онаго било.

13-е

О ѫпотрєблєніи̑ их*ъ* къ кормѫ скота

Осємъ швєдской гєнєралъ-маіоръ Лантингєгаѫзєнъ[10] [отъ котрого отъ части и вишє писа*н*ное наставлєнєє заимствовано] обявляєтъ слѣдѫющєє.

[10] Так у джерелі.

Въ єпископствѣ Спєиєрскомъ[11], вь Гєрманіи̑, гдѣ потєтєсовъ болшє, нєжєли в протчихъ мѣстах разводятъ, употрєбляютъ ихъ к кормѫ коровъ и биковъ. / арк. [16] /

Оной зємляной плодъ изрѫбя мѣлко, мѣшають с отварєнною въ водѣ гѫщею и даютъ коровамъ, которія отъ того болшє молока даютъ, нєжєли отъ инаго корма, а з такого молока бываєть болшє масла, для того, что смєтана жирнєє. Єжєли бикамъ съ сєномъ тѣх яблокъ задать, то оть того лутшє и скорєє тѫчнєютъ. Свинєй на ѫбой надлєжитъ кормитъ варєними яблоками. Задаютъ имъ по ѫтрѫ й вєчєрѫ по цѣломѫ коритѫ, смѣшавъ с отърѫбями и сиводкою или поварєними остаткамі.

Въ Элзасѣ и Фалцѣ готовєтъ пєчєнєє хлѣби из зємляних яблокъ, и примѣшая к нимъ токмо шєстѫю долю ржаной или яшной мѫки, и онимъ свинєй тѫчатъ 4-хъ – 5-ти лѣтнихъ.

Ониє хлѣби разрѣзиваютъ в части, мочат в сиводкѣ разогрєтой, а притомъ прохоложиваютъ такъ, чтобъ рѫка тєрпѣть могла; и так тѣпловато даютъ свинєм єсть. Или жє кормятъ куръ, гусей и всяку иную живность съ успѣхомъ. Гуси идятъ ихъ сириє, токмо б мѣлко изрѫблєни били, и чєрєзъ всю зимѫ инаго корма нє трєбѫютъ; а для прочєй мѣлкой живности варятъ ихъ, и столокши и посипаютъ нѣсколко мѫкѝ, кормятъ кѫръ и каплѫновъ, мясо ихъ от того / арк. [16 зв.] / здєлается мягко и сочно; а чтобъ индєйскихъ куръ и пєтѫховъ ими роскормить, то должно дѣлать катишками, приѫготовлєними изъ варєнихъ яблокъ со пшєничною, или грєшнєвою мѫкою, или вмѣсто мѫки съ отрѫбами.

14-е

О дѣланіи̑ изъ нихъ горячого вина, скорбилъ и упудры

Можно и вино изъ зємлянихъ яблокъ дѣлать и упряжнявшієся въ томъ дѣлѣ увѣряютъ, что из одной чєтвєрти яблокъ, отъ 6 до 10 бутилокъ ординарнихъ, такъ хорошаго вина, какъ би из лутшаго хлѣба получали; однако оноє оставляєтся впєрєдъ до размножєнія ихъ. Скорбило, а изь того пудру такъ жє из нихъ готовятъ.

15-е

О плодоносіи̑ зємлянихъ яблокъ, и развидєніи̑ их от равєннихъ стєблєвъ.

Во 12 томѣ швєдскихъ акадємичєскихъ сочинєній на 1750 годъ стр. 74, обявляєтся: єщє о новомъ Патрикомъ Алстрємомъ[12], к разводѫ тѣхъ зємлянихъ

[11] Це, вочевидь, Шпеєрське князівство-єпископство (нім. *Fürstbistum Speyer* або *Hochstift Speyer*) – духовне князівство у складі Священної Римської імперії, що існувало з IX ст. до 1803 р. Розташовувалося на території сучасних німецьких земель Саар, Рейнланд-Пфальц та Баден-Вюртемберг.

[12] Патрік Алстрьомер, шведський барон, підприємець і меценет (26.02.1733–23.10.1804). Закінчив Упсальський університет. Упродовж чотирьох років викладав хімію та мінералогію й стажувався в Стокгольмі. Дві з його праць присвячені розведенню картоплі:

яблокъ изобрѣтєніи̑ іюля 3 дня 1749 года. Нарѣзалъ о*т* изъ выросłой о*т* тѣхъ яблокъ, вишиною въ аршинъ трави, на чєтвєрть аршина о*т* зємли, нѣсколко стєблєвъ, и посадилъ ихъ в приѳготовлє*н*ную изъ чернозємѳ грядѳ, по два стєбля вмѣстѣ, или чєтвєрть / арк. [17] / аршина вглѳбъ в зємлю такъ, что о*т* каждого стєбля по два колєна в зємлѣ било; мєждѳ каждою парою оставлє*н*но било мѣста на по*л* аршина, чтобъ тѣмъ стєблямъ свободно било корєнь пѳстить. Потомъ поливалъ ихъ сначала часто. Гряда с ними розсадами положєниє имѣла къ югѳ и о*т* сѣвєрнихъ вѣтровь закрита. Въ началѣ казалось, бѳдто посажєннiє стєбли начали вянѳть и пропадаютъ, но вскорѣ послѣ того вистѳпили отрости, которiє потомъ виростали изрядно. Сiи̑ стєбли стояли в зємлѣ о*к*тября по 16, и такъ около 14 нєдєль; и хотя трава о*т* морозовъ поблєкла, но повиритiи̑ яблокъ нашлись вєличиною сталоє кѳриноє яйцо, и таки*м* множєствомъ, что на нѣкоторихъ коре*н*яхъ до 20 висєло. Алстрє*м* прєдставилъ акадємiи̑ такой о*т*рѣзанной стєбєль со многими висящими на нємъ яблокамѝ, обявляя при томъ, что онъ к сємѳ опитѳ наставлєніє полѳчилъ из Гишпанiи̑[13]. Такимъ же образомъ посажєниємъ стєблєй опитъ учинєнъ билъ, и о*т* ини*х* любопитнихъ людєй; но имъ такая жъ удача била.

16-е

О разводѣ яблокъ о*т* сѣмєни

В тєплихъ мѣстахъ в Россiи̑, напримѣръ, въ Астраханской гѳбєрнiи̑, а мѣстами и на ѳкраинѣ и в Малоѝ Россiи̑, нѣсколко ростєнєй оставить можно и на сѣмя, которое содєржится в бивающи*х* послѣ цвѣтка крѳглихъ ягодахъ, но здѣсь и созрѣниє єщє нє приходили; а по болшой части визябали. Можєтъ бить, что оноє происходить о*т* поздной садки, о*т* чєго и ягоди оказиваю*т*са / арк. [17 зв.] / ѳжє пєрєдъ заморозками; а какъ в швєдски*х* акадємичєски*х* сочинєніяхъ 15 тома на 1753 годъ, стр. 160, засвѣдѣтєлствовано, то ѳ нихъ ужє съ 1751 года и сѣмя и созрѣніє дошло, и повисѣвѣ много яблокъ народилось; хотя натурально пр*ѥ*д корєнними гораздо мѣлчє били, но к посажєніє годилось; по чємѳ уповать можно, что и в насъ, а особливо в тєплихъ мѣстахъ всємѣрно сѣмєна ихъ к созрѣнію прийдѳтъ; нєжели оноє послѣдѳєтъ, то ѳжє тамъ и о*т* сѣмєни к вєликомѳ тамошнихъ жителєй удовольствію, подобно какъ в Амєрикѣ, зємлєнихъ яблокъ доставать бѳдєтъ можно. К сємѳ припо*л*нєется, что ѳ бѣлихъ яблокъ и цвѣтъ бивaєтъ бѣлой, а ѳ красни*х* синєватой, подобно какъ ѳ пєрсицкаго растєнія – бадєржана[14].

«Розповідь про садження та використання картоплі, чи груш» і «Нова спроба садження картоплі». Автор «Наставлєнія» покликається на другу працю, вказавши, щоправда, помилкові номер тому та сторінку (див.: Alströmer P. Svenskt biografiskt lexikon // https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=5733).

[13] Гишпанія – старе написання назви королівства Іспанії.

[14] Тобто баклажан (*solanum melondena*), широко культивована в сучасній Україні рослина родини пасльонових. Слово запозичено з турецької мови, до якої воно потрапило

* * *

По толь вєликой ползѣ сих яблокъ, и что они при разводѣ вєсма мало трѹда трєбѹютъ, а оной нє помѣрно награждаютъ и нє токмо людямъ приятной и здоровой пищѣ, но и к кормѹ всякой домашній животинѣ слѹжатъ, должно ихъ почєсти за лѹтшєй в домостройствѣ овощь, и к разводѹ єго приложить всємѣрноє стараніє. / арк. [18] / Особливо для того, что [какъ вишє показано] ономѹ болшого нєѹрожая нє бивaєтъ, и тѣмъ в нєдостаткѣ и дороговизнѣ прочаго хлѣба вєликѹю замѣнѹ дѣла*т* можєтъ.

Пєчатано при Сєнатѣ

Пысєць Дмитро Шѹктинъ синъ

ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 53, арк. 8–18. Копія. Мова російська.

Док. № 2.

16 листопада 1763 р., с. Яцини –

Прохання єрея Ісаї Савича про висвячення дияконом своєї парафії сина Павла

В дѹховноє протопопіи Пирятин*н*ской правлєніє.

Покорноє доношєніє.

Бѹдѹчи я, нижайшій, по прєстарѣлость лѣт мойх слаб здравіем так, что ужє иногда і священодѣствова*т* нєсмагаю. Син жє мой Павєл в Академіи Києвской учєнія по филозофіѣ проходившій, в таки*х* ужє лѣтє*х*, в каки*х* в диякѡ*н*скій чин правилно промоватися должно находи*т*ся. Того ради дѹховно*го* протопопій Пирятин*н*ской правлєнія покорно прошѹ сєгѡ сина моєгѡ по обыкновєнію ѡ*т*прєзентовать в кафєдрѹ митрополитанскѹю Києвскѹю к єгѡ яснє в Бгѹ Прєосвящєнствѹ ради рѹкоположєнія ко мнѣ в диякона прєставит пожаловать. Под такѡвою кондиціею, чтоб онъ, синъ мой, посвятившись в диякона, во всѣ*х* священослѹженія*х* для полєгкости моєй, когда ꙗ служить ставатимѹ, в званій діяконско*м* при мнѣ по смєрть мою трѹди*л*ся нєлѣно*ст*нѡ. А доходамы доволствова*л*ся бы такимы, какиі ємѹ опрєдѣлєны бѹдѹтъ. По смєрти жє моєй всю ємѹ мою половиннѹю часть парохій устѹпаю і на онѹю за настоятєля, єжєли ѡнъ поусмотрєніє єгѡ ꙗснє в Бгѹ Прєосвящєнства тогѡ достоинъ бѹдєтъ, промоватись ємѹ дозволяє.

[Священник] Ѣациновскій Ісаиꙗ Савич.

ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 27, арк. 11. Оригінал. Мова російська.

з перської (див.: *Етимологічний словник української мови*: *у 7 т.* / редкол.: О. С. Мельничук та ін., т. 1: *А–Г*. Київ 1982, с. 120).

Док. № 3.
23 жовтня 1766 р., с. Золотухи –
Прохання єрея Івана Андріїва про висвячення на своє місце сина Григорія

В духовноє протопопіи̑ Пирятинскоꙗ правлєніє.
Покорноє доношєніє.
Понєжє, я при старости лѣт будꙋчи, єжечасто в болѣзни нахожусь и чрез то далѣє священнослужєниє імѣть и треб християнских исправлять нє смогꙋ. Для того сина своєго Григория по смєрт свою на половинную часть парохіи̑ в помощь сєбѣ во иерея, а по смєрти моєи̑ и на всю оную парохію, ащє Божєскоє и єго яснє в Бгꙋ Прєосвященства, собудєтся на нєм благословєніє, принять желаю и того ради дꙋховнаго протопопіи̑ Пирятинской правлєния покорно прошꙋ о видачи за оним сином моим̑ Григоріем к єго яснє в Бгу Прєосвященствꙋ о рукоположєніи̑ єго в помощь мнѣ по смєрть мою на половинную часть парохій, а по смєрти моєи̑ и на всю оную парохию во иерея за цѣлопарохиальнаго настоятєля милостивоє разсмотрєніє і опрєдѣлєніє учинить.
Сто Михайловской Золотуской цєркви ієрей Іоанн Андрєев.
1766 года октября 23.
ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 117, арк. 2. Оригінал. Мова російська.

Док. № 4.
3 червня, 1768 р., с. Піски –
Прохання єрея Миколая Афанасієва про висвячення на половину своєї парафії сина Кирила

1768 года іюнꙗ 3 днꙗ подано.
В дꙋховноє протопопіи̑ Пирятинскоꙗ правлєніє.
Покорноє доношєніє.
Понєжє я, при старости лѣтъ моихъ̑ будꙋчи, єжечасто в болѣзни нахожꙋсь и чрез то далѣє священнослꙋженіє імѣть і трєбъ християнских исправлят крайнє нємогу. Для того сина своєго Кирилла по смєрть свою *в помощь* на половинного, а по смєрти моєи̑ і на всю оную парохію за настоятєля, а щє Божіє, і єго яснє в Бгꙋ Прєосвященства, собудєтся на нєм благословєніє, принять желаю. Того рады духовнаго протопопіи̑ Пирятинской правлєнія покорно прошу о видачи за оним сином моим̑ Кирилом к єго яснє в Бгꙋ Прєосвященству о рꙋкоположєніи̑ єго по смєрть мою в *помощь мнѣ* за половинного, а по смєрти моєи̑ і за цѣлопарохиялного настоятєля презєнтовъ милостивоє разсмотрєніє і опрєдѣлєніє учинит.
Ієрей Сто Міхайловской Пѣсковской Цєркви Ніколай Афанасієв.
1768 года іюня 3 д.
ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 235, арк. 2. Оригінал. Мова російська.

Таблиця 59

Храми Пирятинської протопопії 1765 р.

№	Назва парафії	Населений пункт
1	2	3
1	Благовіщенська	Усівка
2	Варваринська	Кроти
3	Введенська	Білоцерківці
4	Введенська	Перервинці
5	Вознесенська	Пирятин
6	Вознесенська	Пізники
7	Воскресенська	Курінька
8	Воскресенська	Чорнухи
9	Юріївська	Бондарі
10	Юріївська	Городвасильків
11	Юріївська	Давидівка
12	Дмитрівська	Савинці
13	Зіслання Святого Духа	Теплівка
14	Іллінська	Митченки
15	Іллінська	Петрівка
16	Йоано-Богословська	Денисівка
17	Йоано-Богословська	Круча
18	Йоано-Предтеченська	Малютинці
19	Миколаївська	Дащенки
20	Миколаївська	Дейманівка
21	Миколаївська	Кохнівка
22	Миколаївська	Кулажинці
23	Миколаївська	Лазірки
24	Миколаївська	Мелехи
25	Миколаївська	Митлашівка
26	Миколаївська	Мокіївка
27	Миколаївська	Остапівка
28	Миколаївська	Чорнухи
29	Михайлівська	Грабарівка
30	Михайлівська	Гурбинці
31	Михайлівська	Золотухи
32	Михайлівська	Ковалі

1	2	3
33	Михайлівська	Піски
34	Михайлівська	Повстин
35	Михайлівська	Харківці
36	Михайлівська	Яцини
37	Параскевинська	Сухоносівка
38	Петропавлівська	Короваї
39	Покровська	Білоусівка
40	Покровська	Карпилівка
41	Покровська	Поставмуки
42	Покровська	Приходьки
43	Покровська	Сасинівка
44	Покровська	Чорнухи
45	Преображенська	Городище
46	Преображенська	Харсіки
47	Преображенська	Пирятин
48	Різдво-Богородична	Бубни
49	Різдво-Богородична	Вороньки
50	Різдво-Богородична	Кізлівка
51	Різдво-Богородична	Круподеринці
52	Різдво-Богородична	Крутий Берег
53	Різдва Христового	Вороньки
54	Святотроїцька	Березова Рудка
55	Святотроїцька	Гільці
56	Святотроїцька	Каплинці
57	Святотроїцька	Нехристівка
58	Святотроїцька	Овсюки
59	Святотроїцька	Пирятин
60	Святотроїцька	Шкурати
61	Стефанівська	Кейбалівка
62	Успенська	Вечірки
63	Успенська	Луговики
64	Успенська	Яблуневе
65	Успенська (соборна)	Пирятин

Таблиця 60

Духовенство Пирятинської протопопії (1760-ті рр.)

№	Населений пункт	Рік	Священно-служителі		Церковно-служителі			Сукупно
			священики	диякони	дяки	паламарі	псаломщики	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Березова Рудка	1767	2		2	1		5
2	Білоусівка	1768	3		1	1	1	6
3	Білоцерківці	1766	1		1	1		3
4	Бондарі	1765	2		3			5
5	Бубни	1765	1		1	1	1	4
6	Вечірки	1768	1		1		4	6
7	Вороньки, Різдва Христового церква	1770	2	1	1	1		5
8	Вороньки, Різдво-Богородична церква	1768	2		1	1	2	6
9	Гільці	1768	2			1	2	5
10	Городвасильків	1765	2		2	1		4
11	Городище	1770	1		1	1	1	4
12	Грабарівка	1767	1		1	1		3
13	Гурбинці	1765	2		1	1	1	5
14	Давидівка	1765	2		2	1		5
15	Дащенки	1768	3		1		3	7
16	Дейманівка	1767	1			1	1	3
17	Денисівка	1768	1		1	1		3
18	Золотухи	1765	1			1		4
19	Каплинці	1766	1		1	1	2	5
20	Карпилівка	1768	1		1	1		3
21	Кейбалівка	1765	1		1		1	3
22	Ковалі	1768	2	1		1	1	5
23	Козлівка	1768	1		1			2
24	Короваї	1765	1		1		1	3
25	Кохнівка	1765	1		1			2
26	Кроти	1765	2		1		2	5
27	Круподеринці	1765	1		1			2
28	Крутий Берег	1768	1		1	1	2	4
29	Круча	1765	1		1	1		3
30	Кулажинці	1765	1		1			2

1	2	3	4	5	6	7	8	9
31	Куріньк а	1768	2	1	1	1		5
32	Лазірки	1768	2		1	1		4
33	Луговики	1768	1		1	1	1	4
34	Малютинці	1767	2	1	1	1		5
35	Мелехи	1765	2		1			3
36	Митлашівка	1765	1		2	1		4
37	Митченки	1765	1		2	1		4
38	Мокіївка	1767	2					2
39	Нехристівка	1765	1		1	1		3
40	Овсюки	1765	1		1	1	3	6
41	Остапівка	1765	2		1			3
42	Перервинці	1765	1		1	1	1	4
43	Петрівка	1766	1		1			2
44	Пирятин Вознесенська церква	1768	2		1	1	2	6
45	Пирятин Преображенська церква	1782	2		1	1	1	5
46	Пирятин Успенська церква	1767	3	1	1	1	1	7
47	Пирятин Троїцька церква	1758	1		1	1		3
48	Пізняки	1767	1		1	1		3
49	Піски	1768	1		1	1		3
50	Повстин	1765	1		1	1		3
51	Поставмуки	1767	1		1	1	1	4
52	Приходьки	1768	1		1			2
53	Савинці	1765	2	1	2	1		6
54	Сасинівка	1765	3	1	1	1	2	8
55	Сухоносівка	1766	1		1	1		3
56	Теплиці	1765	1		1	1		3
57	Усівка	1765	1			1		2
58	Харківці	1766	2		1	1	3	7
59	Харсіки	1766	2		1	1	1	5
60	Чорнухи Воскресенська церква	1766	3		1	1	3	8
61	Чорнухи Миколаївська церква	1766	1		1	1	1	4
62	Чорнухи Покровська церква	1766	2	1	1		4	8
63	Шкурати	1758	1		1	1		3
64	Яблуневе	1766	1		1		3	5
65	Яцини	1768	2		2	1		5
Сукупно			**98**	**8**	**68**	**48**	**52**	**274**
			106		**168**			

Таблиця 61

Плата за треби в Пирятинській протопопії (1760-ті рр.)

N	Треби / населений пункт	Савинці_1763	Поставмуки_1763	Пирятин_Тр. 1764	Пізаники_1764	Березова Рудка_1765	Кулажинці_1766	Теплівка_1766	Золотухи_1766	Вороньки_1766	Мокіївка_1767
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	Руга	була	не було	не згадується	не згадується	не згадується	була	не було	не згадується	не згадується	не згадується
2	Роковщина	у кого плуг і 2-4 воли – 1 – четверик, у кого 1 віл – 0,5 четверика, а хто не мав – 2 коп	від 1 вола – 1 коробка, а з 2-х – 2, з 4-х – 2 четверика збіжжя, а з бідних – 2 коп		від тяглої хати по 0,5 четверика жита, а у випадку недороду 8 коп., от бідного 4 коп	по 0,5 четверика	по 2 коробки жита	від 8,6 і 4-х волів 1 четверик, от 2-х волів – 0,5 четверика, від вола – коробку, з бідних – 3 коп	від тяглих по 0,5 четверика, від бідних – 2 коп	від заможних – четверик, від 1 вола коробку, від бідних – 2 коп	від 2-х волів – коробка, від бідних – 1 алтин.
3	Молитва за породіллю							1 коп		2 коп	
4	За хрещення	2 коп	2 коп	2 коп	2 коп	2коп	2 коп	2 коп	2 коп	3 коп	4 коп
5	Вінчання: 1-й шлюб	10 коп	10 коп	30 коп	12 коп	10 коп	10 коп	10 коп	10 коп	10 коп	20 коп
6	Вінчання: 2-й шлюб	25 коп	25 коп	40 коп	20 коп	20 коп	домов	50 коп	25 коп	20 коп	домовл
7	Вінчання: 3-й шлюб			60 коп		50 коп	домов	60 коп	25 коп		домовл
8	Вінчання сиріт	10 коп									
9	Вінчання не своєї парафії	за домовленням	за домовленням	за домовленням		за домовленням	за домовленням	не вище 2-х р. і не менше 1 р.	за домовленням		за домовленням
10	За вводини першошлюбних в церкву	5 коп	5 коп	5 коп	5 коп	5 коп					
11	Похорон великий	10 коп	10 коп	10 коп	10 коп	10 коп	10 коп	10 коп	10 коп	10 коп	10 коп

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
12	Похорон малий	5 коп	5 коп	5 коп	5 коп	5 коп	5 коп	5 коп	5 коп	5 коп	5 коп
13	Велика панахида		10 коп	10 коп	8 коп	10 коп	10 коп	10 коп			10 коп
14	Мала панахида			5 коп		5 коп		5 коп			5 коп
15	Обід здоровний	10 коп	2 гривни (20 коп)	5 коп	10 коп		10 коп		5 коп		15 коп
16	Обід заупокійний	5 коп	2 гривни (20 коп)		10 коп		10 коп	25 коп	10 коп		15 коп
17	Сповідь дорослих	1 коп	1 коп	1коп	1 коп	1 коп	1 коп		1 коп		
18	Сповідь дітей	1 деньга	1 деньга	1 деньга	1 деньга	1 денга	1 деньга		1 денга		
19	Сорокоуст	2 руб і 1 четверик пшениці	2 руб.і 1 четверик пшениці	3 руб	2 руб	3 руб	2 руб 50 коп і 1 четверик пшениці	2 руб. і 1 четверик пшениці	1 руб 50 коп і 0,5 четверика пшениці	2 руб і 1 четверик пшениці	4 руб і 1 четверик пшениці
20	Суботник	50 коп + 1 коробка пш	50 коп	50 коп	40 коп	50 коп	50 коп	50 коп	50 коп	50 коп	50 коп
21	За молебен		10 коп	10 коп	10 коп		10 коп	10 коп	5 коп		
22	За освящение дому	10 коп	2 гривни	50 коп	10 коп	30 коп	20 коп	20 коп	5 коп	15 коп	25 коп
23	За освящение колодязя			10 коп	5 коп	10 коп					
24	За масло освящение		за домовленням	10 коп	30 коп						
25	За освященіе пасхи всякого прихожанина по		полушка	1 коп	1 коп	1 коп	1 коп	1 коп		3 полушки	
26	За освящение ікон										
27	За прочитання над померлим євангелія			20 коп		5 коп			5 коп	2 коп	
28	За поминальну грамотку			10 коп							

N	Треби/ населений пункт	Яблунів_1767	Піски_1767	Грабарівка_1770	Шкурати_1772	Вечірки_1773	Каплинці_1774	Савинці_1775	Грабарівка_1776	Бубни_1776	Пирятин_Тр. 1776
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	Руга	не було	не згадується	не згадується	не було	не згадується	була	не згадується	не згадується	не згадується	була
2	Роковщина	від маючих воли по 1 четверику, а з бідних – 5 коп	від 2-х, 4-х волів – четверик жита, а з 1 вола – коробка, а з бідних 3 коп	від 2,4,6 волів по 0,5 четверика, від бідних – 2 коп	от 6-2 волів- четверик, а з бідних 5 коп	зі всякого господаря по 2 коробки, від підсусідков – 2 коп	від маючих воли по 1/4 коробки жита, а з бідних – 4 коп	від 2 волів по 1 четверику, від 1-го по короці, а від бідного – 4 коп	по 2 коробки від двору	від 8-4-х волів по 2 коробки, 2-х волів по 1 коробці, з бідних – 3 коп	
3	Молитва за породіллю					2 коп	хліб + 1 коп		1 коп	1 коп	
4	За хрещення	2 коп	2 коп	2 коп	2 коп	2 коп	2 коп	2 коп	2 коп	2 коп	2 коп
5	Вінчання: 1-й шлюб	10 коп	10 коп	10 коп	10 коп		20 коп	10 коп	10 коп	10 коп	30 коп
6	Вінчання: 2-й шлюб	25 коп	домовл	20 коп	20 коп		домовл	25 коп	20 коп	20 коп	40 коп
7	Вінчання: 3-й шлюб	40-50 коп	домовл	20 коп	50 коп		домовл			20 коп	60 коп
8	Вінчання сиріт										
9	Вінчання не своєї парафії	за домовленням	за домовленням	за домовленням	3 руб		за домовленням	за домовленням		50 коп	за домовленням
10	За вводини першошлюбних в церкву	5 коп					5 коп	4 коп	5 коп		5 коп
11	Похорон великий	10 коп	10 коп	10 коп	10 коп	10 коп	10 коп	10 коп	10 коп	10 коп	10 коп
12	Похорон малий	5 коп	5 коп	5 коп	5 коп	5 коп	5 коп	5 коп	5 коп	5 коп	5 коп
13	Велика панахида		10 коп	10 коп	10 коп	10 коп	10 коп	10 коп	10 коп	10 коп	10 коп
14	Мала панахида		5 коп	5 коп	5 коп	5 коп			5 коп	5 коп	5 коп

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
15	Обід здоровний	10 коп	10 коп	20 коп	10 коп			10 коп			
16	Обід заупокійний	5 коп	5 коп	10 коп	10 коп			5 коп			
17	Сповідь дорослих	що дадуть	1 коп				1 коп	1 коп		1 коп	1 коп
18	Сповідь дітей	що дадуть					1 денга	1 денга		1 деньга	1 деньга
19	Сорокоуст	3 руб	4 руб і 1 четверик пшениці	2 руб і 1 четверик пшениці	4 руб і 1 четверик пшениці	4 руб і 1 четверик пшениці	4 руб і 1 четверик пшениці	2 руб і 1 четверик пшениці	2 руб	1 руб+50 коп	3 руб
20	Суботник	50 коп	50 коп	50 коп	50 коп	50 коп	50 коп		50 коп	50 коп	50 коп
21	За молебен		10 коп				10 коп	10 коп	10 коп	5 коп	10 коп
22	За освящение дому	15 коп	30 коп		20 коп	10/30 коп	30 коп		30 коп	15 коп	50 коп
23	За освящение колодязя										10 коп
24	За масло освящение						20 коп				
25	За освященіе пасхи всякого прихожанина по	1 денежка		1 коп					1 денежка	1 денежка	
26	За освящение ікон									2 коп	
27	За прочитання над померлим євангелія		5 коп			20 коп / 5 коп	5 коп	2 коп	20 коп	20 коп	20 коп
28	За поминальну грамотку										10 коп

Таблиця 62

Населення протопопії Пирятинської протопопії (1760-ті рр.)

№	Населений пункт	Рік	Загальна чисельність			Духовенство		Військові		Різночинці		Цехові		Дворові		Посполиті		Богодільні	
			Чоловіки	Жінки	Разом	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1	Березова Рудка	1767	650	601	1251	14	12			3	4			41	30	592	555		
2	Білоусівка	1768	664	591	1255	24	12	342	313					10	13	288	253		
3	Білоцерківці	1766	650	655	1305	11	12	388	369					3	5	248	269		
4	Бондарі	1765	421	414	835	9	7	382	378					6	4	24	25		
5	Бубни	1765	370	341	711	11	12	283	264	16	16					60	49		
6	Вечірки	1768	364	374	738	10	5	125	132					157	161	72	76		
7	Вороньки Різдво-Богородична	1768	626	582	1208	12	13	328	297					19	14	267	258		
8	Вороньки Різдва Христового	1770	473	466	939	26	21	241	250							206	195		
9	Гільці	1768	631	575	1206	14	12	393	368					29	25	194	171		
10	Городвасильків	1765	722	706	1428	17	14	2	5					21	22	682	665		
11	Городище	1770	540	532	1072	10	8	294	317			71	51	12	21	153	135		
12	Грабарівка	1767	369	364	733	10	9	233	218					35	44	91	93		
13	Гурбинці	1765	392	388	780	10	7	321	323					16	18	45	40		
14	Давидівка	1765	420	448	868	18	21	228	232					27	37	147	158		
15	Дащенки	1768	605	521	1126	15	7	321	292					4	3	265	219		
16	Дейманівка	1767	619	593	1212	5	5	399	370			98	85	20	24	97	109		
17	Денисівка	1768	437	358	795	9	3	372	305					6	6	50	44		

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
18	Золотухи	1765	373	337	710	9	10	299	264							65	63		
19	Каплинці	1766	400	349	749	10	3	253	224					46	38	91	84		
20	Карпилівка	1768	291	291	582	8	10	242	243							41	38		
21	Кейбалівка	1765	131	134	265	6	5	110	114							15	15		
22	Ковалі	1768	624	674	1298	15	17	531	536					24	24	69	82		
23	Кізлівка	1768	352	339	691	5	4	298	286					24	24	25	25		
24	Короваї	1765	199	166	365	12	8	3	2					3	3	181	153		
25	Кохнівка	1765	450	438	888	13	8	3	3					5	8	429	419		
26	Кроти	1765	320	316	636	6	3	55	101					55	53	204	159		
27	Круподеринці	1765	347	311	658	8	5	89	77							251	228		
28	Крутий Берег	1768	299	301	600	9	10	38	33							252	258		
29	Круча	1765	183	197	380	6	6							15	13	162	178		
30	Кулажинці	1765	275	234	509	7	5							3	2	266	226		
31	Курінька	1768	806	797	1603	20	15	433	433			100	113	12	8	241	228		
32	Лазірки	1768	766	707	1473	11	7	161	137					45	42	549	521		
33	Луговики	1768	449	419	868	10	12	328	300	10	10			22	35	79	62		
34	Малютинці	1767	870	878	1748	20	21	139	136					84	99	627	622		
35	Мелехи	1765	495	464	959	5	8	279	270					16	14	195	172		
36	Митлашівка	1765	257	229	486	8	7	93	87							156	135		
37	Митченки	1765	300	307	607	9	7	115	125							176	175		
38	Мокіївка	1767	334	304	638	7	5	269	238					15	13	43	48		
39	Нехристівка	1765	197	194	391	8	7	49	47					19	13	121	127		
40	Овсюки	1765	588	522	1110	12	7	191	188					1	5	384	322		
41	Остапівка	1765	176	164	340	6	5	145	134							25	25		
42	Перервинці	1765	321	311	632	5	7	140	152	7	7					169	145		

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
43	Петрівка	1766	445	435	880	4	3	36	35					14	31	391	366		
44	Пирятин Вознесенська церква	1768	753	778	1531	9	16	206	244			33	50	61	57	444	411		
45	Пирятин Успенська церква	1767	618	648	1266	18	16	219	218			80	93	166	179	131	128	4	14
46	Пирятин Троїцька церква	1758	268	282	550	5	3	36	49					33	44	193	187		
47	Пізники	1767	368	357	725	9	9	9	6					5	8	345	334		
48	Піски	1768	236	228	464	4	4	214	208					1	1	16	16		
49	Повстин	1765	503	536	1039	15	15	395	428					10	16	83	77		
50	Поставмуки	1767	304	275	579	11	13	126	96							167	166		
51	Приходьки	1768	382	391	773	12	13	252	263			37	35	48	52	33	28		
52	Савинці	1765	511	559	1070	16	18	257	280					56	58	183	202		
53	Сасинівка	1765	581	533	1114	19	14	207	205			71	63			284	251		
54	Сухоносівка	1766	387	381	768	8	10	179	163	6	10					194	198		
55	Теплівка	1765	573	523	1096	16	8	1	6					46	42	510	467		
56	Усівка	1765	451	423	874	11	8	399	380					17	20	24	15		
57	Харківці	1766	680	678	1358	12	16	516	510			37	35	25	31	90	86		
58	Харсіки	1766	494	451	945	17	12	262	242					29	37	186	160		
59	Чорнухи Воскресенська церква	1766	490	528	1018	12	10	123	144			92	83	91	86	172	205		
60	Чорнухи Миколаївська церква	1766	152	168	320	8	10	53	49			42	43	16	19	33	47		
61	Чорнухи Покровська церква	1766	547	532	1079	13	10	437	439					33	27	64	56		
62	Шкурати	1758	180	171	351	7	6	124	121					7	5	42	39		
63	Яблуневе	1766	516	467	983	9	6	13	8					56	48	438	405		
64	Яцини	1768	521	478	999	14	5	476	450							31	23		
Разом			**28716**	**27714**	**56430**	**709**	**607**	**13455**	**13107**	**42**	**47**	**661**	**651**	**1509**	**1582**	**12351**	**11691**	**4**	**14**
			56430			**1316**		**26562**		**89**		**1312**		**3091**		**24042**		**18**	

SUMMARY

Parish Community. The Pyriatyn *Protopopiya* in the Second Half of the 18th Century (Social, Historical and Demographic Dimensions)

The Pyriatyn *protopopiya* was one of the southernmost administrative units of the Kyivan Eparchy in the 18th century, located in the central part of the Hetmanate, on the territory of the Lubny Regiment. Its territory of 3 875 km^2 with a flat forest-steppe landscape within the Dnipro lowlands, covered with fertile chernozems and a dense network of larger and smaller rivers of the Dnipro basin, was quite populated. In the 1760s, more than 56,430 people lived there, and the population density was 15 people per km^2. A temperate climate with maximum temperatures down to –15 ° in winter and +25 ° in summer and a satisfactory amount of moisture contributed to the development of agriculture and livestock.

The *protopopiya* united 65 parishes, most of which dated back to the 17th century. All of these churches were made of wood, so they needed to be repaired and rebuilt from time to time. This was usually carried out at the expense of parishioners and settlement owners, who took care of the salvation of their own souls in this way. The city of Pyriatyn, an administrative center of 200 (county division) in Lubny regiments, was chosen as the main city of the *protopopiya*, obviously not by chance. Firstly, unlike 400 other towns, including Horodyshche, Chornukhy, Kurinky, and Yabluneva, it had a very favorable geographical location, as it was located in the center of the *protopopiya*, and secondly, it crossed the most important roads in the region, connecting various parts of the territory with other religious and administrative centers outside it.

As in the rest of the Kyivan Metropolitanate, devotion to the Mother of God was very widespread here, as evidenced by the large number of parish churches named after her. The names of the churches also indicate that the second position among the most revered saints was occupied by St. Nicholas. Not only were many parish churches named after him, but there was also a miraculous icon from the church of the same name in the village of Lazirky. A popular devotion with the recording of miracles in a special book and the practice of pilgrimages was formed around this image. The favorable geographical position of the village,

at the intersection of several roads, contributed to the fact that pilgrims came not only from Pyriatyn but also from other areas, both neighboring and more remote. This, in turn, distinguished the *protopopiya* from others, because not every one of them had its own miraculous image.

The leadership of the protopresbyter (*protopop*e) in the studied period was carried out by a spiritual board, which was headed by the *protopop*e. This position was held for a long time by Ilya Maksymovych, pastor of the Dormition Church of Pyriatyn, and, after his death in 1775, Hryhoriy Kozlovsky, priest of the neighboring Ascension Parish. The board consisted of two parts: the so-called "presence" – a collegial body led by the *protopop*e and three members, which directly managed the *protopopiya*, and the office, which, headed by a clerk, carried out the work of the "presence."

Under the direction of the spiritual board was a fairly large group of church functionaries, which in turn was also divided into two groups: those in major orders – 98 priests and 8 deacons, and other church workers – 68 cantors, 48 sacristans, and 52 psalm readers. All of them were called in various ways to meet the spiritual needs of the parishioners. The main role in the parishes was played by priests, in some of them there were two, and in some cases three. According to the regulations of the time, the number of clergy in a particular parish depended on the number of parishioners' households. Where there were 100–150 households, there should be one priest, if more than 250, then two, and if more than 300 – three. In addition, each priest was to be assisted by one deacon and one sacristan. However, in real life, this rule was usually not followed. It was a common practice for elderly priests to work for the ordination of their sons or sons-in-law for half of their own parish, even when it was small. In this way, they wanted to keep it in the family.

The practice of priests bequeathing parishes to their children was quite firmly rooted among the clergy of the *protopopiya*. The sons of priests usually took their father's place. It is characteristic that parishes were transferred not only through the male but also through the female line, when the condition for obtaining a priestly position involved marriage with a priest's daughter. Apparently, parish priests saw this as their own right or even a duty to the children.

The second circumstance without which the appointment of a priest could not take place was the principle of election. Despite the fact that priests made many efforts to bequeath their parishes, the position of the parish community was taken into account. Elections for the future priest, often formally, took place. The opinion of the village owners, if there were any, was also taken into account. Quite often this opinion could be decisive.

It should also be noted that election allowed not only the children of the clergy to become priests. It is clear that the former prevailed, but cases of ordination to the priesthood of representatives of other classes – Cossacks, burghers, and

villagers, still occurred. At least a quarter of the candidates for all the ordination cases I have studied came from these groups.

An important argument in favor of supporting candidates for the priesthood was their education. Synodal decrees and Kyivan metropolitans repeatedly stressed the need to look for candidates among "scholars," preferring education over origin. They encouraged priests to send their children to study at the Kyiv-Mohyla Academy, seeking to comply with the norms of spiritual regulations, which directly required this. As a result, this matter moved ahead, although slowly, and the number of children of the clergy who "were fed by knowledge" in Latin schools gradually increased. In addition, there was the practice of homeschooling for younger children, who studied the primer, writing, psalter, the book of hours, basics of Latin, and more. The clergy seemed to realize that their children's future careers depended on their level of education. This allowed maintaining the status of the clergy as the most educated population in the Hetmanate.

After resolving the issue of choice, a contract was signed between the parish community and the newly ordained priest, which set the rate for payment for various sacraments. There was no clear list of these sacraments, which was obligatory for all parishes of the archdiocese, but in all contracts there were more or less standardized clauses concerning the main events in the life of parishioners – baptism, wedding, funeral, confession, etc. The prices for these so-called 37 remained the same for many years.

The other part of those in major orders, deacons, was in the *protopopiya* a very small group of eight people. This was in line with the general trend throughout the Kyivan Metropolitanate, and researchers assert that there was no great need for deacons in parishes and that their presence was a luxury rather than a necessity. The examples studied here suggest that local priests sought the ordination of deacons often when they wanted to ensure the inheritance of parishes by young sons who were not yet old enough to become priests.

Although church functionaries not in major orders were a larger group than the priests, they were not officially considered part of the group of church functionaries during the study period and were often forced to perform duties and pay taxes according to their status. This did not contribute to the proper functioning of parishes: cantors and sacristans in churches changed frequently and in many cases were newcomers who did not stay long in parishes.

The most important part of the *protopopiya* was certainly the parishioners. Analysis of the gender and age structure of this community showed that it belonged to a traditionally closed society, which revealed a young demographic. The average age of its population was 23,1 years, which also met the criteria for a pre-industrial society of progressive type.

Representatives of the two most numerous classes of society at that time – the Cossacks and villagers, formed the social basis of this community. Along

with them lived other members of society: the clergy, guild artisans, Cossack neighbors, peasants, and servants.

All these people lived in types of households traditional for the Hetmanate of the time – on the property of nobles and in separate houses. In the vast majority of cases, they were inhabited by relatives. Relatives not related by blood were rare. The average population was 9,2. The largest were Cossack households – 10,5 people, and the smallest, artisans – 6,8 people. In the households of all, without exception, the main social groups were servants. This indicates a fairly wide use of hired labor, as well as the existence of a phenomenon widespread at the time throughout Europe, life-cycle service.

According to its structure, the basis of the family organization was families of complex type (multifocal and extended), which usually consisted of two, sometimes three generations of relatives. However, their dominance was insignificant, as the share of simple (nuclear) families was also quite high – 43,2 %, which, in my opinion, refutes the thesis established in historiography since the mid 1960s of the complete dominance in Eastern Europe of complex forms of family organization.

For the personal identification of the inhabitants of the *protopopiya*, the Orthodox Church used only the names of saints. Most common were the names of the saints, John and Mary. At that time, only a small part of the representatives of the analyzed community had established surnames; for others, a bigger part was identified by patronymics and nicknames. Among those who had a surname, the largest group consisted of persons whose names were based on individual characteristics and the names of the first bearers.

Another characteristic of the traditional agrarian society was that only a small part of its members lived outside the family. Against this background, the study population did not differ, because most were married (69 % of men and 70 % of women). Those who were still single at the time were young and had every chance of getting married. According to my calculations, almost all men and women who lived in the Pyriatyn *protopopiya* were married at least once in their lives. Men got married for the first time at the age of 23, and women at the age of 20. According to this indicator, the analyzed population completely fell under the criteria of the so-called Eastern European type of marriage.

Marriages were usually contracted within their social group and one parish. Apart from that, there was an inter-parish exchange, but the geography of the marriage market was usually delineated by neighboring settlements, the distance to which did not exceed 10 km and only in isolated cases were marital contacts established with more remote areas.

Witnesses without whom marriage would not be considered legal were selected on the basis of social contacts and family and professional ties of specific individuals. According to the common practice, two witnesses were invited to

the ceremony, both men. Usually, this role was played by parents or close relatives.

The procedure for marriage was determined by religious restrictions – a ban on marrying during fasting periods and major religious holidays, as well as the agricultural cycle. Because of this, both first and second marriages took place in winter and spring, most often in May. Usually, the wedding took place on a Sunday. First marriages predominated in the structure of marriage. Second marriages accounted for a certain share, and third marriages were few.

After marriage, the next component of the natural movement of the population – the birth rate, also had features inherent in an agrarian society. First of all, as in most similar societies, the birth rate was ultrahigh, since *protopopiya* dwellers adhered to so-called "natural birth" and did not resort to any form of voluntary control over it. As a result, the marital birth rate of women in this population was about eight children per life, and the overall rate was very high and amounted to 48 %.

Despite the fact that the local community, like most pre-industrial societies, had a negative attitude towards illegitimate births, its manifestations are recorded in the sources. Most often, young, unmarried women who were outside their own families, usually maids, were at risk.

One of the most important sacraments in people's lives, baptism, was closely connected with the birth rate. Probably that is why the local parishioners were careful about the selection of godparents. According to the rules in force at the time, a man was godparent for a boy and a woman for a girl. Usually, married men and women, preferably of higher social status, equal members of society, or relatives were invited to this role.

No less important was the choice of name for the newborn, which, as already mentioned, also depended entirely on church rules. The decisive role in this process was played by the priest. Infants were named only by calendar names from the Menologion. This contributed to the fact that the set of the most commonly used names remained unchanged for many years. However, their primacy sometimes changed, as happened in 1780, when more girls were called Eudokia instead of Mary as usual. Attaching the name to the days of commemoration of specific saints determined the seasonality of the names. That is, children born at a specific time of year could be called only by specific names.

Despite the high birth rate, the population in early modern societies did not grow rapidly, due to high mortality, which significantly hindered this process. The overall mortality rate in the Pyriatyn *protopopiya* was 37 % and came hand in hand with the trends observed in this part of the European continent at the time.

This is, above all, a high percentage of infant mortality in its overall structure. The first place belonged to boys under the age of two. The infant mortality

rate was generally very high, due to complications during childbirth, non-compliance with sanitary and hygienic standards, poor care, early weaning, and epidemic diseases, including smallpox recorded in the *protopopiya*.

Among adults, the most vulnerable to epidemics and other external mortality factors were women of reproductive age – 20-49 years, who often died from complications during childbirth, as well as due to exhaustion of the body from the frequency of births at the end of the fertile period. Men more often died at an older age.

Unlike marriage and fertility, the seasonality of death did not depend on religious precepts and prohibitions. It was determined by epidemic diseases, including smallpox and changes in natural and climatic nature: the onset of summer heat, winter cold, and so on. Under their influence, the death rate reached its highest level in summer and autumn. The leader in the number of deaths was July, when children died most often.

The average life expectancy did not differ from the European trends of that time, which was 32,3 years for newborn boys and 21,1 years for girls. Those who managed to live to 10 years could live longer: boys 39,6 years and girls – 38,6 years.

In general, the reproduction of the population in the Pyriatyn *protopopiya* had a positive balance. In five years, it increased by 204 people and in 30 years by 1,158 people. So, although not very quickly, the population grew naturally, demonstrating the traditional (agrarian) type of reproduction.

БІБЛІОГРАФІЯ

ДЖЕРЕЛА

а) неопубліковані

Державний архів Полтавської області

Фонд 801 (Пирятинське духовне правління), оп. 1, спр. 3–11, 13–17, 20, 24, 27–32, 35, 39–44, 46, 50, 52–78, 80, 82–84, 86, 87, 98, 99, 102, 105, 106, 108–111, 113, 115–121, 123, 125, 126, 133, 137, 140, 141, 144, 152, 154, 157, 158, 162–166, 169, 176, 193, 195, 198–200, 204, 210, 214–219, 223, 225, 234–237, 257–261, 263, 264, 272, 285, 292, 294, 296, 300, 304–309, 318–323, 347, 348, 355, 363, 366, 368, 369, 371, 372, 374–376, 378, 400, 406, 417, 431, 449, 452, 454, 456–458, 467–473, 494, 495, 497, 498, 500–506, 523, 524, 542, 553, 554, 571, 589, 595–601, 610, 612, 614, 620, 625, 628, 629, 655–658, 660, 687, 689, 690, 702, 719–721, 730, 734, 745, 760–762, 822, 1343, 5427.

Фонд 1011 (Православні церкви Полтавської губернії), оп. 1, спр. 157, 183.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

Фонд 51 (Генеральна військова канцелярія), оп. 3, спр. 10899.

Фонд 57 (Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 років), оп. 1, спр. 334, 424, 436.

Фонд 127 (Київська духовна консисторія), оп. 1012, спр. 113, 418, 609, 610, 1418; оп. 1014, спр. 16; оп. 1020, спр. 3661, 3665; оп. 1043, спр. 13.

Фонд 990 (Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія), оп. 2, спр. 34.

Фонд 1726 (Полтавський ґродський суд), оп. 1, спр. 15–17.

б) опубліковані

Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). *Подорожі на Запорозьку Січ у 1749–1750 і 1751 рр.* Київ: Інститут історії України 2012.

Величко Самоил. *Летопись событий в Югозападной России в XVII веке: в 4 т*., т. 1. Киев: Врем. комис. для разбора древ. актов 1848.

Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // *Український архів*, т. 4 / упоряд. К. О. Лазаревська. Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук 1931.

Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: *покажчик населених пунктів* / уклад. Л. А. Попова, К. Г. Ревнивцева; ред. І. Л. Бутич. Київ: Друк. МВС України 1959.

Гетьманщина у XVIII ст.: Історична мапа (мірило 1:400 000, розмір 162 × 115 см) / упоряд. Ю. І. Лоза. Київ: Мапа 2018.

Ґізель І. *Вибрані твори:* у *3 т.*, т. 1, кн. 1 / упоряд. та наук. ред. Л. Довга. Київ – Львів: Свічадо 2009.

Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.): в 3 ч., ч. 1: *1717–1725* / за ред. Ал. Лазаревского. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого 1893.

Дневник Якова Марковича. Том 4. 1735–1740 // *Жерела до історії України-Руси*, т. 22 / вид. В. Модзалевський. Київ – Львів: Накладом Наукового Товариства імени Шевченка 1913.

Дьячки старой Малоросии // *КС* 11 (1897) 88.

Зіновіїв К. *Вірші. Приповісті посполиті* / підгот. тексту І. П. Чепіги. Київ: Наукова думка 1971.

Каталог річок України / упоряд. Г. І. Швець, Н. І. Дрозд, С. П. Левченко. Київ: Вид-во АН УРСР 1957.

Кониский Г. *Исторія Русовъ или Малой Россіи.* Москва: Въ университетской тип. 1846.

Крман Д. *Подорожній щоденник. (Itinerarium 1708–1709)* / пер. зі слов. О. і Г. Булахи; впоряд. і прим. М. Неврлого, вступ. слово І. Дзюби. Київ: Просвіта 2010.

Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. Київ: Наукова думка 1971.

Маркович Я. *Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях*, ч. 1. Санкт-Петербург: При Губернском правлении 1798.

Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. / упоряд., вступ. ст. і комент. Ю. Волошина. Київ: Наш час 2012.

Населення України за 2017 рік. Демографічний щорічник / відп. за вип. М. Б. Тімоніна. Київ 2018.

Населення України за 2018 рік. Демографічний щорічник / відп. за вип. М. Б. Тімоніна. Київ 2019.

Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. / упоряд. Г. В. Болотова та ін. Київ: Наукова думка 1989.

О чтении псалтири над умершими мирянами, взамен неправильного обычая читать над ними Евангелие // *Полтавскія епархіальныя вѣдомости* 17–18 (1891) 673.

Полное собрание законов Российской империи, т. 9: *1733–1736*. Санкт-Петербург 1830; т. 10: *1737–1739*; т. 19: *1770–1774*; т. 20: *1775–1780*.

Пункты от Киевской епархии // *Сборник императорского русского исторического общества* 43 (1885) 433–560.

Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштейна и кн. И. М. Долгорукого // *КС* 3 (1893) 430.

Стороженки. Фамильный архив, т. 6 / передм. А. С[тороженко]. Киев: Тип. товарищества Г. Л. Фронцкевича и Ко 1908.

Требник. Київ 1775.

Устав духовних консисторий с дополнениями и расъясненыями Святейшаго Синода и Правительствующаго Сената / упоряд. М. Н. Палибин. Санкт-Петербург: Тип. М. Меркушева 1900.

Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких, священиків Свято-Миколаївської церкви с. Ховзовки Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва (грудень 1787 – жовтень 1788 рр.) / упоряд. та вступ. ст. І. Ситого. Чернігів: Сіверянська думка 2006.

ЛІТЕРАТУРА

Авдеев А., Блюм А., Троицкая И. Сезонный фактор в демографии российского крестьянства в первой половине 19 века: брачность, рождаемость, младенческая смертность // *Российский демографический журнал* 1 (2002) 35–45.

Александрова З. Е. *Словарь синонимов русского языка: Практ. справочник*. Москва: Русский язык 2001.

Анри Л., Блюм А. *Методика анализа в исторической демографии* / пер. з фр. С. Л. Хок, Ю. Егорова, 2-ге вид. Москва: Российский государственный гуманитарный университет 1997.

Апанович О. М. *Збройні сили України першої половини XVIII ст*. Київ: Наукова думка 1969.

Арандаренко Н. *Записки о Полтавской губернии: составленные в 1846 году: в 3 ч.*, ч. 1. Харьков: САГА 2011.

Астряб М. Г. *Малороссийский Лубенский полк* (рукопис з колекції Володимира Мокляка).

Бабій Ю. Б. *Прізвища сучасної Середньої Наддніпрянщини: Автореф. дис. ... канд. філол. наук*. Одеса 2007.

Багалей Д. И. Генеральная опись Малороссии // *КС* 11 (1883) 402–432.

Бажан Г. О., Бажан О. Г. Пирятин (http://www.history.org.ua/?termin=Pyriatyn_mst).

Блажчук Ю. І. *Антропонімія Уманщини XVII – початку XXI ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук*. Київ 2008.

Борисов В. А. *Демография*: *Учебник для студентов ВУЗов*, 2-ге вид., випр. й допов. Москва: NOTA BENE 2001.

Бороденко О. А. *Самотня жінка в сільському соціумі Гетьманщини другої половини XVIII ст.: історико-демографічний аналіз (на прикладі Полтавського полку): Дис. ... канд. іст. наук*. Полтава 2014.

Боряк О. Баба-повитуха в контексті «полювання на відьом»: українсько-західноєвропейські паралелі // *Соціум: Альманах соціальної історії України* 3 (2003) 249–262.

Бродель Ф. *Ідентичність Франції. Простір та історія* / пер. з фр. С. Глухової, кн. 1. Київ: Вид-во Жупанського 2013.

Бродель Ф. *Ідентичність Франції. Люди і речі* / пер. з фр. С. Глухової, кн. 3. Київ: Вид-во Жупанського 2017.

Булда М. І. *Над Многою і Удаєм. З історії Чорнуської, Городиської та Куріньської сотень Лубенського полку.* Рукопис.

Бучинский И. Е. *Засухи, суховеи, пильные бури на Украине и борьба с ними.* Киев: Урожай 1970.

Бучинский И. Е. *Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем.* Киев: Госсельхозиздат 1963.

Вишневский А. Г. *Воспроизводство населения и общество: История, современность, взгляд в будущее.* Москва: Финансы и статистика 1982.

Вишневский А. Г. Роль исторического знания в объяснении современных демографических тенденций (на примере метаморфозы семьи) // *Проблемы исторической демографии СССР*: *Сб. науч. ст.* / відп. ред. Ю. А. Поляков. Киев: Наукова думка 1988, с. 26–30.

Вінтоняк О. *Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття*. Львів – Мюнхен: Дніпрова хвиля 1995.

Волошин Ю. В. *Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект)*. Полтава: АСМІ 2005.

Волошин Ю. В. Структура семьи в «государевых описных малороссийских раскольничьих слободах» (на примере слободы Деменка Топальской сотни Стародубского полка) // *Сословия, институты и государственная власть в России (Средние века и раннее Новое время)*: *Сб. ст. памяти академика Л. В. Черепнина*. Москва: Языки славянских культур 2010, с. 932–948.

Волошин Ю. *Козаки і посполиті*: *Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст.* Київ: К. І. С. 2016.

Волошин Ю. Родина й домогосподарство козаків міста Полтави в другій половині XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // *Україна Модерна* (http://uamoderna.com/md/219–219).

Волошин Ю. Статево-вікова структура населення Пирятинської протопопії Київської митрополії в середині XVIII століття // *В орбіті християнської культури. (Матеріали наукової конференції до 1030-річчя хрещення Русі; Київ, 25–26 жовтня 2018 року)*: Наук. зб. / за ред. І. Скочиляса та М. Яременка. Львів 2020, с. 141–155.

Волошин Ю. Статево-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття // *Історична пам'ять* 1 (2011) 5–24.

Волошин Ю., Сакало О. Населеність домогосподарств і структура родин // *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.: у 2 кн.* / редкол. В. Смолій та ін., кн. 2. Київ: Інститут історії України 2018, с. 274–304.

Географічна енциклопедія України: в 3 т. / відп. ред. О. М. Маринич та ін., т. 1: *А–Ж*. Київ: Українська Радянська Енциклопедія 1989; т. 2: *З–О*. 1990; т. 3.: *П–Я*. 1993.

Географія Полтавщини (http://geo.pnpu.edu.ua/climate.php).

Глущик С. В. *Українська антропонімія у Генеральному описі Лівобережної України 1765–1869 рр.: словотвірна і морфологічна структура (на матеріалі Київської сотні Київського полку): Автореф. дис. … канд. філол. наук*. Київ 2003.

Грамм М. И. *Занимательная энциклопедия мер, единиц и денег*. Челябинск: Урал Л. Т. Д. 2000.

Грушевський М., Кузеля З. *Дитина у звичаях і віруваннях українського народу*. Київ: Інтелектуальна книга 2017.

Гуржій О. Етнічний склад і соціальна структура населення Гетьманату // *Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура* / відп. ред. В. Смолій та ін. Київ: Інститут історії України 2014, с. 129–158.

Ґіденс Е. *Соціологія*. Київ: Основи 1999.

Даль В. И. *Толковый словарь живого великорусского языка*: *в 4 т.*, т. 1: *А–З*. Москва: Рипол классик 2006.

Демографический энциклопедический словарь / ред. Д. И. Валентей. Москва: Советская Энциклопедия 1985.

Джиджора І. *Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730-х роках*. Київ: Кліо 2020.

Дмитренко В. А. Оплата треб у ранньомодерному соціумі Гетьманщини: законодавче регулювання та регіональна політика // *Молодий вчений* 8/1 (48/1) (2017) 9–13.

Дмитренко В. А. Православні храми Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття // *Література та культура Полісся* 12 (2019) 143–151.

Дмитренко В. *Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело вивчення соціуму Гетьманщини XVIII ст*. Полтава: Сімон 2016.

Дмитренко В. Причини конфліктів між парафіяльними ієреями Пирятинської протопопії у другій половині XVIII ст. // *Емінак* 2 (26) (2019) 20–27.

Дмитренко В. Священики Ісаєвичі: спроба реконструкції історії сім'ї парафіяльного духовенства XVIII ст. за матеріалами облікових джерел церковного походження // *Наукові записки*: *Зб. праць молодих вчених та аспірантів* / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України 19 (1) (2009) 398–406.

Драгоманов М. *Малорусские народные предания и рассказы*. Киев: [Юго-Западный Отдел Императорского Русского Географического Общества] 1876.

Дудка С. Родини мешканців села Давидівка Пирятинської протопопії (за даними сповідного розпису 1765 р.) // *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Історичні науки* 1 (2018) 26–30.

Дудка С. Родини мешканців села Харківці у другій половині XVIII ст. (за даними сповідних розписів) // *Емінак* 4 (24) (2018) 15–20.

Дьячков В. Л., Канищев В. В. Декабрьские рождения. К вопросу о роли религиозного фактора в демографическом поведении традиционного крестьянства. Тамбовская губерния, XIX – начало XX в. // *Круг идей: электронные ресурсы исторической информатики*. Москва – Барнаул 2003, с. 317–431.

Енциклопедія історії України: *у 10 т.* / редкол. В. А. Смолій та ін., т. 8: *Па–Прик*. Київ: Наукова думка 2011.

Етимологічний словник української мови: в 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук та ін., т. 1: *А–Г*. Київ: Наукова думка 1982.

Ефименко П. С. Шпитали в Малороссии // *КС* 4 (1883) 709–727.

Замура О. *Великий шаленець: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст*. Київ: К. І. С. 2014.

Замура О. Динаміка шлюбності в містечку Сорочинці в другій половині XVIII ст. (за даними метричних книг Миколаївської церкви) // *Наукові записки*: *Зб. праць молодих вчених та аспірантів* 19 (1) (2009) 428–440.

Здоровега Н. І. *Нариси народної весільної обрядовості на Україні*. Київ: Наукова думка 1974.

Історія селянства Української РСР: у 2 т. / відп. ред. В. А. Дядиченко та ін., т. 1: *Від найдавніших часів до Великої жовтневої соціалістичної революції*. Київ 1967.

Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: *Енциклопед. вид.* / відп. ред. В. С. Брюховецький, упоряд. З. І. Хижняк. Київ: ВД «КМ Академія» 2001.

Когут З. *Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830*. Київ: Основи 1996.

Коніва Ю. *Шляхи сполучення Слобідської України (XVIII – на початку XIX ст.)* / наук. ред. В. М. Скляр. Харків: Панов А. М. 2020.

Котляревський І. П. *Твори: у 2 т*., т. 1. Київ: Дніпро 1969.

Кривошея В. В. *Козацька старшина Гетьманщини*: *Енциклопедія*. Київ: Стилос 2010.

Крыжановский Е. М. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке // його ж. *Собрание сочинений*, т. 1. Киев: Тип. С. В. Кульженко 1890, с. 391–439.

Курдиновский В. Генеральное размежевание епархий Малоссийскаго края в конце прошлого (восемнадцатаго) столетия // *Полтавския епархиальныя вѣдомости* 24 (1899) 933–947.

Лазаревский А. М. Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутовых судах // *Отчет комитета по присуждению премий, учрежденных Харьковским земельным банком в память двадцатипятилетия царствования Императора Александра II при Императорском Харьковском университете*. Харьков: Тип. Адольфа Дарре 1898, с. 24–25.

Ле Руа Ладюрі Е. *Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів. Бесіди з Анушкою Васак* / пер. з фр. А. Рєпи. Київ: Ніка-Центр 2009.

Ливи Баччи М. *Демографическая история Европы* / пер. з італ. А. Миролюбовой. Санкт-Петербург: Александрия 2010.

Л[учицкий] И., Рклицкий С. Договоры прихожан с священниками в Старой Малороссии (По поводу договорного акта 1789 г.) // *КС* 1 (1901) 115–145.

Максимович Г. А. *Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией*, т. 1. Нежин: Типо-Литографія насл. В. К. Меленевскаго 1913.

Малкин С. Лаборатория империи: политическая арифметика, социальная инженерия и решение «Хайлендской проблемы» Великобритании в конце XVII – первой половине XVIII вв. // *Ab Imperio* 1 (2014) 1–29.

Масенко Л. Т. *Українські імена і прізвища.* Київ: Т-во «Знання» УРСР 1990.

Маслійчук В. *Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.* Харків: Харківський приватний музей міської садиби 2008.

Медков В. *Демография: Учеб. пособие* [= *Учебники и учебные пособия*]. Ростов-на-Дону: Феникс 2002.

Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение казацкой старшины в дворянство // *КС* 1 (1897) 1–31.

Милорадович В. Средняя Лубенщина // *КС* 12 (1903) 525–526; 4 (1904) 38, 40.

Миронов Б. Н. *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.)*: *в 2 т*., т. 1: *Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства*. 3-тє вид., випр. і допов. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин 2003.

Миронов Б. *Хлебные цени в России за два столетия (XVIII–XIX вв.)*. Ленинград: Наука 1985.

Мирский М. Б. *Очерки истории медицины в России XVI–XVIII вв.* Владикавказ: Госкомиздат РСД-А 1995.

Миттерауер М., Каган А. Структуры семьи в России и в Центральной Европе: сравнительный анализ // *Семья, дом и узы родства в истории: Сб. ст.* / заг. ред. Т. Зоколла, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбома. Санкт-Петербург: Европейский университет в Санкт-Петербурге 2004.

Модзалевский В. Л. *Малороссийский родословник*: *в 4 т*., т. 3: *Л–О*. Киев: Типографія Т-ва Г. Л. Фронцкевича и Ко 1912.

Мокляк В. О., Павленко В. А. Вороньки с., Чорнухинський р-н. Православної Церкви (з 1990-х – УПЦ МП) громада. Різдвяно-Богородицька церква // *Полтавіка. Полтавська енциклопедія: у 12 т*. / голов. ред. О. А. Білоусько, т. 12: *Релігія і церква.* Полтава: Полтавський літератор 2009, с. 140–141.

Момот А. Сільське населення: статево-вікова характеристика // *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.*: *у 2 кн*. / редкол. В. Смолій та ін., кн. 2. Київ: Інститут історії України 2018, с. 305–316.

Морозов О. Становлення фінансово-податкової та митної систем // *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.*: *у 2 кн*. / редкол. В. Смолій та ін., кн. 2. Київ: Інститут історії України 2018.

Муромцева Ю. *Демографія*: *Навч. посібник.* Київ: Кондор 2006.

Нечаева Г. Г. *Ветковская икона.* Минск: Четыре четверти 2002.

О классификации домовых сообществ (Разъяснение редакции к типологии домохозяйств Питера Ласлетта) // *Семья, дом и узы родства в истории*: *Сб. ст.* / заг. ред. Т. Зоколла, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбома. Санкт-Петербург: Европейский университет в Санкт-Петербурге 2004, с. 270–271.

Онацький Є. *Українська мала енциклопедія*: *у 16 кн.*, кн. 2: *Літери В–Ґ*. Буенос-Айрес: Накладом Адміністратури УАПЦ в Аргентині 1958; кн. 10: *Літери Ол–Пер*. 1962.

Остапенко Т. О. Сімейне право Лівобережної України (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.) // *Актуальні проблеми держави і права* 45 (2009) 170–178.

Острась Е. *Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст.* Донецьк: Донецький національний університет 2003.

Петренко І. М. *Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.*: *Монографія*: *в 2 ч.*, ч. 1. Полтава: РВВ ПУЕТ 2010.

Пивоваренко О. А. *Розвиток винокуріння та шинкування на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук*. Київ 2007.

Пирятинський район (https://uk.wikipedia.org/wiki/Пирятинський_район).

Плохій С. *Царі та козаки. Загадки української ікони.* Київ: Критика 2018.

Подгорна А. Ім'янаречення дітей у містечку Пирятині у 30-х рр. XIX ст. (за матеріалами метричних книг) // *Емінак* 4/2 (20) (2017) 23–30.

Полтавщина: Енциклопед. довідник / за ред. А. В. Кудрицького. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана 1992.

Предко О. І. Аколіт // *Велика українська енциклопедія* (https://vue.gov.ua/Аколіт).

Пришляк В. До питання про міжрегіональний та міждержавний товарообмін в українських землях першої половини XVIII століття // *Записки Наукового товариства імені Шевченка* 233 (1997) 47–68.

Прокоп'юк О. Б. *Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721–1786 рр.)*. Київ: Фенікс 2008.

Прокоп'юк О. *Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783 рр.)*. Київ: ДП «НВЦ "Пріоритети"» 2012.

Прокоп'юк О. Навчання/екзаменування «по-кафедральному» (до питання освіти/освіченості білого духовенства в Київській митрополії XVIII ст.) // *Київська Академія* 15 (2018) 123.

Пуряєва Н. *Словник церковно-обрядової термінології*. Львів: Свічадо 2001.

Путро О. І. *Розумовський Кирило Григорович* (http://www.history.org.ua/?termin=Rozumovskyj_K).

Редько Ю. К. *Довідник українських прізвищ*. Київ: Радянська школа 1969.

Редько Ю. К. *Сучасні українські прізвища*. Київ: Наукова думка 1966.

Розсоха Л. *Грузини в Україні. Шляхами Давида Гурамішвілі*. Миргород: Миргород 2005.

Романова О. Ареал паломників та механізм поширення інформації про чудотворну святиню (на прикладі чудотворної ікони Святителя Миколая в с. Лазорки Пирятинської протопопії) // *Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів* / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України 2014, с. 178–194.

Романова О. Значення передсмертної сповіді та поховання за християнським обрядом у свідомості людей XVIII ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі* 7 (2007) 219–221.

Романова О. О. Образ «грішника» за матеріалами сповідних розписів Київської митрополії 1730–1760-х рр. // *Український історичний журнал* 1 (2012) 46–66.

Романова О. Особливості формування «народних» культів чудотворних святинь (на прикладі ікони Святителя Миколая в с. Лазірки Пирятинської протопопії) // *В орбіті християнської культури. (Матеріали наукової конференції до 1030-річчя хрещення Русі*; *Київ, 25–26 жовтня 2018 року)*: *Наук. зб.* / за ред. І. Скочиляса та М. Яременка [= *Київське християнство*, т. 21]. Львів: Вид-во УКУ 2020, с. 77–105.

Россия. Полное географическое описание нашего Отечества, т. 7: *Малороссия* / репринт. изд. Харьков: САГА 2008.

Сапронов А. Спільнота «мешканців» секвестрів Гетьманщини у світлі історико-демографічних характеристик // *Краєзнавство* 3–4 (2017) 172.

Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 годах. Полтава: Типо-литогр. И. А. Дохмана 1900.

Сердюк І. Баба-повитуха у ранньомодерному суспільстві (за даними статистичних джерел та етнографічних досліджень) // *Краєзнавство* 3–4 (2009) 214–220.

Сердюк І. Вдівці і вдови у Румянцевському описі Переяслава (Історико-демографічний аналіз) // *Краєзнавство* 1–4 (2008) 175–181.

Сердюк І. *Маленький дорослий*: *Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст*. Київ: К. І. С. 2018.

Сердюк І. Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії // *Вісник Черкаського університету: Серія «Історичні науки»* 33–34 (2008) 55–62.

Сердюк І. Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Христорождественської церкви містечка Яреськи Миргородського полку) // *Краєзнавство* 3–4 (2010) 47–55.

Сердюк І. *Полкових городов обиватели: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст*. Полтава: ТОВ «АСМІ» 2011.

Сердюк І. Фертильність населення Гетьманщини XVIII ст. // *Краєзнавство* 3 (2017) 161–166.

Сидоренко О. Ф. *Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст*. Київ: Наукова думка 1975.

Сильченков Н., свящ. *Практическое руководство при совершении приходских треб*. Санкт-Петербург: Сатисъ 1994 (перевид. за 1888 р.).

Скочиляс І. *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус*. Львів: Вид-во УКУ 2010.

Словарь української мови: *в 4 т*. / упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко, т. 1: *А–Ж*. Київ: Вид-во АН УРСР 1958; т. 4: *Р–Я*. 1959.

Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда, т. 4: *І–М*. Київ 1973.

Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / редкол. Д. Гринчишин та ін., вип. 7: *Г–Д*. Львів: ІУ 2000.

Сокирко О. *Полтавська битва 27 червня 1709 р.: Український Рубікон (Частина І)*. Київ: Темпора 2008.

Сумцов Н. Ф. Малорусские фамильные прозвания // *КС* 2 (1885) 221–222.

Сучасний словник іншомовних слів / уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ: Довіра 2006.

Успенский Б. А. *Филологические разыскания в области славянских древностей*. Москва: Издательство Московского Университета 1982.

Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе // *Брачность, рождаемость, семья за три века* / за ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. Москва: Статистика 1979, с. 14–66.

Худаш М. Л. *З історії української антропонімії*. Київ: Наукова думка 1977.

Черниш Н. *Соціологія. Курс лекцій: Підручник*. Львів: Кальварія 2003.

Шафонский А. *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России*. Киев: Издал М. О. Судиенко; В Университетской тип. 1851.

Шлюмбум Ю. Социальные узы между имущими и неимущими: микроистория одного сельського сообщества (XVII–XIX века) // *Прошлое – крупным планом: современные исследования по микроистории*. Санкт-Петербург: Европейский университет в Санкт-Петербурге; Алетейя 2003, с. 143–180.

Шоню П. *Цивилизация классической Европы*. Екатеринбург: У-Фактория 2005.

Шоню П. *Цивилизация Просвещения*. Москва: АСТ 2008.

Шпачинский Н., свящ. *Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757–1770 г.)*. Киев: Тип. Гирич 1907.

Яременко М. *«Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст*. Харків: Акта 2014.

Яременко М. *Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII ст*. [= *Київське християнство*, т. 4]. Львів: Вид-во УКУ 2017.

Яременко М. В. Плата за спасіння: церковно-релігійне життя у Роменській протопопії другої половини XVIII ст. у світлі грошових витрат (за матеріалами НМІУ) // *Науковий вісник Національного музею історії України* 6 (2020) 72–83.

Cambridge Dictionary (https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/household).

Czap P. Jr. A Large Family: the Peasant's Greatest Wealth: Serf Household in Mishyno, Russia, 1814–1858 // *Family Forms in Historical Europe* / ред. R. Wall. Cambridge: Cambridge University Press 1983, с. 105–152.

Damme C. Infanticide: the worth of an infant under law // *Medical History* 1 (1978) 1–24.

Flandrin J.-L. *Historia rodziny. Pokrewieństwo, dom, seksualność w dawnym społeczeństwie*. Warszawa: Aletheia 2015.

Galley Ch. The stillbirth rate in early-modern England // *Local Population Studies* 81 (2008) 75–83.

Gieysztorowa I. *Wstęp do demografii staropolskiej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1976.

Hammel E. A., Laslett P. Comparing Household Structure Over Time and Between Cultures // *Comparative Studies in Society and History* 1 (1974) 73–109.

Henry L. *Population: Analysis and Models*. London: Edward Arnold 1976.

Holzer J. Z. *Demografija.* Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne S. A. 2003.

Human Longevity, Individual Life Duration, and the Growth of the Oldest-Old Population / ред. J.-M. Robine, E. M. Crimmins, S. Horiuchi, Y. Zeng. Dordrecht: Springer 2007.

Jacob Albrecht Lantingshausen, von // *Svenskt biografiskt lexikon* (https://cutt.ly/XLbcdhP).

Kamler M. *Złoczyńcy. Przestępczość w Koronie w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII wieku (w świetlie ksiąg sądowych miejskich)*. Warszawa: Neriton, Instytut Historii PAN 2010.

Kędelski M. Zaludnienie prawobrzeżnej Ukrainy w drugiej połowie XVIII w. // *PDP* 18 (1990) 53–91.

Kildey A.-M. *A History of Infanticide in Britain, c. 1600 to the Present.* London: Palgrave Macmillan 2013.

Klassen Sh. Widows and Widowers // *Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000* / голов. ред. P. N. Stearns, т. 5. Detroit – New York – San Francisko – London 2001, с. 207–208.

Kopczyński M. *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku.* Warszawa: Wydawnictwo Krupski i S-ka 1998.

Kovalenko O. Family Structures and Population of Craftsman Households in Cossack Ukraine in the Second Half of the 18th Century // *PDP* 40 (2018) 63–82.

Kuklo C. *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. Warszawa: Wydawnictwo DiG 2009.

Laslett P. Introduction // *Household and family in past time* / ред. P. Laslett, R. Wall. Cambridge: Cambridge University Press 1972, с. 1–92.

Measure of the Total Population Structure and Size // (https://cutt.ly/ALblhx0)

Poniat R. *Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku.* Warszawa: Wydawnictwo DiG 2014.

Shryock H. S., Siegel J. S. *Methods and Materials of Demography*. New York: Academic Press 1976.

Szołtysek M. Od makromodeli do mikrohistorii – gospodarstwo domowe w parafii bujakowskiej w latach 1766–1803 // *PDP* 25 (2004) 7–75.

Szołtysek M. *Rethinking East-Central Europe: family system and co-residence in The Polish-Lithuanian Commonwealth.* Berlin – New York – Wien: Peter Lang Press 2016.

Szołtysek M. Teoria rodziny w ujęciu Petera Lasletta i The Cambridge Group – „angielska tajna broń", jej krytycy i jej „długie trwanie" // *PDP* 24 (2003) 7–43.

Troyansky Д. G. Death // *Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000* / голов. ред. P. N. Stearns, т. 4. Detroit – New York – San Francisko – London 2001, с. 219–233.

Voloshyn Y. Servants in the Hetmanate cities: the case of Poltava city during the 1760–1770s // *Journal of Family History* 4 (2017) 351–368.

Wiślicz T. *Upodobanie. Małżeństwo i związki nieformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku. Wyobrażenia społeczne i jednostkowe doświadczenia*. Wroclaw: Wydawnictwo Chronicon 2012.

Wrightson K. Infanticide in Earlier Seventeenth Century England // *Local Population Studies* 15 (1975) 10–22.

Wrigley E. A., Davies R. S., Oeppen J. E., Schofield R. S. *English Population History from Family Reconstitution 1580–1837*. Cambridge: Cambridge University Press 2005.

Wyżga M. *Parafia Raciborowice od XVI do końca XVIII wieku. Studium o społeczności lokalnej*. Kraków: Księgarnia Akademicka 2011.

Wyżga M. Rodzina chłopska w parafii Raciborowice pod Krakowem w XVII–XVIII wieku // *Społeczeństwo staropolskie. Seria nowa*, т. 3: *Społeczeństwo a rodzina* / ред. A. Karpiński. Warszawa: Wydawnictwo DiG 2011, с. 245–278.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Список скорочень

губ.	→	губернія
єп.	→	єпархія
м-ко	→	містечко
м.	→	місто
м-р	→	монастир
обл.	→	область
отг.	→	об'єднана територіальна громада
пов.	→	повіт
р-н	→	район
р.	→	річка
с.	→	село
хут.	→	хутір
ц-ва.	→	церква

Австрія 49
Азовське море 32
Альза́с *див.* Ельзас
Англія 238, 284, 312, 331, 344
Антонівка, с. 244, 247
Астраханска губернія 352

Баварія (Bayern) 346, 348
Баден-Вюртемберг 351
Берлін, м. 32
Березівщина, хут. 36
Березова Рудка, с. 30, 53, 64, 68, 91, 100–101, 122, 129, 132, 142–143, 169, 176, 184, 356–357, 359, 363
– ц-ва Пресвятої Трійці (Святотроїцька, Троїцька) 64, 101, 129, 169, 184, 356
Бихів, м. 69, 70
Білоусівка (Білоусівка-1), с. на р. Чумгак (територія Яблунівської сотні Лубенського полку) 30, 54–55, 64–65, 91, 147, 227, 244, 257–258, 266, 268, 304, 306, 311, 333, 356–357, 363
– ц-ва Покрову Пресвятої Богородиці (Покровська) 64–65, 100, 103, 227, 258, 266, 268, 306, 311, 356
Білоусівка (Білоусівка-2), с. на р. Лохвиця (територія Чорнухинської сотні) 257–258, 266, 268, 304, 320, 333
– ц-ва Покрову Пресвятої Богородиці (Покровська) 258, 266, 268, 320
Білоцерківці, с. 30, 64, 66, 150, 155, 168, 172, 175, 191–192, 195, 196–198, 210, 218, 220, 224, 241, 243–245, 247, 250–253, 257, 261, 266, 268, 283, 285, 287–288, 291–292, 304, 333, 355, 357, 363
– ц-ва Введення в храм Пресвятої Богородиці (Введенська) 64, 66, 150, 168, 172, 175, 191–192, 195–198, 210, 218, 220, 224, 243, 245, 247, 251– 252, 266, 268, 271, 283, 285, 288, 291, 355
Богемія 346, 349
Богданівка, с. 44, 48
Бондарі, с. 30, 73, 78–80, 91–94, 143–144, 168, 170, 176, 227, 244–246, 257,

266, 268, 300–301, 304, 333, 355, 357, 363
– ц-ва Св. Юрія (Юріївська) 73, 79, 143–144, 168, 170, 227, 266, 268, 300, 355
Бориспіль, м-ко 53,
Бубни, с. 30, 65, 99, 122, 125–126, 150, 155, 175, 184, 191–192, 195, 197–198, 207, 238, 245–246, 356–357, 361, 363
– ц-ва Різдва Пресвятої Богородиці (Різдво-Богородична) 65, 99, 126, 150, 175, 184, 191–192, 195, 197–198, 207, 238, 356
Будищі, с. 294

Венеційська Далмація 117
Вечірки, с. 30, 64–65, 104, 116, 123, 125, 130, 147, 178–179, 356–357, 361, 363
– ц-ва Успення Пресвятої Богородиці (Успенська) 64–65, 116, 123, 125, 147, 178, 356
Високий Горб, с. 54, 55
Вєтка, колонія старообрядницька 70
Волга, р. 32
Вороньки, с. 30, 52, 58, 60, 62, 64–65, 68, 91, 96, 98, 118, 121, 126, 130, 134–135, 143, 227, 244–245, 247, 257, 261, 266, 268, 304, 306, 333, 356–357, 359, 363
– ц-ва Різдва Пресвятої Богородиці (Різдво-Богородична) 58, 65, 91, 98, 118, 121, 126, 134, 143, 227, 266, 268, 306, 356–357, 363
– ц-ва Різдва Христового 58, 60, 62, 64, 68, 91, 96, 135, 356–357, 363
Вроцлав, м. 49

Галичина 260
Гамбург, м. 344
Германія *див*. Німеччина
Гетьманщина (Малая Россія, Малоросія, Малороссия) 23–24, 29–30, 32, 34, 37, 40, 42, 45–49, 52, 55, 67, 74, 121, 127, 157, 161, 164, 167, 170, 174, 176, 180–182, 186–188, 190, 195, 197, 204, 215, 228, 231, 234, 236–238, 243, 255, 266, 270, 282, 289, 292–293, 303, 308, 315, 329, 331–332, 335, 337–338, 352
Гільці, с. 68, 91–94, 96, 103, 135, 143
– ц-ва Пресвятої Трійці 68
Гишпанія *див*. Іспанія
Глухівська протопопія 79, 264, 293
Гнила Оржиця, р. 53–54
Гнідинці, с. 244, 247
Голандія 344
Горобії *див*. Ороб'ї
Городвасильків, с., теп. м. Гребінка 30, 53, 55, 73, 90–94, 147, 169, 176, 355, 357, 363
– ц-ва Св. Юрія (Юріївська) 73, 90, 169, 355
Городиська сотня Лубенського полку 24, 29, 30, 290
Городище, м-ко, теп. м. Гребінка 30, 42, 52–53, 58, 68, 96, 103–104, 134, 164, 183, 187, 335, 356–357, 363
– ц-ва Преображення Господнього (Преображенська) 67, 96, 103, 164, 183, 356,
Грабарівка, с. 30, 73, 97, 104, 122–125, 130, 137, 150, 175, 191–192, 194–195, 197–198, 224, 355, 357, 361, 363
– ц-ва Св. Михаїла (Михайлівська) 73, 97, 137, 150, 175, 191–192, 194–195, 197–198, 224, 355
Гребінка (Городвасильків, Городище), м. 53
Губське, с. 54
Гурбинці, с. 30, 73, 91–94, 140, 150, 174, 190–192, 196–198, 211–212, 238, 244, 257, 266, 268, 287, 304, 320, 333, 355, 357, 363
– ц-ва Св. Михаїла (Михайлівська) 73, 140, 150, 174, 190–192, 196–198, 211–212, 238, 257, 266, 268, 287, 355

Ґданськ, м. 49

Давидівка, с. 30, 64, 73, 91–93, 100–101, 143, 204, 213, 244, 355, 357, 363
– ц-ва Св. Юрія (Юріївська) 64, 73, 100, 204, 355

Давня Русь 69
Дащенки, с. 30, 69, 91–93, 244–247, 252–253, 257, 267, 268, 288, 289, 291, 304, 314, 318, 322, 332, 333, 355, 357, 363
– ц-ва Св. Миколая (Миколаївська) 69, 92, 247, 252, 267–268, 288, 314, 318, 332, 355
Дейманівка, с. 30, 69, 142, 183, 244, 257, 267–268, 283, 285, 287, 292–292, 304, 306, 313–314, 333, 355, 357, 363
– ц-ва Св. Миколая (Миколаївська) 69, 183, 267–268, 285, 287, 306, 314, 355
Денисівка, с. 30, 42, 55, 74, 103, 108, 150, 155, 174, 191–192, 196–198, 244, 247, 257, 260, 267, 268, 304, 333, 355, 357, 363
– ц-ва Йоана Богослова (Йоано-Богословська) 74, 150, 174, 191–192, 196–198, 247, 267–268, 355
Двіна, р. 32
Дніпро, р. 32, 34, 54, 335
Дон, р. 32

Егерланд 348
Ельзас (Альза́с, Элзасъ, Alsace, Elsass) 346–348, 351

Європа (Європа) 46, 187, 188, 210, 216, 237, 272, 284, 305, 308, 314, 315, 329–331, 334, 338, 340, 343, 415
Європа Західна 188, 329
Європа Північна 329
Європа Східна, 188, 210, 216, 272, 338, 415
Європа Центрально-Східна 329, 415
Єнківці, с. 245, 247

Журавка, м-ко 53, 318

Запорозька Січ 47, 67, 225
Золотоніський пов. 34
Золотоноша, м-ко 49, 54
Золотоніський р-н, Черкаської обл. 36
Золотухи, с. 30, 42, 73, 96–97, 103, 115, 122, 124–126, 130, 143, 244, 247, 354–355, 357, 359, 364
– ц-ва Св. Михаїла (Михайлівська) 73, 96–97, 103, 115, 124–126, 247, 354–355

Івангородська протопопія 35
Івончинці, с. 52
Інгулець, р. 32
Іспанія (Гишпанія) 352
Ічня, м-ко 129
Ічнянська сотня Прилуцького полку 35

Кавказ 32
Калайдинці, с. 245, 247
Калинівка, с. 62
– ц-ва Покрову Пресвятої Богородиці 62
Каплинці, с. 30, 53, 64, 68, 106, 110, 118, 121, 122, 133, 147, 243–244, 257, 260, 267–268, 270, 291–292, 304, 333, 356, 357, 361, 364
– ц-ва Пресвятої Трійці (Святотроїцька, Троїцька) 64, 68, 106, 110, 118, 121–122, 133, 147, 267–268, 291, 356
Карпилівка, с. 30, 61, 64, 65, 257, 267, 268, 274, 304, 333, 356, 357, 364
– ц-ва Покрову Пресвятої Богородиці (Покровська) 61, 64, 65, 267–268, 274, 356
Кейбалівка, с. 30, 74, 110, 150, 154–155, 158, 175–176, 191–192, 196–199, 212, 238, 244, 356–357, 364
– ц-ва Св. Стефана (Стефанівська) 74, 150, 175–176, 191–192, 196–199, 212, 238, 356
Київ, м. 26, 32, 42, 53, 114
– лавра Києво-Печерська 117, 129, 139
Київська обл. 36
Київська губернія 284
Київська єп. 136, 143, 147, 266, 335
Київська митрополія православна 23, 28–29, 57, 65, 77–78, 82, 105–106, 112, 115–116, 126, 132, 141, 255, 267, 274–275, 287, 302, 310, 335, 337, 353
Київське князівство 73

Київське намісництво 31–32, 35, 42, 44, 102
Київський полк 244–245
Кізлівка, с. 30, 52, 65, 134, 144, 169, 245, 356, 364
– ц-ва Різдва Пресвятої Богородиці (Різдво-Богородична) 65, 144, 169, 356
Ковалі, с. 30, 64, 73, 90, 91, 134–135, 143, 244, 247, 251, 256–257, 266–368, 292, 304, 333, 355, 357, 364
– ц-ва Св. Михаїла (Архистратига Михаїла, Михайлівська) 64, 73, 90, 135, 247, 256, 266–268, 292, 355
Ковалівка, с. 36
Короваї, с. 30, 74, 103, 169, 176, 244, 356–357, 364
– ц-ва Свв. Петра і Павла (Петропавлівська) 74, 103, 169, 356
Котів, с. 244
Кохнівка, с. 30, 53–55, 69, 169, 176, 242, 244, 251, 257, 267–268, 304, 333, 355, 357, 364
– ц-ва Св. Миколая (Миколаївська) 69, 169, 251, 267, 268, 355
Красное село, с., біля Москви 349
Криворіжжя 32
Криворізький залізорудний басейн 32
Кропивенський полк 30
Кроти, с. 30, 64, 73, 91–92, 100, 355, 357, 364
– ц-ва Великомучениці Варвари (Варваринська) 64, 73, 92, 100, 355
Круподеринці, с. 30, 65, 104, 150, 154, 158, 166, 169, 174, 190–192, 195–199, 216, 218, 228, 232, 235, 238, 240, 244, 245, 247, 251, 257, 267–269, 294, 304, 306, 333, 356, 357, 364
– ц-ва Різдва Пресвятої Богородиці (Різдво-Богородична) 65, 104, 150, 166, 169, 174, 190–192, 195–199, 216, 218, 228, 232, 238, 247, 251, 267–269, 294, 306, 356
Крутий Берег, с. 30, 35, 65, 103, 147, 169, 356, 357, 364
– ц-ва Різдва Пресвятої Богородиці (Різдво-Богородична) 65, 147, 169, 356
Круча, с. 30, 35, 54, 60, 64, 74, 142, 150, 155, 169, 172, 175–176, 178, 179, 191–192, 196–197, 199, 208, 218, 355, 357, 364
– ц-ва Йоана Богослова (Йоано-Богословська) 60, 64, 74, 150, 169, 172, 175–176, 178–179, 191–192, 196–197, 199, 355
Кулажинці, с. 30, 64, 69, 100–101, 120, 150, 155, 169, 174, 176, 191–192, 196–197, 199, 225, 232, 242, 244–246, 257, 262, 266–268, 304, 311, 313–314, 317, 320, 333, 355, 357, 359, 364
– ц-ва Св. Миколая (Миколаївська) 64, 69, 101, 120, 150, 169, 174, 191, 192, 196–197, 199, 225, 232, 242, 262, 266–268, 311, 314, 317, 320, 355
Курінська сотня Лубенського полку 24, 29, 30, 44
Курінька, м-ко 30, 44, 52–53, 60, 64, 68, 79, 88, 91, 104, 135, 183–184, 187, 244, 335, 355, 358, 364
– ц-ва Воскресіння Христового (Воскресенська) 44, 60, 64, 68, 79, 88, 104, 135, 183–184, 355

Лазірки, с. 30, 42, 53–54, 62, 64, 69–70, 75, 91, 142, 169, 335, 355, 358, 364
– ц-ва Св. Миколая (Миколаївська) 62, 64, 69, 142, 169, 355
Лівобережна Україна (Лівобережжя) 40, 44
Лотарингія (Lorraine, Lothringen) 346, 350
Лохвицька протопопія 29, 52
Лохвицький пов. 35
Лохвиця р., 258
Лубни, м. 49, 53–54, 332
– м-р Мгарський 69
Лубенська перша сотня 74
Лубенська протопопія 29, 36, 52, 54, 70, 247–248
Лубенський пов. 35, 60–61, 102, 179, 290
Лубенський полк 23–24, 29–30, 44–45, 58, 61–62, 70, 78, 124, 150, 172, 193, 214, 248, 258, 285, 290, 332, 335

Лубенський р-н Полтавської обл. 29, 36
Луговики, с. 30, 64, 66, 135, 172, 178–180, 184, 244–246, 356, 358, 364
– ц-ва Успення Пресвятої Богородиці (Успенська) 64–65, 172, 178–180, 184 356

Максимовичів хут. 242
Малопольща 284
Малоросія (Малая Россія, Малороссия, Малороссийский край) *див*. Гетьманщина
Малютинці, с. 30, 64, 74, 91, 94, 104, 130, 136–137, 139, 147, 169, 172, 178, 179, 257–258, 267–269, 291, 304, 311, 333, 355, 358, 364
– ц-ва Св. Йоана Хрестителя (Йоано-Предтеченська, Предтеченська) 64, 74, 94, 136, 139, 140, 169, 172, 178, 258, 267–269, 291, 311, 355
Мачухи, с. 180
– ц-ва Покрову Богородиці (Покровська) 180
Мелехи, с. 30, 69, 91–93, 100–101, 104, 244, 251, 257, 262, 267, 269, 274, 304, 317, 333, 355, 358, 364
– ц-ва Св. Миколая (Миколаївська) 69, 93, 101, 104, 262, 267, 269, 274, 355
Миколаївка, хут. 62, 64
– ц-ва Св. Миколая (Миколаївська) 64
Миргород, м. 53, 70
Миргородська протопопія 267
Миргородський пов. 34
Митлашівка, с. 31, 69, 133, 251, 256–257, 267, 269, 304, 320, 333, 355, 358, 364
– ц-ва Св. Миколая (Миколаївська) 69, 251, 256, 267, 269, 355
Митченки, с. 30, 48, 104, 110, 143, 150, 155, 175–176, 191–192, 196–197, 199, 223, 235, 241, 355, 358, 364
– ц-ва Св. Іллі (Іллінська) 48, 74, 110, 150, 175–176, 191–192, 196–197, 199, 223, 355
Михайлів *див*. Пирятин
Многа, р. 35, 42
Мокіївка, с. 30, 61, 64, 69, 90–93, 102, 121–122, 129, 169, 257, 267, 269, 271, 304, 317, 333, 355, 358–359, 364
– ц-ва Св. Миколая (Миколаївська) 61, 64, 69, 90, 92, 102, 121–122, 129, 169, 267, 269, 271, 355
Москва, м. 42, 349
Московське царство (Московія) 176, 312

Наддніпрянщина 54
Назарченка, хут. 108
Нехристівка, с. 30, 64, 68, 97, 134, 247–248, 257, 267, 269, 292, 304, 333, 356, 358, 364
– ц-ва Пресвятої Трійці (Святотроїцька, Троїцька) 64, 68, 97, 247, 267, 269, 356,
Ніжин, м. 201
Німеччина (Германія) 238, 346, 348, 351

Ограновичів хут. 284, 285
Овсюки, с. 31, 54, 64, 68, 97, 140, 250, 257, 267, 269, 274, 304, 313, 317, 333, 356, 358, 364
– ц-ва Пресвятої Трійці (Святотроїцька) 64, 68, 250, 267, 269, 274, 317, 356
Оржиця, р. 34, 36, 42, 54, 55
Оржиця, м-ко 244, 247
Ороб'ї (Горобії), с. 53, 54
Остапівка, с. 31, 35, 60, 64, 69, 91–92, 104, 150, 154–155, 166, 174, 190–192, 196–197, 199, 211, 355, 358, 364
– ц-ва Св. Миколая (Миколаївська) 60, 64, 69, 92, 104, 150, 166, 174, 190–192, 196–197, 199, 211, 355
Остерська сотня Київського полку 245

Перервинці, с. 31, 45, 50, 54, 55, 66, 99, 184, 251, 257, 263, 267, 269, 271, 304, 320, 333, 355, 358, 364
– ц-ва Введення в храм Пресвятої Богородиці (Введенська) 66, 99, 184, 263, 267, 269, 271, 320, 355, 358
Перервинський хут. 54
Перевід, р. 36, 53

Переяслав, м. 30, 53, 201, 234, 236
Переяславське князівство 30
Переяславський пов. 34
Переяславський полк 36, 44, 317, 331
Переяславсько-Бориспільська єп. 36, 70, 243, 247, 304, 328
Переяславська єп. 142
Петрівка, с. (Пирятинська протопопія) 30, 74, 169
– ц-ва Св. Іллі (Іллінська) 74, 169
Петрівка, с. (Полтавська протопопія) 181
– ц-ва Св. Михаїла (Михайлівська) 181
Пирятин (Михайлів), м. 29–32, 35–36, 38, 44–45, 48–49, 52–54, 58, 60–61, 64, 66, 68, 77, 79, 80, 87, 89, 91, 93, 94, 96, 98, 102, 104, 116–118, 122–125, 127–128, 130, 136, 138–139, 141, 150, 153–155, 164, 166, 168–169, 172, 174, 178–179, 183–184, 186–187, 190–191, 193–199, 214–215, 217, 220–221, 225, 235, 244, 245, 247, 249, 252–254, 257, 262, 267, 269–270, 290, 292, 297, 302, 304, 311, 313, 317, 333, 335–336, 355–356, 358–359, 361, 365
– ц-ва Вознесення Христового (Вознесенська) 58, 68, 77, 91–94, 130, 183, 184, 257, 267, 269, 290, 292, 304, 311, 317, 333, 355, 358, 365
– ц-ва Преображення Господнього (Преображенська) 58, 61, 64, 79, 91, 96, 113, 129, 254, 257, 262, 267, 269, 304, 317, 333, 356, 358
– ц-ва Пресвятої Трійці (Святотроїцька, Троїцька) 58, 68, 104, 109, 116–118, 121–122, 124–125, 127–128, 129, 132, 146, 150, 155, 164, 166, 169–170, 174, 178–179, 190–191, 193, 196–199, 221, 225, 356, 358, 365
– ц-ва Різдва Богородиці 58
– ц-ва Успення Пресвятої Богородиці (Святоуспенська, Успенська) 58, 61, 64, 77, 87, 89, 91–93, 98, 102, 128, 136, 139, 140, 150, 153–155, 157, 166, 168, 174, 178–179, 183–184, 186, 192, 194–197, 199, 217–218, 220–221, 225, 235, 238, 244–245, 247, 249, 252, 257, 267, 269, 270, 290, 302, 304, 313, 333, 336, 356, 358, 365
Пирятинська отг. 29
Пирятинська протопопія 23–24, 26–29, 34–37, 48, 57, 65, 68, 70, 79, 90, 96, 106, 114, 121, 126–127, 130, 136, 141, 143, 147, 149, 152–153, 156, 158, 159, 161, 163, 169, 174, 186–187, 190–191, 200, 210, 215–216, 228, 230–231, 234– 235, 241–244, 247, 250, 255–257, 259–260, 268, 270–271, 278, 281–284, 287, 294, 302–303, 312, 315, 324–325, 329–331, 334–335, 337–338, 340, 353–354
Пирятинська сотня перша, Лубенського полку 24, 29–30, 49, 60, 116, 150, 170, 248,
Пирятинська сотня друга, Лубенського полку 24, 29–30
Пирятинський пов. 34–35, 42, 94, 96, 174
Пирятинський р-н 149
Пирятинщина 335
Північнопридніпровська терасова низовинна область 34
Пізники, с. 30, 52, 61, 64, 68, 108, 117, 122–123, 169, 176, 244, 251, 257, 262, 267, 269, 302, 305, 311, 313, 333, 355, 359, 365
– ц-ва Вознесення Христового (Вознесенська) 64, 68, 117, 122–123, 169, 251, 262, 267, 269, 302, 311, 355
Піски, с. 30, 64, 73, 97, 106, 115, 126, 147, 170, 176, 354, 356, 358, 361, 365
– ц-ва Св. Михаїла (Михайлівська) 64, 73, 106, 147, 170, 354, 356
Повстин, с. 30, 64, 73, 142, 168, 244, 356, 358, 365
– ц-ва Св. Михаїла (Михайлівська) 64, 73, 142, 168, 356
Полтава, м. 23, 52, 53, 70, 157, 161, 182, 201, 204, 215, 234, 236
– м-р Хрестовоздвиженський 225
Полтавська губ. 37
Полтавська єп. 126

Полтавська обл. 24, 28–29, 36, 53, 82, 149, 329
Полтавська протопопія 180
Полтавська сотня Полтавського полку 52
Полтавський полк 193
Полтавщина 34, 38, 40, 334
Польща 49, 228, 312
Поставмуки, с. 30, 64–65, 113, 118, 120, 123–124, 130, 245, 247, 257–258, 267, 269, 291–292, 305, 315, 333, 356, 358, 359, 365
– ц-ва Покрову Пресвятої Богородиці (Покровська) 64–65, 113, 118, 120, 247, 258, 267, 269, 356
Правобережжя 49, 57
Правобережна Україна 193, 228
Придніпровська низовина 34, 335,
Прилуцька протопопія 29, 35, 53, 247
Прилуцький пов. 34,
Прилуцький полк 35, 129
Прилуцький р-н Чернігівської обл. 35
Приходьки, с. 30, 60, 64–65, 150, 155, 169, 175–176, 183, 191, 193, 196–197, 199, 207, 224, 238, 245–246, 356, 358, 365
– ц-ва Покрову Пресвятої Богородиці (Покровська) 60, 64–65, 97, 150, 169, 175, 183, 191, 193, 196–197, 199, 224, 238, 356
Пфальц (Фальція, Фолцъ, Pfalz) 346, 348, 351
Пшиківка, хут. 242

Рациборовіце, с. 243, 268, 310
Річ Посполита 30, 66, 181, 238
Рейнланд-Пфальц 351
Рожнівка, с. 35
Роменська протопопія 62, 121
Роменський пов. 62
Роменсько-Прилуцько-Лохвицька височина 34
Росія (Російська імперія, Россія) 23–24, 46, 117, 142, 176, 180, 225, 228, 238, 255, 284, 305, 329, 343, 347, 349, 350, 352
Рудка, р. 35
Рудка, с. 53, 140
– ц-ва Покрову Пресвятої Богородиці (Покровська) 140

Саар 351
Саєнків хут. 242
Санкт-Петербург, м. 237, 343
Свічківка, слобода 242
Савинці, с. 31, 36, 54–55, 60, 64, 73, 91, 97, 106, 120, 123–124, 126, 130, 136, 143, 150, 155, 168–169, 175–176, 178–179, 190–191, 193, 196–197, 199, 238, 245, 253, 257, 267, 269, 287, 291, 305, 333, 355, 358, 359, 361, 365
– ц-ва Св. Дмитрія (Дмитрівська, Святодмитрівська) 60, 64, 73, 106, 120, 123, 124, 126, 136, 150, 168–169, 174, 176, 178, 190–191, 193, 196–197, 199, 238, 253, 267, 269, 287, 355
Саксагань, р. 32
Саксонія 348
Сасинівка, с. 31, 64, 89, 91, 97, 136, 183–184, 356, 358, 365
– ц-ва Покрову Пресвятої Богородиці (Покровська) 64, 89, 136, 183, 184, 356
Світличне, с. 244, 247
Священна Римська імперія 346, 351
Сем'янівка, с. 181
– ц-ва Успення Пресвятої Богородиці (Успенська) 181
Сілезія *див*. Шльонськ
Скибинці, с. 44, 48, 50, 125
Слобідська Україна 228
Сліпорід-Іванівка, с. 36
Сліпорід, р. 34, 36
Слобожанщина 54, 73
Сорочинці, м-ко 243, 259, 264, 267
– ц-ва Св. Миколая (Миколаївська) 243, 259, 264, 267
Сорочинська протопопія 267
Спєиєрское єпископство *див*. Шпеєрське князівство-єпископство
Стародубський полк 193, 204, 234, 236–237, 272, 282, 331
Стокгольм, м. 351

Сула, р. 34, 36
Суха Оржиця, р. 55, 285
Сухоносівка, с. 30, 45, 50, 54, 73, 104, 184, 245, 257, 260, 267, 269–270, 287, 289, 292, 305–306, 318, 333, 356, 358, 365
– ц-ва Св. Параскеви (Параскевинська) 73, 104, 184, 267, 269–270, 287, 356

Тарандинці, с. 54
Теплівка, с. 31, 68, 120, 122, 168–169, 176, 355, 259, 365
– ц-ва Зіслання Святого Духа (Святодухівська) 68, 122, 168–169, 355
Топальська сотня Стародубського полку 193
Трієст, м. 237
Тюрингія 348

Удай, р. 34–35, 53–54
Україна 26, 34, 66, 73, 159, 161, 167, 170, 180, 187, 216, 227, 234, 237, 260, 267, 334, 352
Усівка, с. 31, 66, 90, 110, 139, 169, 244, 355, 358, 365
– ц-ва Благовіщення Пресвятої Богородиці (Благовіщенська) 66, 90, 139, 169, 355

Фальція (Фолцъ) *див.* Пфальц
Фогтландія (Фогтланд, Vogtland, Terra advocatorum) 348
Франкфурт-на-Одері, м. 32
Франція (Французька республіка) 45, 52, 235, 238, 284, 286, 312, 346

Халепці, с. 245, 247
Харитонівка, с. 244–245, 253
Харківці, с. 30, 53, 73, 80, 91, 97, 110, 150, 155, 175, 178–179, 183, 192–194, 196–197, 199, 210, 213, 220, 238, 244–246, 356, 358, 365
– ц-ва Св. Михаїла (Михайлівська) 80, 97, 150, 175, 178, 183, 192–194, 196–197, 199, 210, 238, 356
Харсіки, с. 30, 68, 91, 97, 103–104, 245–246, 257, 267, 269, 301, 305, 333, 356, 358, 365
– ц-ва Преображення Господнього (Преображенськ) 67, 104, 246, 267, 269, 301, 356
Ховзівка, с. 264, 293
– ц-ва Св. Миколая (Миколаївська, Святомиколаївська) 264, 293
Хорол, м-ко 70
Хорольський пов. 34

Царское село, с., біля м. Москва 349

Чевельча, с. 247
Чернігівська обл. 35
Чернігівське намісництво 45
Чернігівський полк 331
Чернігівщина 35
Чехія 346
Чорнуська сотня Лубенського полку 24, 29, 30, 49, 61, 248, 258
Чорнухи, м-ко 30, 52, 58, 64, 65, 68–69, 79, 90–94, 97, 128, 134–136, 141, 147, 169, 183, 187, 244–246, 251, 290, 335, 355–356, 358, 365
– ц-ва Воскресіння Христового (Воскресенська) 58, 68, 90–91, 97, 128, 138, 169, 183, 355–356, 358, 365
– ц-ва Покрову Пресвятої Богородиці (Покровська) 58, 64–65, 79, 90–94, 134, 136, 147, 356, 358, 365
– ц-ва Св. Миколая (Миколаївська) 58, 69, 79, 183, 355, 358, 365
Чумгак, р. 36, 44, 53–55, 257

Швейцарія 346
Шкурати, с. 30, 60, 68, 84, 113, 120–124, 139, 150, 155, 164, 175, 192–193, 196–197, 199, 212, 225, 238, 356, 358, 361, 265
– ц-ва Пресвятої Трійці (Святотроїцька, Троїцька) 60, 68, 84, 113, 120, 124, 150, 175, 192–193, 196–197, 199, 212, 238, 356
Шльонськ (Сілезія) 49, 54, 284

Шпеєрське князівство-єпископство (Спєиєрское епископство, Fürstbistum Speyer, Hochstift Speyer) 351
Щербаковий хут. 242

Элзасъ *див*. Ельзас

Яблуневе, м-ко 31, 53–55, 66, 99, 104, 115, 117, 120, 123, 130, 145, 169, 245, 257, 267, 269, 271, 284, 285, 287, 290–292, 305, 333, 335, 356, 358, 365
– ц-ва Успення Пресвятої Богородиці (Успенська) 65, 99, 100, 108, 120, 145, 169, 257, 267, 269, 271, 283, 285, 287, 290–293, 315, 333, 356
Яблунівська сотня Лубенського полку 24, 29, 30, 150, 258, 290
Яготин, м-ко 53
Яготинська сотня Переяславського полку 44
Яготинський р-н Київської обл. 36
Яреськи, м-ко 243, 259, 267, 273, 276
– ц-ва Різдва Христового 243, 259, 267, 273
Ярівський хут. 242
Яцини, с. 31, 64, 73, 91, 98, 99, 103–105, 114, 130, 133–134, 136, 143, 170, 176, 242, 245–246, 257, 267, 269, 287, 305, 314, 333, 356, 358, 365
– ц-ва Св. Михаїла (Михайлівська) 64, 73, 98–99, 113, 170, 242, 245, 267, 269, 287, 356

Alsace див. Ельзас

Bayern див. Баварія

Elsass див. Ельзас

Fürstbistum Speyer див. Шпеєрське князівство-єпископство

Hochstift Speyer див. Шпеєрське князівство-єпископство

Lorraine (Lothringen) *див*. Лотарингія

Pfalz див. Пфальц

Terra advocatorum *див*. Фогтландія

Vogtland *див*. Фогтландія

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Список скорочень

архим.	→	архимандрит
вч.	→	вчений (вчена)
єп.	→	єпископ
імпер.	→	імператор (імператриця)
кн.	→	князь
коз.	→	козак (козачка)
кор.	→	король
м-ко	→	містечко
м.	→	місто
митр.	→	митрополит
міщ.	→	міщанин (міщанка)
нам.	→	намісник
посп.	→	посполитий (посполита)
прот.	→	протопіп
св.	→	святий
свщ.	→	священник
сел.	→	селянин (селянка)
сл.	→	слуга (служниця)

Аврамиха Горпина, удова, мешканка с. Митченки 235
Авдєєв Олександр (Авдеев А.), вч. 255, 259, 274
Агапія, св., мучениця 299
Агафия Демяновна, дівка, сл. із с. Білоцерківка 218
Агафія Іванівна, удова, мешканка м. Пирятин 235
Акапський Стефан, вікарій із м. Пирятин 138
Александрова Зінаїда (Александрова З. Е.), вч. 174
Александрович Андрій Ілліч, бунчуковий товариш 172, 192, 218
Александрович Іван Ілліч, підкоморій лубенський 61, 72, 74, 172, 179
– Фросина Григорівна, дружина 61
– Порфирій, син 61
– Варфоломій, син 61
– Уляна, донька 61, 72
– Феодосія, донька 61
– Параскева, донька 61
– Ганна, донька 61
– Анастасія, донька 61
Альмес Іван, вч. 28
*Алстрьомер Патрік (*Алстрємъ Патрикъ*, Alströmer P.)*, вч. 351–352
Анастасия Григорьевна, вдова, сл. із с. Круча 218
Андрєєвъ Сємионъ, цехмістер із с. Дейманівка 183
Андріїха Марія, удова, посп. із с. Грабарівка 218
Андрієвський Максим, свщ. із с. Харсіки 104, 302
– Яків, двоюрідний брат, дяк 104
Андріїв Іван, дяк із с. Бондарі 144
Андріїв Іван, свщ. із Давидівка 93, 101
– Устина, онука 101
Андріїв Іван (*Андрєєв* Іоанн), свщ. із Золотухи 97, 115, 354
– Григорій Йоанів (Григорий), син див. Іванів Григорій
Андрійченко Федір, мешканець с. Гурбинці 320

– Фросина, дружина 320
– Ганна, донька 320
Андрущенко Яків, свщ. із. Овсюки 250, 275
Анна Антоновна, мешканка із с. Кулажинці 262
Анна Йоанівна, імпер. Російська 32
Анрі Луї (Анри Л., Henry L.), вч. 144, 152, 160, 162–163, 231, 234–235, 237, 254, 268, 270–271, 281–283, 305, 312, 315, 321, 330
Антоніїв Федір, вікарій із. м. Пирятин 92–93, 101–102
Апанович О. М., вч. 166
Арандаренко Микола (Арандаренко Н.), вч. 34, 37–38, 40
Аранчай Яким, коз. із с. Бондарі 252
Арсеній (Берло), єп. переяславський і бориспольський 58
Арсеній (Могилянський), митр. Київський 47, 78, 80, 94, 100, 102, 114–115, 138
Артюх Роман Васильев, мешканець м. Пирятин 220
Артюшко Петро, коз. із с. Сухоносівка 270
– Кирило, син 270
– Олександр, син 270
Астряб Матвій, вч. 28, 31, 53, 174
Афанасієв Миколай (Афанасієв Ніколай), свщ. із с. Піски 354
– Кирило (Кирилл), син 354

Бабак Павло, мешканець с. Савинці 253
Бабаченко Павло, мешканець с. Савинці 291
– Стефанида, донька 291
Бабич Дем'ян, коз. із м. Полтава 52
Бабій Ю. Б., вч. 226
Багалей Д. И., вч. 48
Баглаєвський Максим (Баглаєнко, Баглаєвский (Баглаєвскій) Магимъ Григоріевъ), писар духовного правління 83–84, 86–88, 128, 132, 139–140, 225
Баглай Григорій, коз. із с. Шкурати 84, 86, 225
– Корній, син 86
– Яків, син 86
Балацкая Анна Прокопіевна, коз. із с. Харківці 221
Бажан Г. О., вч. 30
Бажан О. Г., вч. 30
Бандуриха Марина Трофимовна, удова, коз. із с. Білоцерківці 221
Бараненко Андрій, мешканець м-ка Ялуневе 291
– Уляна, дружина 291
– Матвій, син 291
– Панас, брат 291
– Анна, сестра 291
Барцшевскій (Барцієвскій) Іліа, свщ. із м. Пирятин 98
Батієвський Стефан, свщ. із м-ка Городище 103
– Стефан, син, студент києво-могилянський 134
– Іван, син – диякон 103
– Йосип, син – дяк 103
Баткевський Федір, писець духовного правління 83, 88
Бедрюк Василь, удівець, мешканець с. Митченки 235
Безсмертний Іван, коз. із м-ка Чорнух 251
Безсмертний Павло, коз. із м-ка Чорнух 251, 256
Безуглівна Марія, мешканка с. Денисівка 247
Білодід І. К., вч. 216
Білоконева Фросина, мешканка с. Овсюки 251
Білокурка Євдокія, мешканка с. Круподеринці 218
Білоусько О. А., вч. 58
Блажчук Ю. І., вч. 227
Блюм Ален, вч. 144, 152, 160, 163, 231, 234–235, 237, 254–255, 259, 268, 271, 274, 281–283, 305, 312, 315, 321, 330
Богомазенко Семен, значковий товариш 168
Богомазка Ірина, удова, посп. із с.Круподеринці 218
Боже-Ґарньє Ж., вч. 158

Божко Нестор, коз. із Гурбинці 17, 211
– Явдоха, дружина 211
– Федір, син 211
– Марія, дружина Федора 211
– Кіндрат, син Федора 211
– Євдокія, донька Федора 211
– Мартин, син 211
– Юстина, дружина Мартина 211
Божко Никита Андреев, мешканець м. Пирятин 220
Божко Яків, писар сотенний пирятинський 51
Бойко Андрій, коз. із Дащенки 247
– Гафія, донька 247
Бойко Семен, мешканець с. Дащенки 243
Бойко Степан, коз. із с. Дащенки 291
– Феодосія, донька 291
– Євдокия Самойлова, сестра 291
Бойко Федір, коз. із с. Дащенки 289
– Григорій, син 289
Бойчевський Гаврило, військовий товариш 290
– Марія Василівна, дружина 290
Бойчевський Семен (Бойченко Семен Євтихіїв, Бойчєнко Сємєнъ Євтихієвъ), свщ. із м. Пирятин 104, 121, 127–129, 132, 146, 225
Бойченко Олексій, коз. із с. Шкурати 86
– Уляна, дружина 86
– Килина, донька 86
– Уляна, донька 86
Болотненко Максим, мешканець с. Пізники 302
– Фросина, дружина 302
– Лукія, донька 302
Болотова Г. В., вч. 32
Бондар Кузьма, мешканець м. Пирятин 301
– Фросина, дружина 301
– Борис, син 301
Бондаренко Василь, посп. із с. Сухоносівки 290
Бондаренко Лук'ян, посп. із с. Богданівки 48
Борец Алексей Василиев, мешканець с. Кулажинці 262
Борис, кн., св., мученик 301
Борисенко Игнат, мешканець кулажинський 262
Борзаковський Андрій, студент києво-могилянський 135
Бороденко Олена, вч. 193
Борохович Гаврило, свщ. із с. Пізники 109, 118, 123
Боряк Олена, вч. 294
Бродель Фернан, вч. 45, 52
Брокгауз Ф. А., вч. 343
Брюховецький В. С., вч. 62
Бугай Микита, мешканець с. Круча 208–209
– Тетяна, дружина 208–209
– Наум, син 208–209
– Гафія, дружина Наума 209
– Горпина, донька Наума 209
– Гаврило, син Наума 209
– Іван, син 208–209
– Євдокія, дружина Івана 209
– Марія, донька Івана 209
– Григорій, син Івана 209
– Каленик, син Івана 209
Бугушенко Демко, посп. із с. Дащенки 288
– Іван, син 288
Булда Микола, вч. 28, 61
Булах Г., вч. 40
Булах О., вч. 40
Булдовський Данило, диякон із м-ка Чорнухи 128, 138
Бурковський Іван (Бурковский Іоанн), вікарій із с. Давидівка 93, 101
Бутовський Самуїл, свщ. із с. Дейманівка 314
– Євдокія, донька 314
– Павло, син 314
Бутенков Іван (Бутєнков Иван), писар духовного правління 83–84, 86–87
Бутич І. Л., вч. 30
Бучинський Іван (Бучинский И. Е.), вч. 40–41, 332

Вакуленко Матвій, мешканець шпиталю 186

– Ганна, дружина 186
– Явдоха, донька 186
Вакулович Андрій Іванович, касир пирятинського комісарства 172
– Данило, син 172
Вакуловський Микита (Вакѹловскій Никита), свщ. із м-ка Яблуневе 99–100, 108, 145–146
Вакуловський Олексій, мешканець м-ка Яблуневе 271
– Марина, дружина 271
– Стефан, син 271
– Анастасія, донька 271
Валентей Д. И., вч. 24
Вареничка Ірина Самойловна, удова, коз. із с. Білоцерківці 221
Варвара, св. 73
Варвара Прокопівна, мешканка с. Приходьки 175
Василенко Иван, коз. із с. Дащенки 252
– Феодор, син 252
Василенко Іван, коз. із с. Яцини 50
Василенко Грицко, коз. із с. Дащенки 252
Василіїв Василь, дяк із м. Пирятин 195
Василіїв Зеновій, дяк із с. Денисівка 144–145
Василіїв Іван, диякон із с. Сасинівка 136
Василіїв Михайло, свщ. із с. Митченки 110
– Леонтій, син *див*. Михайловський Леонтій
– Микита, син *див*. Михайловський Микита
Василіїв Стефан, свщ. із м-ка Яблуневе 99–100, 108–109, 115, 146
Василіїв Федір, свщ. із с. Митлашівка 133
– Іван, син 133
Василій Великий, св. 298
Василина Опанасівна, удова, мешканка шпиталю 186
Великодній Кондратъ Кондратов, мешканець с. Круподеринці 228
Величко Самійло, літописець козацький 41, 170
Вербовський Михайло, свщ. із с. Кулажинці 101, 120
Веремієць Кузьма, мешканець с. Мокіївки 317
Вижга Матеуш (Wyżga M.), вч. 153, 156, 181–182, 243, 250, 266, 268–269, 296, 310, 314–315, 321
Вишневський Анатолій (Вишневский А. Г.), вч. 208, 334
Вишневецький Олександр, кн., староста черкаський 30
Вишневецький Ярема, кн. 30
Вівденко Андрій, мешканець с. Білоусівка 227
Вівчаренко Григорій, мешканець с. Харсіки 302
– Параска, дружина 302
– Никандр, син 302
Вінтоняк О., вч. 32
Влук Андрій, мешканець с. Овсюки 317
Войтенкова Феодосія, мешканка с. Овсюки 251
Володимир, св., кн. київський 301
Волошин Павло, мешканець м. Пирятин 271, 290
– Марфа, дружина 271
– Марія, донька 270, 290
– Христина, донька 270, 290
Волошин Юрій, вч. 16, 23, 44, 149, 154, 157, 161, 181, 193, 201, 204, 206, 215, 221, 234, 236–237, 272, 282, 285, 331
Вороновський Іван, диякон із с. Рудка 140
Вортман Дмитро, вч. 16, 28
В'юнка Євдокія, мешканка с. Нехристівка 291

Гавриїл (Кременецький), митр. київський 131–132
Гавриїлів Симеон, свщ. із с. Остапівка 60, 166
Гаврилів Григорій, свщ. із с. Дащенки 93
Гаврилів Никифор, паламар із с. Крутий Берег 147
Гайнал Джон (Хаджнал Дж.), вч. 210, 237–238, 272

Гамалія Яків Олександрович, бунчуковий товариш 172–173
– Катерина Семенівна, дружина 172
– Георгій, син 172
– Олексій, син 172
– Данило, син 172
– Платон, син 172
– Василь, син 172
– Петро, син 172
Ганна, дівка, мешканка м. Пирятин 245
Ганна, удова, цехова із м-ка Курінька 184
Ганна Василівна, удова, дворова із м. Пирятин 179
Ганна Григорівна, удова, попадя із с. Вечірки 116
– Роман, син *див*. Стефанів Роман
Ганна Іванівна, удова мешканка с. Митчинки 223
– Клара, невістка 223
Гліб Юрійович, кн. 30
Гліб, кн., св., мученик 301
Глухий Петро Иванов, посп. із Дащенки 253
Глухова С., вч. 45, 52
Глущик С. В., вч. 225
Головатий Дмитро, мешканець м. Пирятин 290
– Марія, донька 290
Голота Кондрат, мешканець с. Денисівка 108
Голубовський Антоній, свщ. із с. Остапівка 60
Голубовський Петро, свщ. із с. Денисівка 103, 108–109, 144
– Павло, син – дячок 103
Горбєнко Грицко, мешканець с. Денисівка 108
Гордіїв Григорій, цеховий із с. Сасинівки 184
Городницький Богдан, вч. 28
Горпина (Агрипина), сл. осавула полкового лубенського Павла Огроновича 72
Горпина Петрівна, удова, мешканка шпиталю 187
Грабенко Прокіп, мешканець с. Савинці 253
Грабянка Григорій, літописець козацький 170
Грамм М. И., вч. 34, 44
Григоріїв Кирило, дяк із с. Бубни 99
Григоріїв Максим, свщ. із с. Бубни 99
Григоріїв Максим, сл. писаря духовного правління Михайла Кавенського 83
Григоріїв Микита, отаман сотенний пирятинський 172
Григоріїв Михайло, псаломник із с. Вечірки 147
Григоріїв Мокій, свщ. із с. Кейбалівки 110
Григоріїв Прохор, свщ. із с. Повстин 142
Григоріїв Сила, псаломник із с. Каплинці 147
Григоріїв Стефан, десятник із с. Луговики 184
Григоріїв Федір, свщ. із с. Березова Рудка 101
Григорій Богослов, св. 298
Григорович Дмитро, свщ. із с. Сухоносівка 270, 318
Грінченко Борис, вч. 186
Громенський Мануїл, свщ. із с. Каплинці 133
– Гаврило, син 133
Грушевський М., вч. 308
Гудаєнко Грицько, мешканець с. Дащенки 289
Гуржій О., вч. 167

Ґіденс Е., вч. 164
Ґєйшторова Ірена (Gieysztorowa I.), вч. 266, 269, 303
Ґюльденштедт Йоганн Антон, вч. 32, 42, 53

Давид, Пономарів зять, мешканець с. Круподеринці 218
Даль В. И., *вч.* 180
Данило, дяк із с. Малютинці 291
Данилевський Іван, вікарій із с. Малютинці 94, 137, 139

Данилевський Іван, свщ. із с. Круподеринці 104
– Матвій, брат – дяк 104
– Яків, брат 104
Данилевський (Данилоувский) Кирило, вікарій із с. Мелехи 93, 101, 275
Данилів Іван, диякон із с. Малютинці 136
Данилів Леонтій, свщ. із с. Мокіївка 90, 93, 102, 129, 180
– Мотрона, донька 102
Данилів Федір, свщ. із с. Грабарівка 97, 137
– Лук'ян, син *див*. Федорів Лук'ян
Данилів Яків, свщ. із с. Круподеринці 166, 195
Дворченко Іван, удівець, мешканець с. Круподеринці 235
Дейнека Данило, отаман сільський денисівський 144
Демені Пол, вч. 282
Демидів Григорій, паламар із с. Вороньки 143
Дем'янів Кирило, дяк із м-ка Яблуневе 145
Дем'янів Микола, дворовий із с. Білоцерківка 241
– Фросина Романівна, дружина 241
– Іван, син 241
– Килина, донька 241
– Гафія, донька, вдова 241
– Сава, син Гафії 241
Дем'янів Олексій, дяк із с. Короваї 103
Дем'яненко Стефан, мещканець м. Пирятин 311
– Параска, донька 311
Дем'яненкова Явдоха, дівка, мешканка с. Яцини 245
Дереза Тимофій, коз. із м. Остер 245
Димитрий, св., великомученик 72
Деденкова Феодосъя, баба з с. Ховзівка 294
Дірка Марія, мешканка с. Круподеринці 218
Джиджора Іван, вч. 49
Джима Василь, осавул із с. Каплинці 270
– Петро, син 270
– Олена, донька 270
Дзира Я. І., вч. 41
Дзюба І., вч. 40
Дмитренко Віталій, вч. 28, 57, 62, 65, 99, 104–105, 116, 122, 127, 275, 287
Доброгорський Андріян, вікарій із с. Гільці 93
Добронизький Олексій, свщ. із с. Лазірки 142
Довга Л., вч. 249
Довженко Василь, мешканець с. Дейманівка 313
– Катерина, донька 313
Домна, парафіянка із с. Круподеренці 232
Драгоманов Михайло, вч. 73
Дрозд Н. І., вч. 36
Дудка Світлана, вч. 204, 213
Дядиченко В. А., вч. 47
Дядь Каленик, посп. із с. Сухоносівка 270
Дьячков Володимир, вч. 274, 276–277

Ефрон И. А., вч. 343

Євгенія Дмитрівна, удова, мешканка шпиталю 186
Евдокія Хведоровна, коз. із с. Денисівка 218
Євтихіїв Андрій, свщ. із м. Пирятин 109, 116, 124–125, 127–128, 146
– Семен, брат *див.* Бойчевський Семен
Євфименко Іван, коз. із с. Білоцерківка 243
– Параска, донька 243
Єреміїв Костянтин, вікарій із м. Пирятин 93
Ефименко П. С., вч. 186
Ефросиния Стєфанова, удова, попадя із м. Яблуневе 115

Жадан Гордій, мешканець с. Овсюки 313
– Петро, син 313

Жук Андрей, коз. із с.Дащенки 253
Жук Мартин, коз. із с.Дащенки 253
– Максим, син 253
Жулійдов Іωсиф, майстер 168
Жураковский Андрій, свщ. із с. Малютинці 112

Загорулько Яків, мешканець с. Яцини 287–288
– Агафія, дружина 288
– Єлизавета, донька 288
– Горпина, донька 288
Загреба Андрій Іванович, значковий товариш 290
– Андрій, син 290
Заєць Карпо, коз. із с. Дащенки 252
Зайковский Роман, отаман сотенний пирятинський 248
– Марія Христичевна, дружина 248
Замура Олена, вч. 259, 304–305, 308, 310, 317–318, 320, 328, 331
Заревський Герасим, псаломник із с. Білоусівка 147
Засядько Павло, повірений із с. Сухоносівка 186
Здоровега Неоніла, вч. 259–260
Зеленский Ігнат, мешканець с. Гурбинці 262
Зеновія, баба із с. Ховзівка 294
Зіновіїв Климентій, поет 40, 241, 264, 270, 318
Зоколл Т., вч. 205, 208
Зубко Григорій, диякон із м. Пирятин 103, 139
Зубко Яків, свящ. із с. Усівка 103, 110
– Григорій, син *див.* Зубко Григорій
– Яків, син, дяк 103
Зуй Леонтій, мешканець с. Круча 176
Зундберґ Ґустав, вч. 160

Іван, Комісарів зять, мешканець м. Пирятин 218
Іваницький Василь, свщ. із с. Гурбинці 93
Іванів Григорій (Йоанів Григорій), свщ. із с. Золотухи 97, 124, 126, 130, 354
Іванів Грицько, сл. із м. Пирятин 220
Іванов Каленик, Короткой зять, мешканець м. Пирятин 220
Іванів Кіндрат, дяк із м-ка Яблуневе 100, 146
Іванів Корній, посп. із с. Грабарівка 224
– Іван, син 224
– Іван, син 224
Іванів Омелян, свщ. із с. Поставмуки 258
Іванів Тихон, мешканець с. Приходьки 207
– Тетяна, дружина 207
– Омелько, син 207
– Семен, син 207
– Іван, син 207
– Тарас, син 207
Іванів Яків, свщ. із с. Березова Рудка 101
– Марія, донька 101
– Феодосія, донька 101
– Тетяна, донька 101
Іларіон, єп. полтавський і переяславський 126
Іллецький Григорій, свщ. із с. Білоусівка 100, 103, 109, 311
– Іван, син, диякон 103
Иллєнко Трофим Ілієв, мешканець с. Харківці 220
Иляшенко Вакула, коз. із с. Дащенки 252
Илляшенко Василь коз. із с. Дащенки 253
Илляшенко Савка, коз. із с. Дащенки 252
– Феодосія, донька 252
Ілля, св., пророк 74
Ілляшенко (Илляшенко, Іляшєнко) Артем, коз. із с. Митченки 110
Ілляшленко Григорій, мешканець с. Митченки 241
– Ганна, дружина 241
– Тетяна, донька 241
Ільченко Андрій Микитович, осавул полковий лубенський 60
Інокентій (Ґізель), богослов 293
Іоанов Кирило, Кисилишин зять, мешканець с. Білоцерківка 220
Іонівський Власій, свщ. із с. Бондарі 93
Іосифов Іван *див.* Йосифів Іван

Ісаєвич Данило, студент києво-могилянський 134
Ісаєвич Лук'ян, свщ. із с. Яцини 98–99, 104–105, 133–134, 137
– Омелян, син – студент чернігівського колегіуму 134
– Кирило, син – 133
– Іван, син – дяк 133
– Федір Миргородський, зять *див*. Миргородський Федір
Ісаєвич Олексій, паламар 99, 104
Ісаєвич Павло (Ісаєвичъ Павєлъ), свщ. із с. Яцини 98–99, 114–115, 130, 136–137, 139–140, 353
Ісаєвський Стефан, свщ. із с. Кроти 100
Ірина, св., мучениця 299
Ірина Македонська, св., великомучениця 299
Ірина Микитівна, дівка, мешканка шпиталю 187

Йоан Богослов, св., апостол 74, 255, 259, 280, 297
Йоан Дамаскин, св. 298
Йоан Золотоустий, св. 297–298
Йоан Кущник, св. 297
Йоан Печерський, св. 298
Йоан Посник, св. 297
Йоан Хреститель, св., пророк 74, 255, 279, 297–298
Йоанів Григорій *див*. Іванів Григорій
Йосифів (Іосифов) Іван, свщ. із с. Каплинці 120
Йосифів Діонісій, мешканець м. Пирятин 302
– Дарія, дружина 302
– Любов, донька 302

Кавенський (Кавѣнский) Михайло, писар духовного правління 80, 83–84, 86, 168
– Тетяна Михайлівна, дружина 83
Каган Александр, вч. 208
Кадянов Андрій, студент києво-могилянський 134
Кадянов Григорій, диякон із с. Ковалі 135
– Павло, син, студент києво-могилянський 135
Казаровна Анна, вдова, мешканка с. Мелехи 262
Калачник Семен, посп. із с. Дащенки 247
– Фросина, донька 247
Каневец Яким, посп. із с. Дащенки 253
Каніщев Валерій (Канищев В. В.), вч. 274, 276–277
Каптюшенко Кирило, коз. із с. Дащенки 289
– Михайло, син 289
Карафет Роман, мешканець с. Митлашівка 256, 320
– Агафія, дружина 320
– Дарія, донька 320
Карл XII, кор. Шведський 40
Карпів Дем'ян, паламар із с. Круподеринці 195
Катерина Александрійська, св., великомучениця 300
Катерина II, імпер. Російська 46, 143
Катерина (Екатерина), мамка, мешканка м-ка Яблуневе 284–286
– Олена, донька 284
Катерина, удова, попадя із с. Брезова Рудка 101–102
Катерина Василівна, удова, попадя із м. Пирятин 195
Катрушківна Тетяна, мешканка с. Митлашівка 256
Квачовський Василь, свщ. із с. Мелехи 93, 101
Кендельський Мечислав (Kędelski M.), вч. 193
Кикоть Петро, війт із с. Луговики 184
Килина Петрівна, вдова, коз. із с. Остапівка 211
– Наум, син 212
– Катерина, дружина Наума 212
– Касян, син 212
– Михайло, син 212
Кирнецький Андрій, свщ. із с. Ховзівка 264, 293–294
– Федір, син 264, 293–294

Кияшка Василь, свщ. із с. Перервинці 99
Кияшка Іван, дяк із с. Перервинці 99
Киґтєнко Кігтенко Данило, мешканець с. Денисівка 108
Кілдей Енн-Марі (Kildey A.-M.), вч. 284–285
Кіндратів Захар, паламар із с. Малютинці 147
Кежун Семен, дяк із м. Пирятин 248
Классен Шеррі (Klassen S.), вч. 236
Климанович Яків, свщ. із м-ка Чорнухи 128
Климентіїв Іван, свщ. із с. Гільці 93
Климко Євдокія, мешканка с. Круподеринці 218
Кобець Стефан, мешканець с. Кулажинці 311, 313
Коваленко Оксана (Kovalenko O.), вч. 201
Коваль Антон, посп. із с. Дащенки 253
– Єлена, донька 253
Ковтун Опанас, мешканець с. Перервинці 320
– Марія, дружина 320
Ковтуненко Іван, мешканець с. Кулажинці 262
Когут Зенон, вч. 127, 167, 170, 289
Козловський Григорій, прот. Пирятинський 77–78, 80–82, 93, 311, 336
Коломієць Грицько, мешканець с. Ковалі 292
– Ганна, донька 292
Коломієць Онисим, мешканець с. Білоусівка 320
– Ірина, дружина 320
– Лук'ян, син 320
Коломиєц Трофим, коз. із с. Дащенки 252
– Иван, син 252
Коломиєц Федір, коз. із с. Дащенки 252
Колот Гнат, коз. із с. Сухоносівки 290
Комар Іван, мешканець с. Пізники 313
– Юхим, син 313
Кониский Г., письменник, архієпископ 41
Коніва Юлія, вч. 54
Копил Прохор, паламар із с. Піски 147
Копчинський Міхал (Kopczyński M.), вч. 156, 188, 190–191, 202
Коптюшка Євдокія, мешканка с. Дащенки 314
– Феодосія, донька 314
Короткий Матвей, мешканець с. Ховзівка 294
– Анна, дружина 294
– Лавреній, син 294
Корнієвич Феодосія Дмитрівна, удова, мешканка м. Пирятин 170
– Феодосія, онука 170
– Марина, онука 170
Корнієвич Яків, писар полковий лубенський 170
Корніїха Євдокія мешканка с. Мелехи 317
Корчомаха Гнат, посп. із с. Білоцерківки 287
Космачевський Пилип, свщ. із с. Митлашівка 256
Костецький Андрій, свщ. із с. Харківці 80–82
Костиха Василина, вдова, мешканка м. Пирятин 317
Котляр Яків, цеховик із м. Пирятин 220
Котляревський Іван, поет 49
Котляревський Йосип, нам. із м-ка Чорнухи 79–80, 82, 93
Коул Енслі, вч. 282
Кохан Іван, мешканець с. Перервинці 271
– Юхимія, донька 271
– Юхимія, донька 271
Кошелева О., вч. 205, 208
Коценко Опанас, коз. із с. Білоцерківка 210
– Марія, дружина 211
– Михайло, син 211
– Горпина, донька 211
– Петро, брат 211
– Іван, брат 211
– Федір, зять, чоловік померлої сестри 211
Кравець Іван, дворовий із с. Круподеринці 190

Кратович Леонтій, вікарій із м. Пирятин 195
Кривошея В. В., вч. 60–62, 74, 78, 109, 120, 170, 172, 248, 290
Криворучко Федір, мешканець с. Кулажинці 240
– Домаха, дружина 240
Крижановський Юхим (Крыжановский Е. М.), вч. 92–93, 105, 136, 141, 143, 147–148, 167
Крман Даніель, просвітитель словацький 40
Ксенія Свиридівна, вдова, мешканка м-ка Яблуневе 292
Курдиновський Віктор (Курдиновский В.), вч. 57
Кузеля З., вч. 308
Кукльо Цезарій (Kuklo C.), вч. 151, 155, 161–162, 181, 223, 231, 250, 254, 276, 284, 303, 312–313, 315, 317, 321–322, 324, 329, 334
Кулішенко Дем'ян Павлів, дворовий із м. Пирятин 220
– Євгенія Яремівна, дружина 220
Кулябка Василь Григорович, підкоморій роменський 62, 64
Кулябко-Корецький Микола Григорович, вч. 34–35, 38, 42
Куртов Даныло, мешканець с. Ховзівка 264
– Марина, дружина 264
– Марко, син 264
Курчиха Иуліяна, баба із с. Будища 294
Кучарський Іван, економ із с.Сухоносівка 186
Кучер Федір, мешканець с. Овсюки 251
Кушнерівна (Кушнеревна) Параска, мешканка с. Дейманівка 283, 285
– Параскева, донька 283
Кущенкова Стефанида Иванова, посп. із с. Дащенки 253

Лазаревська К. О., вч. 74
Лазаревский А. М., вч. 49, 61–62
*Лантінгсгаузен (*Лантингєгаузєн*) Якоб Альбрехт*, вч. 348
Ласлетт Пітер (Laslett P.), вч. 188, 190, 204–205, 214–215
Лантушка Євдокія, удова, коз. із с. Круподеренці 218
Лахутка, удова, міщ. із м. Пирятин 249
– Марія, донька 249
Левадненко Родіон, мешканець с. Савинці 253
Левченко С. П., вч. 36
Ле Руа Ладюрі Емануель, вч. 40
Лелюк Петро, архівіст 28
Леонтіїв Антон, мешканець с. Бубни 207
Леонтіїв Григорій, свщ. із с. Приходьки 60
Леонтиев Іван, мешканець с. Гурбинці 262
Леонтій (Лука Яценко-Зеленський), архим. 225
Ліві Баччі Массімо (Ливи Баччи М.), вч. 230, 238, 272, 281–282, 308, 312, 314, 331, 334
Литвин Антип, мешканець с. Кулажинці 320
– Фросина, дружина 320
Литвин Иван, мешканець с. Перервинці 263
– Марія, донька 263
Литвин Іван, сл., із с. Дащенки 289
Литвин Семен, мешканець с. Митченки 175
– Меланія, донька 175
– Параска, донька 175
– Данило, син 175
Литвин Федір, посп. із с. Сухоносівка 290
Литовка Екатерина Никитовна, коз. із с. Харківці 221
Лоза Ю. І., вч. 52
Лукаш Федір, мешканець с. Перервинці 263
– Григорий, син 263
Лукія Сіракузька, св., мученіця 302
Лук'янів Іван, учень кравця із м. Пирятин 190
Луценко Андрій, мешканець с. Білоцерківці 224
– Олена, дружина 224

– Євдокія, донька 224
– Євдокія, донька 224
Лучицкий И., вч. 121
Лютар Семен, мешканець с. Вечірки 116

Макаренко Андрій, мешканець с. Бондарі 301
– Володимир, син 301
Макаровский Міхайло, підканцелярист митрополії київської 115
Максим, попович із с. Каплинці 291
Максимович Григорій, вч. 188
Максимович Єлисей, свщ. із м. Пирятин 77, 92–93, 98, 128, 153, 195
Максимович Іван Ілліч, військовий товариш 77, 290
– Анастасія Якимівна, дружина 290
Максимович Ілля (Маѯимович, Маѯімовичъ Іліа), прот. Пирятинський 45, 77–78, 80–82, 92–93, 98, 115, 153, 169, 195, 290, 336
Максимович Семен, свщ. із м. Пирятин 153, 195
Максимович Яків, свщ. із с. Сухоносівка 289
Малама Ілля, прапорщик, мешканець с. Дащенки 289
Малкин С., вч. 23, 164
Мальчевський Кіндрат, канцелярист полковий лубенський 172
Маринич О. М., вч. 34–35
Марків Григорій, коз. із с. Дащенки 291
– Павло, брат 291
Марків Ісидор, вікарій із с. Гурбинці 93
Марків Нестор, мешканець с. Овсюки 251
Мария (Марея), сл. із с. Дейманівка 283, 285
– Роман, син 283
Марія Остапівна, вдова, мешканка м. Пирятин 254, 262
Марія, парафіянка із с. Кулажинці 232
Марія, попадя із с. Білоцерківці 289
Марія, попівна із с. Савинці 291
Марків Тимофій, прапорщик, мешканець с. Дащенки 289, 318
– Мотрона Романівна, дружина 318, 320
Маркович Андрій Іванович, бунчуковий товариш 120
– Тетяна Василівна (Марковичева), дружина 120
Маркович Яків (Маркович Я.), вч. 34, 37, 46, 49
Маркович Яків, підскарбій генеральний 45, 49–50, 54–55, 186
Мартинів Іван, дяк із с. Кізлівка 144
Мартинів Петро, вікарій із с. Мокіївка 90, 93
Мартинів Іван, вівчар із с. Перервинці 186
Марченко Стефан, мешканець с. Кулажинці 314
– Іван, син 314
– Андрій, син 314
Масенко Л. Т., вч. 225
Маслійчук Володимир, вч. 28, 285
Матвіїв Петро, вікарій із с. Дащенки 92–93
Матвіїв Яків, свщ. із с. Короваї 103
– Дем'ян, син див. Яковлів Дем'ян
– Олексій, онук, дяк 103
Матвієнко Аврам, мешканець с. Дащенки 289
– Феодосія донька 289
Медков В., вч. 158
Мельничук О. С., вч. 174, 353
Миколаїв Кирило, свщ. із с. Піски 115, 126
Миколай Чудотворець (Миколай Мирлікійський, Святитель Миколай), св. 69–70, 73, 75, 255, 335
Милорадович В., вч. 42
Милорадович Іван Степанович, поміщик із с. Пізники 61
Милорадович Степан Михайлович, бунчуковий товариш, поміщик із с. Пізники 61, 109
– Марія Михайлівна, дружина 109, 117
Миргородская Марія Андреевна, коз. із с. Харківці 221

Миргородський Федір, свщ. із с. Яцини 104, 242, 245
– Марфа, дружина 104
Миронов Борис, вч. 47, 238, 284, 305
Мирський Марк (Мирский М. Б.), вч. 46
Митрадський Петро, свщ. із с. Савинці 126
– Домнікія, дружина 291
Михаїл, архангел 73, 280, 299
Михайло Ярославович, кн., св. 299
Михайленко Ольга, архівіст 28
Михайлів Григорій, свщ. із с. Савинці 60
Михайлів Петро, диякон із м-ка Чорнухи 136
Михайлів Стефан, свщ. із с. Вороньки 98
– Семен (Сімєонъ), син, дяк 98
Михайлів Петро, мешканець с. Перервинці 50
Михайлик Максим, коз. із с. Білоцерківці 251
– Семен, син 251
Михайлів Микола, мешканець шпиталю 186
– Тетяна, дружина 186
– Стефан, син 186
– Устина, донька 186
– Катерина Романівна, теща, удова 186
Михайлів Петро, конюх із с. Перервинці 186
Михайловський (Михайловский) Леонтій, свщ. із. с. Митченки 110, 112
– Уляна Семенівна, дружина 112
– Феодосія, донька 112
Михайловський Микита, попович із. с. Митченки 112
– Параска, дружина 112
Міллер Дмитро (Миллер Д. П.), вч. 168
Міттерауер Міхаель (Миттерауер М.), вч. 208
Множинський Федір, свщ. із с. Вороньки 60
– Стефан, син, студент києво-могилянський 134
– Семен, син, студент києво-могилянський 134
– Іван, син, студент києво-могилянський 134
Могила (Гончар) Яків Осипов, мешканець м. Пирятин 221
Модзалевський Вадим (Моздалевский В. Л.), вч. 45, 61, 78
Мокляк Володимир, вч. 28, 53, 58
Момот Анастасія, вч. 161
Монастиренкова Уляна, мешканка с. Савинці 253
Морозов О., вч. 188
Матрона Павловна, удова, мешканка с. Гурбинці 262
Мотрона Константинопольська, св. 301
Мотрона Солунська, св. 301
Мстиславський Кирило, нам. із м-ка Чорнухи 79, 82
Мужик Гнат, мешканець м. Пирятин 290
– Ганна, донька 290
Муромцева Ю. І., вч. 149, 159, 230–231, 263, 303, 326, 330

Навальненко Іван, мешканець с. Дащенки 288
Надобна Анастасія, вдова, мешканка с. Кейбалівка 212–213
– Павло, онук 212
– Григорій, онук 212
– Федора, онука 212
– Зеновія, онука 212
– Фросина, онука 212
Назаренко Федір, коз. із с. Дащенки 252
– Василий, син 252
Назаренко Сидір, коз. із с. Дащенки 252
Назаренко Вадим, вч. 28
Назаренко Корній, мешканець с. Скибинці 44, 48, 50
Назаренко Яків Никифорів, коз. із с. Дащенки 314
– Анна, донька 314
Негрієвич Гордій, свщ. із с. Дащенки 92–93, 288, 314
– Фросина Негрієвичева, дружина 289
Неврлий М., вч. 40
Нелебет Григорій, студент києво-могилянський 135

Нелебет Кас'ян, студент києво-могилянський 134
Нелебет Михайло, студент києво-могилянський 134
Ненандський Петро, свщ. із с. Харківці 110
Нєсыха, удова, мешканка с. Денисівка 108
Несторенко Мусій, мешканець с. Сухоносівка 318, 320
Несторенкова Агафия Калениковна, мешканка с. Яцини 243
Нечаева Г. Г., вч. 70
Нечипоренко Андрій, мешканець с. Білоусівка 227
– Марія, дружина 227
– Іван, син 227
Никандр, св., мученик 302
Никифорів Грицько, школяр із м-ка Яблунева 145
Никоненко Терешко, осавулець із с. Луговики 184
Новицький Петро, мешканець яцинівський 245, 253
– Феодосія, донька 245, 253
Нудьга Павло, мешканець с. Поставмуки 315
– Домнікія, донька 315
– Севастян, син 315
– Сава, син 315

Обозниха Євдокія, мешканка с. Білоцерківці 287
Овчаренко Петро, мешканець м. Пирятин 301
– Тетяна, дружина 301
– Борис, син 301
Овчарівна Марія, вдова, мешканка с. Денисівка 247
Огранович Уляна, удова осавула полкового лубенського 128
Огранович Григорій Григорович, військовий товариш 128, 170, 179, 190
– Марія Федорівна, дружина 170
– Іван, син 170
Огранович Григорій Григорович, сотник пирятинський 36, 285
Огранович Іван Корнійович, сотник лубенський 74
Огранович Михайло Григорович, сотник пирятинський 170, 179
– Уляна Іванівна, дружина 170
– Іван, син 170
– Анастасія, син 170
– Марфа, син 170
Огранович Павло Григорович, військовий товариш, абшитований осавул полковий лубенський 72, 172, 290
– Анастасія (Ограновичева), дружина 172, 290
– Корній, син 172
– Анастасія, донька 172
– Уляна, донька 172
Олена Андріївна, дівка, мешканка с. Овсюки 251
Олениченко Павло, мешканець с. Пізники 262
Ольшанський Ілля, свщ. із с. Городовасильків 93
Омельченко Яків, мешканець с. Богданівки 44
Онацький Є., вч. 32, 184
Онисимів Кирило, свщ. с. Кулажинці 101
Онищенко Иван, коз. із с. Білоцерківка 243
– Єфросиния, донька 243
Орищенко Семен, мешканець с. Бондарі 227
Остапенко Т. О., вч. 232
Острась Едуард, вч. 38, 41, 47, 332
Отбільченко Матвій, мешканець м-ка Яблуневе 315
– Корній, син 315
– Гнат, син 315
– Марія, донька 315

Павло, св., апостол 74, 255, 277, 279
Павельський Прокіп, писар духовного правління 83, 86–88, 311
Павленко В. А., вч. 58
Павленко Сава, мешканець с. Савинський 287

Павлів Григорій, вікарій із с. Городвасильків 93
Павлів Федір, бобиль із с. Круча 176
– Марина, дружина 176
– Меланія, донька 176
– Уляна, донька 176
Павлів Клим, дворовий із м. Пирятин 220
– Килина Іванівна, дружина 220
Павло, Філоненків зять, коз. із м. Пирятин 179
Павловський Василь, канцелярист полковий лубенський 168
Папченко Андрій, мешканець с. Мелехи 262
Параскева, св. 73–74
Параскева Римлянка, св., великомученицяя 301
Параскева Тарнавська, св., великомученицяя 301
Педаш Олексій, посп. із с. Білоцерківці 287
– Марина, донька 287
Пелагія Климентіївна, вдова, мешканка с. Круподеринці 235
Пєрвозваній Климъ Андреевъ) мешканець с. Круподеринці 228
Пєрєбійносъ Омєлянъ Тихонієвъ, цехмістер із с. Приходьки 183
Петрановський Павло, нам. із м-ка Чорнухи 79, 88
– Павло, син, *див*. Петрановський Павло
Петрановський Павло, писець духовного правління 83, 88
Петрановський Федір, свщ. із с. Шкурати 84, 120–121
Петрановський Яків (Пєтрановский Яковъ), свящ. із м-ка Курінька 61, 104, 115
– Олександр, син – свщ. 104
– Андрій, брат – дяк 104
– Екатєрина Андрєєва, мати удова 115
Петренко І. М., вч. 232
Петренкова Євдокия Максимовна, мешканка с. Яцини 243
Петрів Лук'ян, паламар із с. Городовасильків 147
Петрів Герасим, дяк із с. Лазірки 142
Петрів Іван, студент києво-могилянський 134
Петро, св. апостол 74, 255, 277, 279
Петро (Могила), митр. Київський 264, 320
Пивоваренко О. А., вч. 47
Підливаний Федір, мешканець м-ка Чорнухи 245
Пилипенко Стефан, мешканець с. Савинці 253
Пилипиха Тетяна, удова, посп. із с. Грабарівка 218
Плохій С., вч. 66–67, 170
Подгорна Анастасія, вч. 297
Пономар Мартин, мешканець с. Деймановка 313
– Катерина, донька 313
Понят Радослав (Poniat R.), вч. 182, 285
Попова Л. А., вч. 30
Попович Яків, мешканець с. Савинці 288
Предко О. І., вч. 105
Приворотенко Трохим, посп. із с. Шкурати 212
– Одарка, дружина 212
– Андрій, син 212
– Мартин, син 212
– Антон, брат 212
– Ганна, сестра 212
Прилепка Корней, коз. із с. Дащенки 253
– Марфа, донька 253
Прилепка Лаврен, коз. із с. Дащенки 253
– Гавриил, син 253
Прилипка Грицко, коз. із с. Дащенки 252
– Анна, донька 252
Прилипка Михайло, коз. із с. Дащенки 252–253
Приліпка Іван, мешканець м-ка Яблуневе 271
– Фросина, дружина 271
– Лука, син 271
– Іван, син 271
Пришляк Володимир, вч. 28, 49

Пріська (Преска), Снесарева сестра, мешканка с. Білоцерківка 283, 285
– Стефанида, донька 283
Прокопіїв Петро, свщ. із с. Карпилівка 275
Прокопиева Євфросиния Трофимова, дружина капрала, мешканка с. Дащенки 289
Прокоп'юк Оксана, вч. 28–29, 57, 65–67, 69, 73–74, 77, 79–80, 82–83, 86–88, 96, 113–114, 150, 164
Прокопович Иоанн, свщ. із м. Пирятин 109
Прядка Грицько, війт із с. Митченки 110
Прочанский Іоан Григоріев, мешканець с. Харківці 220
Пуряєва Наталя, вч. 57, 125–126, 146–147
Пустовіт Тарас, архівіст 28
Путро О. І., вч. 38

Радієвич Олександр, свщ. із с. Нехристівка 247
Радченко Олексій, сл. із м. Пирятин 249
Раковський Іван, свщ. із с. Білоусівка 133
– Хома, син 133
– Лев, син 133
Ралко Данило, коз. із с. Харитонівка 253
Рафаїл (Заборовський), митр. Київський 96
Ревнивцева К. Г., вч. 30
Редько Юліан, вч. 225–226
Решетниченко Малафей, мешканець с. Харківці 243
Рєпа А., вч. 40
Ричка Федора, мешканка с. Круподеринці 218
Різун Іван, посп. із с. Білоцерківці 251
– Уляна, донька 251
Різун Максим (Резун Максим Тимофеев), посп. із с. Дащенки 314
– Домна, донька 314
– Самійло, син 314
Рклицкий С., вч. 121
Розсоха Л., вч. 32
Розумиха Анна Васильевна, удова, коз. із с. Білоцерківці 221
Розумовський Кирило, гетьман 38
Романів Стефан, свщ. із с. Бубни 126
Романова Оксана, вч. 28, 69–70, 72, 274, 318, 320
Росет Е., вч 158
Ростун Андрій, коз. із с. Каплинці 291
Руденко Данило, мешканець с. Савинці 253
Руденкова Марія, мешканка с. Савинці 253
Рудій (Ткач) Матвій Павлів, мешканець м. Пирятин 221
Рябко Назар Михайлов, мешканець с. Харківці 220

Савицький Олексій Степанович, абшитований осавул полковий лубенський 172, 179
– Ірина Степанівна, дружина 172
– Олексій, син 172
– Олексій, син 172
– Федір, син 172
– Георгій, син 172
– Никифор, син 172
– Григорій, син 172
– Семен, син 172
– Ираклій, син 172
– Дорофій, син 172
– Соломія, донька 172
Савицький Григорій Степанович, військовий товариш 172, 174, 179
– Ганна Степанівна, дружина 174
– Яків, син 174
– Степан, син 174
– Марія, донька 174
– Анастасія, донька 174
– Олена, донька 174
Савицький Хома, свщ. із с. Білоусівка 100
Савич Ісая (Ісаїя, Ісаиа), свщ. із с. Яцини 99, 106, 113, 136, 139, 353
– Агафія Тимофіївна, дружина 99
– Лук'ян, син *див.* Ісаєвич Лук'ян

– Іван, син, паламар 98–99
– Павло, син *див.* Ісаєвич Павло
– Федір, син, дяк 98–99
– Кирило, син 99
Савич Семен, значковий товариш 61
Савеліїв Максим, коз. із с. Приходьки 224
– Уляна, дружина 224
– Іван, син 224
– Іван, син 224
– Іван, син 224
Савойско Иван, коз. із с. Дащенки 252
– Параскева, донька 252
Савчиха Агафія, удова, посп. із с. Грабарівки 218
Садура Пилип, мешканець с. Харсіки 302
– Агафія, дружина 302
– Северин, син 302
Сакало Олександр, вч. 193
Самарський Іван, свщ. із с. Березова Рудка 102, 129, 132
Самійло, псаломник із м. Пирятин 195
Самійлів Іван, коз. із с. Бубни 206–207
– Пелагія, дружина 207
– Семен, брат 207
– Самійло, племінник 207
Самійленко Федір, мешканець с. Яцини 314
– Григорій, син 314
– Марта, донька 314
Самовидець, літописець козацький 41, 170
Самойленко Михайло, мешканець с. Пізники 311
– Кирило, син 311, 313
Самойлик Стефан, посп. із с. Білоцерківка 251
Самойлович Олексій Іванович, значковий товариш 61
Самохвал Грицко, посп. із с. Дащенки 253
Сапронов А., вч. 284
Сарапин Микита, мешканець с. Білоцерківка 224
– Меланія, дружина 224
– Тетяна, донька 224
– Тетяна, донька 224
Свічка Леонтій, полковник лубенський 53, 58, 69, 71, 107
Святогор Андрій, свщ. із с. Савинці 109, 123, 130
Северіан Севастійський, св., мученик 302
Сигізмунд III, кор. польський, великий кн. Литовський 30
Сидоренко Олена, вч. 44–45, 124
Сильченков Н., свщ. 255, 260, 262, 264, 287
Симеон (Концаревич, Кончаревич), єп. далматський 117
Симеонів Григорій, свщ. із с. Білоусівка 100
– Ганна, донька 100
– Анастасія, донька 100
Синицкий Л., вч. 32, 42
Семионів Дем'ян, диякон із с. Савинці 136
Сироватка Антон, мешканець с. Гурбинці 262
Сердюк Ігор, вч. 28, 157, 234, 236, 259, 262, 264, 266, 270, 273, 275–276, 282–283, 286–287, 289, 294, 302, 304–305, 310, 315
Семенів Василь, псаломник із м. Пирятин 195
Ситий І., вч. 264
Сіренков Василь, писець духовного правління 83, 88
Склокін Володимир, вч. 28
Скляр В. М., вч. 54
Скопненко О. І., вч. 218
Скорогодска, баба із с. Ховзівка 293
Скочиляс Ігор, вч. 27, 69, 78, 149
Смолій В. А., вч. 69, 161, 167, 180, 188, 193
Совега Марко, диякон із м. Пирятин 136, 248
– Мотрона, донька 248
Сокирко Олексій, вч. 28, 40
Соловей Хведір, мешканець с. Овсюки 251

Соломія Федорівна, мешканка с. Приходьки 175
Соплячка Ганна, мешканка м. Пирятин 254
Сороколатенко Федір, мешканець м-ка Яреськи 243
– Євдокія, дружина 243
– Марко, син 243
– Василина, донька 243
Софієнко Логвин, мешканець с. Вороньки 227
Старицький Григорій, осавул полковий полтавський 52
Старицький Сава, військовий товариш 52
Старченко Наталя, вч. 28
Степаненко Дмитро, мешканець м-ка Яблуневе 291
– Михайло, син 291
– Іван, брат 291
– Марія, дружина брата 291
Стефан, св., архідиякон 74
Стефанів Андрій, отаман сотенний пирятинський 172
Стефанів Андрій, студент києво-могилянський 134
Стефанів Василь, дяк із с. Круподеринці 195
Стефанів Олексій, свщ. із с. Теплівка 120, 122, 124
Стефанів Роман, свщ. із с. Вечірки 116, 122, 130
Стефанович Василь, попович із с. Луговики 135
Стефанович Севастян, свщ. із с. Поставмуки 291
– Марія, дружина 291
Стисневський Захарій, вікарій із с. Бондарі 93
Стороженко А., вч. 36
Сулименко Клим, мешканець м. Пирятин 254
Сулименко Сидір, мешканець м. Пирятин 254, 262
Сумцов Микола (Сумцов Н. Ф.), вч. 228
Супрунчиха Агафія, удова, посп. із с. Круподеренці 218
Суходольський (Суходлскій) Марко, свщ. із с. Малютинці 94, 116, 130, 137, 140, 311
Суходольський Павло, свщ. із с. Малютинці 94, 116, 258
– Параска Гаврилівна, дружина 94, 140
– Марко, син, *див*. Суходольський Марко
– Стефан, син 94
– Павло, син 94
Сушко В'ячеслав, архівіст 28
Сущенко Петро, мешканець с. Бондарі 242

Тарасевич Василь (Василій), диякон пирятинський 129, 138–139
Тарасенко Василь, мешканець с. Бондарі 301
– Володимир, син 301
Тарасіїв Гнат, диякон із с. Вороньки 135
Терновенко Яків, мешканець с. Савинці 287
– Анна, дружина 287
– Елена, донька 287
Татияна Василиевна, дівка, сл. із с. Білоцерківка 218
Тетяна Павлівна, удова, мешканка с. Овсюки 251
Тєслєнко Лєско, мешканець с. Денисіка 108
Тимофій (Щербацький), митр. Київський 80, 287
Тихонович Євдокія, вдова писаря полкового лубенського 172
Тихонович Федір Павлович, військовий товариш 172
Тімоніна М. Б., вч. 159
Товстогног Дамиян, коз. із с. Бондарі 252
– Стефан, син 252
Тонконіг Андрій, мешканець с. Круподеринці 240
– Катерина, дружина 240
Троїцька Ірина (Троицкая И.), вч. 255, 259, 275
Троцький Максим, писар полковий лубенський 69

Тупик Антон, мешканець с. Ховзівки 293–294
– Матрона, дружина 294
– Дарія, донька 294
Тур Антон, мешканець м. Пирятин 254

Уляна Василівна, сл. писара духовного правління Михайла Кавенського 83
Уляна Григорівна, сл. із м. Пирятин 220
Успенський Борис (Успенский Б. А.), вч. 73

Фальковський Яким, свщ. із с. Білоцерківка 218, 241
Федір, Ільченків зять, мешканець с. Круподеринці 218
Федора Ивановна, вдова, мешканка с. Кулажинці 262
Федорів Василь, мешканець с. Грабарівка 175
Федорів Іван, свщ. із с. Кроти 100
Федорів Лук'ян (Федоров Лукян), диякон із с. Грабарівка 97, 130, 137–138, 140
Федорів Іван, диякон із м. Пирятин 195
Федорів Іван (Фєодоров Іѡанн), свщ. із с. Поставмуки 113, 130
Федорів Олексій, швець із м. Пирятин 184
Федорів Стефан, свщ. із с. Овсюки 140
– Іван, син *див*. Вороновський Іван
Федорович Петро, свщ. із м-ка Яблуневе 100, 115, 125, 130, 271
Федорович Максим (Фєодѡровичъ Маѯімъ), прот. Пирятинський 77, 98
– Ілля, син *див.* Максимович Ілля
– Іван, син *див.* Максимович Ілля
– Єлисей, син *див.* Максимович Єлисей
– Семен, син *див.* Максимович Семен
Феодосія Василівна, удова, мешканка шпиталю 186
Филип, св. апостол 299
Филиповъ Мартинъ, свщ. із с. Шкурати 113
Филиповський Іван, свщ. із с. Білоцерківка 243, 287–288
Филоненко Павло (Павел), Лисенков зять (Филоненко Павел), коз. із м. Пирятин 220
– Феодосія Ничипірівна, дружина 220
Філатів Андрій, козак із с. Харитонівка 245, 253
Фойтик Карел, вч. 292
Фросина, вдова, мешканка с. Пізники 262

Хаджнал Дж. див. Гайнал Джон
Харченко Карпо, посп. із с. Дащенки 253
Хижняк З. І., вч. 62
Хіонія, св., мученица 299
Хлопин Григорій, мешканець м. Пирятин 313
– Григорій, син 313
Хлопиненко (Коваль) Григорій Іванів, мешканець м. Пирятин 221
Хмельницький Богдан, гетьман 41
Христина Дем'янівна, удова, мешканка шпиталю 187
– Антон, син 187
– Устина, донька 187
Христенко Степан, мешканець с. Бондарі 300
Христя Стефанівна, удова, мешканка шпиталю 186
Холоша Григорій, мешканець с. Савинці 253
Хоменко Иванъ, мешканець с. Денисівка 108
Хомовський Омелян, мешканець с. Овсюки 251
Худаш Михайло (Худаш М. Л.), вч. 218, 293–294

Цаплієнко Яків, мешканець с. Богданівка 44, 48
Цибаненко Кирило, мешканець с. Вечірки 116
Цимбал Омелян, коз. із с. Ковалі 251, 256
Цимбалюк Т. В., вч. 218

Чаленко Захарий, мешканець с. Каплинці 243
Чап Петер (Czap P. Jr.), вч. 240

Чепаризова Анастасія, мешканка м. Пирятин 317
Чепіга І. П., вч. 40
Червиненко Пилип, мешканець с. Круподеринці 294
– Єфимія, дружина 294
– Овсій син 294
Чередник Людмила, архівіст 28
Черкасов Олександр, барон, президент Медичної Колегії 46
Чернецький Іван, студент києво-могилянський 134
Черниш Н., вч. 164
Чернишка Уляна, вдова, коз. із м. Пирятин 245
– Параска, донька 245
Чернишов Григорій, свщ. із с. Золотухи 103
– Мусій, син 103
Чижевський Іван, свщ. із с. Мокіївка 102–103, 121, 129
Чинцевич Гнат, дяк із с. Денисівка 145
Чиркун Антон, отаман сільський митченківський 110
Чорнуський Герасим, мешканець м-ка Яблунев 293
– Килина, дружина 293
– Ганна, донька 293
Чубиха Єфросинія, баба із с. Круподеринці 294
Чуйко Іван, отаман сільський білоцерківський 172
– Ганна Тимофіївна (Анна Тимофеевна), дружина 172, 218
– Василь, син 172
– Семен, син 172
– Гордій, син 172
– Євдокія, дочка 172
– Фросина, дочка 172

Шаблівна Гафія, мешканка с. Денисівка 247
Шаметка Євгенія, удова, мешканка с. Ковалі 292
Шаповаленко Стефан, мешканець с. Білоусівка 320
– Катерина, дружина 320
– Килина, донька 320
Шафонський Опанас (Шафонский А.), вч. 44–45, 48–50
Шевейчиха Параска, мешканка м. Пирятин 317
Швець Г. І., вч. 36
Швець Олексій, посп. із с. Білоцерківці 287
– Павло, син 287
Шевченко Архип, мешканець с. Малютинці 258
Шевченко Назар, мешканець с. Ховзівка 294
– Акилина, дружина 294
– Христина, донька 294
Шліченко Сава, мешканець с. Деймановка 291
– Мотрона, донька 291
– Павло, брат 291
– Пруска Шличенковна, сестра 291
Шибеченко Ничипор, посп. із с. Білоцерківка 253
Шинкаренко Сидір, коз. із с. Харківці 210
Шинчиха Катря, мешканка с. Кейбалівка 175
Шлюмбум Юрген, вч. 288, 291–292
Шматко Василь, мешканець с. Савинці 253
Шовкун Мусій, мешканець с. Будища 294
– Дарія, донька 294
Шокотько Андрій, дяк із с. Білоцерківка 291
Шокотько Антон, коз. із с. Білоцерківка 289
– Олена, донька 289
Шолтисек Міколай (Szołtysek M.), вч. 181, 204, 216, 237
Шоню П'єр, вч. 284, 286
Шостаченко Андрій, мешканець с. Кулажинці 317
Шпачинський Микола (Шпачинский Н.), свщ., вч. 92, 120, 136, 139, 142–144, 147

Шуляк Кіндрат, мешканець м. Пирятин 254
Шѣктинъ Дмитро, писець 353

Щербак Андрій, абшитований військовий товариш 116

Юрчевський Стефан, диякон із м-ка Курінька 104, 135
Юрченко Кіндрат, мешканець с. Савинці 253
Юрченко Данило, мешканець с. Кулажинці 317
Юхименко Іван, пасічник із с. Перервинці 186

Яблуновський Стефан Андрійович, сотник яблунівський 290
– Марфа, донька 290
Явдоха Іванівна, дівка, мешканка шпиталю 187
Явдоха Іванівна, вдова, коз. із Гурбинці 212
– Зеновія Іванівна, племінниця, удова 212
Явдоха Семенівна, дівка, мешканка с. Кулажинці 262
Яким, Приблудів зять, мешканець м. Пирятин 218
Якименко Іван, посп. із с. Білоцерківці 251
– Уляна, донька 251
Яковенко Йосип, коз. із с. Приходьки 207
– Євдокія, дружина 207
– Онисим, син 207
– Варвара, сестра Йосипа 207
– Євдокія, удова покійного брата 207
– Наталія, донька Євдокії 207
– Євдокія, донька Євдокії 207
Яковенко Наталя, вч. 28
Яковлів Василь, псаломник із м. Пирятин 195
Яковлів Дем'ян, свщ. із с. Короваї 103, 133
– Олексій, син, дячок 103, 133
– Григорій, син 133
– Петро, син 133
Яковлів Матвій, староста із с. Перервинці 186
Яковлєв Никифор, Шапочників зять, мешканець м. Пирятин 220
– Євдокія Михайлівна, дружина 220
– Іван, син 220
– Марта, донька 220
Яковлів Олексій, прот. гадяцький 275
Яковлів Ярема, вікарій із м-ка Чорнухи 93
Якубовський Леонтій, нам. із м. Пирятин 79, 113, 129, 138
Ялиновський Іван, свщ. із с. Вороньки 118, 121, 130
– Стефан, син, студент києво-могилянський 134
– Василь, син, студент києво-могилянський 134
Яновський (Яновский) Влас, нам. із м. Пирятин 78–80, 82
Яременко Максим, вч. 24, 28, 62, 64, 69, 96, 105–106, 121, 123, 127, 130, 132, 149, 225, 255, 258
Яременко Петро, свщ. із м. Пирятин 130
Ярмошевський Семен, мешканець с. Овсюки 251
Ярошенко Данило, коз. із с Дащенки 252
Ярошенко Мирон, коз. із с Дащенки 252
– Параскевия, донька 252
Яцевич Трохим, свщ. із с. Ковалі 256
Яценко Хома, мешканець с. Мокіївка 271
– Стефанида, дружина 271
– Юхим, син 271
– Логвин, син 271

Alströmer P. див. Алстрьомер Патрік

Crimmins E. M., вч. 157
Czap P. Jr. див. Чап Петер

Damme C., вч. 285
Davies R. S., вч. 308, 322

Flandrin J.-L., вч. 284, 286

Galley Ch., вч. 270
Gieysztorowa I. див. Ґєйшторова Ірена

Hammel E. A., вч. 205
Henry L. див. Анрі Луї
Holzer J. Z., вч. 331, 334
Horiuchi S., вч. 157

Kamler M., вч. 285
Karpiński A., вч. 153
Kędelski M. див. Кендельський Мечислав
Kildey A.-M. див. Кілдей Енн-Марі
Klassen S. див. Классен Шеррі
Kopczyński M. див. Копчинський Міхал
Kovalenko O. див. Коваленко Оксана
Kuklo C. див. Кукльо Цезарій

Laslett P. див. Ласлетт Пітер

Oeppen J. E., вч. 308, 322

Poniat R. див. Понят Радослав

Robine J.-M., вч. 157

Schofield R. S., вч. 308, 322
Shryock H. S., вч. 156
Siegel J. S., вч. 156
Stearns P. N., вч. 236, 329
Szołtysek M. див. Шолтисек Міколай

Troyansky Д. G., вч. 329

Wall R., вч. 188, 240
Wiślicz T., вч 285
Wrightson K., вч. 285
Wrigley E. A., вч. 308, 322
Wyżga M. див. Вижга Матеуш

Zeng Y., вч. 157

КИЇВСЬКЕ ХРИСТИЯНСТВО

Започаткована у 2013 р. під науковим керівництвом професора Ігоря Скочиляса видавнича серія «Київське християнство» представляє наукові результати навчально-дослідної програми Гуманітарного та Філософсько-богословського факультетів Українського католицького університету «Київське християнство та унійна традиція». Підтримана Синодом Єпископів УГКЦ академічна ініціатива має зміцнити пророчий голос Київської Церкви і сприяти єдності українських Церков Володимирового Хрещення. Від 2015 р. почав діяти публічний сегмент програми – проєкт «Соборна Україна та Київська традиція», який уможливлює суспільну артикуляцію ідеї Київської Церкви та наголошує на тисячолітньому зв'язку між українською культурою і християнством. Академічним завданням програми є критичне дослідження богословських, канонічних і соціокультурних джерел передання Київської митрополії у ширшому порівняльному контексті універсальних християнських традицій Візантії, латинського Заходу та східних православних спільнот, а також рецепції у слов'янських землях унійної ідеї. Головну увагу програма зосереджує на міждисциплінарному вивченні сформованої на цивілізаційному пограниччі християнського Сходу і Заходу *київської традиції*. В її основу лягли слов'янсько-візантійський обряд (зокрема східна Літургія), оригінальна богословська думка й помісне церковне право, єдина канонічна територія, особлива духовість, спільні соціокультурні й релігійні практики, кодифікована церковнослов'янська мова та усталена пам'ять про минуле. Сукупно вони творили елементи тяглості тогочасної культури, а в модерну добу уможливили формування національних ідентичностей та появу нових еклезіальних спільнот у Східній і Центрально-Східній Європі.

KYIVAN CHRISTIANITY

The serial publication, *Kyivan Christianity*, launched in 2013 under the supervision of Professor Ihor Skochylias, disseminates scholarly findings, produced by the Research Program at the Humanities Faculty and the Faculty of Philosophy and Theology under the auspices of the Ukrainian Catholic University. The Program is entitled *Kyivan Christianity and the Uniate Tradition*. It is supported by the UGCC Synod of Bishops, and seeks to strengthen the prophetic voice of the Kyivan Church as it promotes unity among the Ukrainian Churches, which emerged from Volodymyr's baptism of Kyivan Rus'. One of the public aspects of the program is the project *United Ukraine and the Kyivan Tradition*, initiated in 2015 and still running well. This project has provided a good venue for publicly articulating ecclesial identity of the Kyivan Church and for voicing the idea that the Kyivan Church girded the millennium-long relationship between Ukrainian culture and Christianity. The academic goal of the program is to critically study the theological, canonical, social, and cultural sources of the Kyivan Metropolitanate. This study offers a comparative analysis of the sources within the broader context of various Christian Byzantine traditions, including those of the Latin West and Eastern Orthodox communities. In addition, the sources of the traditions that were part of the Uniate ecclesial idea (doctrine) prevalent across Slavic lands are also studied. Special attention is paid to the interdisciplinary study of the Kyivan tradition as it developed on the borderlands between the East and West. At its core the Kyivan tradition constitutes essentially the Slavonic Byzantine rite, namely, the Eastern Liturgy, which eventually formulates its inherent theological thought, local canon law, unified canonical territory, native spirituality, shared social, cultural and religious practices, its codified Church Slavonic language, and its well-established historic past. Together, these were the fundamental elements of the cultural heritage of the period, while in more modern times these elements paved the way for the formation of national identities and the emergence of new ecclesial communities across Eastern and Central-Eastern Europe.

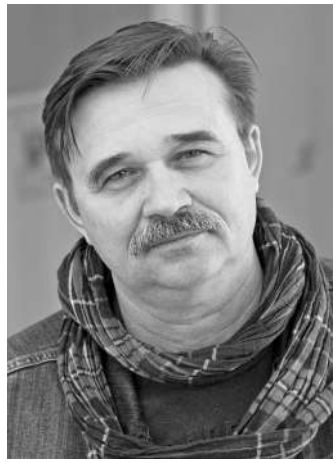

Автор монографії
Юрій Волошин

Доктор історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Наукові інтереси охоплюють: історичну демографію, історичну антропологію й соціальну історію Гетьманщини XVIII ст. Автор кількох книг з цієї проблематики, зокрема: «Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аспект» (Полтава, 2005), «Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр.» (Київ, 2012), «Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст.» (Київ, 2016), «Козацька Феміда: ґродське судочинство в Гетьманщині», (Київ, 2019) та ряду статей в українських і зарубіжних виданнях.
Член редакційної ради часопису «Український гуманітарний огляд» (2010–2013), альманаху «Соціум» та часопису «Przeszłośc Demograficzna Polski». Член Наукової ради Національного фонду досліджень України (2018–2020). Президент Українського товариства з дослідження вісімнадцятого століття.

Author of the monograph
Yurii Voloshyn

He is dr of historical sciences, prof. at the Department of History of Ukraine at the Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University. His research interests are: historical demography, historical anthropology, and social history of the eighteenth-century Hetmanate. He is the author of several books on these subjects, including: "'Old Believers' Settlements on the Territory of the Northern Hetmanate in the 18th Century: Historical and Demographic Aspect" (Poltava, 2005), "Poltava City in the Rumyantsevsky Opys [Description] of Malorussia in 1765–1769" (Kyiv, 2012), "Cossacks and Commoners: The City Community of Poltava in the Second Half of the 18th Century" (Kyiv, 2016), "Cossack Themis: Grodno Proceedings in the Hetmanate" (Kyiv, 2019), and a number of articles in Ukrainian and foreign publications. Member of the editorial board of the Ukrainian Humanitarian Review (2010–2013), the almanac "Socium" and the journal "Przeszłośc Demograficzna Polski". Member of the Scientific Council of the National Research Foundation of Ukraine (2018–2020). President of the Ukrainian Society for Eighteenth Century Studies.

ОПУБЛІКОВАНО У СЕРІЇ «КИЇВСЬКЕ ХРИСТИЯНСТВО»

Том I Ігор Скочиляс. *«Дар любови»: Куниче (катедратик) у Київській митрополії XIII–XVIII століть*. Львів: Вид-во УКУ 2013. – 160 с.

Том II Анджей Ґіль, Ігор Скочиляс. *Володимирсько-Берестейська єпархія XI–XVIII століть: історичні нариси*. Львів: Вид-во Львівської політехніки 2013. – 288 с.

Том III *Реєстр митрополичого архіву Унійної Церкви 1763 року* / упоряд. та вст. ст. Олексія Вінниченка. Львів: Вид-во УКУ 2017. – 736 с.

Том IV Максим Яременко. *Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті*. Львів: Вид-во УКУ 2017. – 272 с.

Том V Олег Дух. *Превелебні панни: Жіночі чернечі спільноти Львівської та Перемишльської єпархій у ранньомодерний період*. Львів: Вид-во УКУ 2017. – 752 с.

Том VI *Кирило Транквіліон Ставровецький – проповідник Слова Божого: Матеріали Міжнар. наук. конф. (Львів – Унів, 23–25 квітня 2015 р.)* / упоряд. Богдана Криса, Дарія Сироїд. Львів: Вид-во УКУ 2017. – 334 с.

Том VII Ярослава Мельник. *Апокрифічний код української літератури*. Львів: Вид-во УКУ 2017. – 448 с.

Том VIII *«Слово – живе й діяльне» (Євр 4:12): Зб. матеріалів Міжнар. бібл. конф. «Біблійні дослідження, Захід і Схід: підходи, виклики та перспективи» (Львів, 19–20 вересня 2013 р.)* / за ред. Галини Теслюк. Львів: Вид-во УКУ 2017. – 336 с.

«Слово – живе й діяльне» (Євр 4:12): Біблійні дослідження, Захід і Схід: підходи, виклики та перспективи, 2-ге вид. / за ред. Галини Теслюк. Львів: УКУ 2018. – 296 с.

Том IX Тетяна Вілкул. *Книга Ісуса Навина: давньослов'янський четій текст за списками XIV–XVI століть*. Львів: Вид-во УКУ 2017. – 200 с.

Том X *Свята Тереза від Ісуса та її присутність в Україні: Матеріали Міждисциплінарного семінару (Львів, 9 грудня 2015 р.)*. Львів: Вид-во УКУ 2017. – 136 с.

Том XI Юрій Ясіновський. *Ірмоси Київської Церкви: Критичне видання за Супрасльським нотолінійним ірмологіоном 1598–1601 років: у 2 кн.* / ред. Крістіан Ганнік, кн. 1: *Вступні тексти. Факсиміле*. Львів: Вид-во УКУ 2018. – xl + 376 с.; кн. 2: *Набірна публікація ірмосів і критичний аналіз*. – 432 с.

Том XII *Духовна спадщина Давнього Галича: Наук.-поп. зб*. Львів – Івано-Франківськ: Вид-во УКУ 2018. – 168 с. + 17 іл.

Том XIII Вікторія Білик, Оксана Карліна. *Жива спільнота в імперському світі: Луцька греко-унійна єпархія кінця XVIII – першої третини XIX століть*. Львів: Вид-во УКУ 2018. – 280 с.

Том XIV *Собори Київської архиєпархії XV–XVIII століть: документи і матеріали* / заг. ред. та істор. нарис Ігоря Скочиляса; упоряд. Дарії Сироїд, Ігоря Скочиляса та Ірини Скочиляс. Львів: УКУ 2022. – ccxxviii + 420 с.

Том XV Назар Заторський. «*Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року: реконструкція архетипу*. Львів: УКУ 2018. – 588 с.; 2-ге, виправл. й доповн. вид. Львів: Вид-во УКУ 2019. – 560 с. + 24 іл.

Том XVI *На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі*: *Кол. монографія* / за ред. Альфредаса Бумблаускаса, Сальвіюса Кулявічюса та Ігоря Скочиляса, 2-ге, виправл. й доповн. вид. Львів: Вид-во УКУ 2019. – 912 с.

Том XVII Петро Кулаковський. *Писар, шляхтич і пастир: Біографія володимирсько-берестейського єпископа Йосифа Мокосія-Баковецького (1595–1654)*. Львів: Вид-во УКУ 2019. – 504 с.

Том XVIII *Лаврівський невменний Ірмологіон кінця XVI століття*: *Факсимільна публікація, коментар, дослідження* / підгот. Юрій Ясіновський, за участі Марії Качмар; ред. Крістіан Ганнік. Львів: УКУ 2019. – xxxii + 604 с.

Том XIX *Поділ Київської та піднесення Галицької унійних митрополій: Документи та матеріали ватиканських архівів (1802–1808 роки)* / упоряд., вступ і комент. Вадима Ададурова. – Львів: Вид-во УКУ 2019. – 256 с.

Том XX Юстин Бойко, єрм., студит. *Святий Климент Римський в слов'янській агіографії та літургійній традиції*. Львів: УКУ 2020. – 584 с. + 24 іл.

Том XXI *В орбіті християнської культури. (Матеріали наукової конференції до 1030-річчя хрещення Русі; Київ, 25–26 жовтня 2018 року): Наук. зб.* / за ред. Ігоря Скочиляса та Максима Яременка. Львів: УКУ 2020. – 312 с.

Том XXII *Книга Буття. Давньослов'янський четій текст за списками XIV–XVI століть* / вступ, упоряд. Тетяни Вілкул; покажч. Сергія Ніколаєва. Львів: УКУ 2020. – 640 с.

Том XXIII *Замойський провінційний собор Руської Унійної Церкви 1720 року*, кн. 1: *Діяння та постанови* / упоряд. Ростислав Паранько, Ігор Скочиляс, Ірина Скочиляс. Львів: УКУ 2021. – C + 804 с.

Том XXIV *Богословський трактат Кирила Транквіліона Ставровецького «Зерцало богословії» (Почаїв 1618): Факсимільне видання, транслітерація тексту і наукове дослідження* / відп. ред. Віктор Мойсієнко. Львів: Вид-во УКУ 2021. – 616 с.

Том XXV *Sub fici*. *Меморіальний збірник, присвячений Ігореві Скочилясу* / відп. ред. І. Альмес; ред. кол.: У. Головач, Я. Грицак, Д. Сироїд, А. Ясіновський. Львів: УКУ 2022. – 344 с.

Том XXVI Іван Альмес. *Від молитви до освіти: Історія читання ченців Львівської єпархії XVII–XVIII ст.* Львів: УКУ 2021. – 588 с.

Том XXVII *Супрасльські кантики кінця XVII століття – пам'ятка василіянської церковної музики*: у 3-х т., 2-х кн. / реконструкція, набір нотних текстів і дослідження Ольги Шуміліної; наук. ред. Юрій Ясіновський; кн. 1: т. 1: *Факсиміле супрасльських кантиків. Транскрипція партитури.* Львів: УКУ 2022. – 960 с.; кн. 2: т. 2: *Шестиголосі партитури: реконструкція*; т. 3: *Дослідження*. Львів: УКУ 2022. – 984 с.

Том XXVIII Юрій Медведик. *Духовна пісня в Україні: витоки, розвиток, жанри*. Львів: УКУ 2023. – 324 с.

Том XXIX Nataliia Sinkevych. *The Religiosæ Kijovienses Cryptæ by Johannes Herbinius (1675): A Description of Kyiv and Its "Sacral Space" in Early Modern Multiconfessional Discourse*. Lviv: Ukrainian Catholic University 2022. – 192 pp.

Том XXX Юрій Волошин. *Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри)*. Львів: УКУ 2023. – 420 с.

Наукове видання

Серія «Київське християнство», т. 30
Серію засновано 2013 року

Юрій Волошин

ПАРАФІЯЛЬНА СПІЛЬНОТА. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри)

Літературне редагування:
Наталія Кіт

Коректура тексту
Наталія Кіт, Лілія Бомко

Покажчики
Наталія Паславська за участі Ірини Скочиляс

Художнє оформлення обкладинки
Євген Равський

Технічне редагування
Ростислав Рибчанський

Верстка та опрацювання ілюстрацій
Юрій Пелех

УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
вул. І. Свєнціцького, 17, Львів 79011
факс: (032) 240 94 96
e-mail: ucupress@ucu.edu.ua
www.press.ucu.edu.ua
Свідоцтво про реєстрацію ДК 5801 від 23.11.2017

Підписано до друку 20.05.2023. Формат 70×100/16.
Папір Munken Pure 80. Друк офсетний.
Гарнітура «Times New Roman».
Умовн. друк. арк. 33,9. Обл.-вид. арк. 28,2.
Наклад 150 прим.
Зам. № УК 2023/3

Надруковано у друкарні «Коло»,
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич 82100
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК 498 від 20.06.2001